

M I R K O

USTASKI LOGORII

P E R Š E N

Naša historijska znanost vjerojatno nema težeg znanstveno-istraživačkog problema od ovog kojeg se poduhvatio Mirko Peršen. Mala je nacionalnih historiografija koje su se samokritički upustile u istraživanje najtragičnijih i najmračnijih strana i aspekata svoje nacionalne povijesti. Goleme teškoće i dileme u istraživanju groznih zločina proizlaze iz kompleksa političkih odnosa, političkog naslijeđa i posljedica koje trajno ostavljaju zločini takve vrste kakve je počinio režim tzv. NDH. Riječ je o tome da prošlost kao najteža mraza pritišće svijest i političke odnose onog naroda u ime kojeg su zločini učinjeni, a isto tako i onih naroda i etničkih zajednica protiv kojih su zločini počinjeni.

U knjizi je sistematski prikazano kada su, kako i zašto pojedini logori bili napušteni, uključivši tu i ustaško-njemački i ustaško-italijanski kompleks odnosa. Djelo sadrži još jednu značajnu podjelu koja se pravila u svim grupama logora, a temelji se na porijeklu zatočenika koji su dospjevali u logore na osnovi vjerske, rasne, nacionalne ili političke pripadnosti i aktivnosti. Ustaše nisu imali ni prema kome samilosti. Imali su samo jedan cilj: uništiti svakoga koga su smatrali svojim neprijateljem.

Zaključno poglavlje »Bilanca smrti« sažet je prikaz svih dosad poznatih izvora na osnovi kojih su bile davane česta i kontradiktorna procjene broja žrtava. Mirko Peršen objektivno i detaljno analizira te izvore iz različitih razdoblja u kojima su istraživači bili pozvani da daju ocjene o demografskim gubicima na području ustaške formacije u ratu. Peršen ne nomira nikakve brojke kao mjerila za vrednovanje ustaškog sistema, već mimo i objektivno iznosi činjenice.

Mirko Peršen
USTASKI LOGORI

Biblioteka
POSEBNA IZDANJA

Urednik
ANITA ŠIKIĆ

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 940.547.2(497.13)

PERŠEN, Mirko

Ustaški logori / Mirko Peršen. - Zagreb : Globus,
1990. - 350 str. ; 25 cm. - (Biblioteka Posebna izda-
nja / Globus)

Bibliografija: str. 329-333.

ISBN 86-343-0547-3

Mirko Peršen

USTAŠKI LOGORI

GLOBUS/ZAGREB

© Mirko Peršen, Zagreb 1990.

Recenzenti
DUŠAN BILANDŽIĆ
SIMO KLAIC
NARCISA LENGEL-KRIZMAN
DRAGAN ROLLER

Objavlivanje ove knjige sufinancirala je
Republička samoupravna interesna zajednica kulture SR Hrvatske.

**Mojim drugovima ubijenim u Logoru V.
Stara Gradiška i svim stradalnicima
ustaških logora**

Proljeće četrdesetprve

Nailazilo je proljeće 1941. godine. Proljeće u kojem je drugi svjetski rat zahvatio Kraljevinu Jugoslaviju i sve njene narode uvukao u četvrogodišnji vrtlog okupacije i terora, narodnog otpora i oslobođenja.

Sile osovine Treći Reich i Italija sklopile su s Japanom Trojni pakt 27. rujna 1940. godine u Berlinu. Iste godine pridružuju im se Mađarska, Rumunjska i Slovačka, a u ožujku 1941. godine i Bugarska. Osim granicom prema Grčkoj, Jugoslavija je okružena državama pakta, koji sve više pojačava pritisak na jugoslavensku vladu. Ona konačno popušta i predsjednik vlade Dragiša Cvetković 25. ožujka 1941. godine u bečkom dvorcu Belvedere potpisuje akt kojim Jugoslavija pristupa Trojnom paktu. Ali to je bio potpis vlade, a ne i naroda. Najširi slojevi stanovništva su uznemireni i ogorčeni. U mnogim gradovima izbijaju demonstracije. One su najširih razmjera u Beogradu. Osnovne su parole: »Bolje rat nego pakt«, »Bolje grob nego rob«. General Dušan Simović izvršio je 27. ožujka 1941. godine državni udar i oborio vladu Cvetković-Maček.

Novonastala situacija razbjesnila je Hitlera. Istoga dana (27. ožujka) on je sazvao u Berlinu sastanak vodećih vojnih i političkih ljudi. Tom prilikom Führer je energično zahtijevao da se poduzmu:

»Sve pripreme da se razbije Jugoslavija i vojnički i kao država, i ne sačekavši izjave lojalnosti nove vlade, do kojih može doći. Po vanjskopolitičkoj liniji neće se postavljati nikakva pitanja niti kakvi ultimatum. Napad će započeti čim se spreme trupe i materijal koji su za to potrebni.

Važno je da se postupi što je brže moguće. Pokušat će se da susjedne države na povoljan način sudjeluju u napadu. Vojnu pomoć protiv Jugoslavije treba zatražiti od Italije, Mađarske, a na izvjestan način i od Bugarske. Rumunjska ima uglavnom zadatak da posluži kao zaštita prema Rusiji. Od naročitog je političkog značenja da se na Jugoslaviju udari nemilosrdnom žestinom i da se vojni poraz ostvari munjevitom brzinom. Rat protiv Jugoslavije bit će«, kako je naglasio Hitler, »vjerojatno veoma popularan u Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, budući da tim zemljama treba staviti u izgled izvjesne teritorije: Italiji dalmatinsku obalu, Mađarskoj Banat, Bugarskoj Makedoniju.«

Budući da je Italija vodila rat u Grčkoj, a bojeći se da ne bi došlo do zajedničke suradnje jugoslavenske i grčke vojne sile, Führer je odlučio da istovremeno napadne obje zemlje. Agresiju na Jugoslaviju razradila je njemačka Vrhovna komanda. Iz Rumunjske i Bugarske napad

je izvršila 12. armija, a iz Mađarske i Austrije 2. armija. Zajedno s njima upadaju mađarske vojne snage u Bačku, Prekomurje i Međimurje, dok četrnaest divizija talijanske 2. armije iz Istre i Slovenskog primorja, zauzevši Ljublanu i Karlovac, nastupa u pravcu Splita i Jajca. Osim toga, osam divizija talijanske 9. armije djelovalo je na jugoslavensko-albanskoj granici. Ukupni vojni efektivni koji su bili uključeni u napad na Jugoslaviju i Grčku brojili su 83 divizije, i to: 34 njemačke, 44 talijanske i 5 mađarskih divizija. Od toga su direktno Jugoslaviju napale 24 njemačke, 22 talijanske i 5 mađarskih divizija. Uz to su sudjelovale jake zrakoplovne snage: 1500 njemačkih i 670 talijanskih aviona, dvije njemačke zračno-desantne divizije, dok su u sastavu kopnenih snaga bile oklopne motorizirane i elitne jedinice.

S tim snagama izveden je sveobuhvatan napad na Jugoslaviju 6. travnja 1941. godine uz strahovito i bezobzirno bombardiranje Beograda.

U prodiranju u Jugoslaviju njemački 46. motorizirani korpus napadao je iz Mađarske prema Virovitici, Koprivnici i Čakovcu, a 14. oklopna divizija ušla je 10. travnja u Zagreb gdje je istog dana Slavko Kvaternik u ime poglavnika Ante Pavelića proglasio preko radiostanice Nezavisnu Državu Hrvatsku. Proglas je glasio:

»Hrvatski narode!

Božja providnost i volja našeg saveznika te mukotrpa višestoljetna borba hrvatskog naroda i velika požrtvovnost našeg poglavnika dra Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu:

Određili su da danas pred uskrsnuće Božjeg Sina uskrsne i naša Nezavisna Država Hrvatska.

Pozivam sve Hrvate u kojem god mjestu oni bili, a naročito sve časnike, podčasnike i momčad cjelokupne oružane snage i javne sigurnosti, da drže najveći red i da svi smjesta prijave zapovjedništvu oružane snage u Zagrebu mjesto gdje se sada nalaze, te da cijela oružana snaga smjesta položi zakletvu vjernosti Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njenom Poglavniku.

Cjelokupnu vlast i zapovjedništvo cjelokupne oružane snage preuzeo sam danas.

Opunomoćenik Poglavnika.

Bog i Hrvatil! Za dom spremni!»

Odmah nakon toga spiker je pročitao izjavu dr. Vladka Mačeka, kojom on poziva »hrvatski narod da se pokorava novoj vlasti«:

»Hrvatski narode! Pukovnik Slavko Kvaternik, vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, proglasio je danas slobodnu i nezavisnu državu na cijelom historijskom i etnografskom području Hrvatske, te je preuzeo vlast. Pozivam sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava i pozivam sve prištaše HSS-a koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike i odbornike itd. da iskreno surađuju s novom vladom.«

U vrijeme državnog udara 27. ožujka 1941. godine Pavelić se s grupom ustaša emigranata nalazio u Italiji. Kad su ga izvijestili o događajima u Jugoslaviji, izdao je 1. travnja odredbu kojom je pozvao pod ustašku zastavu pripadnike ustaškog pokreta na području Italije. Na radiostanici Glavnog ustaškog stana iznosi načela ustaškog pokreta,

upućuje proglase i govori o velikim saveznicima Hitleru i Mussoliniu. U proglasu hrvatskom narodu uoči samog napada na Jugoslaviju Pavelić je preko radiostanice u Firenzi, između ostalog rekao:

»Naša je pobjeda osigurana, naše je oslobođenje gotova stvar. Hrvatski ustaški pokret stavio se ne od danas, nego već od deset godina uz bok naših prijatelja, uz bok velikog talijanskog i njemačkog naroda i zato danas silne i ogromne vojske velikih vođa tih velikih naroda Hitlera i Mussolinija, kojima se više nitko oduprijeti ne može, stoje na našu obranu te zajamčuju naše oslobođenje, našu pobjedu, našu slobodu i našu Nezavisnu Državu Hrvatsku na cijelom hrvatskom, povijesnom i neprekinutom narodnom području.«

O tome piše Mijo Bzik u svojoj knjizi »Ustaška pobjeda«, Zagreb, 1942. godine. Jedanaestog travnja poslije podne grupa ustaša-emigranata stiže u Trst, a Pavelić dolazi u toku noći. Sutradan kasno u noć kreće kolona automobila i autobusa s oko 200 ustaša u pravcu Rijeke. U Sušaku se manji odjel odvojio i pošao prema Senju, dok je glavni dio nastavio put prema Zagrebu. Navečer oko 22,30 sati stigli su u Karlovac, gdje je Pavelić sa čitavom pratnjom ostao do 15. travnja.

Mussolini, naime, nije htio priznati novu državu dok od Pavelića ne dobije formalnu potvrdu o granici prema Italiji, za što je želio imati i Hitlerovu suglasnost.

Treba se prisjetiti da je dr. Ante Pavelić emigrirao iz Zagreba sredinom siječnja 1929. godine poslije proglašenja šestojanuarske diktature, koju je u Jugoslaviji uveo kralj Aleksandar Karađorđević 6. siječnja iste godine. Najprije je prebjegao u Austriju, a zatim je našao utočište u Italiji. Povezavši se s pojedinim grupama emigranata koji su imali identične političke koncepcije, Pavelić na početku tridesetih godina osniva ustašku organizaciju pod nazivom »Ustaša-hrvatska revolucionarna organizacija« (UHRO).

Bilo je razumljivo što je Pavelić u Mussolinijevoj Italiji našao zaštitu i najpovoljnije mogućnosti za djelovanje, jer je ona imala ekspanzionističke namjere prema Balkanu, a posebno prema Jugoslaviji. Zato Mussolini dopušta Paveliću da osnuje vojni logor na tlu Italije. Slično se događalo i u Mađarskoj, koja je također bila nenaklonjena Jugoslaviji pa je i u njoj postojao ustaški vojni logor. U njima se ustaše obučavaju, odatle se šalju teroristi i propagandni materijal u Jugoslaviju. Iz Italije je na početku rujna 1932. godine usmjerena akcija u Lici, poznata kao »Velebitski ustanak«. Deveti listopada 1934. godine u Marseilleu su ubijeni kralj Aleksandar i francuski ministar vanjskih poslova Louis Barthou. Atentat su zajednički izveli ustaše i pripadnici makedonskog separatističkog pokreta »Vnatrešnata makedonska revolucionarna organizacija« (VMRO), s kojom je Pavelić vrlo tijesno surađivao, jer su ih povezivali isti separatistički ciljevi o nezavisnosti Hrvatske i Makedonije.

U optužbama za atentat vlada Kraljevine Jugoslavije okrivljavala je Italiju i Mađarsku koje su davale okrilje teroristima i pomagale im.

Međutim, budući da Francuska i Velika Britanija nisu željele zaoštravati odnose s Italijom, bojeći se njenog približavanja Hitleru, jugoslavenska vlada u svojoj optužbi nije imala njihovu podršku. Sve je završilo na tome da je talijanska vlada internirala ustaše na Liparske otoke, a Pavelić je bio najprije zatvoren oko godinu i pol, a zatim je interniran u Sienu do 1939. godine. Mussolini ga je i dalje držao kao rezervu u svojoj politici prema Jugoslaviji. U Mađarskoj je ustaški centar likvidiran. Veći dio ustaša otišao je u Italiju, a ostatak se prividno primirio, očekujući povoljnu priliku za nastavak djelatnosti.

Za to vrijeme Njemačka se držala prilično rezervirano prema Paveliću i ustašama. Hitler još nije bio definirao svoje stavove prema jugostoku. On je bio zauzet nastojanjima da preuzme vlast, a kad mu je to uspjelo, otpočeo je ostvarivati svoju viziju obnove velikog njemačkog Reicha, ujedinjenja njemačkih zemalja, usmjeravajući oštricu protiv Britanije i Francuske kao glavnih krivaca za težak položaj u koji je doveden njemački narod poslije prvog svjetskog rata. Zbog toga je Hitleru odgovarao tadašnji položaj Jugoslavije, pogotovo kad je na čelo vlade došao Milan Stojadinović sa svojom politikom približavanja Njemačkoj i Italiji. Osim toga, Hitleru je odgovaralo da ne ozlojeđuje Italiju, znajući za njezine prohtjeve na drugoj strani Jadrana i Balkanu.

Pavelić je, međutim, znao da mu je za njegove ciljeve potrebna podrška Hitlera. I kad je u ožujku 1936. godine pušten iz talijanskog zatvora u internaciju te se mogao slobodnije kretati, prva mu je briga bila da političku aktivnost usmjeri prema nacističkoj Njemačkoj. Piše svoje »Die kroatische Frage« (»Hrvatsko pitanje«) u obliku memoranduma, namijenjen službenim krugovima u Njemačkoj.

U 1937. godini dolazi do zbližavanja između Italije i Jugoslavije. Dvije zemlje potpisuju političke i trgovačke ugovore. Tako ustaše u Italiji i dalje ostaju u drugom planu. Nastavlja se kontrola nad njima, a čak je bilo govora da bi se raselili u Afriku i Južnu Ameriku.

Poslije pripojenja Austrije Njemačkoj, a pogotovo kad je bila zauzeta Čehoslovačka, Mussolini postaje sumnjičav prema Hitleru, videći opasnost od njemačkog pritiska i utjecaja na Jugoslaviju, koju smatra isključivo svojom interesnom sferom. Kako bi ga razuvjerio, Hitler ističe da su Sredozemlje i Jadran u domeni talijanske politike. A i Rim je u tom trenutku procijenio da mu više odgovara homogenija i čvršća Jugoslavija, upravo kao prepreka njemačkom nadiranjju u ova područja. Ali pad vlade Milana Stojadinovića u veljači 1939. godine i događaji koji su uslijedili u Jugoslaviji izazvali su novu uznemirenost Rima. Italija se bojala da će, po uzoru na osnutak Republike Slovačke (pod zaštitom Njemačke poslije raspada Čehoslovačke), slično priželjkivati dr. Vladko Maček i vodstvo Hrvatske seljačke stranke, kao glavni nosioci hrvatske politike, i u tome je vidjela porast utjecaja Trećeg Reicha. Zato Mussolini preko svojih pregovarača razmatra s Mačekom mogućnosti otcjepljenja Hrvatske od Jugoslavije. Ta situacija pospješila je akciju kneza Pavla i nove vlade da se sporazumi s Mačekom i do-

govor je postignut 26. kolovoza 1939. godine. Time su bili prekinuti kontakti između Mačeka i Rima.

Maček je davno prije pokušavao igrati na kartu vanjskih faktora, kad je svojevremeno poslao u inozemstvo Augusta Košutića i Jurja Krnjevića da kao predstavnici HSS-a svrate pozornost svjetske javnosti na hrvatsko pitanje. Stoviše, u početku je bilo pokušaja zajedničkih istupa s Antom Pavelićem. Kad se Vladko Maček poslije liječenja u Cehoslovačkoj u listopadu 1930. godine vraćao u zemlju, sastao se u Salzburgu u Austriji s Krnjevićem i Košutićem u prisutnosti Pavelića. Ubrzo je ta suradnja prestala, jer su obje strane imale različite procjene i metode borbe. Maček se zadovoljio stvaranjem Banovine Hrvatske, a Pavelić je isključivo težio nezavisnoj hrvatskoj državi. Dalji tok događaja išao mu je u prilog.

U Italiji se konkretno planira kako razbiti Jugoslaviju i pripojiti ja-dransku obalu i druge jugoslavenske krajeve. To ponovo u prvi plan izbacuje Pavelića i ustaški pokret, a pogotovo što su pokušaji s Mačekom propali. Već u siječnju 1940. godine osnovne zamisli talijanske politike u dogovorima s Pavelićem bile su: podići ustanak u Hrvatskoj, pozvati u pomoć talijanske trupe i stvoriti hrvatsku državu u personalnoj uniji s Kraljevinom Italijom.

Zbog svojih planova sa Sovjetskim Savezom, Hitler nije želio da Italija poduzima vojne akcije protiv Jugoslavije i Grčke. Hitleru je bilo najvažnije da ne stvara front na Balkanu, jer je želio svu pažnju usmjeriti na planirani napad na SSSR. To je bio i glavni razlog sve većeg njemačkog pritiska na jugoslavensku vladu da pristupi Trojnom paktu. Mussolini u tome nije smio zaostati, jer je to bila konačna šansa da ostvari svoje prohtjeve prema Jugoslaviji. Tako se Pavelić opet našao u igri.

Hitler je još imao neke svoje kombinacije, računajući i na druga moguća rješenja. Berlin prijašnjih godina nije posebno obrađivao unutrašnje odnose s Jugoslavijom, pa se prema tome nije podrobnije bavio hrvatskim pitanjem, bar ne onoliko koliko je to radio Rim. Svoju pozornost Hitler je obratio onoga trenutka kad je donesena odluka o bezuvjetnom napadu na Jugoslaviju. Postaje mu jasno da treba voditi računa i o unutrašnjim prilikama u Jugoslaviji. Od vanjskih faktora Hitler je imao na umu i Mađarsku, koja je također imala pretenzije na jugoslavenske teritorije. Neko se vrijeme bavio idejom da Hrvatska dođe pod mađarsku dominaciju. Na to navode izvodi iz dnevnika njemačkog diplomata Ulricha von Hassella, koji je on vodio od 17. rujna 1938. do 13. srpnja 1944. godine. Tada ga je prestao pisati, jer je, kao jedan od sudionika u atentatu na Hitlera, bio uhapšen i strijeljan. Njegov dnevnik je prvi put objavljen u Švicarskoj 1946. godine pod naslovom: »Vom anderen Deutschland«. U dnevniku von Hassell je 10. travnja 1941. godine zabilježio:

»Weizsäcker (državni tajnik u ministarstvu vanjskih poslova) potvrđuje da je Hitler od časa prevrata u Beogradu želio borbu i pun mržnje zahtije-

vao uništenje i uopće planirao divlja, neodrživa rješenja južnoslavenskih problema: Hrvatska pod mađarski dominion, ali Dalmacija Italiji!»

Da kombinacija s Mađarskom nije bila bezazlena niti slučajna, potvrđuje i Nikolaus von Horthy, u to vrijeme šef mađarske države, u svojoj knjizi: »Ein Leben für Ungarn«, koja je izašla u Bonnu 1953. godine. Na 226. stranici on navodi:

»Hitler nam je ponudio da uzmemo natrag sve one mađarske krajeve, koje je Mađarska 1919. morala odstupiti tadašnjoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.«

U svojim kombinacijama poslije puča od 27. ožujka Hitler je računao i na Mačeka, budući da je on, prema njemačkim političkim procjenama, predstavljao realniju i veću političku snagu nego Pavelić. Nijemcima je naročito bilo stalo da odvrate Mačeka od ulaska u vladu generala Simovića. U tome pravcu djeluje generalni konzul Trećeg Reicha u Zagrebu A. Freundt. Da bi se stvari ubrzale, Berlin šalje u Zagreb i posebna dva emisara W. Malletkea i E. Veesenmayera, u prvom redu da se uključe u akciju pridobivanja Mačeka. Kontakti s Mačekom bili su vrlo intenzivni. Kad nisu postignuti za Nijemce odgovarajući rezultati, oni se okreću ustaškoj grupi s kojom su također održavali vezu. Pritom im je stalo da kontaktiraju i s desnim krilom u HSS-u. Kad su se njemačke trupe nalazile pred Zagrebom i Slavko Kvaternik pripremao proglas o proglašenju hrvatske države, napori njemačkih pregovarača i Kvaternika bili su usredotočeni na to da se istodobno i od Mačeka dobije izjava podrške.

Ali put za dolazak Pavelića time još nije bio sasvim otvoren. Trebalo je zadovoljiti Mussolinieve zahtjeve o granicama buduće države. On je zahtijevao da Pavelić, osim ostalih dogovora, obavezno prizna pravo Italije na Dalmaciju. Ustaše su tražili da Treći Reich i Italija javno priznaju Nezavisnu Državu Hrvatsku. U Zagreb je hitno avionom doputovao Filippo Anfuso, šef kabineta Mussolinieva ministra vanjskih poslova grofa Ciana, i otišao u Karlovac u susret Paveliću od kojega je tražio da pristane na Mussoliniev zahtjev o statusu Dalmacije, inače neće ništa biti od priznanja Nezavisne Države Hrvatske. Berlin u tome nije htio osporavati Mussolinieve zahtjeve. Kad je Pavelić dao svoje obećanje i dobio odgovor da se i Berlin s time slaže, mogao je dati nalog za pokret. Sa svojom kolonom stiže u Zagreb na Markov trg nešto prije 4 sata ujutro 15. travnja 1941. godine.

U međuvremenu je okupator nezadrživo napredovao u cijeloj Jugoslaviji. Otpor jugoslavenske vojske bio je slab, osim nekih iznimnih primjera hrabrosti, gotovo nikakav. Pokazale su se sve slabosti Kraljevine Jugoslavije i u roku od nekoliko dana uslijedila je predaja. Ugovor o kapitulaciji potpisan je 17. travnja, a stupio je na snagu 18. travnja 1941. godine. Jugoslavenska je vojska bezuvjetno kapitulirala. Većina krivaca za tu predaju sramno je pobjegla, a ostao je narod da plati danak.

Citav jugoslavenski prostor podijeljen je u dva glavna dijela između Njemačke i Italije. Crta koja ih je dijelila polazila je od talijansko-

jugoslavenske granice na krajnjem dijelu zemlje, jugozapadno od Ljubljane, pa se produžavala sjeverno od Ljubljane na rudnik Litija prema Samoboru, Glini, Bosanskom Novom, Sanskom Mostu, sjeverno od Bugojna, pa južno od Sarajeva na Priboj, Novi Pazar, istočno od Prištine, preko Sar-planine, istočno od Tetova prema Ohridskom i Prešpanskom jezeru.

Unutar tih dviju osnovnih interesnih sfera utjecaja uvedena su četiri okupaciona područja: njemačko, talijansko, mađarsko i bugarsko.

U trenutku kad je napadnuta, Jugoslavija je zauzimala prostor od 247.542 četvorna kilometra. Na njemu je živjelo nešto više od 15,9 milijuna stanovnika.

Njemačko okupaciono područje obuhvatilo je predjele Slovenije, Hrvatske, Bosne, Hercegovine, Vojvodine, Kosova i gotovo cijelu Srbiju. Ukupno oko 128.000 km² i blizu 10 milijuna stanovnika. Pojedina područja dobila su različite položaje u upravi. U Sloveniji su Nijemci smatrali Korušku, Gorenjsku i Štajersku sastavnim dijelom Trećeg Reicha. Iz tih su predjela iseljavali Slovence. Veći dio Srbije s Banatom i sjeveroistočnim predjelima Kosova spadao je pod njemačku vojnu i upravnu oblast. U svoju upravu Nijemci su uključili izvjestan broj suradnika iz redova domaćeg stanovništva koji su htjeli služiti neprijatelju i time su izazivali prezir i osudu vlastitog naroda. Oni su osnovali »komesarsku vladu« od domaćih suradnika.

Talijansko okupaciono područje zahvaćalo je prostor od 80.000 km² i oko 4 milijuna stanovnika. Talijani su uspostavili tri komesarijata: u Ljubljani, Splitu i Cetinju.

Mađarsko okupaciono područje imalo je 11.600 km² sa oko 1,1 milijun žitelja. Obuhvatilo je Bačku, Baranju, Međimurje i Prekomurje. Dio zauzetih krajeva mađarski je parlament posebnim zakonom pripojio mađarskim županijama.

Bugarsko okupaciono područje zauzimalo je dijelove južne i istočne Srbije, Kosova i Makedonije, ukupno 28.250 km² i oko 1,2 milijuna ljudi. Sva zauzeta područja Bugarska je već u srpnju 1941. godine uključila u sastavni dio svoga državnog prostora.

Što se tiče Nezavisne Države Hrvatske, ustaše su u »Hrvatskom narodu« (19. svibnja 1941) objavili da NDH ima 115.133 četvorna kilometra površine sa 6,996.729 žitelja. Ujedno su naveli da je među njima: Hrvata 4,817.100, Srba 1,848.400, Nijemaca 145.500, Mađara 70.000, Kranjaca i Štajeraca 37.020, Čeha i Slovaka 44.267 i ostalih 35.442.

Od toga teritorija njemačkom okupacionom području pripadalo je oko 57.000 km² sa 4,300.000 stanovnika, a talijanskom 48.000 km² sa 2,400.000 stanovnika. Usporede li se ti podaci međusobno, ustaški su nešto veći. Očito su ubrojili neke krajeve koje su naknadno morali odstupiti.

Posebnu pažnju pobuđivala je granica s Italijom. Pavelić je skupo platio gostoprimstvo i zaštitu koju su njemu i ustaškoj emigrantskoj grupaciji pružali u Italiji. Došlo je vrijeme kad je morao podmiriti račune. To je učinio Rimskim ugovorima, potpisanim 18. svibnja 1941.

godine u Rimu. Potpisana su tri glavna dokumenta. U prvome su određene granice i utvrđeni krajevi koji pripadaju Italiji. To su predjeli Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Dalmacije, bivši kotari Kastav, dijelovi kotara Sušak, Čabar, dio delničkog kotara, Bakar, otoci Krk, Rab, zadarsko otočje, područje od Jablanca do Privlake, dio Bukovice, područje Šibenika, Trogira i grad Split, otoci Čiovo, Drvenik, Solta, Vis, Biševo, Sv. Andrija, Jabuka i drugi obližnji, Korčula i Mljet. Drugi dokument odnosi se na obaveze NDH, koje su joj ograničavale da izgrađuje vojne objekte i jedinice ratne mornarice na obalnom području što joj je ostalo. Treći dokument govorio je o jamstvu između novostvorene države i Kraljevine Italije.

U svom dijelu okupacionog područja u NDH Talijani su imali tri zone. Prvu je sačinjavao teritorij koji je Rimskim ugovorima pripojen Italiji. U drugoj su bili predjeli NDH, koji su joj ostali kao njeno obalno područje sa zaleđem u dubini od 75 kilometara. Ona se nazivala demilitariziranom zonom. Između granica druge zone i demarkacione linije nalazila se treća zona.

Premda je Pavelić naglašavao da je ostvaren vjekovni san hrvatskog naroda i da je stvorena hrvatska država u njenim nacionalnim i etničkim granicama, u to je, osim svojih ustaša, malo koga drugoga mogao uvjeriti. Pored toga što su veliki predjeli potpali pod Italiju i Mađarsku, i ono što je navodno ostalo kao »samostalno«^o područje NDH, zapravo je bilo podijeljeno u njemačke i talijanske sfere. I ondje gdje je postojala ustaška je vlast bila pod nadzorom Nijemaca i Talijana. Pavelić i njegovi glavni suradnici zaklinjali su se da Hrvatskoj donose slobodu i ostvarenje vjekovnog sna, a ona je bila i okradena i potčinjena. Svi važniji potezi Ante Pavelića i njegove vladc, u vanjskoj politici i u unutrašnjim odnosima, ovisili su o Njemačkoj i Italiji, a kako je rat odmicao, sve više samo o Hitleru, da bi konačno padom Italije 1943. godine, ostali samo Nijemci.

Hitler je potpuno osigurao nadzor nad cjelokupnim političkim, upravnim, vojnim i privrednim životom nove države. Pavelić mu je obećao eksploataciju sirovina, radnu snagu i trupe za istočna bojišta. Führer je smatrao da neće imati problema u novoj tvorevini, jer će ga njeni upravljači slušati. Zato je, vjerujući da je uspješno riješio odnose sa NDH, ostavio relativno male vojne snage i dopustio određenu samostalnost novom režimu. Ali nije računao s otporom naroda i anti-fašističkim snagama koje su povelili komunisti. Tako su se događaji odvijali suprotno od onoga što je on očekivao. Morao je pribjegavati sve oštrijim mjerama, angažirajući veće vojne efektivne i stavljajući pod njemačku komandu vojne snage Pavelićeve države i pod kontrolu aparat vlasti i policije. Zavisnost od Nijemaca osjećala se na svim područjima. Ona se očitovala u političkoj podređenosti, vojnoj potčinjenosti, kontroli Gestapoa, privrednoj eksploataciji, slanju radne snage u Njemačku, teror u terenu, masovnim ubijanjima, represalijama nad stanovništvom, deportiranju u koncentracione logore, povlaštenu položaju njemačke narodne skupine i slično.

Iz izvještaja njemačkog poslanika u Zagrebu Siegfrieda Kaschea, kao i raznih analiza o problemima NDH, o njenoj političkoj situaciji i suradnji s Njemačkom, uvijek se o Pavelićevoj državi govori kao o nečemu što su oni stvorili i o čemu treba da i odlučuju u interesu njemačkog Reicha.

Njemačko poslanstvo u Zagrebu bilo je glavni punkt koji je osiguravao politički utjecaj i kontrolu. Već potkraj 1941. godine u poslanstvu je zaposleno više od 130 osoba za politička, kulturna, trgovinska, propagandna, vojna, policijska i druga pitanja. O vojnim pitanjima odlučivao je njemački general u Zagrebu Glaise von Horstenau.

Siegfried Kasche bio je poslanik u Zagrebu za cijelo vrijeme NDH. Imao je najveća ovlaštenja i de facto izravno davao upute i direktive Paveliću. Na taj je način posredno rukovodio i kvislinškom državom i njezinim aparatom. Zbog toga su ga prozvali »ustaša broj 1«. Kolika je prava imao, najbolje se vidi iz Hitlerove naredbe od 29. listopada 1943. godine o dužnostima i kompetencijama Kaschea, u kojoj izričito stoji:

»U Hrvatskoj, s obzirom na osobite okolnosti, antikomunističku djelatnost regulira i njom rukovodi poslanik Kasche, predstavnik Reicha kod hrvatske vlade. On je politički odgovoran za razvoj njemačko-hrvatskih odnosa, kao i za unutrašnje odnose u Hrvatskoj i za njihov razvoj.«

Hitler nije imao nikakvih obaveza prema Paveliću. On ga je držao samo zato da ispunjava njegove naredbe i želje. Dokle je to išlo, saznajemo iz Himmlerova razgovora s Eugenom Kvaternikom. O tome Eugen Kvaternik piše 1955. godine u svojoj raspravi »Prilog povijesti hrvatsko-talijanskih odnosa u drugom svjetskom ratu«, koja je tiskana u Hrvatskoj reviji u Buenos Airesu. Mlađi Kvaternik iznosi kako mu je prilikom službenog posjeta Berlinu Himmler rekao doslovce:

»Ako vaš g. otac i vi želite imati čistu situaciju s Talijanima i spriječiti njihovo daljnje napredovanje i prestizanje, pobrinite se za Pavelićevu sigurnost u nekakvom dvorcu blizu Zagreba, gdje će biti pod vašom stražom. On je potpuno vezan za Italiju, i dok je on na vlasti, nećete imati mira s Talijanima.«

To govori o njemačkim odnosima prema Paveliću i ustaškoj NDH. Oni su uvijek ovisili o interesima Njemačke. Tako se poslije razmišljalo o uključenju Hrvatske u Treći Reich. O tome govori Siegfried Kasche u pismu ministru vanjskih poslova Joachimimu von Ribbentropu na početku studenoga 1943. godine. Evo najvažnijih dijelova toga pisma:

»Njemački poslanik

Zagreb, 5. XI. 1943.

Predmet: Hrvatska i Reich
Gosp. držav. ministre!

U kraćem razgovoru kod Führera, kao i u prethodnom dogovoru kod Vas, razjašnjen je problem uključivanja Hrvatske u Reich. Ambasador Neubacher objasnio je Führeru da bi Hrvati pozdravili priključenje Reichu i bili sretni da budu njegovi državljani.

Ove višestruke činjenice i zapažanja upozoravaju na razvitak jednog stajališta, prema kojem, s obzirom na ovdje iznesene činjenice, moram zauzeti svoj stav. Jer, premda Hrvatska nije nikad bila sastavni dio Sv. Rimskog Carstva njemačkog naroda, ovdje samo u izvjesnim krugovima postoji čežnja da postanu državljani Reicha. Krugovi koji zastupaju to stajalište ne misle na njemački Reich nego na državu sličnu srednjovjekovnoj, koja bi prelazila nacionalne okvire...

Uključivanje Hrvatske i ostalih jugoistočnih naroda nije tako jednostavno kako je rečeno...

U Hrvatskoj nema, uz izuzetak manjeg broja nekadašnjih činovnika duhovske monarhije, širih narodnih slojeva koji teže za starim. Nekadašnji austrijski oficiri sami kažu da će 50 posto Hrvata otići u partizane ako bi se njihova zemlja uključila u Reich...

Mora nam također biti jasno da u diplomatskom rukovođenju drugim narodima i državama, kod najuže povezanosti s Reichom, treba da imaju prednost nevidljive veze nad vidljivima. Što manje Nijemaca držati u Hrvatskoj, ali i što više Hrvata aktivirati za suradnju i u materijalnom interesu pojedinaca – to je potrebno. Ne stavljati Hrvate u njemačke uniforme, već sve Hrvate obući u hrvatske uniforme pod njemačkim rukovodstvom. U oblasti privrede nužno je hrvatsko-njemačku upravu dalje podržavati, s tim da u Hrvatskoj bude što više hrvatskih kadrova kako bi suradnja s Reichom omogućila što bolje uvjete...«

Očito je s kolikom su superiornošću Nijemci raspravljali o NDH i pri tome nisu bili nimalo sentimentalni. Uvijek su im na prvom mjestu bili samo vlastiti interesi.

Došavši na vlast uz pomoć Mussolinia i Hitlera, Pavelić i ustaše već od prvog dana provode politiku svojih gospodara. I dok su, na jednoj strani, ponizni i poslušni, na drugoj, iskaljuju okrutnost. U svojim glasilima navještavaju načela i način svoje vladavine. U trećem broju lista »Ustaša, vjesnik hrvatskog oslobodilačkog pokreta« na uvodnom mjestu jasno je istaknuto da je »došao čas obračuna sa svim onim mračnim i zaplotnjačkim zlikovačkim gnijezdima koja su rađala i odgajala hrvatske narodne neprijatelje i izdajice«. Isti uvodnik završava riječima: »Ustaše jamče da će Hrvatska biti očišćena od sveg blata, od svih zločinaca, od svega onoga što u hrvatski narod ne spada.« U svoje protivnike ubrajali su svakoga tko nije ustaški mislio i radio. Iz redova hrvatskog naroda trebalo je iskorijeniti svaku slobodoljubivu, naprednu i antifašističku misao i onemogućiti svakoga tko tako djeluje. Iz NDH trebalo je ukloniti Židove, Srbe i Rome. Svi su oni bili »neprijatelji i izdajice«, »zlikovačka gnijezda«, »blato« i »zločinci«.

Ustašku ideologiju, sistem vladavine i društveni poredak izgrađivali su na osnovama fašizma i nacionalsocijalizma. Ante Pavelić još je prije rata u svojoj knjizi »Strahote zabluda« izložio poglede na komunizam i radnički pokret. U ulozi šefa države, govoreći u Zagrebu domobranima u rujnu 1941. godine, on je, između ostalog, rekao:

»Pred nekoliko desetljeća izmislio je Židov Marx nauku, kojom je htio da preobrazu čovječanstvo, nauku nezdravu, bolesnu, koja u sebi nosi zator i zatovanje ljudstva, koja u sebi nosi pogibelj raspadanja i propadanja čovječanstva. Tu njegovu nauku prihvatili su svi oni, koji čovječanstvo mrze,

prihvatili su je svi oni, koji nemaju savjesti, svi oni, koji nemaju duše, svi oni, koji nemaju poštenja. I u ruskom narodu, u ruskoj zemlji našli su se zločinci, koji su prilikom svršetka prošlog svjetskog rata u općoj pometenosti zahvatili vlast, da ruski narod priguše, da na ruskom narodu ostvare židovsko-boljševičko gospodstvo, da se tamo pripreme i da odanle zagospodare cijelim svijetom...

Braćo! Neka nas Bog poživi a njima neka bude boljševička vojska na Savi! Prije će sunce na nebu stati, prije će Sava uz brijeg teći, nego li će boljševička vojska na Savu stići!

Neka znadu, neka budu sigurni da će ovaki mladi hrvatski domobrani, hrvatski domobranci, da će ustaše, kad ustreba, kad bude čas, da će ih ne odstraniti nego da će ih na svojim bajunetama nositi. Jer onaj koji ne surađuje na dobru domovine i države, ne vrijedi, a onaj, koji radi proti, ima pasti, ima izginuti!

Onaj, koji misli da će u hrvatskoj državi živjeti, a židovskom boljševizmu i Moskvi služiti, mora znati, da će mu glava pasti! Oni, koji se drznu zapaliti hrvatsko selo, koji se drzaju zaklati hrvatsku seljačku djecu, moraju znati, da imaju posla s hrvatskim narodom, koga nitko do sada isklati i doći nje mogao!

U povicima na komuniste i antifašiste za Pavelićem nisu zaostajali ni ostali njegovi doglavnici i ministri. Na »Usmenim novinama« održanim 18. srpnja 1941. godine u Radničkoj komori u Zagrebu doglavnik dr. Mile Budak i ministar vanjskih poslova dr. Mladen Lorković otvoreno su govorili protiv svih onih koji na ovaj ili onaj način šire nauku Marxa i pozivali na energičnu »borbu protiv takvih elemenata«. Ili ministar pravosuđa dr. Mirko Puk kad kaže, kako je »komunizam zakleti protivnik hrvatske države i da s njime treba obračunati po ustaškim načelima«. Dakle, rodoljube i borce protiv fašizma i nacizma trebalo je potpuno onemogućiti i spriječiti svaku njihovu aktivnost u samom začetku, primjenjujući čitavu skalu prokušanih metoda iz prakse Hitlerove Njemačke i Mussolinieve Italije.

Istodobno je ustaška ideologija pripremala put za »rješavanje« židovskog pitanja. Što se tiče Židova, ustaški ideolozi nisu morali stvarati vlastite teorije da dokažu »nižu vrijednost« židovske rase, jer su to već napravili nacistički teoretičari. Član 4. Nationalsocijalističkog programa glasio je: »Samo pripadnik arijevske rase može da bude građanin. Pripadnik arijevske rase može da bude samo onaj koji je njemačke krvi bez obzira na vjeru. Prema tome, ni jedan Židov ne može biti pripadnik arijevske rase.«

Počevši od 1933. godine, kad je Hitler došao na vlast, donesen je niz zakona koji su u početku odstranjivali Židove iz svih oblasti javnog života, iz civilne službe, iz slobodnih profesija, iz prosvjetnih ustanova i javnih službi pa sve do potpunog istrebljenja Židova.

»Hrvatski narod« odmah u početku NDH objavljuje faksimil proglašenja hrvatskih nacionalista pod naslovom »Hrvatski nacionalni bojkot Židova« koji je bio tiskan još 1933. godine u glasilu nationalsocijalističkog pokreta »Völkischer Beobachter« u broju od 18. travnja. Taj proglas glasi:

»Hrvatski narod, koji se bori za slobodu, izdao je protiv bestidnog huškanja doseljenih Židova na bojkot protiv Njemačke slijedeći proglas:

Hrvatski građani!

Povodom reakcije ponosnog njemačkog naroda na Židove i njima prirodna svojstva njihove rase, internacionalno židovstvo diglo je u cijelom svijetu nečuvenu viku i pozvalo na nemilosrdnu odmazdu protiv Njemačke.

I zagrebački Židovi, kojih u našem gradu na žalost nema manje nego 8.438, pridružili su se tom protunjemačkom huškanju.

Putem potplaćenih židovskih novina, oni su proglasili bojkot njemačkog jezika i njemačke robe. Oni su ujedno uspjeli, da pribave kod beogradske vlade dozvolu neograničenog useljivanja iz Njemačke iseljenih Židova u naše krajeve. To znači: Židovi u Zagrebu osjećaju se već tako jaki, da su se usudili, da navijeste u ime hrvatskog naroda kulturni i privredni bojkot jednog velikog, kulturnog naroda, premda tim 'progonima' njemačkih Židova nisu hrvatski probitci niti u najmanjoj mjeri dodirnuti.

Pošto se oni, koji su začetnici tog njihovog bezobzirnog podhvata, služe i velikim dijelom našeg podkupljivog novinstva, mogao bi time biti probuđen utisak, da Hrvati zauzimaju bezrazložno položaj protiv njemačkog naroda. Mi smatramo zbog toga potrebnim, da protiv tome najodlučnije prosvjedujemo, da se u ime i na račun hrvatskog potrošača proveda bojkot, koji je jedino u interesu židovstva, koje je nama strano i neprijateljsko, da se u sporazumu sa beogradskom vladom, kada mi samo u Zagrebu imamo preko 10.000 nezaposlenih radnika, dovode u našu zemlju njemački Židovi, da se time našim radnicima oduzima kruh i zaslužba. Ujedno se povećava broj gulikoža hrvatskog naroda.

Naši cionisti, ti pokorni sluge svake tuđe vlasti, bivaju time opomenuti, da nas više ne izazivaju, jer bi se inače moglo ono isto dogoditi, što se zbiva s njihovim rasnim drugovima u Njemačkoj.

Samosvjesni hrvatski narod traži također, da se protiv tih bezobraznih i narodu neprijateljskih elemenata, čije su prirodne težnje i probitici ostali Hrvatima uvijek tuđim, stavi sve na energičnu obranu, i da se njihova protunarodna težnja odgovori sa bojkotom Židova i židovskih poduzeća.

Hrvati, bojkotirajte židovske trgovine, židovske liječnike, židovske advokate!

Hrvatski nacionalisti.«

Isto tako »Hrvatski narod« u broju od 20. travnja 1941. godine prenosi pod naslovom »Proti Židova treba poduzeti najstrože mjere« članak iz »Deutsche Zeitung in Kroatien« koji je tiskan u broju od 17. travnja na uvodnom mjestu pod naslovom »Opasnost od židovstva«. Članak završava:

»Vodeća hrvatska mjesta, svojom odlučnošću u nastupu protiv židovske drskosti, već su dokazala, da nisu voljna, da samo tako gledaju na sve ove stvari. U tom pogledu već je štošta učinjeno. Ali će jamačno izbiti na površinu još mnoga pitanja u vezi sa židovskim problemom. Sva ta pitanja moraju biti riješena, jer bez rješenja židovskog pitanja nema konačnog smirenja u jugoistočnom prostoru. A isto tako je sigurno, da ove mjere nikada ne mogu biti dosta oštre.«

To je bio otvoreni javni poziv na obračun protiv Židova. Njegov je odjek bio u govorima ustaških ministara i u člancima ustaške štampe. Poput nacista u Trećem Reichu, ustaše su u NDH vojevali za čistoću

hrvatske nacije. I to je imalo svoju osnovu u nacionalsocijalističkom nazoru o germanskoj rasi koja je pozvana da vlada.

Ideološke korijene ustaških načela prema Srbima treba tražiti u raznim djelima, raspravama i člancima Mladena Lorkovića, Krunoslava Draganovića, Julija Makanca, Ive Bogdana, Vilka Riegera i drugih ustaških ideologa i kroničara. U tome im služe kao moto Paveličeve riječi još iz 1927. godine: »Kako bi mogla Hrvatska – puna zapadne kulture, latinske i germanske kulture, talijanske humanističke kulture i germanskog romantizma – ići zajedno s pravoslavnim, grubim, divljim i okrutnim Srbinom?«

U njihovim raspravama leže korijeni mnogim megalomanskim željama i pretenzijama Pavelića i ustaša o veličini i snazi hrvatske države.

Svi su oni željeli dokazati »povijesno i etničko pravo« na hrvatstvo pojedinih pokrajina i izvan takozvane banske Hrvatske. Trebalo je dokazati da Hrvata ima mnogo više nego što to izgleda, jer ne samo da su Muslimani zapravo Hrvati nego su to i mnogi pravoslavni u tim krajevima. A nesreća je, kako su oni govorili, »što uslijed pritiska nehrvatskog življa Hrvati moraju napuštati svoju domovinu i iseljavati se«.

Na taj su način stvarali uvjerenje i psihozu da je naučno opravdano, a politički i ekonomski nužno poduzeti svrsishodne mjere za konačno rješavanje srpskog pitanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Svemu bismo mogli pridodati mnogobrojne članke koje su Pavelić i druge istaknute ličnosti ustaškog pokreta pisali za vrijeme Kraljevine Jugoslavije u zemlji i inozemstvu i u kojima oni jasno i nedvosmisleno deklariraju svoje stavove o demokraciji, komunizmu, Židovima, Srbima, Romima i unutrašnjem poretku koji će uvesti kad dođu na vlast. Zadojeni mračnom ideologijom fašizma, nacizma i rasizma, ustaški prvaci ostvaruju u NDH svoje ideje.

Prvi dani nove države već su ispunjeni prijetnjama i mjerama progona. Novine su pune zastrašujućih poruka. Ustaški ministri naprosto se natječu tko će s više žestine i mržnje vrijeđati i govoriti protiv Srba i Židova. Dr. Mladen Lorković drži u Donjem Miholjcu 27. srpnja 1941. godine govor u kome, između ostalog, naglašava:

»Vi znate da ustaški pokret nadalje čvrstom rukom rješava sprsko pitanje u Hrvatskoj...»

Mi kažemo svima, da je dužnost hrvatske vlade, da se pobrinemo, da Hrvatska pripadne Hrvatima, te da se zauvijek ostvari ideal – Hrvatska Hrvatima.

Naša je dužnost da se pobrinemo, da oni elementi, koji su najviše pridonijeli tome da je god. 1918. Hrvatska podpala pod srbijansku vlast, da se ti elementi jednom za uvijek u Hrvatskoj onemoguće, odnosno iz Hrvatske odstrane. Naša je dužnost, da to učinimo i mi ćemo to provesti. Mi ćemo to do kraja provesti, i to bez obzira na to što se s one strane Save i Drine počinje govoriti o čovječnosti i čovječanskim osjećajima. Hrvatska državna vlada pod vodstvom našeg dičnog Poglavnika uzela je u ruke rješavanje tog pitanja i ona će ga do kraja riješiti.

Jednako je tako hrvatska vlada uzela u ruke rješavanje i židovskog pitanja. Vi znate što je židovstvo za nas značilo. Vi znate da je to židovstvo hrvatski narod iskorištavalo na najbezočniji način. I ne samo to, nego je to židovstvo bilo uvijek prijatelj i sluga svih neprijatelja hrvatskog naroda...

Hrvatski se narod mora očistiti od svih elemenata, koji su za taj narod nesreća, koji su tome narodu tuđi i strani, koji u tom narodu rastvaraju njegove zdrave snage, koji su taj narod kroz desetljeća i stoljeća gurali iz jednog zla u drugo. To su naši Srbi i naši Židovi.«

Doglavnik dr. Mile Budak rezimirao je ustašku politiku prema Srbima, kad je na velikoj skupštini ustaša u Gospiću, podstrekavajući na zločine, rekao da jedan dio Srba treba pobiti, drugi raseliti, a ostale prevesti u katoličku vjeru i tako pretvoriti u Hrvate.

Za njima su slijedili i ostali ustaški ministri i funkcionari. Evo, samo nekoliko primjera. Dr. Milovan Žanić, predsjednik zakonodavnog povjerenstva pri poglavniku, na političkom zboru u Daruvaru je rekao:

»Došli su u ove krajeve kad je za turskih ratova izginulo mnogo naših ljudi. Došli su ovamo i raširili se poput ježa i počeli ugrožavati i skoro nas ugrozili. To su Srbi. Iz svega ovoga što se dogodilo, znamo da oni nama nikada neće dobro željeti, niti o nama dobro misliti. Mi ustaše znademo, da dok se to pitanje Srba ne riješi, da će ova naša država biti uznemiravana.

Poručujemo svima, koji misle, da se mogu vratiti stara vremena ovo: Mi smo Ustaše uvijek govorili, da će padati glave onih, koji nam smetaju, jer sada pravimo povijest za stoljeća i stoljeća. To poručujemo svima otvoreno, svima onima, koji misle, da se može staro vratiti.«

Ili prof. Aleksandar Seitz, glavni tajnik u predsjedništvu vlade, kad je u Dugom Selu javno izjavio:

»Ne strahujte: ne će se vratiti više nikada ni Srbi, ni Židovi, a ni oni koji bi njima služili. Srba i Židova niti može biti, niti će ih biti, jer zato jamči hrvatska vojska i hrvatske ustaše.«

Ministar pravosuđa dr. Mirko Puk isto tako na zboru u Glini je rekao:

»Uskrsnuli smo Nezavisnu Državu Hrvatsku, ali još ima tuđinskih elemenata, koji nastoje potkopati izgradnju nove Hrvatske. Ovi su strani elementi uvijek bili protivnici svake oslobodilačke borbe hrvatskog naroda. U povelji cara Leopolda stoji već napisano, da će ti elementi, koji su k nama doseljeni, otići natrag, kad dođe vrijeme, a sada je to vrijeme došlo. Narodna poslovice kaže: ILI MI SE UKLONI ILI MI SE POKLONI.«

Posebno bi se moglo govoriti o podršci i suradnji koju je Paveliću pružao dio katoličkog klera i muslimanskog svećenstva. Ustaški pokret, širenje i propagiranje ustaških načela aktivno pomažu pojedini katolički svećenici još prije rata. Njihovi župni uredi, sakristije, kao i pojedine katoličke organizacije, listovi i štampa služe ustaštvu. Ti svećenici s velikom su radošću dočekali i pozdravili uspostavu NDH. Poznat je župnik i kanonik u Ogulinu Ivan Mikan, koji je na zboru 13. travnja 1941. godine prilikom Pavelićevog prolaska kroz Ogulin pozivao na »čišćenje« svega onoga što nije hrvatsko, a svoj je govor završio poznatom ustaškom parolom: »Bježite psine preko Drine«.

Dobojski župnik dr. Dragutin Kamber, zbog svojih je zasluga za ustašku organizaciju postavljen za ustaškog kotarskog povjerenika za kotar Doboje. U tom svojstvu držao je u početku svu političku i građansku vlast. A kad je Pavelić najavio kako će Banja Luka biti središte ustaške države i kad je posebna delegacija tražila od talijanske dinastije jednog princa za hrvatskog kralja, on je naročito ushićen uputio Paveliću pismo u kojemu, između ostalog, ističe: »Naročito smatram vrlo mudrim i dalekovidnim gestama biranje središta državnog u Bosni i biranje talijanskog princa za hrvatskog kralja. Ova činjenica, pored mudrosti i brige za našu granicu na najdražoj strani naše Države Hrvatske, pokazuje i vašu osobnu moralnu veličinu, da se odričete jednog uresa koji je trebao da okiti Vašu osobu, zato jer je to bilo na veću korist države.«

Kao što se vidi, Kamber je čak smatrao da je Pavelić trebao postati kraljem hrvatskim, a zato što to nije učinio iz svoje, kako to zaključuje Kamber, skromnosti i navodnih interesa nove države, odaje mu posebnu zahvalnost.

Župnik u Kustošiji Vilim Cecelja bio je ustaša još prije rata, te su pred njim položili zakletvu Ante Pavelić i prva ustaška vlada. Udbinski župnik Mate Mogaša 13. lipnja 1941. godine održao je u Udbini ovakav govor:

»Dosad smo za katoličku vjeru radili molitvenikom i krstom, a sada je došlo vrijeme da radimo puškom i revolverom. Iselit ćemo i istrijebit ćemo srpski narod u Hrvatskoj, i bit ću sretan kad budem mogao dijeliti srpsku zemlju Hrvatima. Ustaše će se nemilosrdno boriti i istrijebiti sve one koji ne budu vjerni NDH i njenom Poglavniku i stvaraocu Anti Paveliću. Pogledaj, narode, onih 16 hrabrih ustaša, koji imaju 16.000 metaka i koji će pobiti 16.000 Srba, poslije čega ćemo dijeliti Mutiličko i Kravsko polje.«

Posebno mjesto zauzimaju neki svećenici koji su sudjelovali u proganjanjima nevinog stanovništva, a neki i u ubijanjima, kao bivši fratar Miroslav Filipović Majstorović, zapovjednik u logorima u Jasenovcu i Staroj Gradiški. U tim su logorima služili kao »dušobrižnici« satnici Zvonimir Brekalo i Zvonimir Lipovac.

Podršku ustaškoj državi pružali su, posebno u početku, pojedini visoki crkveni dostojanstvenici. Tako zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac 12. travnja 1941. godine, dva dana nakon proglašenja NDH, čestita Slavku Kvaterniku osnutak nove države. Naročito je spominjala njegova okružnica od 28. travnja u kojoj službeno poziva svećenstvo »na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH«. U njoj je, između ostalog, rečeno:

»Moramo stoga smatrati svojom najvećom dužnošću, da u ovim sudbonosnim časovima u povijesti hrvatskog naroda dubokim pogledom u vječnost produhovimo čitavo naše narodno biće. Moramo svuda upozoravati i učiti da sveti zanos i plemenito oduševljenje u izgrađivanju temelja mlade države hrvatske bude nadahnuto strahom božjim i ljubavlju za Božji Zakon i njegove zapovijedi, jer će samo na Božjem Zakonu, a ne lažnim načelima ovog svijeta država hrvatska biti izgrađena na čvrstom temelju.

Odazovite se stoga spremno ovom mom pozivu na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH.

Poznavajući muževe, koji danas upravljaju sudbinom hrvatskog naroda, mi smo duboko uvjereni, da će naš narod naići na puno razumijevanje i pomoć. Mi vjerujemo i očekujemo, da će Crkva u uskrskoj Državi Hrvatskoj moći u punoj slobodi naviještati neoborive principe vječne Istine i Pravde. Ona će se stoga držati riječi Pisma: 'Verbum Dei non est alligatum' – »Riječ Božja nije nikada svezana«. (11. Tim, 2, 9). I ona će smatrati svojom svetom dužnošću 'oportune, importune, arguere, increpare, obsecrare in omni patientia et doctrina et cum omni apostolica libertate' – 'u zgodno vrijeme i u nevrijeme pokarati, zaprijetiti, umoliti učeći sa svom strpljivošću i sa svom apostolskom slobodom' (11. Tim, 4, 2). Tako će raditi i to će smatrati dragocjenom pomoći u teškom radu oko podizanja naše drage Domovine i države Hrvatske.

Dao dobri Bog, da tako bude. A da tako bude, pozivam vas, časna braćo svećenici, da ne prestanete poticati povjerene vam vjernike na molitvu, ali još više da samo kod oltara božjega podižete ruke k 'Ocu Zvijezda', od kojega 'silazi svaki dobri dar i svaki savršeni poklon' (Jak, 1, 17). – Da Poglavnika Države Hrvatske napuni duhom mudrosti, kako bi uzvišenu i toliko odgovornu službu vršio Bogu na čast i narodu na spas u pravdi i istini; da narod hrvatski bude narod Božji, odan Kristu i Crkvi njegovoj sagrađenoj na pećini Petrovoj! Ako se možda očima svijeta čini molitva suvišnom stvari, mi je smatramo najvažnijom od svega u životu, 'jer ako Gospod ne čuva grada, uzalud bdije koji ga čuva'. (Ps. 12, 1).

Crkva božja nikad se nije izgubila u frazama, ali nikada nije također zatajila u onom ustrajnom radu, na kojem se stvaraju temelji sretne budućnosti pojedinca, naroda i države. Pokažite to, časna braćo, i sada, i ispunite svoju dužnost prema mladjoj Državi Hrvatskoj.

U vezi s time određujemo, da se u nedjelju 4. svibnja o.g. održi svečani Te Duem po svim župnim crkvama, na koje neka župni uredi pozovu mjesne vlasti i vjerni narod. Nadam se, da će se u to vrijeme moći održati pomenute svečanosti. A ukoliko komunikacione prilike jošte ne bi omogućile, neka se to izvrši u prvi slobodni dan. A što se tiče prvostolne crkve zagrebačke, to ću vam odrediti u sporazumu s državnim vlastima.

U Zagrebu, 28. travnja 1941.

Alojzije, nadbiskup.«

Okružnica je nekoliko dana čitana na radiju, u cijelosti i u izvodi-ma, a 3. svibnja objavljena je u »Hrvatskom narodu«.

Nakon prve biskupske konferencije, održane 25. i 26. lipnja 1941. godine u Zagrebu, svi su biskupi posjetili Pavelića i tom je prilikom Stepinac u ime prisutnih rekao da dolaze poglavniku »da Vas kao legitimni predstavnici Crkve Božje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od srca pozdravimo kao njezina državnog Glavara s obećanjem naše iskrene i lojalne suradnje za bolju budućnost naše domovine.«

Stepinac je »najtoplije preporučio da do uspostave, odnosno priznanja de facto države Hrvatske sa strane Svete Stolice dođe što prije.« To je on tražio od auditora nuncijature koji je putovao iz Beograda u Rim. Na povratku iz Rima ovaj ga je izvijestio o svom razgovoru s papom: »Sveti Otac pažljivo je slušao, a onda rekao auditoru, neka kaže nadbiskupu da pošalje pismeni referat u Rim što prije.«

Ujedno je i Pavelić uputio papi pismo u kome moli Svetu Stolicu da prizna Nezavisnu Državu Hrvatsku. U tom pismu on piše:

»Sveti oče! Kad je dakle blaga Providnost Božja dala, da preuzmem kormilo svojega naroda i svoje domovine, čvrsto sam odlučio i žarko želim, da Hrvatski Narod, vjeran svojoj slavnoj prošlosti, ostane vjeran i u budućnosti Sv. Apostolu Petru i Njegovim nasljednicima, a naša domovina, prožeta Evandeoskim zakonom, postane Kristovo kraljevstvo. U tom zaista velikom djelu živo molim pomoć Tvoje Svetosti. A takvom pomoću smatram ponajprije to, da Tvoja Svetost vrhovnim Svojim Apostolskim ugledom prizna našu državu, zatim da se udostoji što prije mi poslati Svojega zamjenika, koji će mi pomagati Tvojim očinskim savjetima, te napokon da meni i narodu mojem udijeli Apostolski blagoslov. Klečeći do nogu Tvoje Svetosti ljubim posvećenu desnu kao najposlušniji sin Svetosti Tvoje.«

Prema tome i u ideološkim pogledima ustaša nalazimo korijene terororu, ubijanju i svemu zlu što ih je njihov režim provodio za vrijeme četvorogodišnje vladavine. U skladu s takvim idejnim nazorima i političkim uvjerenjima oni provode i organizaciju vlasti, odabiru provjerske ljude, donose zakone i primjenjuju nasilje.

Zato će nam kratak kronološki pregled važnijih događaja u početku NDH pokazati kako se stvarala ustaška vlast, a posebno kako su se donosile represivne mjere koje su prethodile osnivanju logora.

10. IV. 1941.

Oko 16 sati njemačke čete stižu u Zagreb. U nekim mjestima sjeverne Hrvatske i Slavonije Nijemci su bili još i prije. Tako u Čakovcu 7. travnja, u Virovitici 9. travnja i slično.

Slavko Kvaternik proglašava Nezavisnu Državu Hrvatsku na zagrebačkom radiju u 17.45 sati. Poslije proglašenja Slavka Kvaternika pročita-na je poruka dr. Vladka Mačeka.

Dr. Ante Pavelić se nalazi u Rimu na razgovorima s Benitom Mussolinijem. On naređuje ustašama u Italiji da se hitno okupe u Pistoju i krenu prema Trstu.

Slavko Kvaternik upućuje telegramu Adolfu Hitleru s molbom da prizna NDH.

Ujedno u ime poglavnika donosi prve zakonske odredbe. To su: »Zakon o osnutku vojske i mornarice Države Hrvatske« i »Zakon o prisezi vjernosti Državi Hrvatskoj«. Akti su doneseni 10. travnja, a objavljeni u »Narodnim novinama« 11. travnja. »Narodne novine« postaju službeno glasilo NDH.

Oružane snage NDH sastojale su se od domobranstva, oružništva i ustaške vojnice. Domobranstvo je imalo pet divizijskih područja: Savsko sa štabom u Zagrebu, Osječko sa štabom u Osijeku, Vrbasko sa štabom u Banjoj Luci, Bosansko sa štabom u Sarajevu i Jadransko sa štabom u Mostaru. Nekoliko mjeseci poslije Pavelić je reorganizirao domobranstvo. Osnovana su tri korpusna područja sa tri domobranska korpusa i određenim brojem divizija. Na istočnoj granici NDH osnovana je Vojna krajina kao posebno vojno područje. Vlado Strugar

u knjizi »Jugoslavija 1941–1945« navodi da »na kraju 1941. godine oružane snage Nezavisne Države Hrvatske imaju: u domobranstvu – oko 91.000 ljudi, u Ustaškoj vojsci – oko 15.000, u žardarmeriji – oko 8.000.«

U raznim mjestima Hrvatske, Bosne i Hercegovine živa je aktivnost ustaških elemenata. Objavljuju proglase, preuzimaju vlast i razoružavaju vojsku Kraljevine Jugoslavije.

U Crikvenici Petar Kvaternik, brat Slavka Kvaternika, pokušava s grupom istomišljenika preuzeti vlast. Suprotstavljaju mu se mornari pod zapovjedništvom kapetana bojnog broda Mirka Pleiweisa. U sukobu je poginuo Petar Kvaternik.

U Karlovcu je ustaška grupa izdala proglas.

U Gospiću Jurica Frković preuzima vlast.

U Glini već hapse poznate komuniste.

Uhapšen je komunist Dragan Cetušić iz Vojakovačkog Osijeka, općina Križevci. Poslije je odveden u koprivnički logor »Danica«, gdje je 22. lipnja 1941. godine ubijen. Bio je prva žrtva iz križevačke partijske organizacije.

Nijemci su u Zagrebu uhapsili nekoliko židovskih javnih i kulturnih radnika.

Vlasti Banovine Hrvatske ne oslobađaju zatvorene i internirane komuniste nego ih predaju ustašama. To su prvi politički zatvorenici, koje su ustaše imali u svojim rukama u trenutku proglašenja NDH.

U kaznionici u Lepoglavi izdržavali su robiju Radivoj Davidović, August (Gušte) Sprljan i još neki drugovi. Na prisilnom boravku, također u Lepoglavi, nalazilo se više od 70 interniraca. Sve su to bili istaknuti pobornici radničkog i antifašističkog pokreta. Među njima tri člana Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske Mirko Bukovac, Marijan Krajačić-Španac i Anka Butorac.

U zagrebačkim zatvorima nalazili su se dr. Božidar Adžija, Ognjen Prica, Otokar Keršovani, Đuro Bermanec, Divko Budak, Pavao Markovac i drugi, od kojih će većina završiti u logoru Kerestinec.

11. IV. 1941.

Pavelić iz Rima šalje brzojav Hitleru s izrazima zahvalnosti i odanosti.

Grupa ustaša-emigranata stiže poslijepodne u Trst, a Pavelić dolazi u toku noći.

Slavko Kvaternik u Zagrebu potpisuje »Naredbu o uspostavljanju i organizaciji Hrvatskog Ustaškog Nadzornog Stožera«. Za pročelnika je postavljen Mirko Jerec, a članovi su Zdenko Blažeković, Jure Cetinić, Ivan Grgić, Jure Haraminčić, Vladimir Kalafatić, Petar Peroš, Nikola Rajković, Domagoj Ružić, Ante Štitić i Ante Vokić.

Nastavlja se preuzimanje vlasti. U Zagrebu je za ustaškog načelnika postavljen Jozo Dumandžić. Ustaškim povjerenikom za unutrašnje poslove imenovan je Milovan Žanić.

Vlast je preuzeta u Karlovcu, Sisku, Osijeku, Vukovaru, Sremskoj Mitrovici, Iloku, Slavonskoj Požegi, Perušiću. U Mostaru je osnovan ustaški stan. Slično je u Capljini. U većini mjesta ustaše to rade uz pomoć Mačekove »Zaštite«. U Splitu Ante Luetić izdaje proglas stanovništvu.

U »Hrvatskom narodu« pojavljuje se uvodnik pod naslovom »Poslije osam i po stoljeća uskrsla je nova Hrvatska«. On je uperen protiv Hrvata koji su »pomagali neprijatelja« i bili politički protivnici ustaštva. U njemu se, među ostalim, kaže:

»Hrvatski narod nije tokom svoje slavne ali krvave povijesti podnio razmjerno toliko žrtava u krvi i imetku koliko je *podnio u posljednjih dvadeset i dvije godine*. U ovom preteškom razdoblju, u kojem je položeno na oltar Domovine sve što se od jednog potlačenog naroda moglo maksimum očekivati, krvavo su se zamjerali uz naše vjekovne neprijatelje domaće Srbe i Srbijance još i oni pripadnici nove Hrvatske, koji su *svjesno i zlonamjerno* pomagali ove naše neprijatelje, bilo iz osobnih koristi bilo iz stranačkih i političkih računa.«

Na kraju uvodnik završava prijetnjom: »Njima će suditi pravedni hrvatski narod.«

Gestapo je uhapsio židovske prvake dr. A. Lichta, dr. Hinka Gotliba i još neke i sutradan ih kamionom odvoze u Graz. Organi »Reichsdeutsche Sicherheitspolizei« upali su u prostorije židovske općine u Zagrebu i nakon izvršene premetačine zapečatili blagajnu.

U Križevcima gradski načelnik poziva Srbe i Židove da odmah predaju upravi grada oružje, radioaparate, bicikle, dalekozore i fotoaparate. Druga je naredba govorila o prisilnom radu Židova i Židovki. Odmah je provedena u djelo. Židovi su čistili vagon, zahode, ulice i sajmište. Među njima je bilo i staraca. Treća je naredba propisivala da Židovi sakupe i uplate 244.000 dinara. Uhapšen je, a zatim odveden u logor, dr. Lavoslav Hanžek, bivši ministar u vladi Kraljevine Jugoslavije.

U Bjelovaru je uhapšen Slobodan Bakić, bivši sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a. Bio je prvi politički zatvorenik. Poslije šest dana pušten je na slobodu bez saslušanja, ali je ubrzo opet zatvoren.

12. IV. 1941.

Ujutro Pavelić u Trstu posjećuje vojarnu u kojoj su smješteni pridodali ustaše. U 22 sata iz Trsta kreće kolona automobila i autobusa u pravcu Rijeke. Ukupno je bilo 195 ustaša.

Slavko Kvaternik u Zagrebu imenuje Hrvatsko državno vodstvo, koje ima privremeni karakter do dolaska poglavnika. Predsjednik je bio Mile Budak, a članovi su Mirko Puk, Andrija Artuković, Branko Benzon, Josip Dumandžić, Mladen Lorković, Ismet Muftić, Marko Veršić, Jure (Đuro, op.p.) Vranešić i Milovan Žanić. U svojstvu povjerenika imenovani su Vladimir Košak, za financijska pitanja, Josip Marković, za željeznički promet, Slavko Štancer je zapovjednik vojske i mornarice, a Edo Bulat ministar za Dalmaciju.

Hitler donosi »Privremene smjernice za podjelu Jugoslavije«.

Hitler imenuje Edmunda Glaisea von Horstenaua za opunomoćenog njemačkog generala u Zagrebu. Potkraj 1944. godine povučen je na dužnost u Salzburg. Neposredno nakon završetka rata počinio je samoubojstvo.

13. IV. 1941.

Bivšu jugoslavensko-talijansku granicu ustaška je kolona prešla na sušačkom mostu na Rječini oko 4 sata ujutro, u nedjelju, na sam Uskrs, 13. travnja 1941. godine.

S Pavelićem u automobilu vozio se Eugen Dido Kvaternik*, sin Slavka Kvaternika.

Milovan Žanić izdaje »Proglas o uspostavi Hrvatskog oružničkog zapovjedništva«. Ubrzo nakon toga je odredbama utvrđena uloga i organizacija oružništva u NDH. Pripadalo je ministarstvu hrvatskog domobranstva. Sastojalo se od pet oružničkih pukovnija s komandama u Zagrebu, Sarajevu, Osijeku, Banjoj Luci i Dubrovniku. Bilo je 600 do 700 oružničkih postaja. Potkraj 1941. godine oružništvo je imalo oko 8000 ljudi. U lipnju 1942. godine oružništvo se izdvaja iz sastava domobranstva i ulazi u Ustašku vojnici i postaje njena »oružana postrojba« koja sve više preuzima policijske zadatke na terenu.

Ribbentrop obavještava Veesenmayera da su u Berlinu primili brojave Slavka Kvaternika i Ante Pavelića. Nijemci su spremni priznati NDH.

Pojava kontribucije. Prema »Rječniku stranih riječi« Bratoljuba Klaića (Zagreb, 1983), kontribucija je namet, danak, porez, a u ratu prisilna podavanja u novcu i u naravi, koja neprijatelj oduzima od stanovništva. Njemački nacisti su kontribuciju nametali Židovima. Slično su radili u NDH. Trinaesti travnja uhapsili su u Osijeku imućnije Židove i kao otkupninu tražili novac, dragocjenosti i zlato u vrijednosti od 30 milijuna dinara. Nakon pregovora, kontribucija je snižena na 20 milijuna dinara. U tome su sudjelovali i ustaše. Poslije je bilo kontribucije i u nekim drugim mjestima.

14. IV. 1941.

Pavelić je u Karlovcu. Čeka priznanje NDH od Mussolinia i Hitlera. Živa politička aktivnost, jer Mussolini priznanje uvjetuje potvrdom granica. U Zagreb stiže F. Anfuso u posebnu misiju.

Ustaše nastavljaju preuzimati vlast.

Grupa folksdočera i ustaša u Osijeku provaljuje u židovski hram i pljačka. Hram je zapaljen, a rulja je krenula na židovsko groblje, rušila

* Godine 1933. odlazi na studij u Berlin. Postaje član ustaške organizacije i ostaje u inozemstvu. Jedan je od najpovjerljivijih Pavelićevih suradnika u Italiji. Neposredno predvodi grupu atentatora na kralja Aleksandra i francuskog ministra vanjskih poslova u Marseilleu. U NDH je nadzorni zapovjednik Ustaške nadzorne službe i ravnatelj Ravnateljstva za javni red i sigurnost. Na početku 1943. godine je smijenjen. Neko vrijeme živi u Slovačkoj, a zatim u Austriji. Boravio je u Argentini, gdje je 1962. godine poginuo, navodno, u saobraćajnoj nesreći.

grobove, razbijala nadgrobnne spomenike i zapalila mrtvačnicu. Sličnih je divljanja i oskrnavljenja bilo i poslije u drugim mjestima.

15. IV. 1941.

Rano ujutro u 4 sata stigao je Pavelić s pratnjom iz Karlovca na Markov trg u Zagreb.

Istog je dana Pavelić imenovao Slavka Kvaternika za vojskovođu, Andriju Artukovića povjerenikom za cjelokupnu sigurnost i unutarnju upravu u NDH, a Eugena Kvaternika ustaškim povjerenikom za javni red i sigurnost u gradu Zagrebu.

Eugen Kvaternik u 12 sati potpisuje »Upozorenje svim nepoćudnim i nepoželjnim elementima na teritoriju grada Zagreba«.

»Na temelju odredbe državnog Poglavnika, kojom sam postavljen za ustaškog Povjerenika za javnu sigurnost u gradu Zagrebu, pozivam sve one, koji se u gradu Zagrebu zadržavaju neovlašteno tj. sve one, koji nemaju u Zagrebu stalnog prebivališta, a napose sve bivše srpske vojnike, četnike i pripadnike inih neprijateljskih redovitih ili neredovitih postrojba, kao i sve ostale nepoćudne i nepoželjne elemente, da se u roku od 6 sati udalje sa područja grada Zagreba i okolice.

Tko se god od navedenih poslije toga roka ovdje zateče, bilo s oružjem, bilo bez oružja, bit će odmah na licu mjesta u smislu posebnih ustaških odredaba strijeljan.«

Tek što je postavljen na dužnost, Eugen Kvaternik donosi prvi akt u kojem se prijeti strijeljanjem. Njemu i Artukoviću Pavelić povjerava brigu o unutrašnjoj sigurnosti ustaške države.

Italija i Njemačka objavljuju da priznaju novu državu.

Mussolini postavlja talijanskog civilnog komesara za Dalmaciju.

16. IV. 1941.

Donesena je »Odredba o imenovanju Prve Hrvatske Državne Vlade«, koju potpisuje Ante Pavelić. U njoj se on naziva »Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske« i zauzima mjesto predsjednika vlade i ministra vanjskih poslova. Članovi vlade su bili: dr. Osman Kulenović iz Bihaća, potpredsjednik, Slavko Kvaternik iz Zagreba, zamjenik poglavnika, zapovjednik vojske i ministar hrvatskog domobranstva, dr. Mirko Puk iz Gline, ministar pravosuđa, dr. Andrija Artuković* iz Ljubuškog, ministar unutrašnjih poslova, dr. Ivan Petrić iz Solte, ministar zdrav-

* Andrija Artuković je u dva navrata bio ministar unutrašnjih poslova. Od 16. travnja 1941. do listopada 1942. i opet od travnja 1943. do listopada iste godine. – Sudjelovao je 1932. godine u »Velebitskom ustanku«, pa je nakon toga pobjegao Paveliću u Italiju, koji ga je imenovao za upravnog i nadzornog zapovjednika ustaških jedinica. Već tada je kao čovjek osvjedočenoga ustaškog uvjerenja i povjerenja dobio jedno od najistaknutijih i najodgovornijih mjesta u ustaškoj organizaciji. Za vrijeme atentata na kralja Aleksandra Artuković se nalazio u Londonu, odakle je izručen Francuskoj, pa Jugoslaviji. Poslije 18 mjeseci zatvora ponovo je emigrirao. U svibnju 1945. godine pobjegao je iz zemlje. Uspio je izbjeći izručenje jugoslavenskim vlastima, te se pod lažnim imenom uselio u Sjedinjene Američke Države, kod brata u Kaliforniju. Tek poslije četrdeset godina Amerikanci su ga predali Jugoslaviji. Za svoje zločine odgovarao je pred sudom u Zagrebu 1986. godine i osuđen je na smrt. Zbog duboke starosti, kazna nije izvršena. Umro je u zatvoru u Zagrebu.

stva, dr. Lovro Sušić iz Mrkoplja, ministar narodnog gospodarstva, dr. Mile Budak iz Svetog Roka, ministar bogoštovlja i nastave, inž. Ivica Frković iz Ličkog Novog, ministar šuma i ruda, dr. Jozo Dumandžić iz Ljubuškog, ministar udružbe, i dr. Milovan Žanić iz Senja, predsjednik zakonodavnog povjerenstva.

Ministarstvo unutrašnjih poslova dijelilo se na dva dijela: za unutrašnju upravu i za javni red i sigurnost.

Nastavlja se pljačkanje i uništavanje židovskih hramova. Nijemci zajedno s domaćom ruljom upadaju u veliki židovski hram u Sarajevu. Pljačkanje i demoliranje trajalo je dva dana. Ista sudbina zadesila je i ostale židovske hramove.

17. IV. 1941.

U Zagrebu je izdana »Zakonska odredba za obranu naroda i države«, koja postaje temelj svih budućih represivnih propisa i mjera. Potpisao ju je Ante Pavelić.

U njoj se kratko, ali izričito naređuje:

»1. Tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili na bilo koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo i samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje.

2. Tko se učini krivcem zločina u točki 1. navedenoga, ima ga stići kazna smrti.

3. Za sudovanje po ovoj zakonskoj odredbi postavlja ministar za pravosuđe po potrebi izvanredne narodne sudove od tri osobe, koji imaju suditi hitnim postupkom po propisima ukinutog hrvatskog kaznenog postupka o prijekom sudu.

4. Ministar pravosuđa ima imenovati članove suda.

5. Ova zakonska odredba stupa odmah na snagu.«

Time su uvedeni prijeki sudovi, koji su donosili odluke kratkim postupkom i postali strah i trepet građana, koji bi bili u roku od nekoliko sati uhapšeni, osuđeni i strijeljani. Postojale su četiri vrste prijekih sudova: izvanredni narodni sudovi, prijeki sudovi, pokretni prijeki sudovi i veliki izvanredni narodni sudovi.

Najprije su osnovani izvanredni narodni sudovi. Prvi je imenovan u Zagrebu već 17. travnja. Ukupno ih je bilo deset. Po dva u Zagrebu i Karlovcu, te po jedan u Varaždinu, Osijeku, Bjelovaru, Gospiću, Banjoj Luci i Tuzli.

Prema formulaciji odredbe »tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio«, sudili su i za djela počinjena i prije NDH. Ako se pažljivo prouči odredba o obrani naroda i države, odmah se uočavaju goleme mogućnosti njene primjene. Jer su pojmovi: čast, životni interesi, ugroziti i veleizdaja omogućavali da se u njih svašta utrupa i najčešće je u praksi bilo sve prepušteno samovoljnim tumačenjima i optužbama. Za bilo što se moglo reći da je netko uvrijedio čast naroda i on je odmah dolazio pred sud. Pojedinci su bili izloženi tuđoj osveti i mržnji. Stradavali su za neosnovanu i nedokazanu sitnicu. Potkraj travnja »Zakonska odredba za obranu naroda i države« proširena je i na djela sabota-

žc. Prema toj odredbi od 30. travnja 1941. godine, čin sabotaže je obuhvatio djela:

»... kad vlasnici poduzeća, njihovi predstavnici i odgovorni organi ugrožavaju redovito poslovanje svojih poduzeća na bilo kakav način ili svojom pasivnom rezistencijom i inim propustima dovedu poduzeće do stanja, da ono mora smanjiti, obustaviti rad ili likvidirati.«

Time je, zapravo, dana zakonska osnova za oduzimanje poduzeća i radnji od Židova, Srba i političkih protivnika, svrstavajući ih u saboteure i neprijatelje.

U svibnju ustaški režim izvanredne narodne sudove zamjenjuje prijekim sudovima, a zatim pokretnim prijekim sudovima. Bilo je to novo poostravanje krivnje i kaznenog postupka. Novim odredbama se utvrđuju djela »protiv naroda« i »veleizdaje«. Proširuju se nadležnosti specijalnih sudova. Sve to govori o širenju terora i sve okrutnijim mjerama. Prema odredbama koje je Pavelić donio u srpnju, pred prijekne i pokretne prijekne sudove dolazi onaj:

»1. koji pisanjem, tiskanjem, izdavanjem, ili širenjem knjiga, novina, proglasa, letaka ili slika ili na bilo koji drugi način vrši promičbu ili ide za tim, da stvori uvjerenje i raspoloženje kod drugih, da se neki dio Nezavisne Države Hrvatske odcijepi iz cjeline, ili kao samostalna država, ili da se spoji s kojom drugom državom, ili da se promijeni današnje državno uređenje, ili da se promijeni politički ili društveni poredak u državi, ili da se uguši ustaški pokret;

2. koji pisanjem, tiskanjem ili širenjem letaka, slika, proglasa ili novina, ili inače iznosi ili prenosi lažne tvrdnje s namjerom, da izvrgne ruglu ili preziru državne ustanove ili društveni poredak u državi ili ustaški pokret ili ustaške postrojbe, ili koji na spomenuti način nešto iznosi i pronosi s namjerom da stvori neraspoloženje proti državnim ustanovama, zakonskim odredbama ili naredbama oblasti ili proti političkom ili društvenom poredku u državi ili proti ustaškom pokretu ili proti ustaškim postrojbama;

3. koji drži kod sebe letak, knjigu ili novine koje svojim sadržajem vrše promičbu komunizma ili koje sadržavaju kakvo drugo kažnjivo djelo proti ostanku države i njezinu uređenju ili proti državnoj vlasti ili proti javnom miru i poredku ili proti Poglavnika ili proti onima, koji ga po ustavu zamjenjuju, ili proti ustaškom pokretu ili proti ustaškim postrojbama.«

Ta je zakonska odredba objavljena 5. srpnja, a već je 10. izišla druga u kojoj se određuje:

»Pred prijeki sud odnosno pred pokretni prijeki sud bit će stavljen tko bez oblastnog odobrenja:

1. Sluša vijesti krugovalnih postaja sa sjedištem u državama, koje su u neprijateljstvu s Nezavisnom Državom Hrvatskom ili s kojom od velesila osi;

2. Sluša vijesti krugovalnih postaja koje su neprijateljski raspoložene prema postojećem poredku u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj;

3. Daje vijesti bilo s kakve krugovalne postaje proti postojećem poredku u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj;

4. Izgrađuje krugovalne postaje, daje sredstva za to ili bilo na koji način omogućuje ili pomaže njihov rad;

5. Tko u roku od tri dana ne učini propisanu prijavu svoga boravka re-darstvenoj oblasti u slučaju promjene svoga boravišta; a isto tako i kuće-vlastnik, kućepazitelj i sustanari, kojima se u kući odnosno u stanu nađe osoba, koja u roku od tri dana nakon dana useljenja nije izvršila propisanu prijavu svoga boravka.«

Prijeki sudovi osnovani su 17. svibnja, a pokretni prijeki sudovi 24. lipnja. Za razliku od prijekih sudova pokretni prijeki sudovi protežu nadležnost nad čitavim teritorijem NDH.

Veliki izvanredni narodni sudovi osnovani su odredbom od 18. srp-nja 1941. godine. Svrha tih sudova nije bila, kako bi se moglo naslutiti, da sude u drugom, žalbenom postupku. Zapravo, to oni praktički nisu mogli, jer su ljudi bili strijeljani tri sata nakon izricanja presude. Veli-ki izvanredni narodni sudovi trebali su spriječiti blagost nižih specijal-nih sudova. Oni su bili korektiv u slučajevima oslobađajućih presuda. Postojala su dva velika izvanredna narodna suda: u Zagrebu i Saraje-vu.

18. IV. 1941.

Izvještaj generala Glaisea von Horstenaua o »napetosti« u Dalmaci-ji i stanju zbog talijanske okupacije.

Židovima se zabranjuje ulazak u restauracije, kavane, kina i kazali-šta. Po živežne namirnice smjeli su odlaziti tek poslije 10 sati ujutro. Tih dana na trgovinama i raznim lokalima osvanuli su natpisi: »Židovi-ma ulaz zabranjen«, »Židovi nepoželjni«, »Arijevska radnja – Židovi ne-poželjni« i slično.

Proglašeni su nevažećim pravni poslovi između Židova međusobno te Židova i trećih osoba, sklopljeni dva mjeseca unatrag.

19. IV. 1941.

Hitler je imenovao Siegfrieda Kaschea* za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Njemačkog Reicha u NDH. Kasche je stigao na zagrebački aerodrom u Borongaju sutradan. Dočekali su ga u ime ustaške vlade Andrija Artuković i Mladen Lorković, državni tajnik u ministarstvu vanjskih poslova, a u ime domobranstva general Ivan Perčević.

Na zajedničkoj skupštini Hrvatskog radničkog saveza i Saveza hr-vatskih privatnih namještenika zatraženo je da se povjerenici postave u sva židovska, srpska, slovenska, a po potrebi i u ostala poduzeća.

20. IV. 1941.

Oko 800 članova »Zaštite« i oko 300 policajaca upućeno je iz Zagre-ba u Bosnu. Ujedno je nastupala grupa ustaša koju je vodio Jure Fran-cetić. On je bio postavljen za povjerenika cijele Bosne i Hercegovine.

Prvih dana NDH na čelu nove vlasti na terenu bili su izvanredni ustaški povjerenici.

* U svibnju 1945. godine Kasche bježi iz Zagreba, ali su ga uhvatili Englezi i predali jugoslavenskim vlastima. Na suđenju u Zagrebu osuđen je na smrt vještanjem 1947. godi-ne.

Prvo masovnije hapšenje u Bjelovaru organizirano je između 20. i 24. travnja. Uhapšeno je oko 70 Srba, Hrvata, Mađara i nekoliko Židova. Među njima je bilo dosta komunista: Milan Bakić, Julius Eker, Tomina Kovačić, Stevo Šabić, dr. Franko Winter, Sandor Kiralj, Slobodan Bakić, Marijan Jambrešić, Milan Polak, Vid Osrečki i drugi. U Bjelovaru su zadržani nekoliko dana, pa su sprovedeni u Zagreb. Iz Zagreba su 29. travnja odvedeni vlakom u Koprivnicu u logor »Danica«.

21. IV. 1941.

U Splitu je Edo Bulat, izvanredni ustaški povjerenik za Dalmaciju, morao predati vlast talijanskom komandantu. Slično se događalo u ostalim mjestima Dalmacije.

Ministri vanjskih poslova Italije Ciano i Trećeg Reicha Ribbentrop sastali su se u Beču. U dvodnevnim razgovorima bilo je riječi i o NDH, posebno o talijanskim zahtjevima za hrvatskim teritorijima i mogućnosti personalne unije. Nijemci su uvažavali zahtjeve Italije i nisu htjeli remetiti svoje odnose s Mussoliniem.

U Ludbregu je rano ujutro u kući svojih roditelja uhapšen Vlado Mađarić. Uhapsila ga je grupa ustaša i žandara i svela u kotarski zatvor. Kao napredan i lijevo orijentiran student bio je aktivan među studentima Sveučilišta u Zagrebu. Bio je predsjednik Kulturnog studentskog društva »Svjetlost« u Zagrebu, član Komunističke partije. Istodobno uhapšen je i Stjepan Kučić, sudski pripravnik u Ludbregu. U ludbreškom su zatvoru ostali vrlo kratko i bez saslušanja. Vezani lancima, pod stražarskom pratnjom i u otvorenom kamionu, odvedeni su u zatvor u Varaždin. Već poslije podne istoga dana vlakom su otpremljeni u Lepoglavu. Uz internirce, zatvorene još za Banovine Hrvatske, tu su zatekli i grupu novih logoraša, koje su, kao i njih, uhapsili ustaše i dopremili u Lepoglavu. Među njima su bili: dr. Hinko Krizman, iz Varaždina, jedan od rukovodećih ljudi u Samostalnoj demokratskoj stranci i ugledni političar, dr. Oto Špigler, advokat iz Ludbrega, nekoliko Srba iz sela u okolici Ludbrega, Pavao Mađarić iz Kelemena, nekoliko Varaždinaca i još neki drugi.

To je vrijeme o kojem Marijan Krajačić, u pismu iz Lepoglave svojoj drugarici Bosiljki Bebi Ević-Krajačić, kaže:

»Inače je ovog tjedna ušao u mene potpun mir. Izgleda da je stvar došla ili dolazi u svoju zadnju fazu. I tu treba biti spreman na sve. Događaji koji će doći, pa bili ma kako teški, naći će me spremnog i odlučnog. Eto, toliko o meni.

Kod nas nema za sada nikakvih promjena. Sve ide tako reći po starom. Jedino što su spale iluzije o eventualnom izlasku. To je dobro. Ne može se ići naprijed s takvim iluzijama. To naša nemir i kolebljivost.«

22. IV. 1941.

Ustaška štampa opširno piše o svečanim predajama građanske i vojne uprave između Talijana i ustaša sjeverno od anektiranog područja.

Pavelić potpisuje naredbu o preuzimanju bivših činovnika. U njoj, među ostalim, navodi:

»Svi činovnici i drugi službenici u službi države, bivših banovina, ostalih samoupravnih tijela, ustanova i poduzeća državnih i samoupravnih tijela, svih ustanova javnog poretka, stavljaju se na slobodno raspolaganje nadležnom ministru. On ih može bez obrazloženja otpustiti, dići od službe, umiroviti, premještati bez njihove privole iz područja jednog ministarstva u drugo, iz državne službe u samoupravnu i u službu ustanova javnog poretka i obratno, sve bez obzira na dosadanje pravne odredbe i na dosadnji njihov činovnički i službenički položaj.«

23. IV. 1941.

Utvrđena je demarkaciona linija između talijanskih i njemačkih vojnih snaga.

24. IV. 1941.

U Zagreb stiže Raffaello Casertano, »posebni opunomoćenik talijanske vlade«.

Francetićeva grupa ustaša, zaštitara i policajaca stiže u Sarajevo.

Izišla je zakonska odredba o zabrani držanja i nošenja svih odlikovanja bivše Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i bivše Jugoslavije i ukidanje svih povlastica stečenih tim odlikovanjima.

U Križevce je iz Zagreba stiglo oko 30 policajaca. Uhapšeni su Josip Posavec, sekretar Kotarskog komiteta KPJ, Slavko Škatarić, sekretar SKOJ-a, skojevka Paula Martinčić i još desetak drugih osoba. Hapšenja su nastavljena.

25. IV. 1941.

U Ljubljani je održan sastanak Ciano – Pavelić o granicama i odnosima između Italije i NDH.

Pavelić donosi zakonsku odredbu o zabrani ćirilice.

Od 25. do 28. travnja u Zagrebu je uhapšeno oko 30 Židova. Internirani su u Kerestinec.

27–28. IV. 1941.

U Gudovcu kraj Bjelovara izvršen je pokolj srpskog stanovništva. Ubijeno je 195 Srba. U toku noći ubijeno je 11 ljudi, a 28. travnja strijeljani su ostali na prostoru sajmišta. Tome je prisustvovao i Eugen Dido Kvaternik.

29. IV. 1941.

Prvi put se spominje logor »Danica« u Koprivnici (v. posebno poglavlje o logoru »Danica«).

Uoči 1. svibnja provedena su prva hapšenja komunista u Slavonском Brodu.

30. IV. 1941.

Objavljene su tri zakonske odredbe: o rasnoj pripadnosti, zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda i odredba o državljanstvu.

Prva je odredba bila temeljna za sve ostale propise i mjere koje su je slijedile. Imala je dalekosežne posljedice i predstavljala uvod u masovne progone Židova i Roma. Prema toj odredbi arijevac je samo ona osoba

»... koja ima predke, koji su bili pripadnici arijske rase zajednice. Ako ima netko jednog predka drugog koljena Židova po rasi, on ima doduše ista prava za sticanje državljanstva kao Arijac, ali on zato još nije Arijevac, nego arijac-Židovski mješanac, a zakonska odredba izričito upozorava na to, da se može za stanovite službe propisati i dokaz arijskog podrijetla i za daljnje predke od III. koljena. Zato treba posvetiti pažnju svim koljenima predaka, koje može neka osoba navesti.

Kod osoba, koje nisu Mojsijeve vjere ali imaju dvoje ili više predaka Židova po rasi ima se u rubrici 'vjera' navesti i dan kada su primljeni u vjersku zajednicu. Pošto riječ Ciganin ima i pogrdan karakter, ova se rasna zajednica ima označiti sa Indid, budući da je ta rasa glavni sastavni dio ciganske rase zajednice.«

Druga zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda zabranjivala je sklapanje braka između Židova i osoba arijevske porijekla.

Svibanj 1941. godine

3. V. 1941.

Donesena je zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu. Bila je ona, zapravo, u službi ustaške politike prema Srbima u NDH. Ustaše su imali u planu da s vremenom eliminiraju sve Srbe iz NDH. Sloj srpskog stanovništva, u koji su uvrštavali »financijalno i intelektualno« vodeće Srbe, mislili su dijelom fizički uništiti, a dijelom preseliti u Srbiju, dok bi najveći dio srpskog stanovništva asimilirali, pretvorili u Hrvate. Trebalo je zato da ih najprije prevedu u katoličku vjeru. U tu svrhu je donesena spomenuta zakonska odredba u kojoj se govori tko se pokatoličuje i kako. O tome su izdani dopunski propisi i upute. U uputama od 14. srpnja, koje je ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja poslalo biskupskim ordinarijatima, moli se »da bi se u povjerljivoj formi obavijestilo sve župske urede u pogledu primanja pravoslavnih u katoličku crkvu.«

Posebno se naglašava da se »pravoslavnima neće u nikojem slučaju dopustiti da prelaze u grkokatoličku crkvu.« Uz to je navedeno da su »intencije hrvatske vlade, da se u katoličku crkvu ne primaju pravoslavni popovi, učitelji, zatim uopće inteligencija i napokon bogati sloj trgovaca, obrtnika i seljaka, radi kasnijih eventualnih odredaba s obzirom na njih, da se ne bi izvirgavala neugodnostima vjera i ugled katolicizma.« Drugim riječima, to je značilo da će se s potonjima postupati

drukčije, a to se razabiralo i iz drugih propisa i uputa koje su se odnosile na njih.

5. V. 1941.

Andrija Artuković kao ministar unutrašnjih poslova izjavio je u listu »Die Deutsche Zeitung in Kroatien« da će u NDH »uskoro riješiti židovsko pitanje na isti način kao što ga je riješila njemačka vlada.«

Na početku svibnja u Zagrebu su javnim oglasima i u novinama pozvane sve osobe, koje su po zakonu o rasnoj pripadnosti pripadale Židovima, da se prijave u posebne urede i ujedno registriraju svoju imovinu. Svaki prijavljeni dobio je odmah židovski znak od žutog platna sa crnim slovom »Ž«, koji je morao pričvrstiti i nositi na odjeći. Ukoliko je registraciji pristupila glava obitelji, dobio je znakove za sve prijavljene članove. Židovi više nisu smjeli izlaziti na ulicu bez znaka. To je provedeno u cijeloj NDH. U lipnju su platnjeni znakovi zamijenjeni limenim pločicama, također žute boje s crnim slovom »Ž«.

7. V. 1941.

Mussolini i Pavelić sastali su se u Tržiču. Dogovorili su se o odnosima između dvije države. Pavelić je pristao na sve Mussolinieve zahtjeve.

Pavelić donosi zakonsku odredbu o osnivanju Ravnateljstva za javni red i sigurnost za NDH (RAVSIGUR).

Poglavnik je istoga dana po dolasku u Zagreb imenovao Andriju Artukovića povjerenikom za cjelokupnu sigurnost i unutarnju upravu u NDH, a to je potvrdio dan kasnije kada ga je postavio za ministra unutarnjih poslova u prvoj ustaškoj vladi. Istodobno postavlja Eugena Kvaternika za povjerenika za javni red i sigurnost u Zagrebu, da bi ga onda imenovao ravnateljem RAVSIGUR-a za cijelu NDH. Kad osniva specijalnu ustašku policiju Ustašku nadzornu službu (UNS) povjerava mu i dužnosti nadzornog zapovjednika UNS-a.

RAVSIGUR je djelovao kao poseban odjel ministarstva unutrašnjih poslova. Obavljao je vrhovni nadzor nad radom svih redarstvenih oblasti i službi. Imao je devet odsjeka, od kojih su najvažniji bili za politička pitanja i javnu sigurnost. Do 1943. godine provedeno je nekoliko reorganizacija RAVSIGUR-a. Najznačajnija je ona od 25. svibnja 1943. godine kada se ukida UNS, a RAVSIGUR postaje glavna i vrhovna policijska ustanova u NDH. Tada proširuje nadležnost i na poslove koji su bili u djelokrugu UNS-a. Naziva se Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost (GLAVSIGUR). Poslije Eugena Kvaternika ravnatelji RAVSIGUR-a, odnosno GLAVSIGUR-a bili su dr. Ljudevit Zimmermann, dr. Filip Crvenković, Milutin Jurčić i Erich Lisak.

10. V. 1941.

Pavelić potpisuje odredbu o utemeljenju Glavnog ustaškog stana i osnivanju Ustaške vojnice. To je značajan korak organizacije ustaškog pokreta u uvjetima kad postoji ustaška država.

U lipnju iste godine izdao je odredbu o sastavu i djelovanju ustaškog pokreta. Tako je zakonski utvrdio njegovo političko djelovanje i organizacioni sastav. Iako su otprilike poznata načela ustaškog pokreta, on im u uvjetima državnosti i zakonski određuje mjesto.

Poglavnik ne osniva ustašku stranku, jer želi ustaštvo poistovjetiti s hrvatskim narodom. Htio je da postane općenarodni pokret. Jedino političko tijelo u NDH. U praksi je to značilo, kako je pisao »Ustaša«, glavni organ pokreta, u broju od 13. lipnja 1941. godine:

»U ustaškoj hrvatskoj državi, koju su stvorili Poglavnik i njegove ustaše, mora se ustaški misliti, ustaški govoriti i što je najglavnije – ustaški raditi. Jednom riječi, čitav život u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj mora biti ustaški.«

Pavelić je pokret podijelio u tri grane: političko-organizacionu, u koju su bili uključeni svi oblici organiziranja i odgoja pučanstva, zatim na Ustašku vojnici i Ustašku nadzornu službu.

Vodstvo ustaške organizacije u početku NDH sačinjavali su: poglavnik, doglavnici, poglavni pobočnici i povjerenici. Oni su sačinjavali Glavni ustaški stan (GUS).

Povjerenike Glavnog ustaškog stana imenovao je poglavnik. Njima su se povjeravali posebni važni poslovi. Do sredine lipnja 1941. godine imenovani su ustaški povjerenici: Eugen Kvaternik, Vilko Pečnikar, Božo Cerovski, Mijo Bzik, Vlado Singer, Vjekoslav Luburić, Zdenko Blažeković, Frano Miletić, Branko Rukavina, Vlado Herceg i Tomislav Grgić. Imenovanje prve šestorice uslijedilo je još u emigraciji. Povjerenici Glavnog ustaškog stana ne smiju se brkati s ustaškim povjerenicima na terenu, koji su postavljeni u pojedinim kotarima i općinama radi privremenog obavljanja određenih poslova. Uz poglavnika u Glavnom ustaškom stanu bili su poglavni pobočnici.

Političko-organizaciona grana dijelila se na ustaše, ustaškinje i ustašku mladež. Na čelu su bili upravni zapovjednici. Za ustaše Blaž Lorković, za ustaškinje Irena Javor i za ustašku mladež Ivo Oršanić. Ustaška mladež se granala prema godinama uzrasta na četiri organizacije: ustašku uzdanicu (7–11 godina), ustaške junake (11–15), ustašku Starčevićovu mladež (15–21) i sveučilištarce, koji su spadali u poseban Sveučilišni stožer. Ustaške organizacije na terenu podijeljene su na rojeve u selima, tabore za područje općine, logore na području kotara i stožere koji su odgovali velikim župama.

Ustašku vojnici sačinjavale su vojne jedinice ustaškog pokreta. Sve do 1943. godine bile su izvan nadležnosti ministarstva domobranstva. Potkraj 1943. godine domobranske i ustaške formacije ulaze u zajedničko ministarstvo oružanih snaga. Najmanja je jedinica bila roj. Zatim dolaze vod, satnija (četa) i bojna (bataljon). Poslije su formirane i veće vojne jedinice kao zdrugovi (pukovnije).

U »Hrvatskom narodu« od 24. svibnja 1941. godine objavljeni su činovi. Ustaški dočasnici su: rojnik, razvodnik, vodnik, stražarnik i časnički namjesnik. Časnici su: zastavnik, poručnik, nadporučnik, satnik, bojnik, podpukovnik i pukovnik. Među stožerne i najviše časnike idu: kirlnik, zbornik, vojskovođa i ratovođa.

Na čelu Ustaške vojnice nalazio se Glavni stožer. Ona se dijelila na poglavnikovu tjelesnu bojnu, redovite djelatne bojne, pripremne ustaške bojne, pričuvne ustaške bojne, ustaški podmladak i vojno-radnu službu.

Pripadnicima Ustaške vojnice mogli su postati »najbolji i najizabraniji«. Posebno se isticalo da pripadnik Ustaške vojnice mora biti svjestan da tim činom ne pristupa jednoj redovnoj vojsci, iz koje se, kad odsluži vojni rok, može slobodno i bez posebnih obaveza vratiti kući. Ustaški vojnik veže se položenom prisegom na doživotnu vjernost poglavniku i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Od te ga je obaveza mogla osloboditi »samo smrt ili nečasni otpust«. Na početku 1942. godine Ustaška vojnica brojila je oko 15.000 ljudi, a taj je broj do kraja iste godine dosegao 40.000.

Ustaška nadzorna služba bila je treća grana ustaškog pokreta. U poglavnikovoj odredbi o sastavu i djelovanju ustaškog pokreta od 24. lipnja 1941. godine rečeno je da je osnovna zadaća UNS-a:

»... bdititi nad cjelokupnim radom ustaških i državnih dužnostnika, paziti da cjelokupni rad ustaških organizacija i državnih ustanova bude u skladu s ustaškim načelima, te pobijati sav onaj možebitni rad, koji bi išao na štetu hrvatske državne nezavisnosti, na štetu širokih hrvatskih narodnih slojeva i seljačkog naroda napose, te koji bi na bilo koji način pokušao ugroziti tekovine hrvatske oslobodilačke borbe.«

U kolovozu 1941. godine Ante Pavelić je izdao posebnu uredbu o INS-u. U prvom članu uredbe određuje se:

»Ustaškoj nadzornoj službi zadaća je i dužnost spriečavati svaku djelatnost, koja bi ugrožavala slobodu i nezavisnost Nezavisne Države Hrvatske, mir, spokojnost i sigurnost hrvatskog naroda i tekovine oslobodilačke borbe Hrvatskog ustaškog pokreta.«

UNS postaje specijalna politička policija ustaškog režima s velikim ovlaštenjima. Ona je čuvar poretka nove države i ustaškog pokreta. Njezini su pripadnici bili strah i trepet za ljude. Na čelu je bio ustaški nadzorni zapovjednik. Pavelić je na to mjesto imenovao Eugena Kvaternika, koji je ujedno bio i ravnatelj RAVSIGUR-a pa je tako objedinjavao rad cijele policije. Prema odredbi, nadzornog zapovjednika UNS-a imenuje sam poglavnik, kojemu je bio praktično podređen i njemu neposredno odgovoran. Najvažnija mjesta u UNS-u popunjavala su se najpovjerljivijim ustašama, uglavnom ustašama-povratnicima. UNS je imao četiri ureda.

Ured I – ustaško redarstvo. Od 30. IV. 1942. godine ne naziva se više ustaško nego zaštitno redarstvo. To je bilo političko redarstvo koje je vodilo sve političke slučajeve. Imalo je tri odsjeka: komunistički, židovski i srpski. Po cijeloj NDH postojala je razgranata mreža podržanih organa. Ustaško je redarstvo izdavalo svim policijskim i drugim državno-političkim institucijama naređenja i uputstva o hapšenjima i postupcima s uhapšenima. Ono je upućivalo u logore. Vođene su posebne kartoteke za komuniste, antifašiste, Židove, Srbe i druge »nepoćudne« elemente.

Ured II – ustaška obavještajna služba – bavio se obavještajnim radom. Imao je mrežu špijuna i doušnika. I on je hapsio i provodio istrage.

Ured III – nadzorni organ nad logorima. Djelatnost toga ureda direktno je vezana za logore. Imao je zadatak da osniva, brine se, nadzire i odgovara za sabirne i radne logore. Sjedište ureda bilo je u Zagrebu, u prostorijama UNS-a. Na čelu Ureda III. nalazio se upravitelj. Prvi je bio ustaša-povratnik Mijo Giovanni Babić. Više je godina proveo u emigraciji i bio je jedan od najpovjerljivijih Pavelićevih pristaša. Početkom ljeta 1941. godine kao specijalni opunomoćenik Pavelića otišao je u istočnu Hercegovinu gdje je poginuo. Njegovo mjesto upravitelja Ureda III. preuzeo je Vjekoslav Maks Luburić.

Ured IV – sigurnosna služba poglavnika – osiguravala je Pavelića, njegovu rezidenciju i brinula se o njegovoj sigurnosti prilikom putovanja.

Ustaška nadzorna služba ukinuta je 25. svibnja 1943. godine. Poslovi iz njene nadležnosti prešli su u RAVSIGUR. Međutim to je više bio privid učinjen iz političko-propagandnih razloga. Naime, UNS je postala omrzuta i ozloglašena u narodu, pogotovo zbog zlodjela policije i zločina u logorima.

Sve teža politička i vojna situacija u NDH stvarala je Nijemcima nove probleme i teškoće. Smatrali su da su ustaše svojim postupcima uznemirili stanovništvo i izazvali nemire pa su i oni stvarali određeni pritisak za smirivanje atmosfere, posebno među srpskim stanovništvom. Nijemci zahtijevaju još veće nadležnosti i nadzor. Posebno u pitanju vojnih snaga i policijskih mjera i Pavelić mora slijediti njihove zahtjeve. Provodi određene reorganizacije, među ostalim, i u ustaškim vojnim i policijskim formacijama, ali bez nekih većih rezultata. Stanje i prilike u osnovi ostaju iste. Ništa se bitno ne mijenja ni u politici prema logorima. Pojedine službe Ustaške nadzorne službe, premda je bila formalno ukinuta, djeluju i dalje. To posebno vrijedi za Ustašku obranu.

Ustašku obranu sačinjavale su ustaške redarstveno-vojne jedinice, koje se osnivaju za čuvanje i osiguranje logora. One provode represivne akcije protiv civilnog stanovništva, posebice u »sigurnosnom području« oko logora. Organizirane su po uzoru na njemačke SS formacije.

Ured III. i Ustaška obrana zamišljeni su kao jedinstven organizam s određenim zadacima, poslovima i odgovornostima prema logorima. Ustaška obrana postepeno preuzima sve više nadležnosti. Luburić koncentrirala vlast i moć u svojim rukama.

11. V. 1941.

U Glinu je došla grupa ustaša-povratnika i uz pomoć domaćih ustaša i redarstvenih stražara iste noći pohapsila nekoliko stotina Srba u Glini i okolici. Iduće noći su ih poubijali.

Slična ubijanja u svibnju slijede i na drugim područjima. Na Korunu, Baniji, u Lici, Bosni, Hercegovini i drugdje. Ljude ubijaju u vlastitim domovima ili ispred njih, na njivama, svuda gdje stignu. I to stare i mlade, djecu i odrasle, muškarce i žene. Metkom ili nožem. Uz paljevinu ili bez nje. Vrisak nedužne djece i ljudi nije ih zaustavljao. Naređenja su izvršavana. S posebnom strašću i nasilništvom, nebrojeno puta uz mučenje, silovanje i najbećutnija ljudska oskrnavljenja.

Ubijalo se sa sudom i bez njega. Zato što si Hrvat – izdajica, komunist, Jugoslaven, neprijatelj, politički protivnik, sumnjiv, nepoćudan, Srbin, Židov ili Rom. Na sve strane nicala su stratišta i gubilišta. Bilo je to vrijeme hajke na ljudske glave. Ne jednu ni deset, ne stotine, ni tisuću, nego mnogo tisuća. I kad su počeli, nisu se zaustavljali.

13. V. 1941.

Potpisan je ugovor s Trećim Reichom o granici prema njemačkom dijelu Slovenije. U lipnju je sporazumno s Nijemcima riješena istočna granica prema Srbiji.

18. V. 1941.

U Rimu su potpisani Rimski ugovori između NDH i Italije.

Proglašen je dekret talijanskog kralja o aneksiji Dalmacije, Boke kotorske, dijelova Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. Osnovan je Guvernerat Dalmacije sa sjedištem u Zadru.

21. V. 1941.

Na Markovu trgu u Zagrebu Pavelić je održao programatski govor u kojem je naznačio osnove ustaške politike u NDH. On je pozivao u borbu protiv svih protivnika hrvatske države. Zatim su slijedili govori ustaških ministara i drugih funkcionara.

22. V. 1941.

U logor u Kerestincu dopremljena je prva grupa poznatih komunisti i istaknutih javnih radnika.

29. V. 1941.

U Zagrebu je uhapšeno 165 mladih Židova od 18 do 21 godine. Otpremljeni su u logor »Danica« u Koprivnicu, a zatim odvedeni u Gospić.

Lipanj 1941. godine

2. VI. 1941.

U okolici Ljubinja ustaše su u masovnom pokolju poubijali oko 140 srpskih seljaka. Ubijanje na terenu postaje sve češće i masovnije. Tako su u toku lipnja ubili oko 180 seljaka iz sela Korita kod Gacka (5. VI), sredinom lipnja ubijeno je više desetaka Srba iz drniškog i knin-

skog kraja, blizu Ljubinja ponovno je ubijeno oko 160 ljudi, blizu Gacka oko 80, a kod Opuzena oko 280, Ljubuškog 90 i još na nekim područjima.

4. VI. 1941.

Posebnom naredbom osnovano je rasno-političko povjerenstvo u nadležnosti kojeg je bila izrada prijedloga zakona, zakonskih odredbi i naredbi koje »zasijecaju u područje rasne biologije, rasne politike i rasne higijene ili eugenike«. Rasno-političko povjerenstvo imalo je najmanje devet vijećnika, koje je imenovao ministar unutrašnjih poslova iz reda stručnjaka. Isto tako, na osnovi zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti, ministar unutrašnjih poslova je propisao »Naredbu o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja«. U Bogovićevoj ulici u Zagrebu osnovana je posebna ispostava redarstva za nadzor o Židovima, kojoj su se imali odmah prijaviti svi Židovi da bi bili evidentirani. Sve su to bile dobro planirane i temeljite pripreme za njihovo masovno hapšenje i odvođenje.

Cetvrti lipnja u »Narodnim novinama« objavljena je i »Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda«. Prema toj odredbi, Židovima je zabranjeno »svako sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, športskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu.«

6. VI. 1941.

U Berghofu u Njemačkoj sastali su se Hitler i Pavelić. Nijemci su bili zadovoljni dotadašnjom politikom ustaške države. Hitler je posebno dao Paveliću podršku u njegovim planovima o nacionalnoj politici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. On je rekao:

»Uostalom, ako hrvatska država želi biti sasvim solidna, mora se pedeset godina voditi nacionalno netolerantna politika, jer iz pretjerano velike tolerancije u tim pitanjima nastaju samo štete.«

7. VI. 1941.

Na osnovi dogovora s Hitlerom, Pavelić je zasebnom odredbom proglasio istočnu granicu NDH prema okupiranoj Srbiji.

10. VI. 1941.

Objavljena je odredba o uvođenju velikih župa. U toku lipnja i srpnja osnovane su 22 velike župe, određeno njihovo sjedište i imenovani veliki župani.

Prvi logori

Za vrijeme svoje vladavine ustaše su izradili cijeli sustav koncentracionih logora. Prema svrsi kojoj su bili namijenjeni, postojala su: sabirališta, useljeničko-iseljenički, sabirni i radni logori.

Sabirališta su bili prostori u koje su privremeno smještali od nekoliko desetaka do više tisuća uhapšenih ljudi. Nicala su posvuda. Obično su to bili zatvori, bivši sokolski domovi, skladišta, tvorničke hale, otvoreni prostori u blizini naselja, kao što su sajmišta, livade i slično. Poznata su još po nazivima: privremena sabirališta, prolazni logori, zbirališta ili samo logori, a negdje se spominju kao sabirni logori. Nastajala su prigodimice, ali za čitavo vrijeme NDH. Posebno ih je mnogo bilo 1941. godine, kada se ustaški režim okomio na sve svoje protivnike, a kasnijih godina najčešće za vrijeme ili poslije većih vojnih operacija i akcija čišćenja terena.

Jedno od prvih i najmasovnijih sabirališta bilo je u Zagrebu u prostorima Zagrebačkog zbora (danas Studentski centar). U nj su ustaše zatvorili pohapšene Srbe, pretežno iz Zagreba, i Židove iz Zagreba i raznih mjesta. Dovedene su grupe iz Varaždina, Bjelovara, Koprivnice, Našica, Sarajeva, Travnika, Doboja, Osijeka, Zavidovića, Virovitice i drugih krajeva.

U Zagrebu je postojalo i sabiralište na Zavrtnici br. 7 i 9, u kojemu su se nalazili uhapšeni zagrebački Židovi. Sličnih je sabirališta bilo u Daruvaru, Sremskoj Mitrovici, Vukovaru, Slavonskom Brodu, Sarajevu, Novoj Gradiški, Grubišnom Polju, Bijeljini, Tesliću, Mostaru, Banjoj Luci, Garešnici, Križevcima i drugdje.

U sabiralištima nije bilo uvjeta za podnošljiv život zatvorenika. U neprikladnim prostorijama nalazio se velik broj ljudi, često i mnogo porodica. Dopremljeni su na brzinu i bez najosnovnijih stvari i predmeta za život. Natrpani i zbijeni, teško da su imali gdje sjesti, a kamoli leći. Gurali su se na golom podu, zemlji ili betonu. Bez uzglavlja, a mnogi i bez ikakva pokrivača. Nužda se obavljala posvuda. Zadah i smrad. Ljeti vrućina i znoj. Zimi studen. Za jelo se nitko nije brinuo. Rijetki su uspjeli nešto ponijeti sobom. Najteže je bilo majkama s nejakom djecom. Psihičko je stanje bilo prenapeto. Do jučer u svojim domovima, najednom su postali prognanici okruženi nasilnicima. Strah je pritiskao svakoga. Strah zbog prilika u kojima su se našli, od straža-

ra i njihove okrutnosti, od slutnji što ih očekuje. A ono najgore tek je slijedilo. To je bila prva, i lakša, stepenica na stravičnom putu koji ih je očekivao.

U sabiralištima su ostajali dok ih ustaše ne bi rasporedili. Jedne u sabirne logore pa odatle opet dalje. Druge u iseljeničke logore. Ponekad su posegnuli i već iz sabirališta uzimali taoce za odmazdu. Rijetki su bili oslobođeni. Tu sreću imali su oni iz mješovitih brakova. Ali, ni oni uvijek.

U nekim mjestima, kao u Vinkovcima, Donjem Miholjcu i Dubravi kod Podravske Slatine ustaše su Židovima dopustili da osnuju tzv. židovska naselja i da u njima organiziraju život. Prilike su tu bile snošljivije i bolje nego u sabiralištima. Ali to je bilo samo u nekoliko slučajeva, a i ti su kratko trajali. Ubrzo su naselja ukinuta. Njihovi su stanovnici odvedeni u sabirne logore.

Organiziranje logora možemo podijeliti u dvije etape. Prva, kraća, traje približno do početka jeseni 1941. godine kad ima mnogo improvizacije. Osnivaju se prvi logori koji su gotovo preko noći morali preuzimati veliko mnoštvo interniraca. To su bili logori: »Danica« u Koprivnici, u Kerestincu, Gospiću, Jadovnu, Slani i Metajni na otoku Pagu, u Krušćici kod Travnika i Jastrebarskom.

Druga etapa počinje osnivanjem i razvijanjem jasenovačke grupe sabirnih i radnih logora.

Riječ logor, prema »Rječniku stranih riječi« Bratoljuba Klaića, ima višestruko značenje. Ona je isto što i lager (stovarište, skladište, smještiste, vojnički tabor, ležište, politički savez ili blok), ali pored toga i prebivalište ratnih zarobljenika, uhapšenika, kažnjenika, privremeno prihvatilište većeg broja osoba, grupa istomišljenika, tabor, mjesto okupljanja, boravište vojske na otvorenom prostoru. Pojam koncentracioni određuje svrhu logora. To je mjesto izolacije ratnih zarobljenika ili uhapšenika. »Leksikon NOR i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945« određeniji je u objašnjavanju toga pojma. Po njemu, koncentracioni logor je određeno mjesto uređeno i ograđeno (običnom žicom), na koje se prisilno dovode grupe lica zbog političke djelatnosti protiv režima koji je na vlasti. Atribut koncentracioni za logor znači teže i oštrije stanje nego sabirni, koji karakterizira masovnost i prolaznost, odnosno privremenost boravka.

Teško je, i uz najpomnije proučavanje, lučiti i razvrstavati ustaške logore. U narodu se logorom smatraju sva ona mjesta na kojima su ustaše zatvarali i stavljali pod prisilni nadzor veće grupe ljudi. Ni ustaše u svojim dokumentima, zakonskim odredbama i službenoj prepisci ne preciziraju instituciju logora. Često puta razne ustanove za isti logor daju drugačije nazive. I kod autora koji su poslije oslobođenja zemlje pisali o logorima, bilo da se radi o sjećanjima bivših logoraša ili znanstvenicima koji proučavaju tematiku ustaškog terora, susrećemo različite termine. Govori se o koncentracionim logorima, sabirnim logorima, radnim logorima, logorima smrti, dječjim, ženskim, židovskim, srpskim, hrvatskim, ciganskim, useljeničkim, iseljeničkim logorima i

još nekim nazivima. To je naprosto zato što nije bilo, a i nije moglo biti – u ono vrijeme opće pometnje, naglih promjena, masovnih hapšenja i slično – ništa točno određeno. Izuzmemo li logore Ciglana (Logor III) u Jasenovcu, Kožara (Logor IV) i Stara Gradiška (Logor V), svi su ostali kraće trajali. Osnivani su prema određenoj namjeni. U prvo vrijeme, najčešće na brzinu. Uslijed određenih okolnosti ubrzo su bili likvidirani. Često mnogo prije negoli se u njima mogla provesti određena organizacija života i življenja. Jedni su poslužili kao privremena okupljališta prognanika. Oni su prihvaćali transporte ljudi, žena i djece, koji su u njima čekali daljnju sudbinu. To su zapravo bili sabirni logori i trebali su imati prolazni karakter za zatočnike. Međutim gotovo da je nemoguće za bilo koji logor sigurno kazati da je bio strogo određenog tipa.

Najodređenije se može utvrditi karakter useljeničko-iseljeničkih logora. Većina ostalih može se raspoređivati prema ulozi koju su pretežno imali u toku svoga postojanja. U nekim sabirnim logorima bile su žene pa ih možemo nazivati ženski logori, kao što imamo i grupaciju dječjih logora u kojima su boravila djeca. Ulogu radnih logora režim je namijenio uglavnom jasenovačkoj grupi logora (Krapje, Bročice, Ciglana, Kožara i Stara Gradiška), a poslije i logoru u Lepoglavi. Ali i oni su zapravo bili i sabirni logori. Tako su ih smatrali i ustaše. Zato i susrećemo za neke od njih službene nazive sabirni logori pa opet samo radni ili sabirni i radni logori.

Od travnja 1941. godine ustaškom državom kolone ljudi voze vlakovima i sprovode pješke u pravcu logora. Na osnovi sumnji, policijskih lista i vlastite mržnje, ustaše hapse i zatvaraju komuniste i rodoljube, »čiste« gradove od Židova i Srba i bjesomučno upadaju u srpska sela. Kupe Rome. U logore šalju ljude s odlukama i bez njih, pojedinačno, u manjim ili većim grupama, vezanih ruku ili sabijene u zatvorene vagone.

Svi logori, kolikogod bili na različitim mjestima, kraćeg ili dužeg trajanja, imali su jedno zajedničko: patnju i smrt. Isti su bili putovi koji su do njih vodili. Jednako teški i beznadni. Doček koji su priređivali svojim žrtvama bio je također kod svih podjednak. Ukratko, hapšenje, putovanje i dolazak: zloslutni i stravični. Bez obzira na to da li se hapsilo u Lici ili Slavoniji, na Kozari ili u Srijemu, Zagrebu ili Osijeku. Jednako mučno putovalo se prema Gospiću ili Pagu, Jasenovcu ili Lepoglavi. Pljačkanje i najčešće smrt u jamama Jadovna ili Gradine, u žičanim ogradama Krapja i Bročica, pod zidinama Gradiške.

Pojedinačna i grupna hapšenja provodili su ustaše precizno i brzo. Odvodili su čitave obitelji i velike skupine. U pojedinim bi mjestima pokupili sve odreda. Nisu im ostavljali vremena da sa sobom ponese ni najnužnije stvari. Okrutno, uz psovke i maltretiranje, trpali su ih u kamione i teretne vagone, tjerali pješke, odrasle i djecu.

U narodu je zavladała atmosfera straha. Strava se uvukla u ljude. U gradovima se sa zebnjom osluškivao zvuk automobilskih motora, mukli bat vojničkih čizama i resko zvonjenje kućnog zvonca ili lupanje po

vratima. A onda vika, psovanje, guranje i istjerivanje uz posprdani smijeh i neukusne šale.

Sveučilišni profesor dr. Antun Barac, povjesničar književnosti i kritičar, i sam zatočenik i logoraš ustaškog režima već 1941. godine, u svojoj knjizi »KZSTG« (Kazneni zavod Stara Gradiška), s dubokom i plemenitom ljudskomčuvom ovako je opisao te trenutke:

»Kad su provalili u naš stan, da izvrše pretragu i da me odvedu, ona (Višnjica, autorova kćerka, op.p.) je plakala u tetinom naručju. Pri rastanku nije mogla od ridanja reći ni riječi.

Od toga je časa prošlo već mnogo vremena. Rastali smo se oko dva sata u noći, a sad će naskoro biti dva sata poslije podne. Kad sam odlazio, uvijek sam svoje, da ću se naskoro vratiti. Ali se nisam vratio – ni u noći, ni ujutro, ni o podne. Kroz sve te duge sate morala je u kući rasti zebnja zbog neizvjesnosti o tome gdje se nalazim i da li sam uopće živ. Znam, što je za sve članove moje porodice značila svaka sekunda čekanja, i kakve je sve nade mogao pobuditi cilik kućnog zvonca ili glas telefona. Ali sve su nade bile uzaludne. Ja se nisam vraćao. A u njima je sve više rasla strašna potištenost i misao na najgore...

To je bilo onih mjeseci, kad su ljude po noći izvlačili iz kuća, hvatali ih po ulicama, odvodili u zatvore i logore, ubijali bodežima, kundacima, strojnim puškama. Gotovo nije bilo dana, kad ne bi osvanuli plakati, kojima se javljalo, da je opet postrijeljana jedna grupa duhovnih začetnika otpora. Katkad su objavljivali imena, a katkad samo broj ubijenih...

Ispočetak smo bila samo četvorica: tri agenta i ja među njima. Putom su uhapsili još jednoga, električara Juru. Uza sav odnos među nama, svaki je sačuvao svoju individualnost, neka obilježja svog zvanja i položaja.

U policijskom automobilu bilo nas je doduše već mnogo više, ali se po jedinac nije ni u njemu sasvim izgubio.

Ali već na stubama na Savskoj cesti (zatvor u Zagrebu, op.p.), idući u ćeliju jedan za drugim, sačinjavali smo povorku, u kojoj je bio odlučan samo broj, a ostalo uzgredno. I od toga časa kao da se u neke neznane dubine izgubilo sve što čovjeka čini ličnošću, ostale su samo povorke.

U povorci, okruženi ustašama, izišli smo iz kaznionice u autobuse, kojima su nas odveli prema nepoznatom odredištu. U povorci, gacajući jedan za drugim, prolazili smo blatnjavom jasenovačkom cestom prema logoru. U povorci su nas ukrcali u kamione, kojima su nas odveli dalje (u Staru Gradišku, op.p.). U povorci smo išli na šetnju i vraćali se u svoje ležaje...

Postali smo dijelom povorke, a svuda oko sebe gledamo povorke. Moćimo povorke zatočenika koji uz pratnju teško oboružanih stražara korčaju kroz blato k svojim nastambama. Rađaju se pred našim očima povorke Nijemaca, ustaša, u pjesme i povike. Kroz rešetke vidimo pogrebne povorke na cesti pokraj Save. Kroz prozor prema dvorištu možemo ugledati povorke novih zatočenika. Povorke pravoslavnih seljakinja, s djecom, dovedenih u noći, po snijegu. Povorke židovskih žena, dopremljenih onako, kako su ih zatekli: u krznenim kaputima, u pidžamama, u cipelicama za šetnju. Povorke logoraša, dovedenih iz Jasenovca. Povorke žena, djece, muškaraca, što ih iz logora tjeraju po drva, na čišćenje cesta, na rad ili u smrt.

Povorke, i uvijek nove povorke. U snima se više ne javljaju pojedinci, nego samo povorke: ljudi ispaćenih suhih lica, zamazanih odijela. Svi nekud idu, idu, bez kraja i smirenja. Cijeli je svijet postao samo niz povorke koje se isprepliću, križaju, sustižu.»

U selima je rulja upadala u dvorišta, izgonila ljude iz kuća. Progognjeni su ostajali zatečeni, preplašeni i izbezumljeni. Plač nejake djece, uzaludne molbe majki i tek poneki prijekor starijih: »Ama, ljudi, što radite?« A oni su znali što rade. Uputstva su bila jasna. Ali to nije bilo sve. Najgore je tek dolazilo. Odvlačili su ih u neizvjesnost iz koje se mnogi nisu vratili.

U početku svoje vladavine ustaše su bili uvjereni da će u namjerama uspjeti. Međutim naišli su na otpor, koji je organizirala Komunistička partija, upozoravajući narod na opasnost i pozivajući ga da se sklanja u šume i planine, odakle treba pružiti oružani otpor. Kako su počeli ostvarivati svoje planove i provoditi akcije, ustaše su, očito, namjeravali temeljito »očistiti« NDH. U tome ih je osujetio ustanak naroda, naglo širenje narodnooslobodilačkog pokreta i sve veći oslobođeni i poluoslobođeni teritorij. Prostor njihovog djelovanja sužavao se iz dana u dan te nisu bili u mogućnosti da slobodno operiraju na širim područjima. Zahvaljujući tome, sačuvano je stanovništvo u mnogim krajevima.

Prva dva logora su onaj u Kerestincu, blizu Zagreba, i »Danica« u Koprivnici. Osnovani su već u drugoj polovici travnja 1941. godine. Doduše, treba kazati da su do dolaska ustaša na vlast postojala dva, kako su se nazivala, koncentraciona logora, makar im to nije bio službeni naziv, nego su označavani kao mjesta za prisilni boravak. Ona su bila u Lepoglavi i Krušćici, blizu Travnika. Osnovani su u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, a internirci u Lepoglavi, radilo se o komunistima, naprosto su bili izručeni ustašama.

U lipnju 1941. godine organiziraju se logori u Gospiću, Jadovnu na Velebitu, Slanoj i Metajni na otoku Pagu i obnavlja se logor u Krušćici. U funkciji je i logor u Jastrebarskom. Djeluju specijalni useljeničko-iseljenički logori u Capragu, kraj Siska, Slavunskoj Požegi i Bjelovaru. Osniva se jasenovačka grupa logora, najprije u Bročicama i Krapju, a zatim u samom Jasenovcu i Staroj Gradiški. Nastaju logori u Đakovu, Tenju, Loboru i Gornjoj Rijeci. U njima su uglavnom žene. Osnovani su i dječji logori u Gornjoj Rijeci, Sisku, Jastrebarskom i Reki. U toku 1944. godine organizira se logor u Lepoglavi. Njemačko-ustaški logori u Zemunu i Vinkovcima. Logori u Sisku.

Na području NDH postojali su još neki logori, koji su bili u nadležnosti Nijemaca. Na teritoriju Dalmacije su talijanski logori. Tema ove knjige isključivo su ustaški logori.

Najvažniji logori kojima je namijenjena uloga »preodgajanja« protivnika ustaškog režima, a zapravo prisilnog eliminiranja i istrebljivanja, bili su isključivo u neposrednoj i operativnoj nadležnosti Ustaške nadzorne službe i njenoga Ureda III, Ustaške obrane. To su u prvome redu logori: Jadovno, Slana, Krušćica, Krapje, Bročice, Ciglana, Kožara, Stara Gradiška, Đakovo (jedno vrijeme prije likvidacije) i Lepoglava. U početku logore osiguravaju jedinice Ustaške vojnice. Nakon osnutka Ustaške obrane, kao specijalnih odreda, ona preuzima osiguranje logora. Ukinućem Ustaške nadzorne službe dio njenih kompetenci-

ja preuzima Ravnateljstvo za javni red i sigurnost. Ali sve više jača uloga Ustaške obrane, koja naposljetku postaje isključivi gospodar logora i to ostaje do kraja njezina postojanja.

Useljeničko-iseljenički logori bili su u kompetenciji Ravnateljstva za ponovu. Neki su logori bili u nadležnosti drugih ustaških organa i institucija, a kod nekih su se ingerencije ispreplitala.

Logor u Lepoglavi 1941.

Prvi politički protivnici, koje su u većem broju i na jednom mjestu ustaše imali u svojim rukama, bili su komunisti koji su se u trenutku proglašenja Nezavisne Države Hrvatske nalazili u zatvorima i koncentracionom logoru u Lepoglavi. Na izdržavanju robije bili su Gušte Sprljan i Radivoj Davidović, osuđeni u Kraljevini Jugoslaviji, a zatočeni u lepoglavskoj kaznionici. Istovremeno na prisilnom boravku bilo je više od 70 interniraca, na koje se uskoro okomio ustaški režim. Neke su ubrzo likvidirali, a ostale su premještali iz logora u logor i većinu ih u njima poubijali.

Kazneni zavod u Lepoglavi, osnovan sredinom prošlog stoljeća, smješten je u nekadašnjem samostanu fratara pavlina. Uoči prvoga svjetskog rata javlja se potreba da se poveća prostor kaznenog zavoda. Sto se više približavalo raspadanje Austro-Ugarske Monarhije, raslo je neraspoloženje potčinjenih naroda i revolt radnika i seljaka, pa režim u lepoglavsku kaznionicu, osim osuđenih za razna kriminalna djela, upućuje i sve veći broj političkih zatvorenika. U godinama 1913. i 1914. izgrađuje se pokraj starog samostana nova zgrada u trokrilnim traktovima, po principu sličnih suvremenih kaznionica u svijetu.

Između dva rata u vrijeme Kraljevine Jugoslavije u Lepoglavi je robijalo mnogo političkih osuđenika (Josip Broz, Moša Pijade i drugi).

Sredinom prosinca 1939. godine vlada Cvetković-Maček donosi uredbu o upućivanju na prisilan boravak. Ona je protegnuta i na Banovinu Hrvatsku uredbom bana od 17. prosinca 1939. godine. Uvode se koncentracioni logori u koje se kratkim postupkom, prema nahođenju policije, šalju na prisilan boravak nepoćudne osobe, protivnici vladajućeg režima. U Hrvatskoj je određena Lepoglava za mjesto interniranja. Poslije lepoglavskog, osnovan je koncentracioni logor u Bileći, koji je potkraj studenoga 1940. godine bio raspušten. I Krušćica, blizu Travnika, bila je određena kao mjesto prisilnog boravka. U logore su jugoslavenske vlasti slale »lica koja remete red i mir«. Među njih su ubrajali komuniste, ali u to vrijeme i aktivne pripadnike ustaškog pokreta u zemlji.

U bilećkom logoru već je na početku 1940. godine internirano tri-desetak istaknutih jugoslavenskih komunista i antifašista. Takozvanu »meru prinudnog boravka« u tom su logoru, između ostalih, izdržavali Moša Pijade, Ivo Lola Ribar, Ivan Milutinović, Kosta Stamenković,

Đorđe Andrejević-Kun, Bora Baruh, Pepca Kardelj, Todor Vujašinić i drugi.

U Lepoglavi je prisilni boravak interniranih osoba određen u posebnim dijelovima kaznionice. Antifašisti su bili odijeljeni od ostalih. Zato, naprimjer, Radivoj Davidović govori o dva koncentraciona logora, oba »smeštena u krug zidina kaznionice. Antifašisti su smešteni u krug Nove zgrade, u zgradu koja je pre toga služila kao zavod za neuračunljive, a fašisti (i musolinijevske i hitlerovske orijentacije) u krug Stare zgrade, u prostorije kaznioničke bolnice i tu su uživali velike pogodnosti u poređenju sa antifašistima.«

Potkraj 1939. godine u Zagrebu je uhapšena velika grupa komunisti, među kojima i sedam drugarica. Oni su 26. prosinca upućeni na prisilan boravak u Lepoglavu. Ukupno su poslana 43 komunisti. Druga grupa od 15 komunista stigla je nekoliko dana poslije. U njoj su bili drugovi iz Dalmacije. U toku 1940. i na početku 1941. godine pristižu grupe novih interniraca, koje šalje policija iz raznih mjesta. U međuvremenu su pojedinci i grupe oslobođeni. Posljednji komunisti dovedeni su neposredno pred napad na Jugoslaviju. Dr. Pavle Gregorić u svome sjećanju »U okupiranom Zagrebu« objavljenom u »Zborniku sjećanja Zagreb 1941–1945« (svezak 1) o tome piše:

»Poslije masovnih demonstracija protiv Cvetković-Mačekove vlade zbog priključenja Jugoslavije Trojnom paktu, koje su u Beogradu poprimile 27. ožujka neobično oštar oblik, došlo je do formiranja poznate vlade generala Dušana Simovića. U to vrijeme u svim krajevima Jugoslavije – osim u Hrvatskoj gdje je tada imalo punu vlast u rukama vodstvo Hrvatske seljačke stranke (HSS) s Mačekom na čelu – bili su pušteni iz policijskih zatvora svi komunisti i antifašisti. U Zagrebu smo, međutim, odmah poslije beogradskih demonstracija primijetili nagomilavanje žandarmerije, koja je dolazila iz provincije, stalno kretanje policijskih organa po gradu, te smo zaključili da banska vlast, na čelu s banom drom Ivanom Subašićem, nema namjere da iz zatvora pusti na slobodu komuniste i ostale antifašiste. Bilo je očigledno da banska vlast nastoji pod svaku cijenu spriječiti veće demonstracije u Zagrebu, što je uglavnom i uspjela. Čak su se očekivala i nova hapšenja, pa je Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske (CK KPH), kao i Gradski komitet Komunističke partije u Zagrebu, dao instrukcije članovima Partije da, po mogućnosti, obavijeste sve simpatizere i poznate antifašiste da budu na oprezu i da do daljnjega ne noćivaju u svojim stanovima.«

Ipak tih dana je policija uhapsila mnoge istaknute komuniste. Neki su poslani u logor u Lepoglavu, a drugi su zadržani u zatvorima, da bi kasnije bili izručeni ustašama.

Kad su ustaše preuzeli lepoglavsku kaznionicu, među interniranim komunistima nalazili su se: Nikola Abramović, Vinko Aljinović, Josip Antonini, Slavko Balač, Frane Belulović, Ivo Benevoli, Rade Bitanga, Mustafa Bjelavac, Vladimir Boban, Bude Borjan, Mirko Bukovac, Petar Cecić, Ivan Cetinić, Leo Cincer, Mile Čeček, Đuro Čizmek, Karlo Diner, Petar Dončulović, Drago Držić, Ante Fiamengo, Martin Francić, Josip Galeković, Nedeljko Grubić, Rudolf Hrozniček, Velija Hujdur, Mustafa Humo, Ante Jadrešin, Božidar Jadrešin, Franjo Kapov,

Franjo Karmini, Stjepan Kavurić, Slavko Knežević, Frane Korenjak, Marijan Krajačić, Hasan Kreso, Lovre Kurir, Sime Lukačić, Rade Majstorović, Nikola Mardešić, Vid Mihaljević, Dušan Mrduljaš, Rafael Rustja, Armando Paparella, Nikola Podrug, Bruno Radeljević, Osman Sabitović, Dragomir Sasso, Ivo Senjanović, Ivan Sirišćević, Juraj Stančić, Zvonimir Svjetličić, Ivan Snidaršić, Lovro Sperac, Vasilije Tošić, Ante Treursić, Josip Treursić, Ivica Variola, Sergije Vuković i Ante Zorica. Osim njih bilo je još nekoliko interniraca, ali nažalost, nisam uspio utvrditi njihova imena.

Uglavnom su bili vrlo iskušni partijski kadrovi. Dovoljno je naglasiti da bi se od njih mogao sastaviti Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske. Među njima su, kao što je već spomenuto, Mirko Bukovac, Marijan Krajačić i Anka Butorac-Parović, prije hapšenja u kolovozu 1940. godine, bili članovi Politbiroa CK KPH, a sačinjavali su ga: Mirko Bukovac, politički sekretar, Rade Končar, organizacioni sekretar, a članovi su bili Marijan Krajačić, Anka Butorac-Parović i Vladimír Bakarić.

U logoru se nalazilo i osam žena: Anka Butorac-Parović, Ružica Markotić i šest Siščanki – Vera Križanić, Vera Despot, Ankica Žganec-Brodarec, Đurđa Golub, Zdenka Volf-Valj i Stefa Čulig-Spiljak. Trideseti svibnja 1941. godine bile su puštene sve Siščanke, osim Ankice Žganec-Brodarec.

Mačekova Banovina Hrvatska nije htjela osloboditi komuniste, nego ih je izručila na milost i nemilost ustašama. Internirane komuniste u Lepoglavi očekuje mučenički put. No oni sabrano dočekuju nove događaje. Međusobno se još više povezuju i ostaju hrabri. Prvih dana novoga režima nastavljaju živjeti svojim dotadašnjim životom, makar u mnogo težoj, sumornijoj i zlokobnijoj atmosferi.

Tu situaciju u lepglavskoj kaznionici Radivoj Davidović, stari, dugogodišnji robijaš, ovako je opisao:

»Ako se dobro sećam, te godine je 6. april padao u nedelju. Toga jutro rano, pre no što je zazvonilo kaznioničko zvono na buđenje, probudilo nas je brujanje većeg broja avionskih motora. Gledamo kroz rešetke na prozorima i vidimo tri 'talasa' aviona s nemačkim oznakama, koji su dosta nisko i blizu kaznionice, dolazili od Ivančice i leteli ka jugoistoku. Na šetnji čujemo kako žandarmi, koji su 'čuvali' logorisane komuniste, gotovo vičući, među sobom govore o tome da su Nemci i Talijani napali i 'kako ćemo ih...'

Toga dana nije stigla nikakva pošta, pa ni novine.

Cetiri dana tajanstvena tišina. Žandarmi – a i stražari Srbi – nestali. Stražari Zagorci čute. Peto jutro jedan nam kaže: 'Hrvatska se otepile u samostalnu državu. Noćas su došli auti iz Zagreba i sve ustaše iz logora, a s njima i osuđenike Ivekovića i Lilića, veselo odvezli za Zagreb'.

Nekoliko dana kasnije, na vrata naše 'trojke' kuca 'pučer' (robijaš koji čisti hodnike) i saopštava nam da je došla neka patrola naoružanih ljudi u uniformi, da je vodi bivši osuđenik Iveković, i da kupe neke ljude. Po njegovom kazivanju, Iveković je naredio da se ravnatelj Uhrin (dr. Ivan, op.p.) veže i provede kroz špalir osuđenika koji su ga pljuvali i udarali i da je

Uhrin zatvoren u jednu ćeliju tamnog zatvora. Isto tako su pokupili i osuđenika Cvergera (bivšeg policijskog agenta koji je okrivljen i osuđen za ubojstvo Suflaja). I da ta 'patrola' ide sada od ćelije do ćelije i 'češlja' kaznionicu.

Znajući kako su postupili hitlerovci u Nemačkoj, Austriji, Cehoslovačkoj, Poljskoj, 'Gvozdena garda' u Rumuniji... očekivali smo i za sebe tešku sudbinu. Stali smo sasvim uz ćelijska vrata, naprežući uši da nešto čujemo. Čula su se samo otključavanja i zaključavanja vrata.

Kad su došli do vrata naše ćelije, čuli smo kako stražar kaže: 'Tu su komunisti' i zatim Ivekovićevo pitanje: 'Koji komunisti?' Kada je stražar odgovorio da su to oni koji su im slali novine i cigarete, čuli smo opet Ivekovića: 'Možemo dalje. Ovi nisu zločesti'.

Tako nas je prvo 'češljanje' kaznionice mimoišlo.«

Postavlja se pitanje koje se često može čuti: da li je tih nekoliko dana napada na Jugoslaviju, meteža, kapitulacije i preuzimanja nove vlasti trebalo iskoristiti i bježati?

Prema pričanju Lovre Kurira, takvih je prijedloga bilo. On se sjeća da je Ivan Sirišćević predložio da se Lovre Kurir i Nikola Podrug, kao dvojica najkuražnijih i ponajjačih drugova, presvuku u žandarske uniforme i razoružaju stražu na ulazu. Tako bi otvorili put ostalima da pobjegnu, razbjegnu se i sakriju uz pomoć organizacije. Partijsko rukovodstvo u logoru ocijenilo je da je to neorganizirani bijeg, bez znanja vanjskog rukovodstva i da će zbog toga svi biti likvidirani. Vanjska veza je poručila da se strpe i da će sve za mjesec dana biti završeno. Nešto se pokušavalo i s oficirima jugoslavenske vojske, koja je bila okružila zgradu i zauzela nekoliko odjeljenja, ali ti razgovori nisu bili uvjerljivi ni potpomognuti izvana, pa nisu ni uspjeli. Nedugo poslije toga ustaše su preuzeli stražu.

Poslije dolaska ustaša internirci su postavili ponovo pred partijsko rukovodstvo izvan logora pitanje bijega. I tada je stav bio negativan. Evo, što o tome u svojoj izjavi o vezama s internircima iznosi Bosiljka Beba Ević-Krajačić, koja je održavala partijsku vezu s logorašima. Kao supruga Marijana Krajačića dolazila je na razgovore i prenosila poruke i izvještaje. Ona navodi:

»Po dolasku ustaša postavili su drugovi Marijan Krajačić i Mirko Bukovac pitanje: mogu li drugovi koji dolaze popravljati zube da bježe iz kaznionice? Drug Rade Končar i Andrija Hebrang rekli su mi da im poručim da ne bježe, a obrazložili su mi da bi to bilo nezgodno zbog reperkusija na druge. Kratko vrijeme iza toga, kad je počelo strijeljanje naših najboljih, koji su bili u Kerestincu, i Bude Borjana, koji je odveden iz Lepoglave, dobila sam direktivu da bježi ko god može. Drug Rade Končar dao mi je u Varaždinu vezu sa drugom Karlom Mrazovićem, koji me je povezao sa Beškom Frntić preko koje sam ja dobila kamion, a od Rade propusnice za mene i za mog druga i pare, uredila da on može doći nekoliko dana iza toga popravljati zube u Varaždin i da onda bježimo. Kad sam u Varaždinu sjela u voz da odem u Zagreb i da referišem Radi da je sve što se tiče tehničkih priprema spremno, žena koja me je dopratila na stanicu Đurđa Poljanec, kod koje sam ja odsjedala u Varaždinu, kad sam imala posla, a koja je bila naš simpatizer, pozvala me je iz voza van i uzrujanim glasom

pokazala mi vagon koji su prikapčali za zagrebački voz. U vozu su bili prikačeni svi interniranci iz logora Lepoglava. Nakon nekoliko dana poslije toga ja sam bila uhapšena».

Internirani komunisti imali su izgrađenu organizaciju. Vlado Mađarić je u svojem »Sjećanju na ustaški logor u Lepoglavi 1941. godine«, iznesenom na znanstvenom skupu »Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji«, održanom od 15. do 17. svibnja 1975. godine u Varaždinu, opisao kakvo je stanje među interniranim komunistima bilo u travnju, svibnju i lipnju 1941. godine, kad je on poslije hapšenja doveden u lepoglavski logor. Od poznatih je našao Sergija Vukovića i Dragomira Sassu. Vuković ga je »upoznao s drugovima Mirkom Bukovcem i Marijanom Krajačićem, rukovodiocima partijske organizacije starih logoraša. Način na koji smo razgovarali, kontakt koji je nekako spontano odmah bio uspostavljen, neposrednost u razgovoru, drugarski i pun pažnje odnos tih starih logoraša prema novajliji – sve je to na mene ostavilo izvanredan dojam. Naročito njihova ozbiljnost u nastupu, razgovoru i odnosu uopće.«

»Taj kolektiv je bio svojevrsna ekonomska zajednica bivših logoraša«, iznosi Vlado Mađarić, »ali zapravo i više nego samo to. On je bio dosta čvrsta unutrašnja organizacija interniraca koja je igrala veoma značajnu psihološku i moralnu ulogu, s izrazitim i čvrsto izgrađenim elementima i tendencijama razvijanja drugarstva, zajedništva i solidarnosti zatvorenika. Naročito treba istaknuti dobro organizirana, višestrana i sistematska nastojanja na planu političke izgradnje interniraca.

Kolektiv je imao i svoje zasebno rukovodstvo, koje je usmjeravalo rad i život čitave zajednice, a ujedno koordiniralo sve djelatnosti ostalih tijela. Jer kolektiv je imao svoj ekonomat, svoju biblioteku, pjevački zbor, agitprop i prosvjetni odbor. Za rad i djelovanje svakog od tih tijela bili su odgovorni određeni drugovi. Posebno su još bili određeni članovi kolektiva kojima je bila povjerena briga za bolesne internirce. Njima se posvećivala neprestana i maksimalno moguća pažnja.«

Za čitavo vrijeme Kraljevine Jugoslavije Komunistička partija Jugoslavije posebno se brinula o svojim zatvorenim članovima i aktivistima radničkog i sindikalnog pokreta. To se odvijalo u sklopu organizacije Crvene pomoći koja je »nikla u krilu revolucionarnog radničkog pokreta, koji je bio u snažnom usponu poslije prvoga svjetskog rata sa zadatkom da borce protiv kapitalističkog poretka štiti i da njima i njihovim porodicama pruži materijalnu, pravnu, zdravstvenu i ostalu pomoć u borbi protiv neprijatelja, kad su lišavani zaposlenja, slobode, izazvani i osuđivani na tamnicu i smrt«, kako je lijepo formulirala Anka Berus u svojem iscrpnom prikazu »Narodna pomoć« objavljenom u prvom svesku »Zbornika sjećanja Zagreba 1941–1945«. Poslije prvoga svjetskog rata Crvena pomoć osnovana je u mnogim zemljama Evrope. Tridesetih godina, uoči drugog svjetskog rata promijenjeno je ime Crvene pomoći u Narodnu pomoć, da bi se potpunije izrazila njena široka i masovna antifašistička osnova. U Hrvatskoj je djelovao Pokrajinski odbor Narodne pomoći s veoma rasprostranjenom mrežom odbora i pododbora na terenu. Pokrajinski odbor Narodne pomoći

imao je i poseban pododbor koji se zvao Logorski odbor, a imao je zadatak da održava vezu sa zatvorenim komunistima. Dužnosti Logorskog odbora označila je Anka Berus:

»Rad koji je vršio taj odbor imao je najdužu tradiciju, jer je briga i pomoć proganjanim žrtvama, lijevo orijentiranim, a osobito komunističkim aktivistima bio jedan od glavnih ciljeva radi čega je u međunarodnim okvirima osnovana Crvena pomoć, koja je kasnije kod nas prerasla u Narodnu pomoć. Te su tradicije bile svakako prednost, ali su u rad unosile ponešto skućen, sužen karakter, skoro bih rekla sektaški. I ranije su se formirale grupe i odbori sastavljeni od članova obitelji proganjanih, u koje su se uključivali i članovi Partije radi osiguravanja veza. Oni su posjećivali, koliko je bilo dozvoljeno, kažnjениke komuniste u kaznionicama u Mitrovici, Lepoglavi, Mariboru, Nišu i Požarevcu i gdje god su se ti kažnjениci nalazili. Zato kažem da su takvi odbori imali tradiciju. U staroj Jugoslaviji, poslije početka drugog svjetskog rata, za vrijeme drugoga svjetskog rata, a naročito za vrijeme Banovine Hrvatske, broj ljudi koji su bili u kaznionicama, na policijama, u internaciji, u logorima, sve se više povećavao, pa su potrebe za pomoć izvana, od strane Narodne pomoći i u materijalnom a naročito u moralnom pogledu, bile vrlo velike. Donosile su se i javljale vijesti, izmjenjivale informacije. Veći dio zatočenih nije dobivao ni novina, niti je imao drugih izvora informacija, tako da su ti posjeti, osim materijalnog efekta, bili i pomoć da lakše prežive, da dođu do lijekova, da se omogući makar kakva liječnička pomoć, bili su veoma važni za onaj moralni moment koji je držao zatočenike u stalnoj vezi i s pokretom i s vanjskim svijetom. Logori i zatvori napunili su se poslije dolaska ustaša i poslije masovnog hvatanja i tjeranja Židova i Srba i Roma. Danonice su organizirani novi logori. Citav rad tog logorskog odbora morao se sve šire postavljati, trebalo je obuhvatiti razne grupacije ljudi, naročito žena i djece, koje su također već uveliko počeli odvoditi u logore, tako da je taj kontakt morao sada da bude jači, čvršći i redovitiji. Zato se taj odbor odmah proširio, ne samo s nekoliko najodlučnijih članova porodica onih koji su se nalazili u zatvorima, nego i s jednim dijelom članova Partije koji su već radili po pitanjima Narodne pomoći za logore i koji su već imali cijelu evidenciju što se može učiniti. Trebalo je imati stalne vijesti gdje se ti logori nalaze, kad se šire, koliki je približno broj ljudi koji se u njima nalaze, čime treba da se snabdiju itd. To su bili vrlo razgranati poslovi i tu se trebalo držati i vezu s porodicama koje su željele pomoći pokretu u sabiranju svih tih elemenata i preko kojih su se mogle slati vijesti u logor i sl., a trebalo je održavati i vezu s onima koji su se brinuli samo za svoje. Poslije masovnog odvođenja Židova i Srba često su se tamo nalazili svi: muškarci, žene i djeca. Odvedene su čitave porodice i zaselci; mnogi nisu imali nikoga svoga da se izvana brine za njih.«

Na taj način Komunistička partija Hrvatske je organizirala različite akcije pomoći i podrške i internircima u Lepoglavi. Pomažu se oni i njihove obitelji. Skuplja se novac i hrana preko Narodne pomoći. Šalju im se dopisnice s potpisima poznatih i nepoznatih prijatelja, koji ih ohrabruju i pozdravljaju. Organiziraju se demonstracije protiv koncentracijskih logora i izdaju leci. Veza i slanje paketa nastavlja se i poslije dolaska ustaša, ali postaje sve teže. Usprkos svemu, nalaze se kanali i mogućnosti za kontakte i onda kada je grupa iz Lepoglave prebaciva-

na iz logora u logor. Na tim je zadacima radio odbor za pomoć drugovima u logorima u kojem su bile Adela Ivanković, Anica Rakar-Magašić, Stefica Crnojevac i Anđelka Snidaršić-Pavlinić. Zadatak je bio: briga o logorašima i njihovim porodicama. Slala se hrana, sanitetski materijal, odjeća, obuća i uspostavljala pismena veza.

O tome piše Ružica Turković, koja je bila sekretar Pokrajinskog odbora Narodne pomoći.

»Poseban sektor rada Pokrajinskog odbora NP bilo je održavanje veze sa svim logorima i zatvorima, slanje potrebne pomoći, organizacije bijega osuđenih i deportiranih itd. Da bi to osigurao, formiran je 1941. Odbor za pomoć logorašima, u kojem su radile Anica Rakar-Magašić, Stefica Crnojevac, Adela Ivanković i Anđelka Snidaršić-Pavlinić. Vezu s tim odborom održavala sam kao sekretar Pokrajinskog odbora NP. Taj odbor je uspio, preko porodica zatvorenika, organizirati vezu sa svakim logorom, osobito s Jaskom, Koprivnicom, Lepoglavom, Starom Gradiškom, Lobar-Gradom i Kerestincem. Veza s logorašima bila je stalna, jer su se drugarice na sve načine borile da je osiguraju. One su putovale uz spretno nabavljanje propusnica, prenosile pakete i novac, slale poruke i primale izvještaje o stanju i potrebama logoraša. I ja sam putovala u logore 'Danica' u Koprivnici, Jasku i druge.«

Pisma i vijesti su se slali uglavnom sakriveni u hrani (zaprška, narance, smokve, šljive) i slično, ili ušiveni u odijelo. Iz logora se pošta također primala najčešće ušivena u prljavo odijelo i rublje, dakako dok je preuzimanje odjeće bilo dopušteno. Kad su te mogućnosti otpale, iznalazile su se druge.

Posebno su teški dani za lepoglavske internirce naišli odmah poslije napada Njemačke na SSSR. Kalvarija te grupe počela je likvidacijom Bude Borjana, prve ustaške žrtve iz lepoglavskog logora.

Borjana je denuncirao jedan kažnjenik kriminalac koji se vrzmao po dvorištu logora i špijunirao komuniste. Na taj način je otkupljivao svoje oslobođenje. Takvim metodama ustaše su se služili i poslije u drugim logorima. Borjan je odveden u Zagreb, gdje mu je održan proces i pod optužbom da je provodio komunističku propagandu osuđen je i strijeljan. Glavni svjedok bio je onaj kažnjenik kriminalac. Takvi su procesi protiv komunista trebali ustašama da bi zastrašivali javnost od boljševičke opasnosti. Objavili su strijeljanje Bude Borjana. »Hrvatski narod« od 10. srpnja 1941. godine o tome piše:

»Poznati komunistički agitator Budislav Borjan, inženjer, 38 godina star, pravoslavne vjere, rodom iz Kričke, kotar Knin, vodio je u zatočeništvu u Lepoglavi u više navrata komunističku propagandu među ostalim zatočenicima koje je pozivao neka se sprema da sruše Nezavisnu Državu Hrvatsku i uspostave komunističku vlast. Isti je predan pokretnom prijekom sudu, koji ga je nakon održane rasprave dne 8. o. mj. osudio na smrt. Osuda je izvršena istog dana u 15,35 sati strijeljanjem.«

Poslije neuspjelog proboja i bijega logoraša iz logora u Kerestincu u noći 13. na 14. srpnja, ustaše su odlučili razbiti grupu komunista logoraša u Lepoglavi, bojeći se slične akcije. Neke su odmah poslije Bude Borjana ubili kod Vinice, blizu Varaždina. To su bili inženjer Lo-

vro Sperac, poslije proglašen za narodnog heroja, Duško Mrduljaš, Rade Bitanga, Nedeljko Grubić i Vasilije Tošić.

Od 11. travnja do 15. srpnja u logorski odjel kaznenog zavoda u Lepoglavi dopremljen je ukupno 31 zatvorenik, 15. srpnja dovedeno je 40 logoraša iz Kerestince, a istovremeno je odvedeno 8 ženskih i 8 muških zatvorenika. Te podatke nalazimo u izvještaju ravnateljstva Kaznenog zavoda Lepoglava od 16. srpnja koji je poslan velikom županu župe Zagorje. U njemu se navodi:

»U vezi Vašeg telefonskog naloga od jučer pripošilje Vam se popis interniranih lica koji su internirani poslije 11. travnja 1941. uz izvješće, da je dana 15. ovog mjeseca dopremljeno u ovomjesnu internaciju po Redarstvenom ravnateljstvu u Zagrebu 40 interniranih muških lica iz Kerestince, a iz ovomjesne internacije ista redarstvena straža odpremila je 8 ženskih i to 7 židovskih i 1 pravoslavnu komunistkinju i 8 muških komunista pravoslavne vjere.«

Tome je priložen popis interniraca koji su internirani poslije 11. travnja. U njemu su rimokatolici: Blaž Pavličević, krojač iz Varaždina, Mijo Sremac, željeznički činovnik iz Varaždina, Mato Obran, invalid iz Varaždina, Vladimir Deduš, profesor iz Varaždina, dr. Željko Krizman, odvjetnički perovođa iz Novog Marofa, Franjo Zima, upravitelj lječilišta iz Novog Marofa, dr. August Engelhardt, odvjetnik iz Varaždina, Viktor Smiljan, zubar iz Varaždinskih Toplica, Rudolf Košak, učitelj iz Knjeginca, Viktorin Pongračić, sudski vijećnik iz Varaždina, Vjekoslav Kačirek, rudar iz Završja, Rudolf Mežnarić, trgovac iz Varaždina, Oskar Vinčeroti, puškar iz Varaždina, Nikola Kerec, dnevničar iz Varaždina, Ferdo Prelovčić, krojač iz Varaždina, Ivan Kuzminski, ratar iz Bednje, Mirko Habek, gradski činovnik iz Varaždina, Branko Svoboda, odvjetnik iz Varaždina, Viktor (Vlado, op.p.) Mađarić (u dokumentima se vodio i pod imenom Viktor, op.p.), student iz Ludbrega, i Stjepan Kučić, sudski prislušnik iz Martijanca.

Od pravoslavnih su bili: Milan Suša, policijski stražar iz Varaždina, Nikola Vantić, trafikant iz Varaždina, Radoslav Ralić, topnički satnik iz Sašinaca, Hrv. Mitrovica, Tomo Jagodić, zemljoradnik iz Cukovca, Nikola Hranilović, zemljoradnik iz Radovišta, Jovo Hranilović, zemljoradnik iz Radovišta, Miloš Stanković, zemljoradnik iz Ivanca, Ljubomir Šajatović, zemljoradnik iz Sagovine, Simo Petrić, zemljoradnik iz Bolfana, Srboslav Popović, zemljoradnik iz Sagovine, i Dušan Srbljan, ratar iz Sagovine.

Dopis nam potvrđuje da su odvedene dvije grupe logoraša, jamačno se odnosi na komuniste, koje su prve strijeljali.

Ne spominju se žene, koje su također u te dane dovedene. Tako se sigurno zna da je iz Zagreba dopraćeno 10 drugarica. Anka Butorac u izvještaju Centralnom komitetu KPH od prosinca 1941. godine, poslije uspjelog bijega iz logora »Danica« u Koprivnici, govoreći o stanju u logorima, Lepoglava, Jastrebarsko i Koprivnica, navodi da je ta grupa iz Zagreba došla 30. svibnja. Ona spominje: Milu Herzog, Miru Saks, Mariju (Macu, op.p.) Gržetić, Glinku (Galju) Korporić, Ljubicu Sagi i Adu

Fišer. Među njima su također bile Jula Vajner, Beška Turković i Vera Jelić. U to vrijeme dovedene su još neke drugarice.

Iz kratkog izvještaja, koji je logorsko rukovodstvo uspjele poslati Centralnom komitetu KPH, sačuvanog u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, doznajemo da su 15. ili 19. (rukopis je na tom mjestu nečitak, op.p.) srpnja 1941. godine odvedeni komunisti pravoslavci: Nikola Abramović, Sergije Vuković, Slavko Balač, Mile Čeček, Slavko Knežević, Pero Dončulović i Rade Majstorović. Nisu sigurni kamo su ih odveli. Misle u Zagreb, a zapravo u Gospić i, navodno, dalje za Pag. U svakom slučaju, oni su negdje na toj relaciji ubijeni.

U isto vrijeme su odvedene i ubijene neke drugarice. Prema sjećanju Marije Gržetić, bile su to Mila Herzog, Glinka (Galja) Korporić, Mira Saks, Jula Vajner, dvije Židovke iz Bijeljine, i jedna radnica po imenu Dara. Tada je ubijena i Ada Fišer.

Dakle, grupa je načeta. Odlučili su da likvidiraju i ostale. Odvode ih u Gospić 28. srpnja 1941. godine.

Poslije te grupe otpremljena je još jedna manja i tako je završio le-poglavski logor 1941. godine.

U Lepoglavi će i dalje ostati kaznionica, koja će primati nove komuniste i antifašiste. U srpnju 1943. godine na to područje dolaze jake partizanske snage iz Slavonije, da bi u suradnji sa zagorskim partizanima 13. srpnja zauzele kaznionicu. Oslobođeno je nešto više od stotinu političkih osuđenika.

Logor u Kerestincu

Kerestinec je selo zapadno od Zagreba, udaljeno 18 km, smješteno južno od autoputa Zagreb-Ljubljana. Kod Kerestince se odigrala važna bitka za vrijeme seljačke bune, kad su feudalci sa svojim trupama na početku siječnja 1573. godine potukli dio seljačke vojske. U 16. stoljeću sagrađen je dvorac u ranobaroknom stilu. Posljednji vlasnik bio je Antun Mihalović, ban Hrvatske i Slavonije do 1917. godine.

Dvorac s okolnim zgradama upotrebilo je ustaško redarstvo Nezavisne Države Hrvatske za logor u koji je dovodilo uhapšeničke iz Zagreba i drugih mjesta. Određen je »za nepoćudne elemente«, »komuniste, Židove i ostale«.

Logor je primio prvu grupu zatočenika 19. travnja 1941. godine pa se taj datum uzima za njegov osnutak. Povjerenik za javni red i sigurnost u gradu Zagrebu Božidar Cerovski, prilikom imenovanja na tu dužnost sredinom travnja, izjavio je novinarima da je za »četnike i nepoćudne elemente« u dvorcu Kerestinec osnovan logor. U prvom opisu od 21. travnja bilo je 60 osoba, većinom Srba iz državnog aparata Banovine Hrvatske.

Logor u Kerestincu bio je u nadležnosti zagrebačkog ustaškog redarstva. Propusnice za posjete zatočenicima izdavao je ured ustaškog

povjerenika za javni red i sigurnost u Zagrebu. Logor su osiguravali uniformirani službenici zagrebačke policije.

Božidar Cerovski imenovan je za šefa redarstva u Zagrebu poslije Eugena Dide Kvaternika, koji je tu dužnost obavljao samo nekoliko dana.

Prisjetimo se, Slavko Kvaternik je u ime poglavnika, a do njegova dolaska u Zagreb, postavio Milovana Žanića za ustaškog povjerenika za unutrašnje poslove. Kad stiže Pavelić, on imenuje Andriju Artukovića povjerenikom za cjelokupnu sigurnost i unutarnju upravu u NDH, a Eugena Kvaternika ustaškim povjerenikom za javni red i sigurnost u Zagrebu. U novoimenovanoj vladi Andrija Artuković dobiva mjesto ministra unutrašnjih poslova. S obzirom na koncepciju, nadležnost i organizaciju ministarstva unutrašnjih poslova, u kojemu posebnu ulogu i važnost ima odjel za javni red i sigurnost, Pavelić na njegovo čelo postavlja Eugena Kvaternika. Na mjesto šefa zagrebačke ustaške policije dolazi Cerovski, a kad je 20. svibnja 1941. godine u sklopu UNS-a osnovano posebno Ustaško redarstvo, on dolazi na njegovo čelo.

Ako bismo tražili prvog stvarnog šefa koji je operativno nadležan za logor u Kerestincu, onda je to Božidar Cerovski. Nadzornik redarstvene straže u logoru bio je Mladen Horvatin. Logoraši su ga smatrali zapovjednikom. Logor u Kerestincu imao je tri odjela: za komuniste, Židove i Srbe. Neki autori i kroničari označuju kerestinečki logor kao sabirni, a drugi ga nazivaju koncentracioni. Nije imao svoj točan službeni naziv. Cerovski govori o »logoru« i u pojedinim službenim dokumentima nalazimo također najčešće samo to ime, u nekima se naziva koncentracioni logor, a ima ih koji ga spominju i kao zatvor.

Prema njegovim osnovnim značajkama, logor u Kerestincu možemo nazivati i koncentracioni, i sabirni i samo logor. U svakom slučaju, nije bio radni logor. Nadomak Zagreba iz više razloga nije mogao postati ni masovan po broju zatočenika, a još je manje bio pogodan za likvidacije. Tako je nakon tragičnih događaja, koji su uslijedili, ubrzo bio ukinut kao stalan logor.

Povijest logora u Kerestincu možemo podijeliti u četiri etape. Prva je od osnivanja pa do dolaska komunista, druga je do napada na SSSR, treća od 22. lipnja do 8. srpnja, i posljednja od 9. srpnja do proboja logoraša i ukinuća logora.

Do 20. travnja u Zagrebu je uhapšeno nekoliko stotina »nepoćudnih osoba«. U Okružnom zatvoru toga dana su evidentirana 183 politička zatvorenika. Među njima velik broj komunista. Redarstveno ravnateljstvo u izvještaju od 20. travnja kaže:

»... Zagrebačko redarstvo u uskoj suradnji sa odsjekom za javnu sigurnost, izvršilo je niz uhapšenja raznih nepoćudnih osoba, koje ugrožavaju sigurnost u gradu Zagrebu, odnosno, koje su se ogriješile o interese hrvatskog naroda...«

Izvještaj je objavljen u »Hrvatskom narodu« od 21. travnja 1941. godine.

Sličnih je hapšenja bilo i u drugim mjestima. Dio uhapšenih odmah je sproveden u logor u Kerestinec. Ostali su zadržani u zatvorima. Kad je riječ o Zagrebu, oni su bili uglavnom u zatvoru u Petrinjskoj, odnosno u Đorđićevoj ulici i kaznionici na Savskoj cesti, koja je prije rata bila ženska kaznionica. Naredbom ministra pravosuđa i bogoštovlja dr. Mirka Puka od 8. rujna 1941. godine, ona je premještena u Slavonsku Požegu. Danas ta zgrada više ne postoji. Bilo je to veliko kazni- ničko zdanje, okruženo visokim zidom i stražarnicama. Nalazilo se na zapadnoj strani raskrsnice Savske ceste i današnje Ulice proleterskih brigada, preko puta »Zagrepečanke« (na tom su prostoru sada paviljon »Slovenijalesa« i poslovna zgrada »Kemikalije«).

Prvu potvrdu o zatvorenicima u Kerestincu nalazimo u priznatici od 22. travnja za oduzete dinare od interniranih, koje je od nadzornika straže primio zamjenik kotarskog predstojnika u Samoboru. Ona gla- si:

»Danas sam primio od nadzornika redarstvene straže redarstvenog rav- nateljstva iz Zagrebs g. N. Tićaka dinara 48.903.– slovima: četrdeset osam tisuća devetstotina tri. To je novac koji je oduzet licima interniranim u Ke- restincu i koji ima služiti za njihovo izdržavanje.

U Samoboru, dne 22. travnja 1941.«

Od 25. do 28. travnja ustaše su u Zagrebu pohvatali odvjetnike i još neke imućnije Židove te ih odveli u Kerestinec. Za njih su odredili kontribuciju od 500 kg zlata, koju su poslije povećali na 1000 kg. Na kraju su se kontribucionci odbor, sastavljen od predstavnika Židova u kojem je bilo i deset odvjetnika puštenih iz logora, i ustaše sporazu- mjeli da se za oslobođenje te grupe Židova isplati 100 milijuna dinara. Nakon toga su zatvoreni Židovi pušteni. Bilo ih je oko trideset. Oslo- bođeni su u svibnju. Ponovo su uhapšeni 23. lipnja i opet internirani u Kerestinec. Odatle su najprije odvedeni u logor u Gospić, a onda u Ja- dovno.

Na početku svibnja u Kerestincu se nalazilo oko 300 zatvorenika. Tu su ostali do sredine svibnja, kad ih je većina odvedena u sabirne logore »Danica« u Koprivnicu i Gospić. Preostale su tu još dvije manje grupe: »Jugoslaveni«, uglavnom Srbi, i Židovi, tzv. »doktori«. Neznatan broj ljudi bio je oslobođen. No od druge polovice svibnja i u lipnju pristižu grupe komunista i antifašista.

Iz zagrebačkih zatvora 22. svibnja prebačeno je u kerestinečki lo- gor oko pedeset komunista. U grupi su bili komunisti zatvoreni za vri- jeme Banovine Hrvatske i oni koje su ustaše uhapsili poslije 10. trav- nja.

Od prvih u ženskoj kaznionici na Savskoj cesti nalazili su se: dr. Božidar Adžija, Ognjen Prica, Otokar Keršovani, Divko Budak, Andrija Žaja, Stjepan Vlahek, Dušan Samardžić, Alfred Bergman, Zvonimir Richtman, Josip Siber, Anton Mrak, Pavao Markovac i još neki. U ćeli- jama zatvora u Petrinjskoj ulici bili su: Vladimir Vitasović, Josip i Aleksandar Turković, Ivan Klešćić, Valentin Suh i još nekoliko drugih. Svi su oni, poput njihovih drugova u Lepoglavi, izručeni ustašama.

Među onima koje su uhapsili ustaše bili su: August Cesarec, Ivan Krndelj, Đuro Bermanec, Niko Tomić, Petar Korasić, Zvonimir Komarica, Vlado Mađarević i drugi. U Kerestincu su zatekli tri brata Kazića: Ivana, Lavoslava i Petra. Njih su ustaše doveli nekoliko dana ranije iz Jastrebarskog.

Komunisti su bili smješteni na prvom katu. Pravoslavni i Židovi bili su odvojeni, prvi u gospodarskim zgradama, a potonji u stajama. Kad su prostorije na prvom katu postale pretijesne za sve veći broj komunista, neki su razmješteni s ostalima. U početku lipnja bilo je tu zatočeno više od stotinu komunista.

Od komunista u Kerestincu, prema njihovom stažu, aktivnosti i funkcijama u Partiji, mogao se poput onih u Lepoglavi također sastaviti centralni komitet. Među njima su bili partijski radnici s dugogodišnjim članstvom, ilegalni aktivisti i robijaši, koji su mnoge godine odležali u jugoslavenskim tamnicama. Tu su također aktivisti i funkcionari u radničkim i sindikalnim organizacijama. A posebno se mora istaći skupina intelektualaca. August Cesarec, dr. Božidar Adžija, Ognjen Prica, Otokar Keršovani i još neki ubrajali su se u intelektualnu elitu Komunističke partije i ljevice. Bili su izdavači i urednici novina i časopisa, autori naučnih rasprava i opsežnih djela, polemičari i komentatori, pisci letaka i programa, književnici i istaknuta imena javnog života. Proganjani od jugoslavenske policije. Zatvorenici i robijaši. Ustaše su ih s posebnim zadovoljstvom preuzeli od banovinske vlasti. Znali su što dobivaju, jer su ih dobro poznavali iz političkog života između dva rata, a s nekima su bili zajedno na robiji i vodili međusobne polemike. Njima su pridružili one koje su sami uhvatili. Htjeli su neke od njih privoljeti na suradnju i iskoristiti za svoju propagandu. U logor je dolazio Božidar Cerovski i posebno razgovarao s Otokarom Keršovanijem. Poznavali su se s robije. Pokušaji su ostali bezuspješni. Slično je bilo i s Augustom Cesarcem. Od njih nisu mogli dobiti nikakve izjave lojalnosti ili suradnje. Nisu ih mogli pokolebati nikakvim obećanjima niti uplašiti prijetnjama. Zajedno s drugim ostali su i u novim, najtežim, najneizvjesnijim i najmučnijim uvjetima, dosljedni svojim idejama i ponašanju komunista.

Koristeći se robijaškim iskustvom, proučavajući razne teme, drže predavanja, uče jezike i bave se kulturnim aktivnostima. Otokar Keršovani razlaže historijske i društvene teme, August Cesarec tumači i poučava hrvatski i ruski jezik, Pavao Markovac vodi pjevački zbor. O socijalizmu govori Ognjen Prica. Franjo Sauha drži tečajeve iz njemačkog jezika. O različitim društvenim temama predaju Božidar Adžija, Andrija Zaja, Ivan Krndelj i drugi. Održavaju kružoke. Proučavaju teme i raspravljaju.

U prostorijama u kojima borave biraju sobne starješine. Uspostavljaju ekonomsku zajednicu. Zidaju poseban štednjak. Dopunjuju ishranu koju primaju od logorskih vlasti hranom koju im donose njihove porodice. Sobni ekonom se brine o raspodjeli hrane i cigareta. Za

vrijeme šetnje u dvorištu imaju gimnastičke vježbe koje vodi Josip Siber.

Dakle, organiziraju ekonomsku zajednicu, ideološko-politički i obrazovni rad, razvijaju kulturnu i fiskulturnu djelatnost. Premda je sve neizvjesno, vjeruju u budućnost. Znaju da ne smiju klonuti. Zajednički se bore. Svaki pojedinac tako lakše snosi zatočenje, olakšava svoja psihička stanja, hrabri se i suprotstavlja sumnji i kolebljivosti.

Kriteriji tko može pripadati tako organiziranoj zajednici vrlo su oštri. Za svakoga se ispituje njegova prošlost i ponašanje, stav prema Partiji i njenoj političkoj liniji. Bojkotiraju se frakcionaši i disidenti, isključeni i kažnjeni. U Kerestincu se nalazilo nekoliko poznatih komunističara koji su u prethodnim partijskim raspravama o pojedinim pitanjima zauzimali drukčije stavove ili su se na neki drugi način ogriješili o tadašnju liniju Partije pa su bili udaljeni iz njenih redova. Oni su i ovdje doživjeli svojevrsan bojkot. Eliminirani su iz zajednice, smatrani izdajicama. Takva pravila i kriteriji vladali su još otprije, posebno su izgrađivani u vrijeme dugogodišnjih polemika na robiji u kaznionica u Sremskoj Mitrovici i Lepoglavi. U prilikama ustaškog režima izoliranim komunistima moralo je biti vrlo teško. S jedne strane, bili su zatvoreni iz istih razloga kao i njihovi drugovi, i u očima ustaša bili su potpuno jednako krivi, a s druge strane, nisu ih priznavali njihovi dojučerašnji drugovi i suborci. Psihički su doživljavali naročito teške trenutke: I u smrt su odlazili tako odbačeni i nepriznati.

Za veze s komunistima u logoru rukovodstvo Narodne pomoći osnovalo je odbor za Kerestinec u kojem su bili Rezika Bermanec, Lidija Adžija, Marija Jakopec-Stojanović, Franjica Budak i Štefica Crnojevac.

U međuvremenu su dovedeni novi komunisti. Stigle su dvije grupe iz Bosne. Iz Travnika su dopremljeni Abid Lolić, Hamdo Begovac i još neki. S grupom iz Bijeljine je došao stari robijaš Dimitrije Lopandić, koji je odležao 12 godina robije u vezi s atentatom Alije Alijagića na Milorada Draškovića, ministra unutrašnjih djela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

U to vrijeme iz Kerestince bježi Rigoletto Martini, član CK KP Italije. U Jugoslaviju je došao iz SSSR, potkraj 1940. godine. Uhapšen je u Zagrebu u siječnju 1941. godine. Imao je lažne dokumente. Policija nije doznala zašto je u Zagrebu i s kim je povezan. Ona je sumnjala da je riječ o komunistu ilegalcu i po svoj prilici funkcionaru Komunističke partije Italije. Naša je Partija izdala poseban letak o njegovu hapšenju. Stoga se apeliralo da mu se pruži politički azil kao talijanskom emigrantu i antifašistu. No kako je u zatvoru dočekao travanjske događaje, našao se u rukama ustaša. Oni su ga u svibnju poslali u Kerestinec. Bio je odvojen od ostalih zatočenika. Rade Končar je organizirao njegov bijeg iz Kerestince. Akcija je uspjela. Neko je vrijeme ilegalno boravio u Zagrebu i sredinom srpnja je krenuo u Italiju. Ali je bio uhvaćen od karabinijera, odveden u Rim, pa u logor, gdje je umro.

Kao u logoru u Lepoglavi, i u Kerestincu na početku srpnja počinje obračun s komunistima. Prvu desetoricu ustaše strijeljaju 9. srpnja.

Sutradan je objavljen »Oglas Ministarstva unutrašnjih poslova NDH o strijeljanju desetorice komunista kao odmazda za ubistvo ustaškog agenta Ljudevita Tiljka«:

»Dana 4. VII. 1941. izvučen je mrtav i iznakažen iz jedne bare Petruševačke šume kraj Radničke ceste redarstveni činovnik LJUDEVIT TILJAK 37. god. star, rmkt., rodom iz Gračaca. Provedenim izvidima ustanovljeno je da je taj zločin djelo komunističkih agitatora.

Kao duhovni začetnici tog zločina predani su:

DR. BOŽIDAR ADŽIJA, 50 god. star, rmkt, rodom iz Drniša, kotar Knin, OGNJEN PRICA, prof. 41 god. star, pravoslavne vjere, rodom iz Ilidže, kotar Sarajevo,

DR. IVO KUHN, odvjetnik, 38 god. star, židov, rodom iz Slav. Broda, ZVONIMIR RICHTMAN, inženjer i profesor, 39 god. star, židov, rodom iz Zagreba,

KORSKI IVAN, inženjer, 32 god. star, židov, rodom iz Hrastovca, kotar Garešnica,

VIKTOR ROSENZWEIG, apsolvant agronomije, 27 god. star, židov, rodom iz Rume,

ALFRED BERGMAN, privatni činovnik, 39 god. star, židov, rodom iz Visokog,

KRAUS SIGISMUND, bankovni činovnik, 31 god. star, židov, rodom iz Sarajeva,

OTOKAR KERSOVANI, novinar, 39 god. star, starokatolik, rodom iz Trsta, SIMO CRNOGORAC, 40 god. star, ličilac, pravoslavne vjere, rodom iz Polače, kotar Knin,

senatu pokretnog prijekog suda, koji je svu desetoricu osudio na smrt.

Osuda nad njima izvršena je dne 9. o. mj. strijeljanjem.«

Oni su odvedeni iz Kerestince. Istog dana kad su strijeljani, policijski činovnici su popisali po vjeroispovijesti i abecednom redu sve ostale logoraše koje je policija vodila u komunističkoj referadi I-c. Iz toga popisa doznajemo da su se u odjelu »Komunisti« u Kerestincu nalazili:

Rimokatolici: Antonović Branimir (uhvaćen 17. V), Božić Petar (30. IV), Babić Franjo (10. V), Božac Ante (6. V), Božac Vladimir (18. V), Budak Divko (31. III), Bermanec Juraj (31. III), Barkić-Dugonjić Ivan (30. III), Brezovec Cyril (30. V), Babić Branko (25. VI), Hvala Jaroslav (24. V), Čubelić Ivan (26. V), Cesarec August (15. IV), Đanešić Marijan (16. IV), Dumbović Mato (26. VI), Erdelja Slavko (20. IV), Gavranović Slavko (30. IV), Humski Franjo (30. III), Fiket Stjepan (21. VI), Horvat Josip (25. VI), Heršak Josip (18. VI), Hećimović Joso (21. VI), Jelić Stjepan (21. V), Ivšak Ivan (22. VI), Kazić Ivan (1. V), Kazić Lavoslav (7. V), Kazić Petar (1. V), Komarica Zvonimir (16. V), Klešćić Ivan (20. III), Krndelj Ivan (15. V), Horvat Lovro (6. V), Ložnjak Drago (24. VI), Majcenić Valent (1. VI), Markovac dr. Pavao (31. III), Milinković Vinko (23. IV), Milinković Leopold (26. VI), Mrak Antun (31. III), Obratil Aleksandar (18. V), Pavešić Zdravko (15. IV), Pavlinek Franjo (25. VI), Pasariček Stjepan (23. V), Miler Leo (8. V), Rajner Dragutin (5. V), Rendić Josip (26. V), Rukavina Josip (22. VI), Šrajer Lavoslav (24. V), Šiber Josip (31. III), Šuh Valentin (24. III), Ščurić Ivan (25. VI), Šeremet ing.

Stjepan (28. IV), Siftar Ivan (17. III), Turk Albin (24. VI), Tahir Ivan (18. V), Turković Aleksandar (1. III), Tomić Niko (14. V), Tkalčević Slavko (25. VI), Turković Josip (17. III) Vuk Mate (1. VI), Vidatić Blaž (25. VI), Volčić Stanislav (20. V), Valjin Blaž (25. VI), Vulelija Berislav (17. V), Vincek Albin (25. VI), Vitasović Vladimir (17. III), Vlahek Stjepan (31. III), Žaja Andrija (30. III) i Zele Anton (26. VI).

Starokatolik: Kete Adolf (17. V).

Evangelici: Kogelman Đuro (27. V) i Telč Henrik (3. V).

Muslimani: Begovac Hamdo (30. IV), Dautović Tajib (30. IV), Kule-nović Muhamed (30. IV), Lolić Abid (30. IV) i Sujoldžić Izet (30. IV).

Pravoslavni: Belinski Kuzman (17. III), Basić Milan (16. V), Dakić Dragutin (9. V), Dimitrijević Raško (17. V), Daskalović Milivoj (23. VI), Glumac Slobodan (23. VI), Grković Dušan (9. V), Korasić Petar (16. V), Lopandić Dimitrije (24. VI), Kević Jovan (14. IV), Miletić Milan (3. V), Mirić dr. ing. Mihaljo (12. IV), Samardžić Dušan (31. III), Stanimirović Mihajlo (24. VI), Tatalović Jovan (25. VI) i Vuković Todor (6. V).

Jerveji: Alkalaj Iko (23. VI), Frojndlih Emil (17. V), Osias Izrael (15. IV), Katan Izak (3. V), Koričan Lavoslav (3. V), Kon Hugo (7. V), Kon Ljudevit (7. V), Kesler Mirko (3. V) Levi Josef (23. VI), Levi Avram (23. VI), Nojman Mirko (3. V) Monšajn Herman (28. IV), Perera Izidor (23. VI), Papo Avram (23. VI), Rado Ernest (31. III), Stark Eugen (15. IV), Singer Elias (24. VI), Stajnberger Izrael (3. V), Srajber Adolf (14. IV) i Snetrepl Uri (30. IV).

Među njime nije više bilo desetorice strijeljanih. Nema ni Vladimira Mađarevića i Vinka Jeđuta, koji su zbog bolesti prethodnih dana poslani u bolnički zatvor na liječenje.

U logoraše sve više ulazi nemir. Dopiru vijesti o strijeljanjima, novim hapšenjima i slanju u druge logore. Čim su doznali za sudbinu odvedenih drugova, jasno im je bilo da ih počinju ubijati kao taoce. Sva-ki od njih je mogao očekivati da ga prozovu i odvedu na gubilište.

I oni razmatraju ideju o bijegu. Mogućnosti su postojale, pogotovo u prvo vrijeme, dok nije bio pooštren režim, a i nakon toga se moglo bježati. Međutim, stav je bio da pojedinci ne bježe, jer bi to pogoršalo režim prema preostalim zatočenicima. Čekalo se zapravo da se vidi što će biti i kako će se događaji odvijati. Sjetimo se sličnih razmišlja-nja logoraša u Lepoglavi.

Poslije strijeljanja Božidara Adžije i ostalih mnogo ozbiljnije se na-meće pitanje o njihovom položaju. Izlaz se nalazi u bijegu. Postaje očito da će ih inače postepeno sve poubijati. Organizaciju oslobađanja i bi-jega priprema CK KPH, odnosno Operativno rukovodstvo KPH koje je formirano na početku srpnja, a u kojem su bili Vlado Popović, Rade Končar i Andrija Hebrang. Karlu Mrazoviću i Marku Beliniću povjere-no je da izrade plan o oslobađanju zatočenih drugova iz Kerestinca.

Istodobno je istu akciju pripremao Mjesni komitet KPH u Zagrebu. Naime, Josip Kopinič-Vazduh u Zagrebu je, po naređenju Komunistič-ke internacionale (Kominterne) u Moskvi, organizirao ilegalni punkt s radiostanicom iz kojega će obavještavati centralu u Moskvi o događaji-

ma u jugoistočnom dijelu Evrope i ujedno dobivati uputstva za partijska rukovodstva. U jednom trenutku on je samovoljno ocijenio da je djelovanje Komunističke partije Hrvatske, odnosno njezina rukovodstva nedovoljno efikasno prema zahtjevima Moskve, pa je pokušao uzeti stvar u svoje ruke. Na osnovi direktive da treba smijeniti CK KPH, on je, ne obavijestivši i mimoišavši CK KP Jugoslavije, iskoristio nepovredivi autoritet Kominterne te od sekretara Mjesnog komiteta u Zagrebu Antona Roba i još nekih članova komiteta zatražio da oni preuzmu ulogu rukovodstva Partije u Hrvatskoj, jer je dosadašnje rukovodstvo smijenjeno. Zatražio je energičnije akcije, a kao prvo da se odmah organizira oslobađanje komunista iz Kerestinca. Zahtijevao je da MK to izvede u suradnji s logorašima i udarnim grupama izvan logora. Operativno rukovodstvo, zatečeno optužbama, nije se tome energično suprotstavilo, nego je prepustilo da akciju brzopleto izvede Mjesni komitet.

Napravljen je plan. Partijskom rukovodstvu u logoru prenesen je zadatak da se organiziraju po udarnim grupama. Određeni su komunisti koji će izvana potpomoći akciju i dočekati logoraše. Utvrđeni su zadaci i satnice. U logoru su akcijom rukovodili Divko Budak i Andrija Žaja. Napad je trebalo izvesti u noći između 13. i 14. srpnja.

Proboj je počeo nekoliko minuta poslije ponoći. Logoraši su napali stražare. Ali dok su se neki rvali sa jednim stražarom, opalio je metak iz puške i to je alarmiralo ostale čuvarе. Nastao je opći metež u kojemu je ranjen nadzornik straže Mladen Horvatin, a od logoraša poginuo je Petar Korasić. No zatočenici su ipak ubrzo nadvladali stražare i zagospodarili situacijom. Prema utvrđenom planu, oni su izišli na slobodu. Ali ih tamo nitko nije dočekao. Naknadne analize događaja pokazale su da je u organizaciji izvan logora bilo mnogo slabosti i grešaka.

Logoraši su u probou pokazali visoku svijest, bili krajnje disciplinirani, hrabro su razoružali naoružane stražare, zavladao logorom i oslobodili se. Njihova je tragedija nastupila kad su napustili kapiju logora i umjesto da budu dočekani i programirano krenu dalje, oni su se našli bez podrške, prepušteni vlastitom, neplaniranom snalaženju. Morali su se razdvajati, u noći tražiti izlaze. Bili su nadomak Zagreba, a vrijeme prolazi. Ustaške su snage alarmirane veoma brzo. Stižu pojačanja. Blokiraju se ceste i prolazi. Logoraši se probijaju u grupama ili pojedinačno. Ustaške, policijske, vojne i žandarmerijske snage ih traže, progone i opkoljavaju. Neke grupe prihvaćaju borbu. Slabo su naoružani, s nekoliko pušaka otetih od stražara i dva puškomitraljeza. Mnogi hrabro ginu. Pojedinci se sami ubijaju da ne bi živi pali u ruke neprijatelju. Dio ih je uhvaćen. Otpremljen u Zagreb i strijeljan.

Zapovjednik kopnene vojske general Slavko Stancer dostavio je o tom događaju izvještaj »Zapovjedništvu vojske i Ministarstvu domobranstva« NDH u kojemu je, među ostalim, javljao:

»... 14. srpnja između 1 i 2 sata pobunili su se komunisti u zatvoru Kerestinec i njih 70–80 napali na stražu, ranili jednog stražara. Drugi dio stra-

že su razoružali i uzeli 14 pušaka, 2-3 puškomitraljeza i 30 bombi, koji su se poslije razbjegli u nepoznatom pravcu.

Potjera je upućena na sve pravce za istima . . . »

Vojnim jedinicama koje su sudjelovale u potjeri poslani su popisi zatočenika. Tako je zapovjedništvo I. hrvatske oružničke pukovnije uputilo svim svojim jedinicama imenični popis zatvorenika koji su pobjegli iz logora. Bio je to onaj spisak pritvorenika referade I-c. Prema onome što se zna, svi koji su na tom spisku nisu bježali. U akciju je bilo uključeno oko devedeset logoraša iz »komunističkog odjeljenja«. Iz ranije navedenog dopisa ravnatelja kaznenog zavoda u Lepoglavi vidljivo nam je »da je«, kako on javlja, »dana 15. ovog mjeseca dopremljeno u ovomjesnu internaciju po Redarstvenom ravnateljstvu u Zagreb 40 interniranih muških lica iz Kerestince . . . » To je jedan dan poslije bijega iz Kerestince. U prvi trenutak redarstvene vlasti nisu imale točan uvid tko je sve pobjegao, pa su, vjerojatno zbog brzine i efikasnosti, ne čekajući provjere, poslale cjelokupan popis zatvorenika komunističkog odjeljenja na kojem su se nalazili i oni koji nisu bježali i koje su zbog nastale situacije već sutradan prebacili u Lepoglavu.

Prema pisanju Zvonimira Komarice, koji se posebno bavio rekonstrukcijom događaja, u proboju su sudjelovali: Divko Budak, Andrija Žaja, Jaroslav Hvala, Milan Basić, Franjo Sauha, Juraj Bermanec, Niko Tomić, Petar Korasić, Ciril Brezovec, Stjepan Vlahek, Valentin Suh, Stjepan Šeremet, Izet Sujoldžić, Lavoslav Šrajer, Stjepan Jelić, Jovo Kević, Blaž Valjin, Vladimir Božac, Josip Rendić, Vinko Milinković, Zvonimir Komarica, Josip Turković, tri brata Kazića, Ivan Klešćić, Anton Mrak, Josip Šiber, Vlado Vitasović, Ante Božac, Slavko Gavranović, August Cesarec, Osijas Izrael, Marijan Đanešić, Ernest Rado, Aleksandar Turković, Abid Lolić, Petar Božić, Dušan Grković, Dimitrije Lopandić, Ivan Barkić-Dugonjić, Dušan Samardžić, Slavko Erdelja, Ivan Krndelj, Pavao Markovac, Hugo i Ljudevit Kon, Berislav Vulelija, Aleksandar Obratil, Todor Vuković, Dragutin Dakić, Emil Frojndlih, Slobodan Glumac, Franjo Babić, Muhamed Kulenović i drugi.

U borbama su poginuli: Petar Božić, Izet Sujoldžić, Milan Basić, Josip Šiber, Niko Tomić, Franjo Babić, Slavko Gavranović, Muhamed Kulenović, Jovan Kević, Slavko Tkalčević, Anton Zele, Franjo Babić i drugi. Samoubojstvo su izvršili Andrija Žaja, Stjepan Vlahek, Slavko Erdelja i možda još neki.

Ostali su, prognjeni, izmoreni, izgladnjeli, a neki i ranjeni, bili uhvaćeni i odvedeni u Zagreb. Zatvoreni su u zatvor u Ulici Račkoga br. 9. U podrumskoj zatvorskoj prostoriji bilo ih je ukupno 44. Na zidu ćelije ostavili su ovaj zapis:

»U ovim prostorijama su preživjeli svoje posljednje časove internirani borci iz Kerestince, njih 44. Osudu o strijeljanju primili su svi /!/ uzdignute glave jer su znali da umiru za pravednu stvar, za stvar radnog naroda.«

Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH o njihovu strijeljanju izdalo je ovaj oglas:

»U noći od 13. na 14. ovog mjeseca je jedna skupina komunista, zatočenih u sabirnom logoru u Kerestincu, napala stražu i potom pobjegla. Tom prilikom teško je ranjen nadzornik straže Horvatin Mladen.

U potjeri, koja je odmah organizirana sa strane redarstva, oružništva i jedinica Ustaške vojnice, sudjelovali su s uspjehom i mnogobrojni seljaci iz okolice. Pokušaji otpora sa strane pojedinih pobjeglih odmah su skršeni, te je tom prilikom više njih poginulo. Sa strane organa državnih vlasti i Ustaša nema ni poginulih ni ranjenih.

Većina pobjeglih je uhvaćena i zbog pokušaja pobune proti Državnoj vlasti stavljena pred senat pokretnog prijekog suda, koji ih je osudio na smrt. Osuda nad njima izvršena je strijeljanjem.

Zagreb, dne 17. VII. 1941.

Iz Ministarstva unutarnjih poslova«

Među strijeljanima su bili August Cesarec, Pavao Markovac, Divko Budak, Ivan Krndelj, Jaroslav Hvala, Josip Horvat, Lavoslav Kazić, Petar Kazić, Valentin Šuh, Dušan Grković, Stjepan Jelić, Hugo Kon, Ljudevit Kon, Aleksandar Turković, Juraj Bermanec, Henrik Telč, Osijasi Izrael i još 27 drugova.

Uspjelo se spasiti 14 bjegunaca. Nisu bili uhvaćeni: Abid Lolić, Hamdo Begovac, Blaž Valjin, Josip Turković, Josip (Lovro?) Horvat, Ciril Brezovec, Vladimir Božac (svi poginuli u partizanima), a preživjeli su rat Dragutin Dakić, Emil Frojndlih, Vinko Milinković, Slobodan Glumac, Zvonimir Komarica, Ivan Kazić i Ivan Taši.

Prema dosadašnjim saznanjima, može se zaključiti da su u bijegu sudjelovala ukupno 94 zatočenika. Od toga ih je 36 ubijeno ili su se sami ubili, 44 su strijeljana u Zagrebu 17. srpnja, a samo ih je 14 pobjeglo.

Poslije toga ustaše ne šalju nove uhapšenike u Kerestinec. Preostale zatočenike, koji nisu sudjelovali u bijegu, odvođe u druge logore. Tako je potkraj srpnja 1941. godine praktički likvidiran kerestinečki logor.

Na događaje u Kerestincu oštro je reagirao CK KPJ. Tito je formirao komisiju da ispita okolnosti koje su dovele do pogibije tolikog broja vrijednih drugova. Smijenjeni su članovi Mjesnog komiteta i partijski najstrože kažnjeni, a kazne su izrečene još nekim članovima Partije. Partijski ukor izrečen je cijelom CK KPH i posebne kazne nekim njegovim članovima.

Krivnju Josipa Kopiniča Tito je ovako okvalificirao u telegramu koji je 17. kolovoza 1941. godine poslao Izvršnom komitetu Kominternе:

»Istražna komisija CK KPJ utvrdila je:

1. Da je Valdes (Josip Kopinić, op.p.) lažno optužio drugove iz CK KPH o izdajstvu i provokaciji.

2. Da je lažno optuživao CK KPH o svjesnoj izdaji i sabotiranju akcija, te na osnovu tih lažnih izvještaja tražio mandat KI za smjenjivanje CK KPH, ne obavještavajući o tome CK KPJ, iako je za to imao redovne mogućnosti.

3. Da je lažno obavijestio KI da nema veze s Valterom (Josipom Brozom Titom, op.p.).

4. Da je bio inicijator zločinački pripremljenog i izvedenog bjekstva 90 drugova iz Kerestince od kojih su danas samo trojica u životu. (Naknadno se utvrdilo da je taj broj veći, op.p.)

Sve ovo radio je bez znanja CK KPH i CK KPJ, iako je bio upozoren da se ovo bjekstvo priprema.

5. Priznavši ove svoje grube greške u izjavi upućenoj CK KPJ, drug Valdes je svoj mandat dobijen 9. VII. 1941. od KI predao CK KPJ 25. VII. 1941.

Na osnovu toga CK KPJ smatra potrebnim hitno smjenjivanje Valdesa sa njegovog položaja (vazdušnog) i njegovog stavljanja na raspolaganje našoj Partiji, jer više nemamo povjerenja u njega za dosadašnji rad.»

O neuspjelom bijegu iz Kerestince pisalo se veoma mnogo poslije rata. Vodile su se polemike, utvrđivali svi mogući elementi i stepenovali krivci. Bitno je, međutim, reći da se pritom najčešće zaboravlja istaknuti vrijeme i prilike u kojima se organiziralo to oslobađanje. Naročito duh, atmosfera i odnosi koji su vladali unutar Partije, posebno između Partije i Kominterne. Sve što je dolazilo od Kominterne za članove Partije bilo je gotovo neprikosnovo. Njezin autoritet zahtijevao je najveću poslušnost. Revolucija se zamišljala kao borba na barikadama u gradovima. Osim Josipa Broza i nekolicine njegovih najbližih suradnika, malo je tko drugi u ovoj zemlji imao jasniju predodžbu o mogućnosti dizanja ustanka, o tome da se u borbu protiv okupatora i domaćih kvisinga uključe široki slojevi naroda, i to naročito seljačke mase. Otud i orijentacija, u prvom redu starijih partijskih drugova, da u tim presudnim trenucima – kad su se našli izvan zidina dvorca, a prisiljeni na vlastitu odluku – procijene, kako je najbolje bježati prema Zagrebu pod parolom »Tamo se vodi revolucija«. Narodnooslobodilačka borba nije još razvijena. Ona je tek u začetku. A zaista je teško i pretpostaviti da bi kretanje velikih grupa bjegunaca u neposrednoj blizini Zagreba ostalo nazapaženo. Ustaška je propaganda bila u punom jeku. Svijetu se govorilo da ostaci četničkih bandi (mislilo se u prvom redu na dijelove jugoslavenske vojske) posvuda oko pljačkaju i ubijaju. A osim svega, ustaše su mogli brzo dovesti pojačanje i blokirati čitav prostor. Sve su se te opasnosti sad prepriječile ispred komunisti koji su bježali iz Kerestince. Čak i da je sve savršeno funkcioniralo i teklo po predviđenom i detaljno razrađenom planu, pitanje je kakav bi bio ishod te akcije. Jednom prilikom dr. Vladimir Bakarić, govoreći upravo o tome, najtočnije je sve rezimirao ovim riječima:

»... utvrđeno je da se toga dana išlo na akciju za Kerestince pod njegovim (Josip Kopinić, op.p) pritiskom. Vodio ju je – akciju kao akciju – Rob, a ne, možda Kopinić, a komandirao je 'trupama' Malešević (Branko Malešević, određen da rukovodi grupama izvana, poginuo idućeg dana na povratku u Zagreb, op.p). To je sve poznato i tu nema ničega tajanstvenog ni čudnog. Zatim, pitanje: je li ta akcija mogla uspjeti ili je morala propasti? U prvom redu, akcija je, na neki način – dakle, ne akcija za oslobođenje ljudi iz Kerestince nego ta akcija u širem smislu – morala propasti. Morala je propasti zato što je tu bilo devedesetak ljudi koji su morali izići i koji su morali nekamo otići. Kao partizanski odred od 90 ljudi u okolici Zagreba

nisu se mogli održati i egzistirati. Zatim, nikakva slobodnog terena koji bi ih mogao primiti, na kojem bi odred od 90 ljudi mogao biti primljen (pazi: to je 14. srpnja 1941!), nije bilo. Čak je pitanje bi li i sisački odred, koji je bio velik, mogao toliko ljudi primiti. Dobro, bila je teza da se razdvoje na nekoliko odreda. No, ni za tih nekoliko odreda nije bilo nikakve političke pripreme da negdje budu primljeni. Teza – koju je inače zastupao Antun Rob-Bumbar – bila je: to su komunisti koji će se snaći. Dakle, jedan olak pristup cijeloj stvari. CK Hrvatske pripremao je tu akciju, i to s Mrazovićem i Belinićem. Njima je glavna briga bila: što s ljudima i, prema tome, išli su da pripreme razlaz, da rasporede te ljude nekamo, da ne budu na udaru policije i svih tih oružanih snaga iz Zagreba. Pripremali su ih rasporediti u okolici Zagreba, i ne znam gdje sve. I u tom bi slučaju, vjerojatno, moralo biti žrtava, ali ne ovoliko i ovako. Naravno, kad ovo imamo na umu, onda je to drukčije, i odgovornost je sasvim na Kopiniću. CK Hrvatske – može se tu samo reći – morao je Kopiniću kazati: ne! Odlučno: ne! A rekao mu je: Dobro, kad si već to organizirao, idi na svoju ruku i na svoju odgovornost...«

Kad se govori o slučaju Kerestinec, ne smije se smetnuti s uma koliko je čitava igra oko Centralnog komiteta KP Hrvatske i ubacivanje Mjesnog komiteta bio plod politike da se razbije Komunistička partija Jugoslavije i direktno ukloni Tito s njenog čela. Jer, postavlja se pitanje: zašto se to događa upravo s Komunističkom partijom Hrvatske?

Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije javila se ideja: da li je potrebna Komunistička partija Jugoslavije kao jedinstvena partija za zemlju koja praktički više ne postoji? Nije li potrebno osnovati samostalnu partiju prema nastalom stanju? Tako i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj samostalnu Komunističku partiju Hrvatske? Da je u tome bilo istine, potvrđuje i članak Josipa Broza Tita »Zašto smo još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije?« upućen rukovodstvima i članovima Partije u Hrvatskoj, a objavio ga je »Srp i čekić«, glasilo CK KPH, u broju 3, 4 i 5 od lipnja 1941. godine. Članak je važan i s aspekta događaja u logoru Kerestinec pa ga je vrijedno iznijeti. U njemu Tito kaže:

»Otkako je pregažena i okupirana Jugoslavija od imperijalističkih razbojnika, te je stvorena 'nezavisna' država Hrvatska, mnogim našim drugovima nije jasno zašto smo mi komunisti u Hrvatskoj, tj. naša Komunistička partija Hrvatske još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, zašto još raspačavamo letke sa potpisom CK KPJ. To naročito drugovi iznose, jer kažu da frankovačka i ostala gospoda napadaju nas hrvatske komuniste i našu Partiju da smo jugoslavenski komunisti, jer raspačavamo letke sa potpisom CK KPJ i da smo također protiv slobode i nezavisnosti hrvatskog naroda, a za uspostavu Jugoslavije u ranijem obliku.

Nemojte, drugovi, da se mnogo brinete što kažu frankovačka i ostala gospoda koja su pomogla imperijalističkim razbojnicima da okupiraju našu zemlju i bace hrvatski narod na najcrnije ropstvo i bijedu: ne boli ih što su leci potpisani od CK KPJ nego njih boli to što se u lecima prikazuje narodu njihovo pravo izdajničko i plaćeničko lice.

A što smo mi još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, to je zato što smo se ranije mi komunisti Hrvatske, Srbije, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne, Vojvodine i drugih ujedinili u jedinstvenu Komunističku partiju Jugoslavije, ne zato što smo bili pristalice versajske Jugoslavije,

nego zato da se lakše zajedničkim snagama borimo protiv zajedničkog neprijatelja, oličenog u ranijim jugoslavenkim vladama i čitavoj jugoslaven-skoj buržoaziji.

Jugoslavija je danas pregažena, okupirana i raskomadana od strane imperijalističkih razbojnika. Sve narode Jugoslavije snašla je ista sudbina, pa i hrvatski narod, koji nije dobio sa 'nezavisnom' državom Hrvatskom istinski svoju slobodu i nezavisnost, nego je došao u još gore ropstvo i bijedu, kao i ostali narodi Jugoslavije. Mi komunisti ne priznajemo tu okupaciju i komadanje, jer nije napravljeno po želji naroda, već nasiljem imperijalističkih osvajača.

Pred nas komuniste koji smo u sastavu jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije, a čije je narode snašla ista sudbina, postavlja se pitanje da li ćemo se danas razjediniti i rasparčati svoje snage kad treba da se borimo protiv zajedničkog neprijatelja, imperijalističkih okupatora. Ne, nećemo se razjediniti, nego ćemo se danas jače nego ikad zbiti u jedinstvene redove oko našeg Centralnog komiteta KPJ, okupiti oko sebe sve narode Jugoslavije u zajednici s ostalim pregaženim i okupiranim narodima Balkana i čitave Evrope, a na čelu sa Sovjetskim Savezom (i) povesti odlučnu i nepomirljivu borbu za istjerivanje imperijalističkih okupatora iz naših porobljenih i okupiranih zemalja i rušenje svojih domaćih tlačitelja i eksploatatora.

A kad sebi zajedničkim snagama izvojujemo istinsku slobodu i nezavisnost, onda ćemo među sobom urediti bratski odnos, kako to bude najbolje za nas i naše narode. Onako kao što su to uredili narodi velikog Sovjetskog Saveza.

Bilo bi posebno važno znati što je u to vrijeme o svemu tome mislila Kominternu i kakve su depeše slane Kopiniču. Da bi se to doznalo, trebalo bi imati uvid u arhivu i dokumenta Kominterne. Na taj bi se način mogla dobiti istinska slika o svemu, pa potpunije rasvijetliti i događaji oko Kerestinca. Tu bi se mogli naći dublji razlozi, i možda, razjasniti i potezi samog Josipa Kopiniča. Nešto se dade naslutiti iz pisma Vladimira Popovića i Blagoja Neškovića, koje su oni nakon saslušanja Josipa Kopiniča poslali Josipu Brozu Titu. Karakteristično je kad oni u tom pismu od 27. srpnja pišu:

»Na prvom sastanku s Vazduhom (Josip Kopinič, op.p.) od 23. 7. 41. Vazduh je izjavio pred N. (Blagojem Neškovićem, op.p.) i Vl. (Vladimirom Popovićem, op.p.) sledeće: da on, Vazduh kao opunomoćenik dede (Komunističke internacionale, op.p.) za preuzimanje u svoje ruke formiranje novog CK KPH i kidanje sa već naimenovanim od CK KPJ – oper. ruk. (Operativno rukovodstvo Hrvatske, op.p.) predaje celu stvar, kako formiranje rukovodstva KPH, tako i vođenje istrage po radu i sumnjičenjima CK KPH od strane njega, Vazduha, i da ubuduće CK KPJ odgovara za rad CK KPH tj. da mandat dobijen od dede po ovoj stvari Vazduh predaje CK KPJ...«

Zato ima pravo dr. Vladimir Bakarić, kad u svojoj izjavi, o svemu tome izražava sumnju ovim riječima:

»... Mislim da je očigledno da se nikakva ozbiljna politička ocjena jednog rukovodstva nije mogla donijeti u tako kratkom vremenu. Ne znam da je bilo mnogo rukovodstava i partija u svijetu koje bi imale za to vrijeme veće uspjeha nego mi, pa ipak nijedno rukovodstvo nije bilo smijenjeno. Osim toga, kritika CK KPH nije dana s linije nedovoljnog rada na dizanju ustanka ili uopće oružane borbe, nego s druge pozicije, s pozicije općeg

poziva Kominterne (i ne samo nje) na sabotaže i rušenje komunikacija. Očigledno je da se radilo o nečem drugom. Ne znam koliko je ulogu i inicijativu u čitavoj stvari imao sam Vazduh. Nisam nikada ni pokušao s njime o tome razgovarati. No, moram spomenuti da mi on nikada (u to vrijeme) nije spomenuo Tita. Ali ljudi iz njegove okoline su preda mnom 'bili zabrinuti' za njegovu sudbinu.

Uz ove dvije, ovdje spomenute okolnosti, treba još dodati i treću. U aparatu Kominterne (odnosno u njegovom velikom dijelu) postojalo je veliko nepovjerenje u KPJ, a još posebno u druga Tita. Za te je ljude on bio premalo 'poslušan' i 'pouzdan', a previše 'svoje glav' i pun 'svojih ideja'. On je, napokon, provodio kurs koji je Partiju stvarno osamostaljiavao od Kominterne u njenom praktičnom, dnevnom radu (linija na materijalno osamostaljenje i na boravak CK KPJ u zemlji). Taj bi dio aparata jedva i s radošću dočekao mogućnost da se riješi Tita i da stvori u Jugoslaviji nekakvo 'poslušnije' rukovodstvo, a koje bi imalo za sobom neke uspjeha. CK KPH tu zapravo ne igra nikakvu ulogu...

'Bojazan' za Tita je bila na mjestu.

Radilo se, dakle, o dvije linije, tj. da li će Partija biti i ostati ono što Tito od nje traži, naime, Partija koja je duboko ukorijenjena u radničkoj klasi i radnim masama, te koja ima svoju fizionomiju, svoje ja, i biva baš zato sposobna da se stavi na čelo tih masa, ili će to biti mala frakcija ili sekta koja je samo poslušno oruđe jednog aparata, koji sjedi negdje daleko po kancelarijama, odnosno, točnije samo vanjske politike tadašnje sovjetske vlade. I ovdje je jedna od bitaka za Titovu Partiju bila dobivena.

O tome se radilo i o ničemu drugom. Kopinič je znao da nema što čeprkati po našim međusobnim odnosima i unutrašnjim problemima KPH, pa nije bolovao od te bolesti, nego je zastupao ili liniju Kominterne (odnosno tadašnjeg sovjetskog rukovodstva) ili njoj identičnu.«

To se potvrđuje i ocjenom koju je dao Edvard Kardelj, član Politbiroa CK KPJ, u svojem izvještaju od 2. kolovoza 1941. godine Josipu Brozu Titu o vojnopoličkoj situaciji u Hrvatskoj. U njemu on o Josipu Kopiniču u vezi s njegovom akcijom u Hrvatskoj kaže:

»3. To treba imati pred očima i u pogledu afere oko (N. N.) – (Josip Kopinič, op.p). On je tu radio očigledno iz panike, iz straha. Htio je prosto preskočiti najnužniju pripremu, koja je potrebna, ne razumijevajući stvarnih uslova ovdje. Uz to – u to sam potpuno ubijeđen – u možda potsvjesnoj namjeri da udari po Tebi i čitavom rukov. (odstvu). Kažem potsvjesnoj, ali time neću da kažem da tu nije bilo i izvjesnih očitih namjera. Lagao je Djedu (Komunističkoj internacionali, op.p.) u najtežem vremenu i rušio firmu (Partiju, op.p.). Odigrao ulogu objektivne provokacije. Osim toga bio polit. potpuno bespomoćan. Ničim ih nije znao savjetovati. Govorio je samo to što su i oni govorili: treba akcije. Ali kako tome prići – nije znao. Nije čudo da su njegove 2 akc.(ije) – (bijeg iz Kerestince i prebacivanje Rigoleta Martinija u Italiju, op.p.) – svršile više nego sa – neuspjehom. To je neodgovornost, kakva se danas ne oprašta. Ja nisam još govorio s njim, jer sam htio čekati Tvojih uputa. Međutim, ipak sam se danas predomislio (zbog izvještaja), pa ću sutra zatražiti razgovor s njim. O samoj aferi neću se upuštati s njim u razgovor, dok Ti ne kažeš vaše mišljenje.«

Miroslav Krleža je također imao svoje mišljenje. U četvrtoj knjizi Enesa Cengića: »S Krležom iz dana u dan«, razmatrajući o pogibiji istaknutih komunista iz Kerestince, on je ovako razmišljao:

»– Vidim ovdje na Vašem stolu mnogo novina. Ponovno pratite štampu?

– Da. U 'Vjesniku' sam čitao feljton iz Dedijerovih »Novih priloga« za Tiovu biografiju, gdje se govori o strijeljanju komunista iz kerestinečkog logora, među kojima je bio i najbolji moj prijatelj iz djetinjstva August Cesa-rec, zatim Ognjen Prica, Otokar Keršovani i drugi vrlo istaknuti komunistički aktivisti, a svi projugoslavenski orijentirani. Pokušaj spasavanja tih drugova iz logora na veoma je čudan i misteriozan način propao. Ja sam već davno stekao uvjerenje da je Josip Kopinič, kao predstavnik Kominterne u Zagrebu i šef njene radio-stanice bio u direktnoj vezi oko slučaja Kerestinec; tj. oko neuspjelog bijega vodećih jugoslavenskih komunista iz tog logora.

Dugo razmišljajući o Kerestincu i svim enigmama koje se javljaju oko njega, i elementima za koje se zna ili još ne zna, kao mudar starac na umoru, dolazim do pretpostavki da je Kominterni bilo stalo da se ti drugovi, jugoslavenski raspoloženi komunisti, likvidiraju i da se osnuje Komunistička partija Hrvatske s određenim kombinacijama Moskve u vezi sa stanjem koje je nastalo stvaranjem Nezavisne države Hrvatske. To je, dakle, moja pretpostavka, a narod kaže – živi bili pa vidjeli . . .«

O događajima u logoru Kerestinec, njihovim uzrocima i posljedicama, napisano je mnogo rasprava. O tome će biti još istraživanja. Ovdje su navedene najvažnije dosad poznate činjenice i osnovne spoznaje.

Logor »Danica« Koprivnica

U drugoj polovici travnja 1941. godine osnovan je i drugi koncentracijski logor.

Prvih godina ovog stoljeća podignuta je u Koprivnici tvornica kemijskih proizvoda »Danica«. Smještena je uz željezničku prugu Koprivnica–Botovo, jer joj je bio potreban direktan kolosijek za dopremu i otpremu materijala, sirovina i proizvedene robe. Prestala je raditi pred drugi svjetski rat. Napuštena, s praznim tvorničkim zgradama, skladištima i drugim pomoćnim objektima, željezničkim kolosijekom koji je ulazio u tvornički krug, »Danica« je bila prikladna za logor. U službenim dokumentima ustaše su ga nazivali koncentracijski logor »Danica«. Prema nekim sačuvanim listama interniraca, možemo zaključiti da je osnovan 20. a najkasnije 28. travnja 1941. godine, jer se iz podataka saznaje da su pojedinci došli u logor 28. travnja, a za jednoga je čak naveden datum 20. travnja.

U »Hrvatskom narodu« od 29. travnja objavljena je novinska vijest da je »uhićen velik broj četnika i bivših političara u hrvatskoj pokrajini«. Hapšenja su izvršena u Križevcima, Vojkovicima, Pakracu, Sv. Ivanu Žabnu i Grubišnom Polju. Oni su dopraćeni u Zagreb. Najveći je dio tih ljudi otpremljen u novoosnovani logor. Iako ne postoje sasvim točni podaci o broju dopremljenih zatvorenika, na osnovi pojedinih

spisa i sjećanja pojedinaca, kao i rekonstrukcijom događaja i međusobnim uspoređivanjima, mogu se izvesti prilično vjerodostojni zaključci.

Posljednjih je dana travnja u »Danicu« dovedeno više stotina uhapšenih osoba. Na spomen-ploči na željezničkoj stanici u Grubišnom Polju napisano je da su u tom kotaru 26. travnja uhapšena 504 muškarca, koji su preko Zagreba odvedeni u koncentracioni logor »Danica«. Ustaški povjerenik u Koprivnici Martin Nemeč* izjavljuje na saslušanju poslije rata da je u prvom transportu, koji je jednog popodneva oko 17 sati potkraj travnja stigao u Koprivnicu, bilo oko 280 osoba.

Prve stražare u logoru Nemeč je odabrao među pripadnicima ustaškog pokreta u Koprivnici i okolnom području te proustaškim članovima Hrvatske seljačke zaštite. Zajedno s njima pohapsio je »nepoćudne« elemente u kotaru Koprivnica, oko 400 osoba, pa ih doveo u »Danicu«. To potvrđuje njegov dopis Ministarstvu unutrašnjih poslova koji je poslao već 1. svibnja i u kojemu izvještava:

»O stanju ustaša u službi na straži nad koncentracionim logorom u 'Danici' kod Koprivnice, gradu Koprivnici, te općinama Hlebine i Novigradu Podravskom.

1. Danica, koncentracioni logor	70 ustaša
2. Grad Koprivnica	10 ustaša
3. Općina Hlebine	5 ustaša
4. Općina Novigrad Podravski	5 ustaša
5. Općina Gola	5 ustaša

Ukupno 95 ustaša

Posljednjih 5 prebjegli su sad iz Gole u Koprivnicu, te su na pripomoći straži u 'Danici' ...«

Iz dopisa saznajemo da je već 1. svibnja u »Danici« bilo 70 ustaša stražara. Ona petorica iz Gole bili su ustaše prebjegli iz tog kraja koji su okupirali Mađari.

Nakon prvoga stizali su ostali transporti s novim žrtvama. Oni su dolazili iz Zagreba, Bjelovara, Karlovca, Ogulina, Varaždina, Sarajeva, Bijeljine, Tuzle i drugih mjesta. Na vagonima je obično pisalo »Pokvareno voće«. Nemeč i Herman primali su naloge i upute od Eugena Kvaternika, Mije Babića i Mije Bzika, također poznatog ustaše emigranta i povjerenika u Glavnom ustaškom stanu.

U vrijeme kad su osnovani koncentracioni logori u Kerestincu i Koprivnici, još nisu donesene odredbe o djelovanju i radu Ravnateljstva za javni red i sigurnost i Ustaške nadzorne službe. To će uslijediti uskoro pa će ustrojstvo, nadležnosti i organizacija koncentracionih logora poprimiti svoje oblike. U početku je bilo izvjesnog lutanja, tražile

* Martin Nemeč bio je ustaša povratnik. Prebjegao je 1933. godine u Mađarsku. Bio je u logoru na Janka puszti, a zatim u Italiji. Kao ustaški povjerenik u Koprivnici, dobio je zadatak da organizira logor. Ujedno je bio prvi zapovjednik »Danice«, a naslijedio ga je Nikola Herman. Poslije rata je osuđen na smrt vješanjem. Kazna je izvršena u prosincu 1947. godine u »Danici«. Herman je ubijen u toku rata.

su se najpogodnije forme i preplitale kompetencije. Budući da je logor »Danica« zbog prikladnog smještaja i kapaciteta bio predviđen da preuzima velik broj zatvorenika iz svih krajeva, najviši ustaški dužnosnici posvećuju mu posebnu brigu i pažnju. Osim spomenutih u »Danicu« je dolazio ministar unutarnjih poslova Andrija Artuković. O njegovom dolasku u Koprivnicu i razgovorima o organiziranju logora govorio je Martin Nemeč na saslušanju poslije rata.

U osnivanju logora nisu sudjelovali samo ustaše, u tome su vrlo aktivni Nijemci. Oni su zajedno s Eugenom Kvaternikom sredinom svibnja 1941. godine dali Nemeču zadatak da pronade podesno mjesto za organizaciju još jednog logora u kojem bi smjestili oko 3000 Židova. O tome govori izvještaj koji je Martin Nemeč napisao 18. svibnja i poslao ga Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu.

»Prema dogovoru od 17. V. 1941. godine sa ravnateljem g. Kvaternikom, te sa g. majorom Pelcom i g. Schreiberom o koncentracionom logoru Židova u općini Sokolovac i Novigrad, išao sam danas pregledati na teren bivše barake u Glogovcu, kao i samoj okolici. Same barake su u takvom stanju, da se u njih ne može smjestiti nikoga, jedino se mora sve i na novo izgraditi. U razgovoru s g. Schreiberom, koji je predložio da se izgrade barake za 3000 Židova, nije prijedlog povoljan, jer ne odgovara istini, namjeravanim potrebama itd.

G. Schreiber prijedlog ne bi odgovarao ni u jednom pogledu, da se ovi Židovi uposle u našim rudnicima tj. u tom Glogovcu, jer bi na taj način morali otpustiti naše vlastite sinove, koji i ovako u ovom kraju nemaju nikakove zarade.«

Dokument ima posebnu važnost, jer pokazuje kako su pripadnici Himmlerovih formacija sudjelovali u organiziranju logora u NDH i na koji način oni predlažu da se smjeste Židovi i kako da ih se pošalje na rad u rudnike.

Budući da je Nemeč smatrao da nema povoljnog mjesta za smještaj Židova, on je na kraju izvještaja predložio:

»Neka se ove Židove koncentrira negdje na jugu i to u bilo kakvom kamenolomu jer će se na taj način moći najkorisnije upotrijebiti njihova radna snaga u korist naših trošnih cesta za koje bi nas na taj način stajao kamen neznatne svote.«

Potkraj svibnja 1941. godine ustaško je redarstvo u Zagrebu uhapsilo veliku grupu Židova od 18 do 21 godine. Akciju su izveli 29. svibnja i pohvatali 165 mladih ljudi. Već 30. svibnja potrpali su ih u tri teretna zatvorena vagona i otpremili u »Danicu«. Mladićima su rekli da ih vode »na vršenje đачke radne službe«. Sličnim smicalicama služili su se stalno.

Logor je već bio pun ljudi. Na temelju nekih izvještaja uprave logora i svjedoka koji su bili zatočeni u »Danici«, može se zaključiti da je kroz taj logor prošlo više od 5000 zatočenika. Oko 200 ih je ostavilo svoje živote u njemu uslijed iscrpljenosti, bolesti i zlostavljanja.

Martin Kokor iz Koprivnice, bivši blagajnik logora »Danica«, u svojoj izjavi organima sigurnosti u Koprivnici u kolovozu 1946. godine potvrdio je »da je kroz logor 'Danicu' prošlo oko 5600 zatočenika, koji

su po Martinu Nemecu i ostalima opljačkani i zlostavljani«. On je smatrao da je oko 200 zatočenika pušteno, neki su poubijani u Koprivnici, a ostatak je otpremljen u logore u Gospić i Jasenovac.

Među logorašima bili su srpski seljaci, uhapšeni po selima sjeverne Hrvatske, ali su dopremani i iz gradova i drugih krajeva. Bilo ih je različitih zanimanja. Zatim je bilo Hrvata, Židova, Roma, komunista svih nacionalnosti, Jugoslavena, pristaša raznih građanskih stranaka i lijevog krila HSS. Dijelili su ih prema vjeroispovijesti. Najviše je bilo muškaraca, ali i žena s djecom.

U onoj grupi od 165 židovskih omladinaca iz Zagreba bio je Božo Svarc. Od svih 165 samo njih desetorica nisu bili likvidirani u logoru Jadovno. Svi su iz »Danice« na početku srpnja bili odvedeni najprije u Gospić, pa u Jadovno. Desetoricu su vratili u Gospić. Odatle su dvojica puštena, a ostala osmorica preko Jastrebarskog i Jasenovca stigla su u logor u Staroj Gradiški. Sedmorica su u rujnu 1942. godine uspjela pobjeći. U partizanskim jedinicama poginula su četvorica. Tako su od njih ukupno 165 oslobođenje zemlje dočekala samo trojica. Svarc navodi da su u »Danici« bili odijeljeni od katolika.

Vid Osrečki iz Bjelovara bio je u »Danici« zatočen godinu dana, od 29. travnja 1941. do 20. travnja 1942. godine. Bio je smješten u zgradu koju su zvali »ministarstvo« zbog toga što je u njoj bilo zatvoreno i nekoliko bivših jugoslavenskih ministara. Od istaknutih komunista spomenimo grupu interniraca iz Lepoglave, a bilo je i drugih poznatih ličnosti iz radničkog i komunističkog pokreta.

Kad je Martin Nemeć bio ozlijeđen u saobraćajnoj nesreći, Nikola Herman je preuzeo dužnost ustaškog povjerenika za grad i kotar Koprivnicu. U tom je svojstvu postao zapovjednik logora. Čim je preuzeo dužnost povjerenika, Herman je tražio izvještaje o stanju u logoru. Sačuvan je izvještaj iz početka srpnja. Potpisali su ga zapovjednik straže i voditelj administracije, a poslan je »Ustaškom povjereniku za grad i kotar Koprivnicu G. Nikoli Hexmanu«. U njemu je značajno ovo:

»30. VI. 1941. radio popis i birao internirce koji su upućeni u Gospić. Transport je otišao (u) potpunom redu... Dolaze svaki dan transporti od zagrebačke policije. Sada imademo u logoru interniraca 2175. Ustaške straže imade na broju 89 zajedno sa zapovjednikom i rojnicima.«

Iz tog razabiremo da se logoraši već transportiraju u sabirni logor u Gospiću. Podatak da zagrebačka policija svaki dan šalje transporte ne znači da su to uhapšeni samo iz Zagreba. Te su osobe uhapšene u najrazličitijim mjestima koje su onda u grupama slali u Zagreb, a odatle u »Danicu«. Kad se u izvještaju spominju rojnici, u ovom slučaju misli se na dočasnički čin u ustaškoj vojsci, a ne na ustaškog dužnosnika u selu.

Između ostalog sačuvao se zapisnik sastavljen u pisarnici logora 15. srpnja 1941. godine u povodu primopredaje poslovanja logora između dotadašnjeg honorarnog činovnika Ivana Horvata i novopostavljenoga kancelarijskog službenika Antuna Dobroevića u kojemu je zapisano:

»Prema imeniku interniranih osoba u logor 'Danicu' dopraćeno je do danas 2656 osoba. U istom nije vidljivo današnje stanje, ali se prema izvještajima koji su odaslani Povjereništvu vidi da je do sada odvedeno u logor Gospić 1960 interniraca a pušteno na slobodu i dopraćeno u Zagreb 76 osoba. Stražara u popisu vidi se 106, ali ih je brisano 6 i prema tome ostaje 100 stražara.«

Prvi podatak o slanju u sabirni logor u Gospić susrećemo u izvještaju od početka srpnja, kad se spominje da je 30. lipnja otišao transport za Gospić. Mora da je tih dana odvedeno onih 1960 zatvorenika iz »Danice«, jer postoji spisak zatočenih Srba od početka srpnja. U spisku je 138 interniraca »istočno pravoslavne« vjeroispovijesti. U rubrici »zanimanje« označeni su kao ratari, medicinari, šoferi, radnici, kafedžije, trgovački naučnici, penzioneri, skretničari, trgovački pomoćnici, tehničari, trgovci, sitničari, željezničari, školski nadzornici, učitelji, nastavnici, bivši oficiri, pekari, krojači, narednici, gostioničari, ložari, rudari, stolari, privatni činovnici, bravari, kovači, trafikanti, lugari, mehaničari, kolari, šumski radnici, brijači i drugi. Oni su iz Ogulina, Zagreba, Jajca, Žabna, Križevaca, Grubišnog Polja, Karlovca, Plaškog, Gomirja, Visokog, Koševa, Breze, Ilidže, Doboja, Pakraca, Tuzle, Vukovara, Prijedora, Josipdola, Grahovljana, Sarajeva, Vrbovskog i drugih mjesta. Dovođeni su od 28. travnja do 6. srpnja. Na osnovi posljednjeg datuma zaključujemo da je to spisak napravljen poslije 6. srpnja. U njemu je upisan jedan internirac, kao što smo već spomenuli, za kojeg je navedeno da je došao 20. travnja. Značilo bi to da je već toga dana u »Danici« bilo zatvorenika. To je šezdeset petogodišnji ratar Savo Malić iz Detkovca (Virovitica, op.p.).

Po svoj prilici, to je popis zatočenika koji su se u tom trenutku našli u »Danici«. On se poklapa s podacima koje smo navodili. Ako uzmemo da je, prema zapisniku od 15. srpnja, do tada u Gospić poslano 1960 ljudi i da ih je 76 pušteno na slobodu i otpraćeno u Zagreb, a s druge strane, da je prema izvještaju od početka srpnja u logoru bilo 2175 interniraca, onda je razlika između toga broja i poslanih u Gospić i puštenih točno 139, a na navedenom popisu zatočenika Srba imamo 138 imena.

U logoru je bilo još interniraca. Navedeni popis se odnosi samo na pravoslavne. Znamo da je baš u to vrijeme u »Danicu« interniran akademski slikar Zlatko Prica. U Arhivu Hrvatske nalazi se popratnica Kotarske oblasti u Samoboru od 28. lipnja 1941. godine kojom se javlja upravi logora da se privodi:

»... Prica Zlatko, akademski slikar koji je temeljito sumnjiv radi komunizma, a ne može se momentalno protiv njega ništa konkretno ustanoviti, nego, da se kretao u društvu sklonom komunizmu.

Moli se naslov, da predmetnoga zadrži pošto njegov boravak u Samoboru nije poćudan niti poželjan.

O konkretnim činjenicama koje ga terete naslov će biti izvješten.

Prilog jedan primjerak preslušnog zapisnika.«

Prema rješenju Ravnateljstva ustaškog redarstva NDH u Zagrebu od 7. studenoga 1941. godine, Zlatko Prica »pušten je na slobodu iz logora 'Danica' u Koprivnici«, s tim da se nad njim ima »voditi nadzor«.

Prvi transporti logoraša iz »Danice« u sabirni logor u Gospiću poslani su poslije napada na SSSR, pri kraju lipnja. »Danica« je imala ograničen kapacitet pa je logor trebalo osloboditi prekobrojnih. Masovne likvidacije u tako napućenom području i na samom rubu grada nisu dolazile u obzir. Za neograničeno primanje zatočenika, njihov dužji boravak i likvidacije određene su druge lokacije. Za sabirni centar izabran je Gospić i iz njega su zatim ljudi otpremani u logore Jadovno i Slana. Potkraj lipnja i na početku srpnja bilo je nekoliko transporta. Vozili su ih u plombaranim teretnim vagonima, po šezdeset do sedamdeset ljudi u svakome, bez hrane i vode, dva do tri dana.

Međutim, ako je »Danica« u jednom trenutku ostala na malom broju interniranih, to je moglo biti sasvim kratko, samo jedan ili dva dana. Ona se praznila i punila istovremeno. O tome nam svjedoči »Izvještaj Ustaškog povjerenstva za grad i kotar Koprivnicu Ministarstvu unutarnjih poslova NDH« o visini mjesečnih izdataka za potrebe koncentracionog logora »Danica« od 8. srpnja.

Dopis je potpisao ustaški povjerenik-logornik za grad i kotar Koprivnicu Nikola Herman. Bez obzira na to što se upravo tih dana »Danica« praznila slanjem logoraša u Gospić, Herman je tražio hranu za 2500 interniraca. Na osnovi njihovog broja u prethodnom periodu, kapaciteta logora i predviđeni priliv novih zatočenika. Računao je s tim brojnim stanjem. Količine hrane tražene su na temelju propisanih tablica. To ne znači da su logoraši dobivali određene količine, jer je o logorskoj upravi ovisilo hoće li sve što je primljeno i dati za ishranu logorašima. Prema onome kako su se hranili logoraši u ustaškim logorima, može se slobodno ustvrditi da su tablice i sljedovanja bili jedno, a stvarno stanje prehrane sasvim nešto drugo. Pogotovo kad se ima na umu da je izgladnjavanje zatočenika bio jedan od načina njihovog fizičkog uništavanja. Osim toga, na račun ishrane logoraša bile su moguće razne zloupotrebe.

Zivot logoraša u »Danici« bio je težak. Pri dolasku obično ih je špalir stražara dočekivao porugama, psovka i udarcima kundaka. Oduzimali su im novac i dragocjenosti i opljačkali sve što su vrijedno uza se imali. Posebno su se izivljavali nad intelektualcima i zatvorenicima iz Koprivnice i okolice. Smješteni, bolje reći natrpani, u velikoj tvorničkoj hali i drugim prostorijama, i dalje su bili izloženi šikaniranju. Isticali su se Martin Nemeć i njegova dva sina, zatim Nikola Herman i još neki. Njihovi pregledi logora bili su opasni. Neki se po zlu sjećaju Mije Bzika, koji je češće navraćao. Po svoj je prilici imao određena zaduženja i nadzor. Najgora su mučenja bila noću. Izmučene bi najčešće ubili. Strijeljali su i naočigled ostalih. Zatočenici su ih morali zakaupati. Zatrpani su u zahodske jame i u obližnjoj šumi.

U pojedinim periodima dobivali su jelo jedanput na dan. Samo grahovu juhu ili slično. Zabranjivali su primanje hrane od kuće onima koji su imali takve mogućnosti.

Rad je bio uzgredan. Ostalo se više-manje samo na pokušaju. Istina, iz Zagreba i Bjelovara bilo je čak poslano 500 lopata. Njima su zatočnici zatrpavali protutenskovske rovove koje je iskopala jugoslavenska vojska. Riječ je o »Nedićevoj liniji« pokraj Koprivnice. U logoru su bile neke radionice. Među njima i stolarska. Marijan Krajačić je u njoj napravio i izrezbario kutiju za cigarete. Uspio ju je poslati supruzi Bebi. Sličnu je poslao i majci za imendan.

Kad je sredinom kolovoza napušten logor u Gospiću, a i logori na Velebitu i Pagu, dio zatočenika iz tih logora našao se u »Danici«. Poslije diverzije na zagrebačku poštu, 14. rujna u »Danicu« je također odvedena grupa preostalih logoraša, bivših interniraca iz Lepoglave. Živjeli su i dalje u svom organiziranom malom, sve manjem, kolektivu. Ubrzo je uspostavljena veza s Narodnom pomoći. Stanje je bivalo sve teže i sumornije. U prvom pismu koje je Marijan Krajačić 26. rujna poslao Bebi on to ovako izražava:

»Sa mnom kao uvijek – jednako, čas bolje, čas gore, čemu se drugome imam i nadati. Stalno čovjek visi u zraku.«

Sredinom rujna je u »Danicu« prebačena iz Jastrebarskog i grupa žena komunistkinja i antifašistkinja dovedenih iz Gospića i drugih sabirališta i zatvora. U Koprivnicu su stigle Anka Butorac, Marija Gržetić, Vera Jelić, Ružica Markotić, Beška Turković, Ljubica Šagi (šest starih logorašica još iz Lepoglave), zatim Fina Grković, Lucija Borjan, Terka Richtman, Katica Fergec, Sofija Jović, Helena Pahl, Zora Vučiloovski, Dana Miličević, Sofija Buca Bakarić, Antea Korčulanin s majkom, Ljuba Radić, Melita Pavetić, Stefica Koščak, Anđela Šrajber i druge. U »Danici« su zatekle Mariju Eker, dr. Emiliju Holik, a pristigle su kasnije još neke. Smještene su u jednu kućicu sa tri prostorije.

Logorašice iz Lepoglave i Gospića drže se stalno zajedno. I ovdje organiziraju svoju ekonomsku zajednicu u koju uključuju i ostale. Imale su određenu slobodu kretanja u krugu logora. Od obitelji su primale pakete, što im je znatno olakšavalo situaciju. Ona je bila mnogo bolja negoli u Gospiću. Međusobno su razvile politički rad i kulturno-prosvjetnu aktivnost. U rukovodstvu su bile Anka Butorac, Marija Gržetić i Vera Jelić. Postojala je veza s Partijom izvan logora, Narodnom pomoći, kao i s drugovima u logoru, a održavala ju je Anka Butorac.

Za vrijeme boravka u »Danici« nastavljen je organiziranje bijega. Na tom je zadatku imala partijsku vezu Ružica Turković, a na pripremi bijega i organizaciji bilo je zaduženo više drugova, među njima i dr. Pavle Gregorić.

Budući da su nastupile nove, u svakom slučaju teže okolnosti, više se nije pomišljalo na kolektivni bijeg. Uviđalo se da je to teško izvesti i da će biti lakše ako se pokuša organizirati bijeg manjih omjera, tj. za pojedince ili nekolicinu.

Pokušalo se najprije izvući članove Centralnog komiteta: Mirka Bukovca, Marijana Krajačića i Anku Butorac, a zatim ostale. U prvoj grupi spominju se Stjepan Kavurić, Zvonko Svjetličić i Marija (Maca) Gržetić. Oko pokušaja spasavanja Mirka Bukovca i Marijana Krajačića ima izvjesnih nejasnoća. Naknadni događaji zasjenili su pojedinosti, a neposrednih sudionika bijega Mirka Bukovca i Marijana Krajačića nema među živima da bi mogli vjerodostojno navesti upravo one elemente koje su samo oni mogli znati. Ipak, kad se uzme u obzir što su o tome rekli Ružica Turković, dr. Pavle Gregorić, Anka Butorac, Bogde Jadrešin, Ivo Senjanović i Vladimir Boban, mogu se točno rekonstruirati neke činjenice koje ostaju nedvojbene.

Pouzđano se zna da su Mirko Bukovac i Marijan Krajačić pokušali bježati, ali nisu uspjeli. Uхваćeni su i vraćeni u logor. Bilo je jutro. Odvedeni su u vodovodni toranj gdje su ih tukli čitav dan. Tamo su na betonu, i dalje mučeni, ostavljeni i preko noći. Tek drugo jutro plavi, otečeni i okrvavljeni od premlaćivanja dovedeni su među svoje drugove.

Što su njih dvojica preživjeli, teško je vjerno iznijeti. Ali kad se zna kakve su bile ustaške metode mučenja, pogotovo kad pobjesne jer im netko bježi, kad to znamo iz svjedočanstva onih rijetkih koji su preživjeli njihova zvjerstva, a i vidjeli kako su Marijan i Mirko izgledali, onda možemo, iako samo djelomice dokučiti što su sve preživjeli. Jednom riječju: užas. Dovučeni i bačeni na beton crpilišta za vodu, nad njima su se satim smjenjivali u mučenju. Božo Svarc, koji se čudom opet našao u »Danici«, u svojoj izjavi pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih domaćih pomagača kaže:

»Miško Ostriš (jedan od identificiranih ustaša, op.p.) zajedno sa ostalima do sada još neutvrđenim ustašama dana 25. XI. 1941. u logoru 'Danica' tukli su Mirka Bukovca i Marijana Krajačića bikovačem tako strašno da su oni pali na zemlju, a tada su ih gazili nogama, a potom bacili u toranj tamnice na goli beton i nekoliko puta na dan obilazili ih i ponovo tukli.«

Kad je majka došla u posjet Marijanu Krajačiću, nakon neuspjelog bijega, vidjela ga je kroz rešetke. Predali su joj krvavo rublje. Rekao joj je da su ga tukli i stavili pod vodu »da curi kap po kap po njemu«.

Internirci iz Lepoglave, još neki komunisti, kao i grupa žena komunistkinja, uglavnom svi oni koji su došli iz Gospića i Jastrebarskog, odvedeni su 16. prosinca 1941. godine u Zagreb, a odatle u Jasenovac. Taj datum navodi Marijan Krajačić na dopisnici koju je poslao iz Koprivnice sestri Nadi Kušaković u Zagreb, a u kojoj kaže: »Danas polazimo, ne znam kuda. Po svoj prilici u J.(asenovac) ili Zgb.« Datum se podudara i sa onim koji se o odlasku navodi u izvještaju o »Radu Pokrajinskog odbora Narodne pomoći« (vidi o tome detaljnije u poglavlju o Jasenovcu).

U »Danici« su ostale Anka Butorac i Marija Gržetić, koje su 25. prosinca uspjele pobjeći i sretno stići do Zagreba. Bijeg je bio dobro izveden i veze su uspješno funkcionirale.

U »Danici« je bilo još komunista i antifašista. Nalazili su se tu i članovi partijskih rukovodstava: Milan Bakić Baja, sekretar Kotarskog komiteta KPH Bjelovar, Julius Eker, član Okružnog komiteta Bjelovar, zatim dr. Franko Winter, Sandor Kiralj Pišta i drugi. Dovedene su još pojedine drugarice i drugovi iz Gospića.

Na uspostavljanju partijskih veza s komunistima u logoru radili su i Kotarski komitet Koprivnica i Okružni komitet Bjelovar.

U arhivi Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu nalazi se popis imena preostalih logoraša komunista i aktivista narodnooslobodilačkog pokreta koncentracionog logora »Danica«, koji su poslali logoraši odboru za logore i zatvore Pokrajinskog odbora Narodne pomoći za Hrvatsku u siječnju 1942. godine. Tada su u »Danici« bili ovi drugovi i drugarice: Drago Dražić, Sisak, Safet Filipović, Banja Luka, Dragutin Lončarić, Varaždin, Rudolf Hrozniček, Mostar, Mladen Knežević, Sarajevo, Ivo Bodlović i Josip Miloslavić, Dubrovnik, Ramiz Sirlubalo, Jusuf Alihodžić, Franjo Radoš i Ismet Kukić, Sarajevo, Mustafa Kupusović, Zavidovići, Halid Salihagić, Fojnica, Mustafa Redžić, Stolac, Boris Mikuš, Branimir Antonović, Josip Pavlina, Julius Weber i Vili Firšt, Zagreb, Šandor Kiralji, Vid Osrečki i Marijan Jambrešić, Bjelovar, Marijan Hanžek i Berislav Hanžek, Petrinja, a od žena Ružica Markotić, Danica Miličević i Sofija Bakarić. U popisu susrećemo neka već spominjana imena. Dakle, stare logoraše. Oni nisu otišli s prethodnim grupama. Ali to ne znači da ih uskoro neće i oni slijediti zajedno s većinom ostalih iz popisa, jer ćemo na njih opet naići u Jasenovcu, odnosno u Staroj Gradiški.

Lista nam ujedno potvrđuje da je i dalje postojala veza između njih i organizacije izvan logora, te da su dovedeni iz raznih mjesta.

Logor »Danica« u Koprivnici rasformiran je u ožujku i travnju 1942. godine.

Logori ustaške obrane

Koncentracijski logori u Kerestincu i Koprivnici bili su premali da prihvate sve veći broj zatvorenih ljudi. Zato ustaše pokušavaju i u blizini Koprivnice pronaći pogodna mjesta za novi logor. To se pokazalo neprikladnim i neizvedivim. U međuvremenu su, očito, tražili i druga rješenja. Koliko je orijentacija da to bude negdje na jugu, kao što je predlagao Martin Nemeč, bila zaista njegova ideja, nije važno. Svakaako, novi logori nastaju baš na tom području.

Bez sumnje su ustaše već otprije odlučili da će osnovati trajnije koncentracijske logore odvojene od većih ljudskih naselja, na skrovitim mjestima, izolirane, prikladne za iscrpljujući rad, neljudske postupke i likvidacije. Tako nastaju logori u Gospiću, Jadovnu, Slani, Metajni i Krušćici. Bili su zamišljeni kao jedinstven sistem. Nastaju u istovrsnim okolnostima i prilikama. U prvoj shemi organizacije Ureda III. Ustaške nadzorne službe u njegovoj se kompetenciji spominju logori Jadovno, Slana i Krušćica. Logor u Gospiću imao je isključivo namjenu da prihvata sve pridošle i zvao se službeno sabirni logor. Odatle su se ljudi razvrstavali i slali u Jadovno i na otok Pag. U trenutku napuštanja tih logora Krušćica je prihvatila namjenu prihvata dijela njihovih logoraša. Tu ide i Jastrebarsko, koji je također bio prolazni logor. Jasenovačka grupa bit će u drugoj shemi, nešto kasnije.

Slično je tvrdio Ljubo Miloš u svojim iskazima u istrazi i na sudskom procesu poslije rata u Zagrebu. On je smatrao da su ti logori pripadali prvom stadiju. Njihovo organiziranje i stvaranje povjereno je Miji Babiću* zvanom Giovanni.

Ljubo Miloš je naveo:

»Prvi organizirani logori bili su: Jadovno na Velebitu, Slana na otoku Pagu, te Krušćica kod Travnika.

* Bio je na dužnosti upravitelja Ureda III. Pored redovnog zaduženja za logore, Babić je često obavljao i dužnost »specijalnog opunomoćenika poglavnika«. U raznim je krajevima NDH bio organizator ustaških jedinica, upravne vlasti te sudjelovao u progonima i hapšenjima. Poginuo je kod Stoca u Hercegovini. Ustaška štampa je pisala o tome kao velikom gubitku za ustaški pokret. »Hrvatski narod« od 5. srpnja 1941. donosi vijest o svečanom zaduženju na Ljubuškom za ustaše Miju Babića i Antuna Podgorelca. Na njegovom mjesto je postavljen Vjekoslav Luburić. Nekoliko dana prije pogibije poglavnik je Miju Babića unaprijedio u čin ustaškog satnika. Istom su odredbom postali satnici Ivan Devčić, Erich Lisak, Ivo Herenčić i Jure Francetić.

Logor Jadovno organizirao je ustaški pukovnik Juco Rukavina u društvu sa Juricom Frkovićem, Vel. županom i Stjepanom Rubinićem, šefom Župske redarstvene oblasti u Gospiću...

Iako je glavni organizator ovog logora bio Juco Rukavina, ipak je logor potpuno spadao pod nadzor i kontrolu Ureda III, tj., u početku Babića, a kasnije Luburića.

Logor Slana na otoku Pagu, organizirao je Mijo Babić, a uz suradnju i pomoć Ivana Devčića zvanog 'Pivac', koji je ujedno bio i prvi zapovjednik logora...

Logor Krušćica, kod Travnika, organiziran je nešto kasnije od navedena dva logora. Nije mi poznato točno tko je organizirao ovaj logor. Svakako da je to mogao biti jedino Babić ili Luburić...

Organizacija prvih logora, kako onih u Lici, tako i logora I i II (misli na logore Krapje i Bročice kod Jasenovca, op.p.), bila je potpuno primitivna. To su uglavnom bili osigurani i ograđeni prostori sa žicom, a koji su služili za smještaj Srba i Židova, te nepoćudnih Hrvata. U samom početku, upućivanja u ove logore vršio je u glavnom svatko. Zatočenike bi slali razni veliki župani, stožernici, upravitelji župskih redarstava, razne vojne jedinice, 'specijalni opunomoćenici poglavnika' i mnogi drugi, koji su vršili makar kakovu dužnost...«*

* Ljubo Miloš, rođen 1919. u Bosanskom Samcu, za vrijeme rata bio je na raznim odgovornim dužnostima u logorima i Ustaškoj obrani. Poslije rata je osuđen na smrt. O sebi je rekao:

»Za vrijeme stare Jugoslavije nisam se naročito angažovao u političkom i javnom životu. Bio sam član Hrvatske privredne omladine koja je imala čisto prosvjetni karakter. U ustaški pokret stupio sam septembra mjeseca 1941. godine u Zagrebu. U to vrijeme nalazio sam se kod Luburića, koji mi je rođak, te me je nagovarao da odem u oficirsku školu što sam ja odbio. Kako je njemu bilo potrebno kancelarijskih sila pristao sam da radim kod njega na ispomoći u Uredu III Ustaške nadzorne službe. Tu sam ostao mjesec i pol dana te sam u desetom mjesecu 1941. otišao u Jasenovac. U Jasenovcu sam bio od oktobra mjeseca 1941. do proljeća ili početka ljeta 1942. godine na dužnosti zapovjednika radne službe sa posljednjim činom nadporučnika. Iz Jasenovca sam došao u Zagreb gdje sam boravio mjesec dana, mjesec i pol dana, te sam pod konac ljeta 1942. upućen u Torino na redarstveni kurs koji je trebao trajati 6 mjeseci. U Torinu sam ostao svega 10 dana te sam pobjegao i vratio se u Zagreb. Iz Zagreba sam ponovo upućen u Jasenovac između septembra i augusta 1942. godine. Za to vrijeme zamjenjivao sam na dužnosti zapovjednika logora nadporučnika ili satnika Brkljačić Ivicu.

U oktobru mjesecu 1942. napustio sam Jasenovac i došao sam u Zagreb te sam se nalazio u istražnom zatvoru na Savskoj cesti do 23. XII. 1942., radi dizanja seljaka iz Crkvenog Boka. 2. siječnja 1943. godine otišao sam u domobransku dobrovoljačku pukovniju u Mostar. U njoj sam imao određene funkcije, a poslan sam tamo da popišem po svim jedinicama (pripadnike op.p) Ustaške obrane, a koji su tada bili pripadnici domobranske dobrovoljačke pukovnije, sve gospodarske potrebe kao odjeću, obuću, opskrbu itd. Jedno vrijeme imao sam od pukovnika Simića isprave da sam ratni dopisnik, te sam za vrijeme ofanziva snimao sela koja su Talijani bombardirali. Stalno sam se nalazio u Mostaru i obilazio motor-kotačem mjesta u kojima je bilo pripadnika Ust. obrane i to: Posušje, Imotski, Siroki Brijeg i Sinj. Početkom aprila mjeseca 1943. ponovo sam došao u Zagreb i bio sam na raspolaganju do proljeća 1944., a za to vrijeme sam povremeno odlazio u Staru Gradišku, dva puta radi formiranja jedne satnije, a u Karlovac radi nabavke tenkova od razoružane talijanske vojske. Pored toga odlazio sam nekoliko puta kao veza Luburića, dok se je on nalazio kamufliiran u Sumecu pored Lepoglave. U proljeće 1944. g. dobio sam zapovjed da preuzmem i popravim kaznionu Lepoglava koja je do tada bila u ruševnom stanju poslije napada partizana 1943. godine, a koja je tada postala logor PTS-a i zapovjednik je bio satnik Brzica, a ja sam sa jednim vodom usmaša i oko 40 zatočenika za natlija trebao organizirati radove na popravku zgrade. U Lepoglavi sam ostao dva mjeseca i ponovno došao u Zagreb, gdje sam se zadržao dva do tri mjeseca, na ras-

Ante Pavelić 26. lipnja 1941. godine potpisuje »Izvanrednu zakon-
sku odredbu i zapovijed«, kojom je trebalo energično spriječiti svako
narušavanje mira, reda i sigurnosti u NDH. Budući da ona ima više-
struko značenje, potrebno ju je pažljivo proučiti, jer je to bio poziv i
mobilizacija za represalije, a sve pod izlikom navodne borbe protiv na-
silja prema novoj državi. Naime ustaše su bili proširili glasine da se za
Vidovdan, 28. lipnja, priprema opći ustanak protiv NDH. To je bio
samo izgovor za početak pogroma širokih razmjera. U naredbi se, iz-
među ostalog, ovako prijete i poziva na obračun:

»Povodom glasina, da bi dne 28. o. mj. u Hrvatskoj imali uslijediti to-
božnji progoni protiv jednog dijela pučanstva određujem, da će svatko, tko
takve glasove širi, biti stavljen pod prijeki sud.

Podjedno određujem, da će isto tako biti stavljen pred prijeki sud svat-
ko, tko bi uopće bilo kada izvršio bilo kakvo nasilje nad životom ili nad
imovinom bilo koga državljanina ili pripadnika Nezavisne Države Hrvat-
ske...

Isto tako svi organi javne vlasti imaju budno bditi nad tim, da se sna-
gom zakona spriječi bilo kakav pokušaj nasilja proti imovine ili života bilo
kojeg državljanina ili pripadnika Nezavisne Države Hrvatske ili stranog po-
danika, bilo takav čin poduzet sa strane neodgovornih elemenata ili služ-
benih osoba...

Isto tako gdje bi se god pojavili na području Nezavisne Države Hrvat-
ske pod oružjem bilo pojedince bilo u grupi t. zv. četnici ili
ostaci srpske vojske ili bilo kakve osobe, koje nemaju ovlaštenja nastupati
u postrojbi bilo u građanskom bilo u ustaškom ili vojničkom odijelu, duž-
ne su sve vlasti odmah proti njima upotrijebiti mrzlo i vruće oružje sred-
stvom oružništva, redovitih ustaških postrojbi, a u skrajnjem slučaju zatra-
žiti potporu hrvatskog državnog domobranstva.

Budući Židovi šire glasine u svrhu uznemiravanja pučanstva te
svojim poznatim spekulativnim načinima smetaju i otežavaju opskrbu pu-
čanstva, to se kolektivno smatraju za to odgovornim, i prema tome će se
proti njima postupati i spremati ih povrh kaznenopopravne odgovornosti
u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom.

Istodobno pozivam sve osobe, koje su se do uspostave Nezavisne Drža-
ve Hrvatske ogriježile o hrvatske narodne probitke bilo glasajući za nehr-
vatske stranke, bilo svojim prisustvom u nehrvatskim i protuhrvatskim
društvima, bilo svojim sudjelovanjem u korupciji, ili da su se obogaćivali
intervencionističkim poslovima, jednom riječju sve osobe čija je prošlost
nehrvatska, protuhrvatska ili društveno nečasna, a koje su se pokušale gu-
rati ili su se čak ugurale u državne službe, u ustaške organizacije ili u po-
strojbe ustaške vojske, ili čak u Hrvatsko domobranstvo, da se u roku od
osam dana same povuku i odstrane, jer će inače nakon izminuća toga roka
biti prisilno i na bolan način odstranjene, te podvrgnute odgovarajućem
postupku...«

položenju. Tada sam određen za zapovjednika logora u Lepoglavi gdje sam i otišao i
ostao do jeseni 1944. godine. Ponovno sam se vratio u Zagreb na raspoloženje i kon-
cem decembra ili početkom januara 1945. ponovo sam otišao u Lepoglavu gdje sam
ostao do početka marta 1945. Iz Lepoglave sam došao u Zagreb gdje sam ostao do
povlačenja, ali sam u međuvremenu proveo 10 do 15 dana u Jasenovcu. Povlačio
sam se automobilom u pratnji dvojice vojnika, te sam preko Celja i Bleiburga otišao
u Celovac.«

Koliku su važnost pridavali baš toj naredbi, najbolje pokazuje nalog, koji je u vezi s njenom primjenom odmah izdao ministar unutrašnjih poslova, On je naredio da se:

»Ova izvanredna zakonska odredba ima kroz tri dana donošati u svim novinama na prvoj strani, i objavljivati putem Radio-postaje kroz tri dana ujutro, u podne i na večer. Ova se odredba ima nadalje plakirati po svim gradovima u cijeloj Hrvatskoj a sva općinska poglavarstva imaju je proglasiti pučanstvu uobičajenim načinom. Podjedno se umoljavaju vjerske vlasti da ovu odredbu dadu proglasiti po duhovnim pastirima.«

U nešto više od dva mjeseca, od osnivanja države pa do te izvanredne odredbe i zapovijedi, represivne mjere su se pojačavale zapinjućom uzlaznom krivuljom. Počelo je s objavljivanjem izvještaja 20. travnja o hapšenju nepoćudnih osoba. Ona se provode posvuda.

Osmi svibnja naređuje se da se Srbi i Židovi presele iz sjevernog dijela Zagreba. Istoga dana u Sisku Predstojništvo gradskog redarstva donosi odredbu o ograničenosti kretanja stanovnika Srba. Ustaško redarstvo u Zagrebu objavljuje da je »uhitilo 114 četnika i ljudi koji su s njima bili u vezi«. Slično je i u drugim mjestima.

U prvoj polovici svibnja moraju se prijaviti svi Židovi. U Zagrebu je osnovana posebna ispostava Ustaškog redarstva za nadzor o Židovima u Bogovićevoj ulici.

Sesnaesti svibnja redarstvo u Zagrebu određuje policijski sat. Zabranjuje se svako kretanje i zadržavanje na ulicama i u javnim lokalima od 22 sata do 5 sati. To vrijedi za sve građane. Zatim se 18. svibnja određuje da svaki kućevlasnik, upravitelj kuće ili pazikuća moraju prijaviti svaku sumnjivu osobu, posebno ako primijete da se održavaju sastanci.

Ministarstvo unutaršnjih poslova NDH 31. svibnja oglašava strijeljanje Dušana Zelenbabe, kuhara hotela »Esplanade« zbog napada na ustašku patrolu. To je vjerojatno prva žrtva strijeljanja na Dotršćini, šumi neposredno iza zagrebačkog Maksimira.

Židovski odsjek ustaškog redarstva u Zagrebu 7. lipnja zabranjuje svim Židovima da izlaze ili otputuju s teritorija Zagreba. Ne smiju kupovati robu i živežne namirnice u trgovinama i na tržnicama prije 10 sati ujutro. Mogu kupovati samo u židovskim radnjama i trgovinama. Sve židovske trgovine moraju imati vidljivo istaknutu propisanu oznaku s napisom »ŽIDOVSKA TVRTKA«. Ponovo se upozoravaju da se ne smiju zadržavati niti šetati po zabranjenim dijelovima grada.

Istoga dana je Ministarstvo unutrašnjih poslova izdalo naredbu o obaveznom prijavljivanju svih Srba. Na osnovi toga zagrebačko redarstveno ravnateljstvo već je 9. lipnja objavilo oglas kojim se:

»... pozivaju svi SRBIJANCI, koji borave na teritoriju grada Zagreba, a doselili su se na ovo gradsko područje poslije 1. siječnja 1900. godine kao i njihovi potomci bilo kojega zvanja, pa i seljaci kao i lica koja se nalaze u pritvorima ili bolnicama, da se prijave kod Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, Gjorgjićeva ulica kbr. 4. u sobi broj 12 i to od 15-19 sati.«

Zatim slijedi raspored u koje dane se po abecednom redu imaju prijavljivati. Na kraju su stroge represalije za one koji to ne učine.

»Tko se od navedenih ne odazove ovom pozivu u označenom roku i vremenu smatrati će se ratnim zarobljenikom i bit će odveden u zarobljenički logor. Tako isto postupati će se sa svakim za koga se dokaže da je znao za Srbijanca koji se neprijavljen krije, a ne bude to vlasti prijavio.«

Takvi oglasi i pozivi osvanuli su u cijeloj NDH. Počelo je temeljito evidentiranje svih Srba. Prije su se pravili popisi samo intelektualaca, vidljivih i imućnijih Srba.

Mjesec dana kasnije dolaze na red Romi. Ministarstvo unutarnjih poslova je 3. srpnja donijelo odredbu o popisivanju Roma. Zagrebačko redarstveno ravnateljstvo 17. srpnja objavljuje oglas da se »imadu popisati svi cigani obojeg spola, kao i djeca koji borave stalno i nestalno na području grada Zagreba bez obzira na zanimanje.«

Zagrepečani su 28. lipnja čitali oglas o strijeljanju Vilima Gašparovića, Ivana Sutlarića, Ivana Šikića i Stjepana Škrnjuga. Uхваćeni su »kako bacaju na ulici letke komunističkog sadržaja«. Jedino je Stjepan Krznarić pomilovan. Smrtna kazna mu je pretvorena u 20 godina teške tamnice.

Strijeljanja se nastavljaju u Zagrebu i drugim mjestima. Pojavljuju se plakati i napisi o novim mjerama, tjeralicama, premetačinama i odvođenju u logore.

Logor u Gospiću

Sabirni logor u Gospiću prima prve logoraše u drugoj polovici svibnja, a u lipnju stižu prvi masovniji transporti.

Logor se nalazio u zgradi bivše kaznionice Okružnog suda u Gospiću. Služio je kao sabirališno mjesto. Premda ga i u nekim službenim dokumentima nazivaju koncentracionim logorom, najispravniji mu je naziv sabirni logor Župskog redarstvenog ravnateljstva u Gospiću. Neposrednu odgovornost nad njim imao je šef toga redarstva Stjepan Rubinić, koji je bio i njegov upravitelj. Predviđeno je bilo da logor u Gospiću prima dopremljene zatvorenike, osigura stražare za njihovo čuvanje, a oni će se odatle rasporediti dalje. Sabirni logor u Gospiću s njegovim punktom u »Ovčari« stoga treba smatrati prihvatilištem i prolaznim mjestom, ulaznim vratima za Velebit i Pag. Tamo je trebalo podići logore za trajni boravak zatočenika, za izolaciju, rad, iscrpljivanje i obračun. U osami. Izvan veze s vanjskim svijetom. Tako se istovremeno s logorom u Gospiću osnivaju logori u Jadovnu i na Pagu.

Osim kazivanja, sjećanja i svjedočenja preživjelih logoraša, o logoru ima nekih dokumenata ustaških vlasti. Oni se pretežno odnose na slanje ljudi u Gospić. Logoraši nam prije svega predočavaju stanje, prilike i atmosferu. To se nikad ni u kakvim službenim spisima ne može naći. Sve što je zapisano stoga je dragocjeno, pogotovo kad nema dru-

gih izvora i dokumenata. Ljudi, razumije se, mogu događaje prikazivati i neadekvatno. Međutim kad postoji veći broj zapisa o istim zbivanjima, mogu se dosta vjerno reproducirati podaci i činjenice. Različiti subjektivni dojmovi međusobno se uspoređuju i konfrontiraju. Slika se upotpunjuje novim detaljima. Uklanjaju se netočnosti, pogotovo kad su posrijedi podaci, datumi, brojevi, imena ljudi. Ako uz to imamo dokumenta, postizemo još veću točnost i preciznost, makar i u njima možemo računati s greškama. Ali jedno s drugim, dokumenti i ljudska kazivanja, kompletiraju događaj. On je stvaran i činjeničan. Ne ostaje suhoparan. Slika živi svojim činjenicama i svojom dušom. Odgovornost je kroničara da što poštenije i vjernije, uz kritički odabir, iznese materiju koja postoji te tako pruži što vjerniju, objektivniju i istinitiju predodžbu o onome što piše.

Prema dosad poznatim dokumentima, sabirni se logor u Gospiću prvi put spominje u izvještaju uprave logora »Danica« u Koprivnici, gdje se navodi da su 30. lipnja određeni zatočnici koji su poslani u sabirni logor u Gospić. Ako taj podatak uklopimo u sjećanja prvih logoraša koji su tamo stigli, vidimo da se oni podudaraju. U drugoj polovici lipnja logor u Gospiću već postoji. On je osnovan, dobio je svoju funkciju, a ustaškim vlastima na terenu poslani su upute o slanju ljudi u Gospić. Iz njih doznajemo, ako ih pažljivo proučavamo, dosta podataka. Osim toga valja naglasiti da je za vrijeme NDH bila uobičajena praksa da bi mjere već bile u toku, a tek onda bi se objavljivale naredbe i naredbe o tome. Ustaše su već uveliko hapsili i upućivali ljude u logore, kad nailazimo na prve okružnice i uputstva.

Prva poznata okružnica o slanju ljudi u Gospić datira 8. srpnja 1941. godine. Toga je dana, po nalogu ravnatelja Ravnateljstva za javni red i sigurnost za NDH Eugena Kvaternika, njegov pomoćnik poslao svim župskim i gradskim redarstvima ovaj nalog:

»Kada interes javne sigurnosti zahtijeva odstranjenje nepoćudnih osoba iz njihovog boravišta imade se sve grkoistočnjake i židove (i koji su prešli na katoličku vjeru poslije 10. travnja 1941.) slati u Gospić na dispoziciju Župskog redarstvenog Ravnateljstva, u Gospiću, a nikoga više u koncentracioni logor 'Danica' u Koprivnici.

Katolike i Muslimane nema se slati u Gospić.«

Kako su ustaše dosta temeljito uništili svoje arhive, a posebno su spaljivali policijske i logorske dokumente, nemamo ni približno sačuvanu svu građu, pogotovo ne centralnih ustanova, vlade, ministarstava, glavnog ustaškog stana i slično. Ipak iz spisa pojedinih ureda na terenu može se sagledati određena djelatnost i ponašanje. Tako imamo telefonski nalog Ustaškog redarstva u Zagrebu od 19. srpnja velikoj župi Hum u Mostaru da se:

»Imade postepeno svakog dana početi sa upućivanjem u koncentracioni logor u Gospić Srba, financijalno i intelektualno jačih, u grupicama od 20–30 ljudi i to iz takozv. sela zaselaka sa pravoslavnim žiteljstvom. Imade se postupati taktično i pristojno.«

Nakon nekoliko dana ravnatelj Ustaškog redarstva NDH Božidar Cerovski poslao je svim župama okružnicu o pritvaranju i otpremanju u zbiralište Srba i Židova komunista, kao i o pritvaranju komunista katoličke i muslimanske vjeroispovijesti. Citirat ćemo primjerak sačuvane okružnice, koji je poslan ustaškom povjereništvu za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, a naslovljena je na Juru Francetića.

»Poziva se naslov, da odmah izda shodnu odredbu područnom Redarstvenom ravnateljstvu, Ravnateljstvu ustaškog redarstva u koliko su već takova osnovana u sjedištima Župa, Predstojništvima redarstva i kotarskim oblastima u mjestima gdje nema Redarstva, da se najžurnije izvrši pritvaranje svih Židova i Srba – pravoslavaca, koji su bili poznati već kao komunisti, bilo pak da su i malo sumnjivi, da su skloni tome pokretu.

Iste mjere valja poduzeti i protiv komunista katoličke ili muslimanske vjeroispovijesti, kao i drugih time, da se pridrže do daljnjega u pritvoru, dok Srbe i Židove ima se smjesta odpremati u zbiralište (konc. logor) Gospić.

O uspjehu te broju otpremljenih odnosno pritvorenih osoba valja žurno podnijeti neposredan kratak izvještaj sa osobnim podacima (prezime, ime, zanimanje te odakle je) pozivom na broj gornji.«

Transporti s najviše ljudi šalju se iz Zagreba i Koprivnice, iz logora »Danica«. Iz mnogih mjesta upućuju se grupe od nekoliko do više desetaka zatvorenika. Iznimke su veći transporti koji su odlazili iz mjesta gdje su bila sabirališta za šire područje. Iz Like i nekih okolnih krajeva ljudi su dotjerivani pješke ili kamionima. NDH je imala 22 velike župe sa 141 gradskim i kotarskim sjedištem u kojima su se uglavnom sabirali ljudi. Tako ustaški logor u Ludbregu izvještava 23. srpnja da je dan ranije otpremio u logore 29 Židova i 26 Srba. Kotarska oblast u Garešnici također javlja da je 26. srpnja poslano u Gospić 15 osoba. Na kraju dopisa slijedi i obrazloženje:

»1) Pošto je nastao sukob između Njemačke i Sovjetske Rusije počele su se prenositi na području ove oblasti razne glasine i napred navedene osobe imaju najviše udjela u tome.

2) Sve navedene osobe za prijašnjih režima istakli su se kao veliko-Srbi, četnici i kao takovi mnogo su zla nanijeli Hrvatskom narodu.

U interesu reda i mira na području ovoga kotara isti su upućeni u logor Gospić.«

Predstojništvo gradskog redarstva u Sisku odlukama od 24. i 26. srpnja šalje u Gospić 26 Židova i 47 Srba. Tako je »odlučeno radi raznih djela sabotaze, djeljenja komunističkih letaka i podmetanja eksploziva, a u interesu osiguranja javnog reda i mira«, kaže se na kraju odluke.

Ustaško redarstvo iz Banje Luke u prvoj grupi šalje 31 Židova i 8 Srba komunista. U drugoj, za nekoliko dana, nalazi se 40 Židova. Iz velike župe Dubrava iz Dubrovnika javljaju da su »poslali u Gospić 145 lica«, a 90 je još uhićeno i pitaju što da rade s njima. Sa zatvorenim muškarcima morali su, kažu, zatvarati i žene i djecu, jer se o njima nije imao tko brinuti.

Bilo je pitanje da li slati i one za koje nema dokaza za neku komunističku djelatnost. Iz Ravnateljstva za javni red i sigurnost odmah je 30. srpnja poslano razjašnjenje svima velikim župama i redarstvenim ravnateljstvima u Zagrebu, Banjoj Luci i Sarajevu da se:

»U interesu javne sigurnosti imadu svi Židovi (pokršteni ili ne) i Srbi (prešli na katolicizam ili ne), zatvoreni pod sumnjom radi komunizma, a protiv kojih inače ne predleži nikakav dokazni materijal, da bi se mogli staviti pred prijeki sud, odpremiti u sabirni logor Župskog redarstvenog ravnateljstva u Gospiću.

U vezi ovog naloga, obavijestiti i uputiti sve podložne vlasti.«

Namjere su bile očite. Dokazi se nisu tražili. Dovoljna je sumnja, a ona se mogla natovariti kome god su htjeli. Tako je i bilo.

Što se tiče komunista rimokatolika, muslimana i evangelika, koji su se nalazili u zatvorima, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH ponovilo je 14. kolovoza uputu da ih se »do daljnjega ne treba slati u koncentracione logore bez odobrenja ovog Ravnateljstva, već se imaju zadržati u zatvorima.«

Međutim to nije mnogo značilo, jer znamo da su od početka hapsili i slali u logore, i te, kako su oni nazivali, »komuniste rimokatolike, muslimane i evangelike«. Ne samo da nisu bili pošteđeni Hrvati komunisti, nego su zatvarani i oni Hrvati koji su označeni kao »nepoćudni elementi«. Ne samo pojedinci nego i cijele porodice.

Ravnateljstvo za javni red i sigurnost tražilo je točnu evidenciju i za svakog zatvorenog komunista Hrvata. Ustaše su često na njima s naročitom žestinom i svirepošću iskaljivali svoj bijes, nazivajući ih izrodima, izdajicama i prodanim slugama.

U Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu čuva se bilješka kojom rukovodstvo interniranih komunista u Lepoglavi, obavještava CK KPH o tragičnoj sudbini ovih drugova:

»Pravoslavci otišli 15. VII (broj nije sasvim čitak pa može biti i 19. op.p.) ne znajući kuda. (Zagreb, u stvari Gospić), navodno dalje Pag, toliko znamo. Slijedeći: Abramović Nikola, Vuković Sergije, Balać Slavko, Čečez Mile, Knežević Slavko, Dančulović Pero, Majstorović Rade. Katolici i muslimani otputovali navodno za Velebit 30. VII 1941, i to: Kreso Hasan, Hujdur Velija, Bjelavac Mustafa, Humo Mustafa, Sabitović Osman i Rustija N., Franekić Martin, Mihaljević Vid, Stančić Đuka, Karmin Frano, Diner Karlo. Ovih jedanaest doputovali iz L. (Lepoglave, op.p.) s nama 28. VII.«

Iz izvještaja doznajemo da su iz Lepoglave odvedeni 28. srpnja. Prije toga, 15. ili 19. odvedeno je sedam komunista pravoslavaca. Tada su također odvedene iz Lepoglave, prema kazivanju Marije Gržetić: Mila Herzog, Glinka Korporić, Mira Saks, Jula Weiner, Ada Fišer, dvije Židovke iz Bijeljine i jedna radnica po imenu Rada.

U svom izvještaju o tome govori i Anka Butorac:

»... Petnajstog srpnja (ona spominje 15. srpnja, kad su odveli iz grupe Židovke i pravoslavke, op.p.) su odveli 6 Židovki, dvije pravoslavke u Gospić, a zatim na Jadovno (Velebit), a 20. og. istog su dopraćene nove četiri Židovke u Lepoglavu, i to dve simp.(atizerke) i dve poslodavke i opasni

protivnici, pa i ako smo ostale skoro samo partijke nismo mogle u onakom sastavu raditi (barem privremeno).«

Zatim ona dalje nastavlja o odlasku u Gospić:

»Dvadeset i osmog istog. mj. nas šest starih i svi drugovi osim petorice smo otpraćeni za Gospić. Do Zgba slobodni, a od Zgba svi vezani do Gospića. Tamo smo stigli po velikoj kiši i tako mokri i ostali na sudskom dvorištu u kojemu je bilo oko 3000 radnika, seljaka i građana. Sutradan smo mi žene smještene, po nalogu upravnika, u ćeliju bez zraka, vode, zahoda, a da o hrani i ne govorim. Drugovi su ostali na dvorištu. Istu noć su ubili jednog željezničara na dvorištu očito da izazovu naše drugove, ali nisu uspjeli.

Drugi dan po dolasku odmah su Martina Franekića i još desetoricu drugova otpremili na Jadovno. Za nekoliko dana su i drugi bili već u redu za odlazak, no, međutim, zadržali su ih i smjestili u sobe. Moral je kod svih bio na odgovarajućoj visini i nismo se dali izazvati tim pijanim od krvi banditima usprkos prepadima u dva, tri sata noću po sobama, osobito kod žena.«

Kad Anka Butorac spominje »nas šest starih«, koje su došle iz Lepoglave u Gospić, misli na Mariju Gržetić, Ružicu Markotić, Veru Jelić, Ljubicu Dobrinčić-Sagi, Bešku Turković i sebe.

Slično opisuje stanje i prilike u Gospiću i Marija Gržetić.

»Odvedeni smo u Gospić. Na željezničkoj stanici dočekale su nas ustaše i uz najveće poruge odveli i strpali u dvorište suda. Oduzeli su nam sve stvari, pa i najmanje sitnice. U dvorištu smo ostali 2–3 dana. Spavali smo na običnoj zemlji, a hranili se bijedno, bilo je strašno. Dnevno su dovodili 100–200 seljaka Srba, pokupljenih na njivama ili otjeranih iz kuća. Vezali su ih žicom, trpali u kamione i odvozili u Jadovno. Kratko vrijeme odvođenja tih grupa čuli bismo mitraljeske rafale. Ustaše su ubijali svoje žrtve.

U dvorištu je bio također postavljen mitraljez i uperen u nas. Ustaše su se pokušavali na razne načine izživljavati, izazivati i osvećivati. Posebno su nastojali provocirati sukob između Hrvata, Srba i Židova. Povremeno su huškali jedne protiv drugih. Htjeli su izazvati međusobnu svađu pa i tučnjavu, što bi im dobro došlo da se onda umiješaju i već tu izvrše pokolj pod izgovorom da su morali ugušivati pobunu. Komunisti su shvatili taj manevar, obilazili su ljude, objašnjavali namjere ustaša i govorili o bratstvu i jedinstvu.«

Ustaše su internirce iz Lepoglave iz dvorišta razmjestili po ćelijama zatvora, gdje su ih držali do sredine kolovoza. Tada do Gospića već stižu jedinice talijanske vojske. Ustaše se povlače prema Zagrebu. Zajedno s ostalima sobom odvlače i internirce iz Lepoglave. Sele ih u privremeno formirani logor u Jastrebarskom.

Najprije su dovedeni na željezničku stanicu u Gospić. Na stanici je vladala velika zbrka. Ima mišljenja da je tada bila najpovoljnija prilika za bježanje.

Što se događalo na željezničkoj stanici u Gospiću?

U knjizi »Revolucija i revolucionari«, koju je izdalo izdavačko poduzeće »Naprijed« u Zagrebu 1970. godine, grupa autora opisuje likove poznatih boraca revolucije. Obradujući biografiju Marijana Krajačića, iznosi se, na osnovi nekih sjećanja, da je osim ustaša koji su osigurava-

li kolonu i ukrcavanje bilo i pripadnika civilne zaštite, također pod oružjem, među koje su bili ubačeni komunisti. Jedan od njih je bio Milan Muhar. On je Anki Butorac prenio poruku da bježe prema Divoselu, gdje ih čeka Jakov Blažević s grupom partizana. U istoj knjizi, u biografiji o Mirku Bukovcu, Vladimir Boban kaže, da je »rukovodstvo partijske organizacije iz Gospića pokušalo da nama Lepoglavcima omogućí bijeg, pa je u ustašku policiju ubacilo neke drugove iz Gospića koji su imali zadatka da nas oslobode. Međutim, naše partijsko rukovodstvo u to vrijeme nije htjelo prihvatiti tu mogućnost.«

Anka Butorac u izvještaju, koji smo već spominjali kaže da su nakon tri tjedna svi bili prebačeni na kolodvor, gdje su čekali od 7 do 11 sati ujutro. Tu je došao drug Milan Muhar i rekao joj da bježi. Ona se savjetovala s drugovima koji su rekli da bi bilo dobro, ako je moguće, da ih bježi više, a ne samo pojedinac, jer da bi se u tome slučaju otežao položaj onima koji ostaju. Isti događaj, ali opet u nešto drugačijoj verziji, opisuje Božidar Jadrešin.

»Tako smanjena grupa Lepoglavaca prebačena je zajedno sa ostalima iz gospičke kaznionice, komunisti i nekomunisti, Srbi, Hrvati, Jevreji, muškarci, žene, pa čak i djeca u konc. logor u Jastrebarsko. To je bilo 14. avgusta 1941. godine. Na putu od gospičke kaznionice do željezničke stanice i na samoj željezničkoj stanici drugarica Fina Grković zapazila je u redovima ustaške civilne straže sa puškom u ruci druga Muhara. Taj drug približio se drugarici Fini, a kada ga je ona prepoznala, upitala ga je šta ti radiš ovde, da li ima mogućnosti da bežimo oдавde? On je odgovorio drugarici Fini snadite se kako možete, a ja ću praviti se kao da vas ne vidim. U tom momentu taj drug se izgubio i nismo više sa njim imali nikakve veze.«

Ivo Senjanović navodi detalj kojega se dobro sjeća. Tada su o bježanju razgovarali on, Lovre Kurir i Nikola Podrug s Marijanom Krajačićem. Kurir i Podrug su upitali: »Da li se može bježati?« Krajačić je na njihovo inzistiranje odgovorio da se može i pokazao prema jednom grmu, kazavši da je tamo civilni stražar koji će se činiti da ih ne vidi. Kurir i Podrug su tada krenuli u tom pravcu, ali su se ubrzo vratili i rekli: »Dobro, Marijane, kako nas to možeš slati? Jeste, tamo je onaj naoružani civil, ali blizu njega je i ustaša. Šta će učiniti ustaša? On će pucati!« Iz toga Senjanović zaključuje kako sve to nije bilo jednostavno.

Ako zanemarimo zaključke i dileme do kojih nas mogu dovesti sjećanja, nipošto se ne smiju smetnuti s uma objektivne prilike u kojima se grupa nalazila. te njeno subjektivno reagiranje. Sve do Gospića imali su stalnu vezu s Partijom i uvijek su sve činili u dogovoru s drugovima izvana. Naglim prebacivanjem u Gospić, veza je prekinuta. Grupa je bila čvrsta i disciplinirano organizirana formacija, koja je smatrana jednim organizmom. Kad su pale prve žrtve kao taoci, razmišljajući o bijegu, mislili su opet na cjelinu. Na rukovodstvu je bilo da se o tome dogovori s drugovima izvana. Uvjereni su da treba bježati, ali to mora biti dobro organizirano i samo uz sigurnu pomoć Partije. Nikakav drugi rizik nitko se nije usudio preuzeti. Pogotovo nakon Kerestincea.

Dr. Helena Pacht-Mandić 1941. bila je student filozofije. Uhapšena je u Zagrebu odmah poslije bijega komunista iz Kerestinca. Uhvaćen je veći broj studenata ljevičara, još otprije poznatih Ustaškom sveučilišnom stožeru. Bilo je to u ustaškom režimu prvo veće grupno hapšenje studenata Zagrebačkog sveučilišta. Zatvoreni su Sofija Jović, student medicine, Stefica Koščak, student medicine, Melita Pavetić, student filozofije, Anđela Srajber, student medicine, Zora Vučilovski, student kemije, Mirko Antolić, student kemije, Dinko Balog, student filozofije, Leonid Brolih, student elektrotehnike, Mato Barlović, student prava, Mirko Filajdić, student kemije, Boris Mikuš, student filozofije, Željko Pomper-Bimbi, student prava, Josip Rakar, student agronomije, Krešo Rupčić, student agronomije, Josip Pavlina, student ekonomije, Zlatko Vilke, student elektrotehnike, Marko Vučić, student građevinarstva, Marko Fortil, student agronomije, Zvonko Kovačić, pravnik.

O tom hapšenju i boravku u logorima Helena Pacht-Mandić je poslije četrdeset godina objavila svoja sjećanja u zborniku »Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941–1945«. Prvo vrijeme svi su bili u zatvoru u Đorđićevoj ulici. Istoga dana, 28. srpnja, kad su u Gospić odvođeni logoraši iz Lepoglave, prozvani su i oni u Đorđićevoj ulici. Šest studentica i svi studenti koji su uhapšeni s njima. Naređeno im je da pokupe svoje stvari. Prije ukrcavanja u policijska kola vezani su dvoje po dvoje lancima. S njima su prozване Katica Fergec, Dragica Čika i Lucija Borjan, koje su također bile u zatvoru. To vezivanje slutilo je na smrt. Međutim, iskrcani su na kolodvoru. U vlaku su našli drugove iz Lepoglave: Mirka Bukovca, Marijana Krajačića, Stjepana Kavurića, braću Jadrešin, Ivu Senjanovića, Zvonka Svjetličića i sve ostale. I šest žena komunistkinja: Anku Butorac, Mariju Gržetić, Veru Jelić, Ružicu Markotić, Bešku Turković, Ljubicu Dobrinčić-Sagi. Od tada su više-manje zajednički dijelili istu logorašku sudbinu.

U Gospiću ih dočekaše ustaše sa šmajserima. Onako vezani, krenuli su prema bivšoj kaznionici, sada logoru. Željeznička stanica je od mjestu udaljena oko dva kilometra. Danas je teško opisivati kako je to onda izgledalo. Čini se nemoguće, nevjerojatno. Teško zamislivo, pogotovo mladima. Dvorište prepuno ljudi: žena, djece, staraca, muškaraca, starijih i mlađih. Malo prostora oko jame koja je služila za zahod. Jedni su odlazili, drugi dolazili. Neki vezani a neki slobodnih ruku. Grupe za Jadovno ili Karlobag. Čelije u zgradi prepune. Prozori zakucani daskama. Noću bi polijegali po zemlji. Micati se nisu smjeli. Zastrašujuće djeluje upereni mitraljez s uvijek spremnim ustašom da otpočne rafal. Odveli su Martina Franekića. Otišao je i zaglavio Marko Fortil. Jedne noći su odvodili pravoslavce. Njima se pridružio i Marko. Vjerojatno je mislio na taj način pobjeći ili se nekako spasiti. Više ga nitko nije vidio. Sigurno je završio negdje na Velebitu.

Nisu ih stigli sve likvidirati. Morali su napuštati logor u Gospiću, jer su Talijani reokupirali sva ta područja. Opet na stanicu. U vagone za stoku. U Jastrebarsko.

Jednog popodneva u drugoj polovici lipnja 1986. godine razgovarao sam u Zagrebu s dr. Anteom Korčulanin, o njezinom hapšenju i zatočeništvu u logorima.

Rođena je u Dubrovniku. Godine 1941. upravo je završila realnu gimnaziju i maturirala, kad je uhapšena zajedno s majkom, ocem i starom bakom. Pokupili su ih u noći 31. srpnja. Nju, osamnaestogodišnju maturanticu, oca Antuna, činovnika u općini, majku Katicu i baku Maru. Nikakvog obrazloženja, pismenog naloga ili odluke. Ni tada, ni poslije. Naprosto su došli u kuću i rekli: »Spremite se. Idemo odmah u zatvor.« Digli su ih, po svoj prilici, zato što je otac bio projugoslavenski orijentiran. Bio je u jugoslavenskom »Sokolu«. Izjavljivao je da se treba boriti za braću Čehoslovake, kad su ih napali Nijemci. Iako Hrvat, ustašama je bio »nepoćudan«. I to ne samo on, nego i cijela obitelj, pa i stara baka. Kad su ih doveli u policiju, valjda se i njima samima to činilo pregluplo, što će s njome, pa su je pustili. Ali su zato njih troje istu noć odvezli kamionom u Mostar. S njima zajedno jedanaest seljaka, Hrvata, iz Župe Dubrovačke. Vladu Katavića, činovnika, Hrvata, također iz Dubrovnika. Jednu stariju primalju. Zatim mladu pjevačicu, jer je pjevala neku pjesmu na engleskom jeziku, srpsku obitelj dubrovačkog trgovca Jove Toševića, dva sina i suprugu Milku. I trgovca Kleina, sa suprugom i malim djetetom, Židove.

U Mostaru su zadržani preko dana i odmah su iduće noći otpremljeni u Jablanicu. Tamo je u staroj austrijskoj kasarni, na brijegu iznad samog mjesta, formiran sabirni logor, sabiralište. Zatekli su oko 400 zatočenika. Uglavnom Srba. Od Hrvata oni, dovedeni iz Dubrovnika. Bile su još dvije radnice iz Mostara: Sofija Bakarić Buca i Danica Miličević.

U Jablanici ostaju 5–8 dana. Onda u vagone, dakako, zatvorene, stočne. U njima tri dana na putovanju. Vrata se ne otvaraju. Nužda se obavlja u jednom uglu vagona, voze ih preko Bosne, Slavonije i Zagreba u Gospić. Ujutro su stigli u kaznionicu. Dojam isti kao i kod svih drugih koje su dovodili. Puno dvorište i ćelije. Njihova je grupa zajedno. Cetiri stotine. Tada počinje odvajanje. Muških i ženskih. Ali ostavljaju zajedno obitelji. Njih i još nekoliko odvođe u »Ovčaru«.

»Ovčarom« nazivaju napušteni posjed Maksimovića, udaljen dva do tri kilometara od Gospića. Zvali su ga i Maksimovićeve štale. Vlasnik, Srbin, bio je prebjegao, ostavivši imanje i sve u njemu. Oni su stigli među prvima. Upravo su odveli ovce, a oni su čistili ovčaru i tu se smjestili. U ovčje torove. U svaku pregradu jedna porodica. Tamo su zatekli izvjestan broj Židova. Samo muškarce. Oni su išli na vanjske radove. Porodice nisu ništa radile. Nisu dobivali ni hranu. Židovi su imali organiziranu kuhinju, pa su i njima davali.

Približno nakon desetak dana prazne »Ovčaru«. Dio Židova, kao i muškarce Srbe, članove familija, odvajaju i odvođe. Tako se Toševićka rastaje od muža i dva sina. Nikad ih više nije vidjela. Ona ostaje i s Korčulaninovima će u Jastrebarsko, gdje će se razdvojiti, jer će nju odvesti u Krušćicu pa u Lobor.

Jakob Danon je također bio u »Ovčari«. Uhapšen u Zavidovićima 1. kolovoza. U zatvoru se našlo 35–40 Židova i Srba. Iz Zavidovića u Slavonski Brod pa u Zagreb. Dva dana u Zagrebačkom zboru. Iz Gospića u »Ovčaru«. Radio je sa još osamdesetak zatočenika u selima Barleta i Lički Ribnik seljačke poslove na napuštenim imanjima. Oko 20. kolovoza sproveli su ih pješke u Gospić, a onda vlakom do Jastrebarskog. Odatle u Jasenovac.

Slično je prošao Miroslav Auferber iz Osijeka. I on se u to vrijeme nalazio u »Ovčari«. Došao je s prvom grupom Osječana na početku kolovoza. U »Ovčari« su već našli Židove iz Varaždina, Koprivnice i drugih mjesta. Bilo je i Srba, uglavnom iz Like. On navodi 600 ljudi. Oko 20. kolovoza u zatvorenim vagonima stigli su u Jastrebarsko. Stajali su sat-dva, jer su iskrcavali žene, a njih su odveli prema Jasenovcu.

Drago Čolaković pripadao je staroj trgovačkoj porodici u Bijeljini. I sam je izučio trgovački zanat. Između dva rata bio je trgovac, ekonom bolnice i sekretar Udruženja trgovaca u Bijeljini. Imao je četrdeset tri godine kad ga ustaše zatvoriše 1. kolovoza 1941. godine. Sakupiše grupu 60–70 ljudi. Iz Bijeljine ih odvedoše prema Bosanskoj Rači, a odatle u Sremsku Raču. Zatim Sid, Vinkovci, Slavonski Brod, Zagreb. Treći kolovoza stižu u Gospić. Sa stanice u kaznionicu. U dvorištu zatječu nekoliko stotina ljudi. Popodne prozvaše Židove i odvedoše ih. Njegovu grupu zatvoriše u dvije sobe. Sprijateljili su se sa stražarom koji im je pravio sitne usluge. Za novac je donosio salamu, kruh, kobasice, paradajz, cigarete. Otvarao vrata da imaju više zraka. Dopusťao da češće iznose kiblbu. Nije htio primati napojnice, već je svoje usluge naplaćivao, zaračunavajući više cijene za robu koju je kupio. Slično su uspjeli i sa stražarom iz druge smjene. Sreća je bila što su im ostavili novac. Bilo je snošljivo. Namjerili su se na neke dobroćudnije stražare. Svoj boravak u Gospiću i Jasenovcu Čolaković je opisao u knjizi »Kronika iz pakla«.

»Već dva-tri jutra, rano se čuje vika i galama u dvorištu. To odlaze transporti na 'rad'. Zapravo, jednog jutra čuju se kamioni, drugog jutra se ne čuju. Pitali smo Matu (ime stražara, op.p.) šta to znači? On nam je rekao: 'Kamionima idu oni koji odlaze u Slano na ostrvu Pagu. Drugi idu na Velebit, pješice'. Tog jutra ču se velika živost u dvorištu. Privukosmo krevet da sa njega vidimo šta se to u dvorištu dešava? Imali smo šta i vidjeti. Od jednog do drugog kraja dvorišta razapet lanac, a s jedne i druge strane poredali se građani 'slavne N.D.H.' pa im ustaše vežu ruke žicom u lanac, jednom lijevu, drugom desnu. Svi smo se izredali da vidimo i to čudo od fašističkog 'novog poretka'«.

Oni su imali sreću i nisu ih nigdje otjerali. Devetnaesti kolovoza, oko tri sata ujutro, istjeraše ih ipak u dvorište. ali im nisu stavljali lance ni vezivali žicom. Išli su na željezničku stanicu. Utovareni su u vagon. Vodili su ih u Jasenovac.

Do kraja kolovoza ustaše su napustili logor u Gospiću.

Logor Jadovno

Jadovno je krševit i šumovit predjel s ponorima na Velebitu. Na oko 1200 metara nadmorske visine. Postoji i istoimeno selo. Za mjesto logora izabrana je pusta i nenaseljena Čaćić draga. Udaljena je od Gospića 18 km u smjeru Karlobaga, odvajajući se od Trnovačkog Novosele cestom, koja vodi preko Trnovca i Jadovnog pa se kod Sušnja spaja sa cestom za Karlobag. Robert Farkaš spominje šumu »Blatine«, a Božo Svarc proplanak blizu jedne vrtače.

Prvi logoraši, prema pričanju nekolicine preživjelih (od kojih su poznati i jedini podaci) došli su u logor Jadovno oko 25. lipnja. Sa sobom su nosili bodljikavu žicu da bi njome ogradili prostor određen za logor. Taj posao su radile i grupe koje su stizale poslije njih. Zičana ograda bila je visoka tri metra.

Jadovno je bilo mjesto potpune izolacije, teškog rada, najgrubljeg postupka prema zatočenicima, teškog kažnjavanja i ubijanja. O njemu se najmanje znalo i govorilo. Nikakav dokument ne postoji. Nema dopisnica, pisma, ni najmanje ceduljice. Paketi nisu primani. Rijetki su znali gdje se nalazi. Neki su samo naslućivali. Poblizih informacija nije bilo. Znalo se samo: na Velebitu. Bilo je obavijeno šutnjom i tajnom. Ali stravičnom i zastrašujućom. Od svih ustaških logora o Jadovnom se najmanje zna. O svakom drugom sačuvano je više podataka. Ostalo je više preživjelih. Iz Jadovnog samo nekolicina.

Istinu o njemu logoraši su odnosili sa sobom u okolne jame i ponore. Spominju se Šaranova jama i jama na Grginom brijegu. One nisu jedine. Zbog svega što se dogodilo i kako se dogodilo, Jadovno je postao pojam, sinonim za smrt. To nije bio samo koncentracioni logor. Adekvatniji je naziv: stratište.

Bio je u nadležnosti Ustaške obrane. U njegovom osnivanju i organiziranju veliku ulogu imao je poznati ustaša Juco Rukavina,* predratni pripadnik ustaškog pokreta.

Nije poznato da li su u Jadovno dolazili Mijo Babić i Vjekoslav Luburić. Najvjerojatnije jesu, kad se zna da je logor u Jadovnom spadao pod njihovu neposrednu komandu. To prije ako se uzme kao točno da su dolazili u Pag i Slanu. Neposrednu brigu o Jadovnu vodio je Stjepan Rubinić kao šef župskog redarstva u Gospiću.

U početku su stražu držali vojnici u domobranskim uniformama, ali su u zapovjedništvu logora bila četiri ustaška časnika. Njima su bile podređene straže oko logora. Od domobrana su čuvanje i osiguranje preuzeli pripadnici ličke bojne.

Osim Stjepana Rubinića, koji je u prvo vrijeme bio i zapovjednik Jadovna, poslije njega tu dužnost obavlja ustaški poručnik Dragutin

* Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, zbog svoje ustaške aktivnosti, bio je zatvaran, a kapitulaciju zemlje je dočekao interniran u koncentracionom logoru u Krušici. Postao je zapovjednik ličke bojne koja je počinila mnoge zločine. Rukavina je postao ustaški pučnik. Sredinom 1945. godine osuđen je u Zagrebu na smrt.

Pudić,* zvani »Paraliza«, poslije poznat logorašima i u Jasenovcu. Preživjeli spominju da je neko vrijeme zapovjednik bio ustaški natporučnik Bešlić.

Na uzvisini izvan ograde nalazile su se drvene barake koje su služile stražarima i upravi logora. Na balkonu jedne stalno se nalazio stražar s mitraljezom. To je mjesto potpuno dominiralo logorom. Uz žicu s vanjske strane stražarili su naoružani čuvari.

Logoraši nisu imali ni barake niti bilo kakve nadstrešnice. Kad je padala kiša, sjedili su na svojoj prtljazi, ako su je imali, i kisnuli, čekajući da prestane. Alata za rad nije bilo dovoljno. Odmarali su se i spavali, sjedeći i ležeći na golej zemlji i pod vedrim nebom.

U svojim sjećanjima preživjeli logoraši spominju te barake, ali ne govore da su ih oni podizali. Budući da opisuju sve ostale radove, logično bi spomenuli i barake da su ih oni gradili. Mogli bismo, dakle, pretpostaviti da su one već postojale kad su oni stigli. Značilo bi to da ih je gradio netko prije njih. Je li to bila neka prethodna grupa zatočnika? To bi moglo biti vrlo vjerovatno. Jer znamo da se tako poslije često radilo i u sličnim prilikama.

Radili su cijeli dan. Ravnali su teren, izgrađivali put, sjekli šumu i slično. Hrana je bila oskudna. Živjeli su od malo graha ili krumpira. Kruh nisu dobivali.

Dr. Bela Hochsteter, liječnik, major Jugoslavenske armije, u ožujku 1946. godine dao je iskaz pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ) u Zagrebu. U pet sati popodne 28. lipnja 1941. godine, kao trideset osmogodišnjak, uhapšen je u Zagrebu i doveden u Zagrebački zbor. Iste noći je, oko ponoći, utovaren s ostalima u transport za Gospić, gdje su pod ustaškom stražom odvedeni u sokolanu. Putem su ih Talijani fotografirali. U sokolani su odijeljeni muškarci od žena i djece. To je bilo 29. lipnja. Tada su odvojili njih tridesetak. Kamionom su prebačeni u Jadovno. On ga je ovako doživio: »Jadovno je vrh Velebita, šumovit, 1200 m. nad morem, bez ikakvih kuća i naselja.« Zatekli su tu oko 30 Židova, koji su stigli nekoliko dana ranije. Bili su pod vedrim nebom. Radili su na tobožnjem planiranju šume, inače potpuno besmislen posao, kojemu je svrha bila mučenje zatočenika. Hranu gotovo nisu ni dobivali, osim nešto malo graha, kuhanog u vodi, a kad je poslije stigla grupa židovskih mladića iz Koprivnice (riječ je o židovskim mladićima uhapšenim u Zagrebu, o kojima smo već pisali, op.p.), oni su skupljali po šumi neku travu i to kuhali s lupinama od krumpira, kojima su se hranili ustaše. Kruh nisu dobivali. Dok je on bio u Jadovnu, strijeljan je jedan židovski mladić, brijački šegrt, samo zato što je poslije 21 sat išao na latrinu. Nakon nekoliko dana ubijen je u bijegu i jedan srpski seljak. Poslije otprilike 10 dana dopremljena je veća grupa: oko 700 Srba i 300 Židova, iz logora »Danica«. U Jadovnu se nalazilo i dvadesetak Hrvata,

* Potkraj rata je imao čin ustaškog satnika. I on je pao u ruke narodne vlasti pa je u lipnju 1945. godine osuđen u Zagrebu na smrt zajedno sa još 14 ratnih zločinaca.

koji su živjeli odvojeno. Oko 20. srpnja dopremljeno je 6 komunistki-
nja i nekoliko komunista. Nitko u logoru nije smio s njima razgovara-
ti. Nakon 24 sata ponovo su otpremljeni, kako je rečeno, u Gospić.
Raspitujući se za njihovu sudbinu, Bela Hochsteter saznao je da oni
nikada nisu stigli u Gospić. Očito su putem od Jadovna do Gospića li-
kvidirani. Bili su to komunisti internirci iz Lepoglave koje smo već
spominjali. Nakon četiri tjedna Bela Hochsteter je zajedno s dvojicom
zatočenika iz Jadovna vraćen u Gospić, da bi sredinom kolovoza bio
pušten i dopraćen u Zagreb.

Božo Svarc je svoje izjave dao u srpnju 1945. godine kao major JA i
politički komesar. Iz logora u Koprivnici odveden je u Gospić pa u Ja-
dovno. Ostao je samo šest dana. S desetoricom ostalih vraćen je u
Gospić. Odatle je u kolovozu dopremljen u Jastrebarsko pa u Jaseno-
vac. On navodi da je u Jadovnu vidio Sergija Vukovića, studenta Teh-
ničkog fakulteta u Zagrebu, i Julu Weiner, učiteljicu, također iz Zagre-
ba, kojima se zatim zametnuo svaki trag, te vjeruje da su upravo tamo
ili eventualno u kaznionici u Gospiću likvidirani. U svojim sjećanjima
na Segija Vukovića dvojica autora: Rade Bulat i Vjenceslav Richter u
svojem prilogu u zborniku »Revolucionarni omladinski pokret u Za-
grebu 1941-1945« također iznose da je on ubijen, koliko im je poznato,
u Jadovnu. Zadržao sam se na sjećanju Bože Svarca i saznanjima
Rade Bulata i Vjenceslava Richtera o Sergiju Vukoviću da bismo na
osnovi toga mogli s velikom sigurnošću zaključiti gdje je odvedena i
ubijena grupa lepoglavskih predratnih interniraca koju spominje Anka
Butorac, Marija Gržetić i logorsko partijsko rukovodstvo iz Lepoglave.

Slično je i kazivanje dr. Roberta Farkaša, advokata iz Zagreba.
Godine 1941. imao je 61 godinu. Uhapšen je 27. lipnja u svom stanu u
Gundulićevoj ulici broj 7. U Zagrebačkom zboru, kamo je doveden kao
i ostali, našao je mnoge znance, većinom intelektualce. On nešto publi-
že opisuje boravak u zboru. Određeni su odmah za rad. Morali su no-
siti prljavu slamu i gnjile otpatke na smetlište. Pritom ih je stražar
psovao i udarao kundakom. Radili su do 21 sat. Tada im je rečeno da
moraju izvršiti nuždu, jer noću nikoga ne puštaju van. Ako netko po-
kuša izaći, toga će strijeljati. Ležali su na betonu u jednoj prostoriji
zboru, a svaka dva sata mijenjala se straža. Svakiput su pregledavali
prostoriju i uvijek su morali ustajati i čekati dok straža ne iziđe. Sutra-
dan su čistili nužnike rukama, bez lopata, meli i ribali podove u pro-
storijama u kojima su spavali ustaše. Nisu dobivali hrane. Dobro je
bilo, ako su nešto imali uza se, u naprtnjači. Drugu noć našao se u
transportu za Gospić. Odvedeni u sokolanu, fotografirani od talijan-
skih oficira. Odvojeni od žena i djece. Vika i plač. Žene su utrpale u
kamion. Navodno, odvezene preko Velebita u Karlobag, pa na Pag. Ali
se o toj grupi žena i djece nikad nije ništa saznalo. Muškarci su poslije-
podne kamionom otpremljeni na Velebit u šumu Blatine. Spavali su
na otvorenom. Ostali su 15 dana. Obavljali su šumske poslove. Najpri-
je su ih čuvali domobrani, a poslije ustaše. Zajedno s određenim bro-

jem starijih ljudi 13. srpnja kamionom je prebačen u Gospić, gdje su prenoćili, a ujutro preko Velebita u Karlobag.

U poemi »Jadovno« Stipe Golac je uz svoje pjesničko djelo priložio sjećanje preživjelog logoraša Branka Cetine pod naslovom »Logor smrti 'Jadovno'«.

Cetina je bio petnaest dana zatvoren u gospićkoj kaznionici. Jednog su dana veću skupinu logoraša izveli iz ćelija i utovarili u jedan autobus i dva kamiona. Iskricali su ih u selu Trnovac, vezali i spojni lanac stavili između njih. Čekali su dok su dovezli još jednu grupu zatvorenika. Potom su krenuli pješice preko sela Jadovno u logor. Zatekli su oko 400 do 500 Srba i Židova iz Zagreba, Karlovca i drugih mjesta Hrvatske. Stavili su ih u sjeverni dio logora, dok su prije njih dovedeni logoraši bili u zapadnom dijelu. Sutradan su im dali komad drva veličine 10 × 20 cm, nekoliko sjekira i naredili da dube zdjelu koja će im služiti kao porcija. U tako izrađenu porciju primali su jednom dnevno malo kaše i vodu za piće. Jeli su rukama, jer nisu imali žlicu. Spavali su na goljoj zemlji. Iako je bilo ljeto, noći su u planini hladne, a oni u oskudnoj ljetnoj odjeći. Sutradan su počeli raditi. Proširivali su logor i postavljali bodljikavu žicu. Bolesne i slabe odvodili su iz logora i u blizini ubijali, najčešće uz neku velebitsku jamu u koju su ih mogli lakše bacati. Nisu svi koji su odvođeni iz Gospića ni stizali do logora. Ljude su ubijali uz put. Cetina je u logoru proveo četiri dana, a onda je pobjegao zajedno sa Savom Zorojom. Priključili su se grupi koja je išla na sječu drva. Tako su izašli izvan žice. Kad su oborili jedno veliko stablo, iskoristili su gužvu, krošnjju stabla i trenutnu nepažnju stražara pa su otpuzali u gusti šume. Potjera ih nije uhvatila. Uz pomoć seljaka skrivali su se danima i tako se spasili.

Atmosferu logora doživio je toga ljeta i hrvatski slikar Krsto Hegeđušić. Svoje napredne i humane stavove snažno je izražavao na svojim platnima na koja je dovodio male ljude, patnike i prognanike. Bio je na udaru policije stare Jugoslavije. Ustaše nisu ni njega mimoišli. Bio je zatvoren pa se i on našao u Gospiću. Na intervencije bio je vraćen, ali je zadržan godinu dana u kućnom pritvoru. Život logoraša izrazio je na svojim poznatim slikama s temom logora.

Miroslav Krleža u trećoj knjizi Enesa Čengića »S Krležom iz dana u dan«, govoreći o patnjama Krste Hegeđušića, opisuje kako su ga uspjeli spasiti.

»Već za stare Jugoslavije kod vlasti su ga optuživali da u Hlebinama skuplja i odvodi dječake u Mađarsku, u ustaški logor na Janka pusztu, gdje se oni pripremaju za djelatnost protiv Kraljevine Jugoslavije. Krsto je bio sasvim nevin, ali ga je na taj način trebalo kao ljevičara i umjetnika kompromitirati. Kraljevske su ga vlasti zatvorile, a o tome su i novine pisale.

Kasnije, kad je Pavelić počeo hapsiti intelektualce komuniste u Zagrebu, uhapšen je i Krsto Hegeđušić.

Bio je puki slučaj da je dr Vranešić, (Đuro. op.p.) kad je došao Pavelićevom ministru Andriji Artukoviću da intervenira za Krstu, u predsjedlju Artukovićevog kabineta našao župana velike ličokrbavske županije, čuvenog

krvnika Juricu Frkovića. Tu je dr Vranešić dao kopiju članka u kojemu piše da je Krsto Hegedušić skupljao omladinu za ustaške jedinice, a ponio je članak Artukoviću kao 'dokaz' da je Krsto Hegedušić u stvari njihov čovjek. Dakle, u predsooblju je Vranešić pokazao članak Frkoviću rekavši mu:

'Evo, ovaj čovjek leži u logoru optužen da je komunist, a on je u stvari Vaš čovjek.'

Frković se zaprepastio:

'Pa je li moguće?! Učinit ćemo sve, ako nije postao gljiva.'

Uzima telefon, dobiva momentalnu vezu s logorom Jadovno kod Gospića (vjerojatno se radi o logoru u Gospiću, op.p.) i veli Frković upravniku logora:

'Garantiraš mi svojom glavom da toga slikara ostaviš živa. Odmah ga pošalji u Zagreb pod dobrom pratnjom. Mora ostati živ, on je naš čovjek!'

Trika s Janka pusztom i Krstom kao 'ustašom' sjetio sam se zapravo ja, pa sam se dao na posao da hitno pronađem te novine i uz pomoć Vranešića pokušam tim trikom spasiti Krstu.

Cijelo sam prijepodne s Josipom Badalićem tražio taj novinski tekst kako bih ga mogao fotografirati ili prepisati. Nisam znao točan datum. Zena Krstina, Branka, rekla je da je to bilo negdje oko duhova 1933, ali nije bilo oko duhova i mi to nismo mogli naći jer biblioteka je toga dana radila do dvanaest sati, a sutra je Vranešić bio najavljen kod Artukovića. Ne našavši teksta, vratili smo se očajnički raspoloženi, kad se odjedanput brat Krstin sjeti da bi on taj članak mogao imati. Brzo smo ga fotografirali i pripremili za Vranešića koji je, eto, na osnovi toga članka spasio Krstu od sigurne smrti. Međutim, sasvim slučajno je Krsto dotad preživio, jer je par dana prije nego što će se za njega zainteresirati Frković bio pozvan s velikom grupom na strijeljanje, a on se tog trenutka u krugu logora kraj nekog drveta brijao i nije čuo kad su ga prozvali. Kasnije je šutio. Spavali su u gomilama, evidencije logoraša gotovo da nije bilo i on je preživio do ponovnog proziva, kad je prozvan za odlazak u Zagreb u zatvor na Savskoj cesti, a onda kući...«

Rijetki su preživjeli logor Jadovno. Na putu do njega i na gubilištima unaokolo ubijene su cijele grupe ljudi. Nema ukupnih podataka. Postoje različite procjene. Dio općina i regija utvrdili su gotovo točno, neke i poimence, žrtve fašističkog terora.

U Arhivu Hrvatske u Zagrebu nekoliko je godina posebna ekipa povjesničara istraživala ukupan broj poginulih Zagrepčana u toku narodnooslobodilačke borbe. Za svakog pojedinca napravljen je karton s osobnim podacima i gdje je ubijen ili poginuo. U grupi poginulih u logorima nalazimo 305 Zagrepčana koji su ubijeni u Jadovnu.

Jefto Sašić na skupu, koji je zagrebački časopis »Naše teme« organizirao u povodu izlaska knjige Antuna Miletića: »Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945.«, u svom prilogu »Pregled istraživanja genocida u Jasenovcu« navodi podatke iz knjige »Kotar Korenica i Kotar Udbina u NOB-u i socijalističkoj izgradnji«, koju je objavio Historijski arhiv u Karlovcu (Karlovac, 1979). Iz njih proizlazi da je, naprimjer, u kotaru Titova Korenica bilo palih boraca 1456, žrtava fašističkog terora 3193, umrlih od tifusa 1750. Ukupno ih je 6399. Po tome pregledu, u Jadovnu je stradalo oko 380 žrtava, a u koncentracionim logorima

60, od toga u Jasenovcu 14 ljudi«. («Naše teme«, Zagreb, 9/1986, str. 1291-1292).

U monografiji »Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941-1945« popisano je 113 ljudi koji su ubijeni u Jadovnu i Gospiću, zapravo Jadovnu. Iz općine Karlovac stradalo je u Jadovnu 170 žrtava, navodi se u zborniku »Karlovac 1579-1979«. U kratkom pregledu »Križevci u NOB i revoluciji« Rade Milosavljević iznosi da je iz Vojakovca 2. kolovoza oko 100 Srba odvedeno u Jadovno gdje su poubijani. Veću grupu su činili Srbi s područja Grubišnog Polja. Ima monografija u kojima se iznose samo sumarni podaci o broju žrtava fašističkog terora. U njima nema pregleda po logorima. U nekima koje to čine u pomeničnim popisima ili bročanim pregledima nema nikoga da je ubijen u Jadovnu. Iz toga bi se zaključilo da iz tog kraja nitko nije tamo stradao, iako je mnogo ubijano u logorima. Tako u monografiji o bosanskodubičkom području, koje je inače imalo najviše žrtava, nijedna nije ubijena u Jadovnu od ukupno 11.194 poginula u logorima. To govori da je bilo krajeva iz kojih, iz različitih razloga, ustaše nisu upućivali zatvorenike u Gospić.

Prema »Spomenici pravoslavnih sveštenika – žrtava fašističkog terora i palih u NOB-i« u Gospiću i Jadovnu ubijena su 54 pravoslavna svećenika. Inače, prema »Spisku srpskih-pravoslavnih mitropolita, episkopa i sveštenika poubijanih od ustaša u NDH« koji je 23. ožujka 1956. godine poslan iz kancelarije Svetog Arhijerejskog Sinoda u Beogradu Saveznom javnom tužilaštvu navedena su 172 pravoslavna svećenika ubijena od ustaša. Kao prvi na popisu je sarajevski mitropolit Petar Zimonjić, a zatim slijede imena episkopa iz Banje Luke i Plaškog Platona Jovanovića i Save Trlajića te ostalih svećenika. Dio je ubijen na samom terenu, a dio u logorima. U svojim zločinačkim namjerama prema srpskom stanovništvu u NDH ustaše su se u prvom redu okomili na pravoslavne svećenike želeći obezglaviti narod. (Materijali o tome nalaze se u Arhivu Hrvatske među građom Javnog tužilaštva Narodne Republike Hrvatske, optužnica protiv dr. Ante Pavelića i dr. Andrije Artukovića.)

U najnovije vrijeme logor Jadovno proučavao je dr. Đuro Zatezalo, direktor Historijskog arhiva u Karlovcu. O njemu je govorio u svom saopćenju na znanstvenom skupi »Stradanja Jugoslavena u II. svjetskom ratu« koji je održan u Jasenovcu od 25. do 27. listopada 1989. godine. I tada je on izjavio, da je »utvrdio« 17.500 žrtava, a »pretpostavlja« da bi ih moglo biti 43.000

Smatram, da broj žrtava u Jadovnom treba sagledavati zajedno s podacima za logore Slana i Metajna.

Logori Slana i Metajna

Gospić-Karlobag, lipanj-srpanj 1941. godine. Preko planinskog lanca Velebita pješice i kamionima prašnom i vijugavom, strmom cestom kreću povorke zatočenika u Karlobag, gradić i luku na obali Velebit-skog kanala. Na drugoj strani strše iz mora sive, gole i sure stijene sje-verne strane otoka Paga, izložene udarima senjskih bura. Ljudi su već tu, u pristaništu, na izmaku snaga, a još ih čeka prebacivanje preko kanala na onaj goli kamen.

Lokaciju za logor na Pagu izabrao je Mijo Babić potkraj svibnja ili na početku lipnja. Prema nekim svjedocima, Babić i Mijo Bzik bili su na Pagu već i nešto ranije. Babić je odredio da u Slani bude koncentracioni logor. Predio se nalazi na sjeveroistočnom dijelu otoka, udaljen oko 6 kilometara od samog mjesta Paga.

Logor se sastojao od dva dijela. Glavni se nalazio u Slani, dok se u zaseoku Metajna, koji je pripadao selu Barbat, a udaljenom oko tri kilometra prema zapadu, nalazio sporedni logor. Prvi je bio namijenjen muškarcima, a drugi ženama i djeci.

Slana je kamenita visoravan. S morske strane ima dva prilaza. Jedan je na karlobaškoj strani. To je uvala Baška Slana, a zovu je još Gornja Slana. Drugi je iz uvale Sušac ili Donja Slana, koja je okrenuta prema mjestu Pagu. Predio je bio potpuno nenaseljen. Surova priroda. Ljeti žega. Zimi bure. Kamena pustinja. U zaseoku Metajni bile su tri kuće koje su poslužile za smještaj žena i djece.

U Slanu su ustaše i radnici najprije dopremili materijal. Prvi logoraši stižu 25. lipnja. Iz dana u dan dolaze nove povorke. Oni grade barake i cestu. Dio logora u Slani dijelio se na dva dijela. U sjevernom su podignute tri drvene barake. U južnom dijelu bilo ih je deset, nešto manjih od onih u sjevernome. Bile su ograđene bodljikavom žicom. Logorska uprava i stražari imali su baraku na ulazu u logor. Za njih se počela graditi zgrada od kamena, ali do raspuštanja logora nije zgotovljena. Na nekoliko uzdignutih mjesta bile su stražare i puškarnice, napravljene od kamena kao suhozid. U jednom dijelu logora smješteni su Židovi, a u drugome Srbi i Hrvati.

Radi se naporno. Prehrana je loša i nedovoljna. Gotovo bez vode. Ljudi u dronjcima. Izloženi suncu, gladi, žeđi i zlostavljanju. U početku pod vedrim nebom, poslije u barakama. U njima je tijesno. Leže na tvrdim daskama. Poslije zalaza sunca nitko ne smije izlaziti napolje. Nužda se mora obavljati u baraci. Žega je nesnošljiva. Hara dizenterija i druge bolesti. Ni jednog liječnika, ni lijekova. Voda s izvora uz obalu pomiješana s morem.

Zapovjednik logora bio je Ivan Devčić* s nadimkom Pivac. Okrutan. On i njegovi stražari. To je onaj Devčić, ustaški emigrant, koji je

* Ivan Devčić bio je vođa grupe koja je 1932. godine napala žandarmerijsku stanicu u Brušanima. Postao je komandant 13. ustaške bojne koja je osiguravala logor. Pri kraju rata uspio je pobjeći u inozemstvo. Sklonio se u Argentini, gdje je umro 1974. godine.

istovremeno kad i Luburić tražio 21. lipnja da ga se po vlastitoj želji uputi na novu dužnost. Ona je, očigledno, bila logor u Slani. Vrijeme se poklapa. Kao i za Luburića. Samo nekoliko dana kasnije pogiba Mijo Babić pa je Luburić na novoj dužnosti. Prema sjećanju logoraša, Luburić je dolazio u Slanu. Sudjelovao je u mučenju i ubijanju.

Ljubo Miloš kao časnike u logoru nabraja Ivicu Brkljačića, Antona Remenara, Josu Matijevića, Ivana Raku, Antu Marića, Matu Mandušića, Milu Barešića i Ventura Baljka. Bili su i drugi. Većina je tu stjecala praksu i usavršavala se, da bi istu radotu nastavili u drugim logorima.

Svoje su žrtve likvidirali u blizini logora, u predjelu Furnaža. Neke ljude nisu ni doveli do Slane ili Metajne. Ubijali su ih na brodu i bacali u more sa svezanim kamenom. Slično su prošle i pojedine grupe iz logora. U ženskom logoru su silovali i mlatili žene. Ni one nisu prolazile bolje od muškaraca. Slana je trebala imati istu ulogu kao i Jadovno. Najviše likvidacija bilo je sredinom kolovoza.

Dr. Otto Radan svoju zapisničku izjavu o hapšenju i boravku u logorima dao je u ožujku 1946. godine u uredu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu. Tada je bio sudac Vrhovnog suda Hrvatske. Uhapšen je 21. lipnja 1941. godine u svom stanu. Imao je 36 godina. Odveden je u sabiralište u Zagrebačkom zboru. Tu je zatekao ostale zatvorenike, uhapšene prije njega. U prostorima Zagrebačkog zbora nalazile su se istovremeno i neke ustaške pripremne bojne. One su upotrebljavale zatočenike za razne poslove i pritom su ih zlostavljali. U noći 22. na 23. lipnja na željeznički kolosijek postavljen je vlak s praznim zatvorenim teretnim vagonima. U njih su ukrkali skupinu od oko 200 Židova i odveli u Gospić. Tamo su ih prebacili do ustaškog stana gdje ih je dočekao Stjepan Rubinić i drugi ustaše. Tu su prenoćili, a sutradan su odvojili 25 ljudi i kamionom ih odvezli na Velebit u Jadovno. Sa sobom su vozili žicu za ogradu logora. Ostali su trebali doći za njima pješice. Ustaše su, međutim, izmijenili odluku i ostatak grupe je upućen preko Karlobaga na otok Pag. U njoj se nalazio i Otto Radan. Prema njegovu sjećanju, 25. lipnja, stigla je prva grupa zatočenika na Pag. Tamo ih je dočekala nova skupina ustaša. Podizali su prve barake na mjestu određenom za logor. Osim golog kamena ničeg nije bilo.

Treći srpnja odvojeno je 55 ljudi. Izabrani su stariji, prema sijedoj kosi. Rečeno im je da odlaze u novi logor na otoku. Po svoj prilici, ukrcani su na brod, na njemu likvidirani i pobacani u more.

U logor stižu nove skupine zatočenika. Gradnja velike barake na dva kata primicala se završetku. Počela se graditi cesta koja je povezivala istočnu uvalu sa zapadnom. Oko 10. srpnja noću je bjesnila tako snažna bura da se nedovoljno učvršćena konstrukcija barake srušila na ljude. Nekolicina zatočenika je poginula, a više ih je ranjeno. Deseetak težih ranjenika iznijeli su slijedećeg dana na obalu, jer su, navodno, trebali biti poslani u bolnicu. Logornik zatočenika bio je Bruno Di-amanstein. Dan-dva poslije toga stigao je u logor Stjepan Rubinić sa

dvojjicom ustaša iz Gospića. Diamanstein ga je izvijestio da je vjetar srušio baraku.

Sve skupine koje su stizale na Pag dolazile su iz Gospića. Bilo ih je iz različitih mjesta. Među prvima je dopremljeno 17 staraca, članova židovske masonske lože u Zagrebu. Zene su odvajali od muškaraca. Nalazile su se u posebnom logoru u Metajni. Mučene su, silovane i likvidirane. Stizale su i prve kolone Srba, većinom seljaka iz Like i s Korduna. Smješteni su na oko 100 metara udaljenosti od židovskog logora. S njima su postupali još gore nego sa Židovima. Odlazili su i oni na vanjske radove. Za svaku međusobno progovorenu riječ ustaše su ubijali. Govorili su za njih da su četnici. Bilo je i javnih strijeljanja. Dnevno su primali 80 grama kruha i nekoliko zrna pasulja skuhanih u vodi. Pili su slanu vodu jer su je donosili s izvora u blizini obale, pa je bila pomiješana s morem. Radilo se 10–12 sati na žestokoj ljetnoj pripeci.

Sredinom kolovoza Otto Radan je vraćen u kaznionicu u Gospiću.

S mnogo podudarnosti u pričanju Otta Radana o logorima Slana i Metajna govori u svojim sjećanjima i Zlatko Weiler. Rođen u Sušaku 1914. godine, kao dijete se preselio s roditeljima u Zagreb. Bio je službenik »Domaće tvornice rublja«. Bavio se sportom. Postizao je vrhunske rezultate. Prvak je Jugoslavije u stolnom tenisu i odličan gimnastičar. Uhapšen je 21. lipnja. Prošao je put dug 800 dana, iz logora u logor. Gospić i Pag, Krapje i Jasenovac. Pobjegao je olujne noći 4. rujna 1943. godine iz Jasenovca zajedno s Pavlom Levkovićem (Pavel Loew, op.p.). Stigli su do partizana. Postali borci I. proleterske brigade. Svoja sjećanja na boravak u logorima i bijeg opisao je poslije mnogo godina kao pukovnik JNA u mirovini.

Zlatko Weiler opisuje prilike u logoru Slana i daje nam kroniku najvažnijih događaja.

»Sutradan (26. lipnja, op.p.) je u toku prepodneva ceo transport od oko 500 zatočenika bio sa dva brodića prebačen u uvalu Slano (točno je Slana, op.p.) na Pagu, gde je već bio organiziran prihvatni logor za nas. Od improviziranog pristaništa vodila je staza duga nekoliko stotina metara do logora. Logor se sastojao od dve barake za smeštaj zatočenika (ostale su izgrađene poslije, op.p.) i Upravne zgrade u kojoj su bili smešteni ustaška posada i zapovednik logora ustaški vodnik Vrban (vjerojatno Ante, Ivan Devčić će tu dužnost upravo preuzeti tih dana, op.p.). Na tom čitavom delu otoka nije bilo nijedne travke, nikakvog zelenila, svuda samo kamen i para koja se diže od usijanog kamenja i noćne vlage.

Pošto smo se postrojili na prostoru ispred baraka, pred nas je stao ustaški satnik Maks Luburić u pratnji nekoliko oficira i održao kraći govor u kome nas je pozvao na red, rad i disciplinu. Upozorio nas je da će i najmanji prekršaj biti najstrože kažnjavao, a oni koji budu disciplinovani i poslušni vratiće se kućama nakon određenog vremena. Za jelo ni toga dana nismo dobili ništa, a preostali deo dana iskoristili smo za smeštaj u barake. Unutrašnjost baraka sastojala se od reda boksova na dva sprata, a u svaki boks smeštali smo se po trojica. Za upravnika logora (misli logornika zatočenika, op.p.) postavljen je logoraš Bruno Dijamanštajn koji je uživao

poseban tretman, stanovao je u zgradi zapovedništva, hranio se kao i ustaše, vršio raspored zatočenika na rad i bio 'dobar sluga loših gospodara'. Štiteći sebe i svoj privilegovan položaj, bio je nemilosrdan prema ostalim zatočenicima. Svoj neljudski odnos nastavio je i u Jasenovcu, gde se je ponašao kao 'slobodnjak' sve dok ga u julu 1942. nisu ubili ustaše na zverski način kao jednog od učesnika u tzv. 'zlatnoj aferi'.

Naš svakodnevni život odvijao se po ustaljenoj šemi: ustajanje u 5 časova, za doručak prazan čaj, u 6 časova odlazak na rad do 12 časova, ručak i odmor do 14. časova, zatim opet rad do 18 časova, posle toga odlazak na večeru i u 21 čas spavanje. Rad se sastojao od izgradnje pristaništa i puta širokog 3 metra od pristaništa do logora. Sve je to rađeno najprimitivnijim sredstvima – batom, čuskijom, lopatom i pijukom. Za hranu smo redovno dobijali sledeće: za doručak prazan lipov čaj, za ručak i večeru čorbu od krumpira bez trunke masti i soli.

Ustaše su očito nameravali da nas iscrpljujućim radom i slabom ishranom likvidiraju za kratko vreme. U hrani smo dnevno primali 500–700 kalorija, a poznato je da je za održanje golog života u uslovima rada potrebno da čovek uzima 3.500 do 4.000 kalorija dnevno. Pri tome su neljudsko ponašanje naših čuvara, vika i batinjanje za vreme rada, krajnje nehigijenski uslovi života i pomanjkanje vode usloveli da smo veoma brzo iscrpili sve svoje rezerve i formalno počeli da 'jedemo sami sebe'. Ljudi su se topili na očigled, od mladih i zdravih ljudi uskoro smo postajali živi kosturi. Do sredine jula pristigle su još dvije grupe zatočenika, među kojima je bilo mnogo poznatih drugova, a između ostalih i Majer Minc; on je i kasnije bio sa nama u Jasenovcu kao grupnik radne tzv. Mincove grupe. On je donio i nešto hrane, pa se sećam da je Pavelu (misli na Loewa, Levkovića, koji je bio jugoslavenski nogometni reprezentativac, op.p.) i meni svakodnevno davao po krišku salame i sira. Sta je to značilo u tim danima zna samo onaj ko je i sam bio na ivici smrti od gladi. Moram napomenuti da je Minc u toku celog svog logorovanja pokazivao izuzetne ljudske osobine, ne ustručavajući se da izloži i sebe i svoj autoritet grupnika kad je to bilo potrebno da bi spasio ili pomogao nekom zatočeniku.

U posebnim grupama je naknadno stiglo i nekoliko stotina jevrejskih devojaka; to su najvećim delom bile gimnastičarke iz 'Makabija' i zagrebačke studentice. Njihov logor se nalazio na suprotnoj strani logora i gotovo su sve likvidirane za vreme likvidacije logora na Pagu od 18. do 20. avgusta 1941. godine.«

Weiler posebno opisuje tri događaja koja je upamtio. Prvi se odnosi na snažnu buru koja je srušila krov barake u kojoj su stanovali. On govori o krovu i dva izvučena mrtva druga. U nekim se detaljima on i Otto Radan, koji opisuje isti događaj, ponešto razlikuju, ali se u osnovnom prikazu ne razilaze. Ozlijeđene u toj nesreći sutradan su odvezli brodićem. Oni nisu, međutim, stigli u bolnicu, kako su rekli u upravi logora. U Paškom kanalu pobacani su u more.

Weiler govori o šezdesetak snažnijih zatočenika koji su poslani na rad u pašku solanu. »Nadajući se boljim uslovima za rad i boljoj ishrani javio se veći broj, pa su na kraju izabrana 64 zatočenika, među kojima i gotovo cela fudbalska ekipa 'Makabija'. Svi su oni također ubijeni pri likvidaciji Paškog logora«, tvrdi Weiler. Zatim detaljno iznosi pokušaj bijega dvojice Židova.

»Sa nama na Slanom je bilo i nekoliko drugova koji su 1934–1935. prebegli iz Austrije. Dvojica od njih, Klajn i Kajzer, bili su istaknuti lakoatletičari, s tim što je Kajzer bio i najbolji trkač na 400 m u Jugoslaviji.

Jednog dana početkom avgusta, obojica su pokušala da pobjegnu iz logora tako što bi preplivali do Karlobaga i na taj način se spasili. Koristeći noć uspjeli su da se iskradu iz logora. Međutim, rano ujutro doveden je Kajzer samo u hlačama, bez obuće i bez gornje odeće, s krvavim podlivičima po telu od batinjanja. Iskrkali su ga na obalu i privezali za stub unutar logora. Ceo dan i noć je bio tako izložen a da nije dobio ni vode ni hrane.

Sutradan oko 10 časova pre podne postrojen je ceo logor da prisustvuje Kajzerovu streljanju. Opet je došao Luburić sa većim brojem oficira i održao govor u kome je istakao da sve nas koji se ne budemo pridržavali propisanog logorskog režima, koji pokušaju da pobjegnu ili da sabotiraju neradom čeka ista sudbina. Zatim su odvezali Kajzera i naredili mu da onako bosonog ode do zida za streljanje udaljenog oko 100 metara. Taj Kajzerov put 'kalvarije', na način kako je on to učinio, ispunio nas je sve neizrecivim ponosom: bez trunke straha na licu stupao je krvavim tabanima po oštrom kamenju do određenog mesta za streljanje. Okrenut prema nama, nemo se oprastao od svih nas u uverenju da njegova smrt neće biti uzaludna.«

Poslije toga je režim još više pooštren. Tako su dočekali 21. kolovoza, dan likvidacije logora.

Zlatko Weiler izričito spominje taj datum. Ostali ne preciziraju tačno, ali svi spominju dane oko 20. kolovoza, katolički praznik Veliku Gospu (15. kolovoza) i dane poslije njega.

U svakom slučaju, logor se prazni i likvidira u drugoj polovici kolovoza. Istodobno kad i Jadovno i Gospić. Preostale logoraše šalju u Gospić. U jednom transportu su žene sa djecom, a u drugome muškarci. U Gospiću se ne ostaje dugo. I tamo vlada žurba. Zajedno s logorašima iz Gospića kreću vlakovima prema Jastrebarskom.

Robert Farkaš je opisao da je njegovu grupu na Pag prevezla jedna mala lađa, na kojoj su bili tako natrpani da se mogla svakog trenutka prevrnuti. U »štivi« (unutrašnjost broda) u prostoru za deset osoba bilo je natrpano oko 30 pravoslavaca. Otvor je bio pokriven daskom. Bez svjetla i dovoljno zraka, čulo se samo zapomaganje. Kad je jedan stražar za trenutak otvorio poklopac, ukazala se užasna slika. Iznemogli ljudi, gladni i žedni, lovili su malo zraka. Lađica je pristala uz jednu pećinu. Iskrkali su se i po kamenju prešli jedno brdo, dok nisu došli u uvalu Slana. Tamo su našli neke zatočenike. Uvala je bila sam kamen. Ni trava nije rasla. Ni životinje. Samo kamen, baraka i više od 400 zatočenika. U baraci mjesta za 150 ljudi. Radili su. Jedni cestu, drugi zabijali u kamen stupove, vukli žicu, poravnavali teren. Nesnosna vrućina. Hrana iz dana u dan slabija. Jedan kruh na 16 dijelova, a poslije i na 20. Potkraj ga nije uopće bilo. O higijenskim uvjetima ni govora. Bez ikakvih lijekova. Prati se nije moglo. Bez zahoda. Improvizirana latrina, trideset metara od barake, otvorena, bez zaklona. Javila se dizenterija. Ljudi su iznemogli. Oslabili. Od bolesti, gladi i rada. Dolazili su novi zatočenici. Neki su odlazili. Rekli bi da idu na lakši rad, ili u

solanu u Pag, ili u drugi logor. Poslije se nitko nije javio, nikada. Na drugom brežuljku bio je srpski dio logora.

Oko 20. kolovoza Robert Farkaš je prebačen, opet preko Karlobaga i Velebita, u Gospić, pa u Jasenovac.

Anica Ehrenfreund-Polić, rođena 1904. godine u Bjelovaru, uhapšena je sa suprugom u Zagrebu 9. srpnja 1941. godine. Slijedio je Zagrebački zbor, zatvoreni vagoni i Gospić. Iz Gospića u Karlobag. Muškarci su otpremljeni na Pag u jednom trabakulu, oko 350 žena i djece u drugome u Metajnu. Stigli su 13. srpnja. Smješteni su u dvije nedovršene nastambe. Na početku kolovoza prebačene su u Slanu, gdje su bili zatočeni njihovi muževi i logor pravoslavaca. Starice i majke s djecom dobile su nekakvo prebivalište u jednoj velikoj drvenoj baraci. Ostale su žene bile na golom kamenu na otvorenome. Hranu gotovo nisu dobivale, skapavale su od gladi i žeđi. Ni jednog drveta, ni sjene, nikakva zaklona od ljetne jare. Nakon dvadesetak dana ženski je logor upućen natrag u Gospić, jer je nailazila talijanska vojska. U Gospiću su im pridružili i muškarce iz Slane. Zajedno su u transportu od 55 vagona, u svakom po 50 ljudi, preko Jastrebarskog otpremljeni u Jasenovac.

Logor je ostao pust. Napušten. Uskoro talijanske okupacione vlasti šalju odred vojnika koji je ekshumirao i spalio leševe, jer su se bojali zaraze. Riječ je o ubijenima i zakopanima u Furnaži. Vrijedno je citirati dio izvještaja vođe tog sanitetskog odreda sanitetskog poručnika dr. Santea Strazzia, šefa I. dezinfekcione sekcije, koji je on poslao direktoru sanitetskog odjeljenja komande V. armijskog korpusa, a u kojemu izvještava o svojem nalazu i obavljenom zadatku. Taj dokument iz arhive okupacione vojske svjedoči o zločinima u ustaškom logoru u Slani. Odred je krenuo iz Kraljevice 11. rujna, a izvještaj je datiran 22. rujna 1941. godine. U njemu se, među ostalim, navodi:

»... Pristupa se metodičnom radu ...

Uklanja se sve kamenje s nasute zemlje, lopatama se uklanja oprezno sloj po sloj zemlje po čitavoj dužini groblja i poslije odstranjenja prvih nekoliko centimetara zemlje, pet do dvadeset centimetra, pomaljavu se brojne ruke, često vezane, noge bosa ili katkad obuvane, glave s licem na više ili koje pokazuju potiljak.

Ovo pomaljanje udova ili glava iz zemlje, iako smo više puta na to naišli, ipak je izuzetak kod ovakve vrste ukopavanja, jer gotovo uvijek kada se skine zemlja, nailazi se na sloj kamenja koji leži na leševima, a koji se mora odstraniti prije nego što se pristupi vadenju leševa.

Nastojali smo da protumačimo razlog zašto se ovdje nalazilo kamenje, pa učinivši jedan pokušaj na dijelu groblja koji je još neobitavan (!), došli smo do zaključka da se ukop vršio na ovaj način: Oni koji su bili određeni za ukop, sa svezanim gornjim udovima ili povezani po dvojica ili trojica zajedno (uvijek žicom za električnu struju) bili su postavljeni na hrpu zemlje, izbačene kopianjem jame, i padali su u njih pokošeni mitraljezom ili smrtno ranjeni hladnim oružjem. U tom momentu, kada – vrlo vjerojatno i kao što položaj leševa dokazuje – smrt još nije nastupila, srušeno je najveće kamenje sa podnožja zidova s obje strane, koje je u padu povuklo za sobom zemlju, pa je tako sahrana bila izvršena s malo muke i brzo. Da su sa-

hranjivali i smrtno ranjena, ali još ne mrtva lica, dokazuje izobličeni i tragičan izraz lica većine ovih leševa.

Izvlačenje leševa bilo je naročito teško stoga što nisu bili smješteni po nekom redu, nego nabacani neki s glavom na dolje, drugi zgureni, treći opet udova ispremiješanih s onim drugih leševa, neki međusobno vezani i porazmješteni u najnevjerojatnijim položajima.

Na nekima su mjestima leševi bili čak u pet slojeva jedan povrh drugoga, u drugima je manje slojeva, već prema tome, kako je dozvoljavala dubina jame s kamenim dnom. Gotovo svi muški leševi imali su gornje i donje udove vezane... U blizini jame nađene su mitraljeske čahure, ali kod mnogih leševa, koji su još bili dobro očuvani, bilo je moguće konstatirati smrtno rane od hladnog oružja na prsima, na leđima, na vratu... Jednoj mladoj ženi potpuno su odrezane dojke ostrim oružjem. U dvije jame našli smo samo žene s djecom, ali u drugim jamama bili su izmiješani muškarci, žene i djeca.

Stanje leševa bilo je različito u raznim zonama, jer su ukopani (I) u različito vrijeme, pa dok su neki leševi mogli biti stari oko mjesec dana, drugi su bili dva ili možda tri mjeseca. Kad smo izvadili koji leš pomoću trozuba... postavili smo ga na improvizirana nosila i prenijeli na drvene lomače... naročito pripremljene, gdje je leš bio obilno natopljen gorivim tekućinama i spaljen. Svaka lomača služila je za spaljivanje oko 20 leševa... Zbog saponifikacije nekih leševa, kao i uslijed impregniranja zemljom, sagorijevanje je išlo polako, ali potpuno, tako da nije ništa preostalo osim pepela, potpuno uništeni organski materijal.

Tako je spaljeno 791 tijelo...

Od tih leševa bilo je 407 muškaraca, 293 žene i 91 dijete u dobi od 5 do 15 godina. Među ovima bilo je jedno dijete u povelju od oko 5 mjeseci.

Lice koje mi je služilo kao razborit vodič kod pronalaženja raznih zona, koje je trebalo urediti, kazalo mi je da je najveći broj deportiranih u Slani bio bačen u more vezan uz veliko kamenje, a da su mnogi sami sebi oduzimali život skočivši u vodu...«

Ovaj izvještaj ima posebnu vrijednost, jer je napravljen neposredno poslije ubijanja, dok su tragovi i leševi bili još dobro uočljivi.

Južno od žičane ograde koja je zatvarala odjel logora za Srbe nađeno je manje groblje u kojem su se nalazili leševi u drvenim sanducima. Talijani te grobove nisu otvarali. Najvjerojatnije su tu pokopani logoraši koji su umrli prirodnom smrću. Ustaše su to ponekad dopuštali. Znamo da je takvih sahranjanja bilo i u drugim logorima.

Pouzdanost se zna da je među ubijenima u Slani i Metajni, prema istraživanjima i spiskovima Arhiva Hrvatske, bilo 87 Zagrepčana. Veću grupaciju su vjerojatno činili uhapšenici iz Grubišna Polja koji su iz »Danice« poslani u Gospić, odatle u Jadovno, a zasigurno i u Slanu. Ostali su bili grupe ili dijelovi transporta koji su iz raznih mjesta stizali u Gospić pa odatle raspoređivani. Posebno je moralo biti ljudi iz Like na kojima su domaće ustaše iskaljivali svoj bijes i osvetu.

O Slani i Metajni pisao je Ante Zemljarić u svojoj knjizi »Haron i sudbine«, Beograd, 1988.

Međutim, logore Jadovno, Slana i Metajna treba proučavati u određenoj međuzavisnosti. Posebno što se tiče utvrđivanja broja žrtava. Taj

bi se broj u cijeloj grupaciji gospićkih logora mogao kretati između petnaest i dvadeset pet tisuća žrtava. Raspon je velik upravo zbog toga što su potrebna, a danas već moguća, preciznija nova istraživanja. Osobito u odnosu prema ostalim ustaškim logorima, sveukupnosti žrtava u njima, trajanju ove grupacije logora, dopremanju ljudi iz pojedinih krajeva i drugim okolnostima.

Logor Kruščica

Treći logor Ustaške obrane nalazio se u selu Kruščici, po kojemu je dobio ime, udaljen je 17 kilometara od Travnika, ili 5 kilometara od željezničke stanice Vitez.

U Kruščici je za vrijeme Banovine Hrvatske postojao koncentracijski logor. Posljednji internirci u njemu bili su ustaše. Uhapšeni su u toku 1940. godine i najprije su bili u koncentracijskom logoru u Lepoglavi, a odatle su prebačeni u Kruščicu. Oslobođeni su na dan proglašenja NDH. Bilo ih je tridesetak. Među njima Juco Rukavina, Ivan Oršanić, Jure Frković i druga poznata ustaška imena. Prvih dana nove države razoružavali su jugoslavensku vojsku i zarobljavali »srpske oficire i četnike«, uspostavljali ustašku vlast u Travniku, Bugojnu, Livnu i Drnišu. O tome je opširno pisao: »Hrvatski narod« 18. travnja 1941. prilikom njihovog svečanog dočeka u Zagrebu. Primio ih je i poglavnik.

Ustaše su taj koncentracijski logor još istog ljeta pretvorili u sabiračnice za Srbe iz šire okolice Sarajeva. Na početku kolovoza pobunila se grupa zatočenika. Sarajevski »Novi list« je 12. kolovoza pisao da je 6. kolovoza 1941. godine grupa interniraca izvela:

»... organizirani napadaj na čuvare logora u namjeri da pobjegnju. Došlo je do žestoke borbe u kojoj je junački poginuo ustaša-povratnik Jozo Gesler. U toj borbi ubijeno je 29 pobunjenika, dok su ostali 41 stavljeni pred senat Pokretnog prijekog suda koji ih je osudio na smrt. Kazna je izvršena strijeljanjem u zakonski propisanim roku.«

Logor Ustaške obrane Kruščica je postala potkraj 1941. godine. Organizirao ga je Vjekoslav Luburić, zapovjednik je bio Mate Mandušić, a osiguravali su ga dijelovi 13. bojne.

Logor se nalazio u šumi na napuštenom Guttmanovom imanju. Prvi transporti zatočenika stizali su između 28. kolovoza i 1. rujna. Bile su to uglavnom Židovke sa djecom iz Slane, Gospića i Jastrebarskog. Bilo je Židova emigranata iz drugih zemalja. Računa se oko tisuću zatočenika. Zatim pristižu nove grupe Židova iz Bosne, a najviše iz Sarajeva. Dovedeno je oko 200 žena i djece srpske nacionalnosti. U rujnu je tu bilo oko tri tisuće ljudi.

Od željezničke stanice u Vitezu pješačili su blatnim cestama. Bilo je pet baraka i dvije zidane kuće. Muškaraca je bilo manje. Smješteni su u kuće, a žene su sa djecom bile u barakama. I po 500–600 u jednoj.

Prehrana je i ovdje bila bijedna. Jedanput na dan malo krumpira i graha. Židovska bogoštovna općina u Sarajevu slala je velike količine hrane, ali je logoraši nisu dobivali. Stražari su sve to prodavali u Vitezu i Travniku. A neki su bezočno iste te namirnice prodavali u samom logoru za visoke cijene.

Uvjeti života teški. Prljavština i smrad. Svakodnevno su logoraše tukli i kundačili. Najgore je bilo kad su među njih upadali noću.

Krušćica je i dalje bila sakupljalište. Ništa se nije radilo. Ukinuti su logori u Gospiću, na Pagu i Velebitu, a zamjene još nisu osigurane. Čekao se Jasenovac i neki drugi. I čim je bilo moguće, krenulo se. Svi muškarci stariji od 14 godina 28. rujna 1941. odvedeni su u Jasenovac, a žene i djeca u dva transporta u Lobor. Nakon toga su rasklopljene barake te poslana za njima u Jasenovac.

Anica Ehrenfreund-Polić opisala je što se događalo s transportom logoraša iz Slane, kad je stigao u Jasenovac.

U Jasenovcu je kompozicija stajala jednu noć. Tada su ustaški stražari nahrupili u vagone, pretresli su svu prtljagu i oduzeli sve dragocjenosti i vrednije odjevne predmete. Rijetko je kome uspjelo nešto sakriti. Odvukli su neke mlade zatočenice da bi ih u jednom praznom vagonu tukli i silovali. Na kraju su im zaprijetili da će ih ubiti, ako budu i riječ progovorile o tome što im se događalo. Djevojke su se vratile psihički i fizički ispremlaćene. Muškarci su odvojeni i odvedeni prema jasenovačkom logoru, a žene i djeca odvezeni su u Slavonski Brod. Njih 112 smješteno je u privremeno organiziran logor u bivšoj kući dr. Kuhna. Nisu dugo zadržani. Ponovo su svi utovareni u stočne vagone u Bosanskom Brodu i poslani u logor Krušćica. Bilo je to na početku rujna 1941. godine. Logor je bio na napuštenom imanju, gdje su se nalazile dvije zidane nastambe i neke gospodarske zgrade te nekoliko nedovršenih baraka. Njih oko 80 bilo je natrpano u maloj prostoriji jedne zidanice. U barakama je bilo mnogo gore. Ležale su doslovce u blatu. Po nekoliko dana nisu dobivali ni mrve hrane. Sa zatočenicama su postupali nadasve okrutno i prostački ogavno. Noću su provaljivali u nastambe, gazili ih, a neke izvlačili, tukli i silovali. Židovke i pravoslavke. Dopremljeno je oko 2000 sarajevskih Židova i Židovki. Dodijelili su im nedovršene barake. Tu je pogotovo vladala nečistoća, bijeda i bolest. Premetačine i pljačkanje novca, dragocjenosti i drugih predmeta i dalje su se nastavljale. Sarajevska židovska općina slala je kamionima živežne namirnice za zatočene. Također odjevne predmete i rublje. Od svega toga zatočenicima nisu dobili gotovo ništa. Ustaše su sve zadržavali za sebe i prodavali. Poslije šest tjedana provedenih u Krušćici Anica Ehrenfreund-Polić u transportu od ukupno 1200 židovskih žena i djece i 300 pravoslavki odvedena je preko Zagreba u novi logor u Loboru.

Meisel Sabina, 36 godina, s mužem, kćerkom od dvije godine i majkom od 64 godine, uhapšena je u Zagrebu sredinom srpnja. Iz Zagrebačkog zbora poslani su u Gospić. Njezina kalvarija je slična Aničinjoj.

Karlobag – Metajna – Slana – Gospić. Pa onda Slavonski Brod – Bosanski Brod – Krušćica. I ona je odatle stigla u Lobor.

O rušenju i prenošenju baraka pisao je Adolf Fridrih. Uhapšen je u Zagrebu potkraj kolovoza i zatvoren na Zavrtnici u prostorijama »Kri-staliuma«. Odatle je odveden u Logor II, Bročice. Radio je na nasipu.

»Slijedećeg jutra kod nastupa za rad logornik (Bruno Diamanstein, op.p.) je tražio 30 jačih mlađih zatočenika, koji nisu iz Bosne, da idu u Krušćicu kod Travnika rušiti neki logor, koji je navodno bio postavljen još za vrijeme stare Jugoslavije za političke krivce, a za vrijeme NDH su ondje bile zatočene židovske i pravoslavne žene i djeca iz raznih krajeva Bosne. Javilo se nas oko 70 i bili smo odvojeni u poseban red. Logornik je lično svakoga pitao odakle je i birao je mlađe i još neiscrpljene do kraja. Među 30 izabranih bio sam i ja, pa smo odmah krenuli sa svojim stvarima u samo mjesto Jasenovac u tabor. U taboru smo primili alat i hrane za 14 dana rada za nas i za ustaše. Do stanice su nas prevezli kolima i ondje je bio već pripremljen poseban vagon, koji je bio prikopčan uz jedan teretni voz. Navečer smo se ukrkali nas 30 zatočenika i 40 ustaša s poručnikom Mandušićem, koji nas je vodio ...

Rad na rušenju baraka i logora trajao je 10 dana. Za to vrijeme hrana je bila dobra. Dobijali smo i po pola kruha na dan. Samo je na našu nesreću čitavo vrijeme padala kiša od jutra do mraka, a nas su tjerali na posao od mraka do mraka. Morali smo na brzinu i ručati. Kroz ovih 10 dana je nekoliko nas obolilo od nahlada, a jednome je pala greda na nogu i prebila mu je. Jednoga su ubili, jer je navodno razgovarao sa nekim seljakom. Kažnjavali su i mlatili su nas na sve moguće načine pa je do kraja ovoga rada ostalo još samo nas 16 da se vratimo u Jasenovac. Imali smo priliku da vidimo u kakvim su vlažnim podrumima bile zatvorene žene i djeca tog logora, bilo ih je i u kokošnjcima i u svinjcima. Kad je sav posao bio gotov, utovarili smo građu u 14 vagona i krenuli sa ranjenima i bolesnima nazad za Jasenovac. U samom vagonu je Mandušić još dva bolesna zatočenika ustrijelio, koje su ustaše onda izbacili iz jurećeg voza. Kiše su tek onda bile prestale, bilo je vedro i hladno, a po svim brdima je padoo već i snijeg.

Mi smo mislili, da je nasip sigurno već gotov, ali kad smo došli, vidjeli smo da jandnici još rade, iako je zemlja već bila smrznuta. Građu smo istovarili iz vagona, koju su drugi zatočenici odvukli do mjesta Jasenovca, a nas su otpratili u logor Jasenovac 2. Kad smo stigli pred logor, vidjeli smo da je cijeli logor pod vodom i morali smo cijeli kilometar gaziti najmanje 10 cm duboku vodu, iako je bio decembar.«

Logor u Jastrebarskom

Sredinom kolovoza 1941. godine Jastrebarsko je poslužilo za privremeni smještaj dijela logoraša koje su ustaše dovodili iz Gospića i Slane. U gospodarskim zgradama dvorca Erdödy nastanili su se zatočenici. Bilo ih je više stotina. Neki transporti nisu ostajali u Jastrebarskom, nego su išli izravno u Jasenovac i Krušćicu.

Život u jastrebarskom logoru bio je snošljiv. Po svemu bolji od onoga u Gospiću, a posebno u Jadovnu i u Slani. Ali u Jastrebarskom

nisu ostali dugo. Sredinom rujna odvođe ih dalje. Hrvate su poslali u »Danicu« u Koprivnicu. Židovke i Srпкиnje sa djecom u Lobor.

Helena Pacht se sjeća kako su bili smješteni u veliki hambar pokraj starog Erdödyeva dvorca. Uspostavljene su veze s porodicama, Partijom, Narodnom pomoći. Stizali su paketi. Seljaci su dolazili s košarama hrane pred logor. U usporedbi s Gospićem, Jastrebarsko je značilo »oporavak«. Bilo je ljeto. Cijeli dan su bili na zraku. Dopusšteno im je kretanje unutar označenog kruga. Logor je bio improviziran na brzinu. Sastojao se od hambara i terena kraj dvorca, omeđen potokom, kome je pridodana žica. U podrumu su se, po pričanju, nalazili oficiri jugoslavenske vojske koje su zarobili Nijemci.

Antea Korčulanin također potvrđuje da u Jastrebarskom ne rade ništa. S njima su iz dubrovačke grupe seljaci iz Župe, Katavić, Milka Tošević, Židovka Klein sa djetetom i primalja. Otac Klein je još bio živ, ali nije više s njima. Stigao je do Jasenovca. Onda je stradao. U Jastrebarskom ih nije bilo mnogo. Smješteni su u hambaru. Velikom, na katove. U podrumu su bili muškarci, pravoslavci, i jedna obitelj Roma, otac i sin.

U Jastrebarskom Antea Korčulanin susreće Luciju Borjan, Mariju Gržetić, Anku Butorac, Finu Grković, Ljubicu Sagi, Dragicu Čika, Veru Gregurović, Veru Jelić, Hertu Buban, Bešku Turković, Sofiju Jović, Zoru Vučilovski, Ružicu Markotić i druge. Iz Jastrebarskog su u »Danicu« otišle žene i muškarci, uglavnom Hrvati komunisti, bilo je i nešto Srпкиnja. Židovi i Srbi: žene i djeca u Lobor, muškarci u Jasenovac.

U »Danici« se prvi put od hapšenja porodica Korčulanin morala odvojiti. Antea je s majkom, a otac je posebno s muškarcima. Ona i majka ostaju u Koprivnici do 6. prosinca. Toga dana su odvedene u Zagreb. Ali ne na slobodu, kako je otac mislio, nego u zatvor. Najprije su 20 dana u Petrinjskoj ulici, a onda 6 dana na Savskoj cesti. Otac ostaje u »Danici«. Na Savskoj cesti se formira prvi transport žena za Staru Gradišku. Bilo ih je oko 40. Među njima su majka i kćerka Korčulanin. Odlaze 2. siječnja 1942. godine. Ovoga puta putuju udobnije, putničkim vlakom, trećom klasom. Tamo će se ponovo susreti s ocem, koji će preko Zagreba i Krapja stići u Staru Gradišku. Bit će to za nje ga teško razočaranje i strašan susret, jer je živio u uvjerenju da su puštene. U kratko vrijeme je propao. Krapje ga je dotuklo. Ostao je i bez zlatnog mosta u čeljusti. U Staroj Gradiški i dalje će propadati. Na kraju će 18. listopada 1943. godine umrijeti od iscrpljenosti, izgubivši nadu da će barem one biti spasene.

U Jastrebarskom su ponovo uspostavljene veze između komunista u logoru i partijske organizacije izvana. I tu se, kao u Gospiću, sve polagalo na zajednički bijeg. Rukovodstvo grupe je vjerovalo da će se to moći organizirati, pa je svaki drugi pokušaj odbacivan, jer bi otežao postizanje toga cilja. Jadrešin kaže: »Naše partijsko rukovodstvo u logoru Jastrebarsko bilo je tačno obavješteno o neuspelom bekstvu drugova iz Kerestince i zbog toga oni nisu dozvolili da se beži iz logora

bez snažnije podrške organizacije izvana.« Anka Butorac o tome piše: »Putovali smo od Gospića do Jastrebarskog punih 38 sati u zatvorenim vagonima. Kad smo stigli u Jastrebarsko, bilo nas je 1.300 katolika, Židova i pravoslavaca. Odmah smo se sastali Mirko, Marijan i ja. Rekla sam da postoji mogućnost bijega. Odgovor je glasio: mi radimo na tom i već smo poslali Čizmeka a sada ide Sasso s tim podatkom da se dogovori sa svojim rođakom u Jastrebarskom kako bi drugovi s rada imali gdje da se presvuku i pričekaju prvi vlak.«

Ali je i Jastrebarsko prošlo bez rezultata.

Pokazalo se da je komplicirano izvesti organizaciju bijega cijele grupe. Najprije je trebalo nekoliko dana dok su uspostavljene prekinute partijske veze i ostali kanali. Nakon toga nastaje dogovaranje što činiti i kako? Trebalo je procijeniti stanje i prilike u logoru, predvidjeti sve mogućnosti i izbjeći sve opasnosti, a pritom se nisu smjele smetnuti s uma opća situacija i prilike izvan logora. U Zagrebu bjesni teror. Ustaše danomice strijeljaju. Partija organizira diverzantske akcije. Sve je žešća hajka na komuniste. Provaljuju se stanovi. Padaju veze i s njima aktivisti pokreta. A bijeg tako velike grupe mogao je uspjeti samo uz savršenu organizaciju. Nije se smjelo dopustiti da se ponovi Kereštinac. O mnogo čemu se trebalo pobrinuti. A vremena je bilo premalo.

Događaji su se redali gotovo filmskom brzinom. Oni su u kratko vrijeme prebacivani iz jednog logora u drugi. Partija je zbog toga gubila veze, a kad bi ih nekako i s mukom uspostavila oni su već bili drugdje. Kad je, naprimjer, grupa odvedena u Gospić, isprva se uopće nije znalo gdje su. Čak se sumnjalo da su ubijeni. Naposljetku se od nekih porodica saznalo da su u Gospiću. Upravo su tamo poslane prve pošiljke hrane, a oni su već bili u Jastrebarskom. U izvještaju Pokrajinskog odbora Narodne pomoći o tome se navodi:

»Sa Jastrebarskim je bila odmah uspostavljena veza i nošeni su paketi gotovo svaki dan. Tamo su putovale Kovačić Olga (Žoga), Ivanković Adela, Šnidaršić Anđelka, Rakar Anica i gotovo svi članovi familija interniraca koji su sa nama saradivali. Partijska veza bila je drugarica Kovačić Olga.«

U Jastrebarskom su zadržani do sredine rujna, kad su otišli u »Danicu«.

»14. septembra 1941. (dan kad je dignuta Pošta u Zagrebu u zrak) otpremljeni su naši drugovi iz Jastrebarskog u već postojeći logor 'Danica' u Koprivnici u koji su do tada bili masovno internirani Srbi iz svih krajeva Hrvatske«, piše u izvještaju »Rad Pokrajinskog odbora Narodne pomoći od god. 1940. do konca 1941. g.« I nastavlja: »Nakon kratkog vremena uspostavljena je veza i slani paketi kao i u Jastrebarsko.«

Useljeničko-iseljenički logori

Povod za iseljavanje Srba iz Nezavisne Države Hrvatske u Srbiju dali su Nijemci svojim zahtjevom da deportiraju Slovence s područja koja su zaposjeli. Oni su namjeravali potpuno germanizirati dijelove Slovenije koje su pripojili Njemačkoj. Zbog toga su njemačke vlasti odlučile da presele Slovence iz okupiranih krajeva u unutrašnjost Srbije. Heinrich Himmler je 18. travnja 1941. odobrio »smjernice za iseljenje inorodnih elemenata na području Donje Stajerske«. Prvi sastanak o deportacijama održan je u Grazu 6. svibnja. Predviđeno je bilo da se iseli 260 do 280 tisuća Slovenaca u krajeve okupirane Srbije između Dunava i Kragujevca. O tome su obaviještene kvislinške i okupacione vlasti u Srbiji. U Beogradu je održano nekoliko sastanaka. Ali tada se mijenja plan iseljavanja, jer su ustaše izrazili želju da se u njega uključi i teritorij NDH. Oni bi rado, rekli su, preuzeli dio deportiranih Slovenaca u zamjenu za isti broj Srba koje bi iselili iz Hrvatske u Srbiju. Nijemci su prihvatili prijedlog.

Detaljan dogovor je bio na konferenciji koja je 4. lipnja održana u Zagrebu. U prisutnosti mjerodavnih predstavnika Trećeg Reicha i ustaške države točno su određeni rokovi preseljavanja Slovenaca i Srba. Zaključeno je da će do 3. srpnja 1941. godine 3000 Slovenaca iz Stajerske biti preseljeno u Srbiju. Ali njihovi će katolički svećenici biti preseljeni u Hrvatsku, jer će u zamjenu NDH preseliti u Srbiju isti broj pravoslavnih svećenika s njihovim obiteljima. U takozvanom drugom valu bit će od 10. srpnja do 30. kolovoza preseljeno još 25.000 Slovenaca. U isto vrijeme bit će iz NDH preseljen u Srbiju podjednak broj Srba. Oko 65.000 Slovenaca, većinom seljaka iz graničnih krajeva Donje Stajerske, kao i 80.000 iz Koruške, preselit će se od 13. rujna do 31. listopada 1941. Osim toga, iz NDH iselit će se još 30.000 u Hrvatskoj nezavičajnih Srba u Srbiju. To će se preseljenje provesti do 31. listopada 1941. Sve će preseljenike u većim ili manjim transportima povjerenici jedne države predati povjerenicima druge. Oni su sa sobom mogli ponijeti samo do 30 kg prtljage po osobi, a seljaci su mogli povesti kola i konjsku ili stočnu zapregu. Svaka deportirana osoba mogla je imati uza se 500 dinara.

Na osnovi tako razrađenog plana, osnovan je u Zagrebu poseban ured pod nazivom Državno ravnateljstvo za ponovu koji je imao tri glavne podružnice: u Banjoj Luci, Osijeku i Sarajevu i odgovarajuće organe u kotarima i općinama.

»Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za ponovu«
glasi:

Cl. 1.

»U smislu odsjeka IV. zakonske odredbe o državnoj vladi od 24. lipnja 1941. broj CLXVIII.Z.p. 499-1941. osniva se Državno ravnateljstvo za ponovu s djelovanjem na celokupnom području Nezavisne Države Hrvatske, kojem je na čelu državni ravnatelj, a koji je izravno podvrgnut predsjedničtvu vlade.

Cl. 2.

U djelokrug Državnog ravnateljstva za ponovu spada uređenje svih poslova useljavanja, smještaja i izseljavanja pučanstva; preuzimanje i predaja posjeda i inih dobara iz ruke izseljenih u ruke useljenih odnosno naseljenih, te privremena i međutomna uprava na takvim imanjima i dobrima.

Unutarnje naseljavanje (kolonizacija) kao takovo ne spada u djelokrug ovoga ravnateljstva.

Cl. 3.

Za izvršavanje i provođenje odluka Državnog ravnateljstva za ponovu imaju se osnovati potrebiti odsjeci i uredi. Podjedno se ima postrojiti posebno 'Ponovničko oružništvo', koje će stajati na raspolaganju ravnateljstva kao posebno oružano tijelo za osiguranje nesmetanog provođanja ponovničke zadaće.

Cl. 4.

Novčana sredstva te pomoći državnih i samoupravnih vlasti određena su čl. 14. do 16. Zakonske odredbe o državnoj vladi.

Cl. 5.

Provođenje ove zakonske odredbe povjerava se predsjedničtvu vlade, koje će izdati provedbene naredbe i propisnike o ustrojstvu i poslovanju ovog državnog ravnateljstva.

Cl. 6.

Ova zakonska odredba stupa na snagu proglašenjem u 'Narodnim novinama'.

U Zagrebu, 24. lipnja 1941.

Poglavlak:

Dr. Ante Pavelić, v.r.«

Dva tjedna kasnije Pavelić donosi i »Provedbenu naredbu predsjedništva vlade zakonskoj odredbi o osnutku Državnog ravnateljstva za ponovu od 24. lipnja 1941.« Ona glasi:

»Cl. 1.

Državno ravnateljstvo za ponovu obavljat će:

a) sve poslove oko izseljavanja stranog življa iz Nezavisne Države Hrvatske. U vršenju te dužnosti ono će skupljati sve potrebne podatke o osobama, koje treba izseliti, izdat će o tomu sve potrebne odluke te ih izvršivati. Preuzimat će pokretnu i nepokretnu imovinu izseljenih osoba, pa ju što prije predavati na raspolaganje Zavodu za kolonizaciju, a dotle privremeno upravljati i vršiti nadzor nad tom imovinom, i obavljati neodgodive poslove na njoj,

b) poslove useljavanja i smještanja useljenika, koji kod naseljenja ne dobivaju nekretnine.

Cl. 2.

Svi poslovi unutarnje kolonizacije i smještanja iz inozemstva useljenih Hrvata na nekretnine u domovini ne spadaju u djelokrug ravnateljstva za

ponovu nego isključivo u nadležnosti Zavoda za kolonizaciju prema dosadašnjim propisima.

Cl. 3.

Državno ravnateljstvo ima se u svim poslovima držati uputa i ovlasti, koje će mu izdavati predsjedništvo vlade.

Nadzor nad radom Državnog ravnateljstva za ponovu vrši predsjedništvo vlade bilo po svojim organima bilo po naročito u tu svrhu određenim izaslanicima.

Cl. 4.

Ravnateljstvo za ponovu imat će središnji ured u Zagrebu, a prema potrebi u suglasju sa predsjedništvom vlade osnovat će po državi svoje urede, ispostave i povjereničtva.

Ustrojstvo i poslovanje središnjeg ureda, ispostava i povjereničtava uredit će se propisnikom, koga će izdati predsjedništvo vlade na prijedlog Državnog ravnateljstva za ponovu.

Cl. 5.

Za izvršenje u Cl. 1. određenih zadaća stoji Državnom ravnateljstvu za pomoć ponovničko oružništvo. Ono će se ustrojiti i izobraziti pod nadležnošću ministarstva domobranstva, te stoji stegovno pod ministarstvom domobranstva a pod nadležnošću vojnih sudova.

Njegovo potanje ustrojstvo propisat će se propisnikom po ministarstvu domobranstva u suglasju s predsjedništvom vlade.

Cl. 6.

Sve državne oblasti dužne su unutar svoje nadležnosti Državnom ravnateljstvu za ponovu pružiti potrebitu pomoć.

Cl. 7.

Proti odlukama Državnog ravnateljstva za ponovu dozvoljen je utok u roku od 15 dana putem ravnateljstva na predsjedništvo vlade. Utok nema obustavne moći.

Proti rješenju predsjedništva vlade nije dozvoljena tužba na upravni sud.

Cl. 8.

Novčana sredstva potrebna Državnom ravnateljstvu za ponovu za provađanje njegovih zadaća određuju se u državnom proračunu.

Do donošenja državnog proračuna odredit će se novčana sredstva iz vanrednom navjerom.

Cl. 9.

Državno ravnateljstvo za ponovu držat će se u svemu propisa Cl. 14. do 17. zakonske odredbe o državnoj vladi Nezavisne Države Hrvatske od 24. VI. 1941.

Cl. 10.

Ova provedbena naredba stupa na snagu danom proglašenja u Narodnim novinama.

U Zagrebu, dne 26. lipnja 1941.»

U provođenju plana angažiran je državni aparat, ustaške organizacije i vojska. Izdane su okružnice u kojima se s najvećom preciznošću daju upute koga treba obuhvatiti deportacijom, na koji način određene osobe dizati iz domova, što smiju ponijeti sobom, kamo ih upućivati i kako pri tome postupiti. U okružnicama ustaše su često doslovno prepisivali slična uputstva koja su izdavali nacisti u okupiranim po-

družjima. Deportirane osobe najprije su sakupljane u lokalna sabirališta, a odatle su odvođene u tri glavna iseljenička sabirna logora: Slavonska Požega, Bjelovar i Caprag kod Siska.

Pavelić je za ravnatelja Državnog ravnateljstva za ponovu postavio Josipa Rožankovića, a kao specijalni delegat vojskovođe S. Kvaternika imenovan je glavnostožerni pukovnik Stjepan Jendrašić. U glavnom štabu deportacionih akcija bili su još povjerenik glavnog ustaškog stana Tomo Grgić, konjički satnik Dragutin Penava, dr. Milutin Jurčić, predstojnik ureda za iseljavanje, i Stjepan Vedrina, predstojnik ureda za useljavanje. Tom štabu, koji je bio »ovlašten da u cilju izmjene pučanstva, a u sporazumu s upravnim i drugim vlastima, izvrši iseljavanje Srba sa cijelog teritorija Nezavisne Države Hrvatske u Srbiju«, treba dodati još i zapovjednike logora a to su: ustaški satnik Ivan Stier, zapovjednik logora u Slavonskoj Požegi, sa svojim zamjenikom ustaškim pobočnikom Emilom Klaićem, zatim pješački poručnik Stanko Ostojić, zapovjednik logora u Bjelovaru, i Ljubomir Sesseglija, zapovjednik logora u Sisku, odnosno Capragu. Državno ravnateljstvo za ponovu izdalo je detaljna uputstva za osnivanje i rad ureda za iseljavanje u kotarima. U njima su razrađene smjernice kako treba organizirati sabirališta, kako u njima osigurati nadzor. Ujedno su policijski organi i državni aparat upućeni kako će otpremati ljude.

Posebno je određeno na koji način treba urediti logor. On mora biti ograđen bodljikavom žicom dva metra visine. Žica je pletena horizontalno i vertikalno na udaljenosti 20–25 cm. Ako već postoji obična ograda, treba je ojačati bodljikavom žicom. Na uglovima te među prostorima moraju se postaviti rasvjetni stupovi, visoki 3–4 metra, a u svakom uglu postaviti natkrite stražarnice visoke 2–3 metra u kojima se nalazi po jedan stražar s automatskim oružjem. Zatim se govori o objektima za stanovanje, ležajima i ostalom. Posebno je razrađen postupak primanja u logore, oduzimanje imovine i osobnih stvari. Istodobno su precizirane mjere transporta i predaje deportiraca.

Državni ravnatelj izdaje točne naloge o djelokrugu rada i poslovanja zapovjedništva logora. Usporedo s time izdane su i druge okružnice i upute. Posebno je dogovarano transportiranje deportiranih osoba željeznicom. Napravljene su specijalne analize sa statističkim podacima o brojnom stanju Srba i vjeroispovijesti u svim kotarima i općinama Nezavisne Države Hrvatske. Poslije toga sačinjeni su popisi Srba na terenu zatraženi od odgovornih ustaških faktora. Tako su obavljene sve predradnje.

U Historijskom arhivu Zagreba nalazi se građa Državnog ravnateljstva za ponovu. Iako nije potpuna, jer su mnogi dokumenti izgubljeni, i ono što je sačuvano daje prilično uokvirenu sliku o iseljavanju. Postoje popisi iseljenih po kotarima, naznačeni su nosioci domaćinstava i njihovo zanimanje (trgovac, posjednik, srpski paroh, ratar, radnik, domaćica, činovnik, profesor, kovač, zvonar, sitničarka, gostioničar i slično). Zatim je naveden broj članova domaćinstva i adresa (mjesto i općina) odakle je ono iseljeno. Zanimljivo je da iz nekih kotara ima

veoma velik broj iseljenih (naprimjer, Grubišno Polje 2444, Bjelovar 1524), a iz drugih je mnogo manje, premda ih je po nacionalnom sastavu srazmjerno jednak broj. Po svoj prilici, u vrijeme sastavljanja tih pregleda u tim kotarima još nisu tako opsežno proveli akciju iseljavanja.

Posebno su opsežni »Popisi imovine iseljenika po kotarevima«. Za svako domaćinstvo navedeni su podaci o posjedu: kuće, gospodarske zgrade, oranice, livade, vrtovi, vinogradi, šume, konji, krave, volovi, ovce i ostalo. Negdje je naznačena i ukupna vrijednost u dinarima ili kunama.

Sačuvane su i transportne liste za iseljenike s nekih područja. One su i na njemačkom jeziku. Uz takve otpremnice uloženi su kartoni za osobe koje su na listi. Žute boje kartoni za činovnike, javne i privatne namještenike, radnike, popove i slična zanimanja. Ružičaste za trgovce, industrijalce, trgovačke zastupnike, bankare, ljekarnike i obrtnike.

Osnovane su također i ustanove za useljavanje. U kotarima povjerenstva za useljavanje. Dio Slovenaca naseljavaju na bivša srpska imanja. Tako se iz jednog sačuvanog »Iskaza Slovenaca koji su kolonizirani po Zavodu za kolonizaciju Zagreb – povjerenstvo za naseljene kotara Grubišno Polje« vidi da je naseljeno 56 domaćinstava. O ukupnom broju doseljenih Slovenaca i njihovom smještaju govori se u izvještaju državnog ravnatelja Državnog ravnateljstva za ponovu 28. kolovoza 1941. godine, koji je poslan predsjedništvu vlade. U njemu se navodi:

»Na temelju ugovora između Nezavisne Države Hrvatske i Njemačkog Reicha primili smo do sada 19 transporta Slovenaca i to: iz logora mariborskoga 17, a iz logora Reichenburg 2 ili ukupno 8195 doseljenika, koji su uvezli 2,860.000 ili popriečno po glavi 350 dinara.

Doseljenike smjestili smo: po 200 osoba u ove kotareve: Bosanska Gradiška, Brčko, Bosanski Novi, Prijedor, Sanski Most, Banja Luka, Bihać, Korenica, Cazin, Drvar, Derventa, Gračanica, Teslić, Žepče, Doboj, Zenica, Visoko, Travnik, Bugojno, Varcar Vakuf, Bosanski Petrovac, Kotor Varoš, Ključ, Dvor n/Uni, Bosanska Krupa, Vojnić, Kostajnica, Slunj, Vrginmost.

U kotar Sarajevo smjestili smo 600 osoba, u Križevcima 350, Bjelovar 250, Cazma 100, Grubišno Polje 200, Podr. Slatina 100 i Našice 100.

Po strukama primili smo:

117 željezničara,	20 tesara,	220 radnika,
140 trgovaca,	11 soboslikara,	30 rudar. radnika,
23 pekara,	18 šofera,	15 šumar. radnika,
15 mesara,	2 fotografa,	51 tvor. radnika,
9 mlinara,	15 tipografa,	52 tekstil. radnika,
9 brusaa i klesara,	60 raznih obrtnika,	98 ugostitelj. osoblja,
6 sedlara,	136 seljaka,	48 kućnih pomoćnica,
28 kovača,	12 biv. časnika,	31 sluga i podvornika,
6 kožara,	73 stražara,	9 muzičara,
15 brijača,	42 oružnika,	100 umirovljenika,
31 krojača,	58 financa i poreznika,	150 kućanica,
62 krojačice,	7 cestara,	71 učitelja i profes.
152 postolara,	33 pošlara,	47 učiteljica,

57 stolara,	6 šumara,	90 činovnika,
37 bravara,	6 lugara,	57 činovnica,
8 limara,	28 odvjet. sudaca i sud. činovnika,	
24 mehaničara,	9 raznih inžinira,	
15 strojara,	4 lječnika,	
19 električara,	12 ekonomata i geometra,	
21 zidara,	96 posjednika,	

Iz toga je vidljivo da među njima ima mnogo zvanja, koja se kod nas traže, ali jer nema tumačenja i dozvole za njihov prijem u državnu ili privatnu službu nitko ih neće namjestiti . . .

Inače svi doseljenici žive na teret mjesta u koja smo ih smjestili, i na teret Državnog ravnateljstva za ponovu, odnosno Države Hrvatske.

Doseljenici smješteni su u vrlo oskudne prostorije, a najveći dio ih je još i danas u školama, šupama, i sličnim prostorijama sela i gradova. Ti ljudi gladuju, bolesni su, a veći dio osobito staraca, neće dugo poživjeti.

U skoro vrijeme ostat će svi goli i bosí, jer su donešeni novac potrošili, a od nikoga ne primaju ništa. Kad pritisne zima tko zna koliko će ih ostati.

Kako je želja mjerodavnih, da ti useljenici vremenom postanu Hrvati, a ako to ne, barem lojalni građani Nezavisne Države Hrvatske, potrebno je žurno nešto pozitivno učiniti.

Reda radi izvješćujemo, da je u nekim kotarevima, gdje su u zadnje vrijeme četnici haraćili ubijen jedan dio Slovenaca i to većim dijelom muških glava, dok su djeca i matere ostale pošteđene. Briga za te žene i djecu ostaje sada na nama.

Dobar dio doseljenika bio je već namješten u prijašnje vrijeme u državnim službama, u hrvatskim krajevima, a među njima je i veći dio Istrana, pa tako i ti doseljenici vladaju i hrvatskim jezikom.

Kako doseljenici nemaju novaca, valjalo bi ih oprostiti od plaćanja bijega za razne molbe, a pogotovo za namještenja.«

Transporti Slovenaca prolazili su kroz Zagreb, na kolodvoru su ih dočekivale ekipe Crvenog križa. Jana Koch u svojim sjećanjima iznosi da su u toku 1941. godine dočekali 27 transporta, oko osam tisuća Slovenaca.

Ali plan deportacije već od prvog dana nije se ostvarivao onako kako je bilo zaključeno na sastanku u njemačkom poslanstvu 4. lipnja.

Ustaše su i te akcije provodili uz bezobzirna divljanja. Ljudima nisu dopuštali da ponese ni osnovne odjevne predmete, a niti dovoljno hrane. Pljačkali su njihovu imovinu, zlostavljali muškarce, žene i djecu. Deportirani su bili izloženi na milost i nemilost, počevši od batinaanja do ubijanja. U pojedinim krajevima javio se otpor stanovništva i velika uznemirenost. Čitava sela su bježala i sklanjala se pred tim pohodima. Učestali su otvoreni oružani sukobi. To je alarmiralo i vojne komandante na terenu koji su o tome slali posebne izvještaje u više komande. Tako je stožer Vrbaskog divizijskog područja 30. lipnja 1941. godine poslao zapovjedništvu kopnene vojske izvještaj u kojemu se, među ostalim, navodi:

»a) Da je jedna vojna ophodnja iz D. Lapca napadnuta puščanom vatrom kod s. Srba i da u okolici ima navodno oko 2.000 četnika i izbjeglica, i

b) da je odmah potrebno uputiti vojsku u kotar D. Lapac, radi uspostave reda i mira,

c) da se iz Bihaća ne može ništa uputiti, obzirom na izvjesnu akciju u okolici Plitvičkih Jezera.

Po ovom izvješću uhvatio sam brzoglasnu vezu sa zapovjednikom posadnog bataljona u Bihaću, koji je izvjestio, da ima i satniju u strogoj pripravnosti radi akcije u Plitvičkim Jezerima, dok je 2. satnija raspoloživa. – Međutim, brzo prebacivanje ove satnije onemogućeno je, jer je Veliki župan angažirao sva raspoloživa motorna prevozna sredstva za svoje vlastite akcije.

Brzoglasna veza sa Gospićem nije se mogla uhvatiti ni preko Zagreba-Karlovca, ni preko Bihaća, niti preko Splita, jer su brzoglasni vodovi pokvareni. D. Lapac brzoglasno me je izvjestio, da je u samom mjestu mir, ali da ima izvjesnih manjih grupa četnika i izbjeglica u općini Srb, južno od D. Lapca.

Brzobjavno je naređeno zapovjedniku posade u Gospiću, da žurno izvidi situaciju u okolici s. Srba i da prema potrebi stupi u akciju sa 22. pohodnom bojnicom, koja se može prebaciti i željeznicom preko Gračaca u blizini općine Srb.

Kotar D. Lapac pripada teritorijalno Jadranskom divizijskom području, ali obzirom na blizinu posade Gospić, smatrao sam potrebnim da naredim ovu intervenciju, s tim da se kotarski predstojnik D. Lapac obrati na zapovjedništvo posade u Kninu, ako to nađe za potrebno. Isto je naređeno i zapovjedniku posade u Gospiću.

O motivima i razmjeru nereda u kotaru D. Lapac još nemamo bližih podataka. Vrlo je vjerojatno da je narod uzbuđen i zastrašen od akcija ustaških organa i čišćenja pravoslavnog življa, koje se vrši na području župe Psat i Krbava. – 24. lipnja evakuirano je iz Bihaća u Kulen Vakuf i okolna sela oko 1200 Židova i Srba, t.j. cjelokupno pravoslavno građanstvo Bihaća. – Pošto su u 4 sata ujutro probuđeni i samo sa ručnim prtljagom te 500 dinara po osobi cijele porodice silom evakuirane, razumljivo je da je to prozrokovalo brigu i strah za njihovu budućnost. – Ove očajne porodice razmještene su opet u čisto srpskom kraju oko Kulen Vakufa, koji graniči sa kotarom D. Lapac, također čisto pravoslavnim.«

Iz izvještaja se vidi da stožer Vrbaskog divizijskog područja predlaže odgodu akcije raseljavanja Srba za poslije. Isti stožer ponovo je poslao sličan zahtjev zapovjedništvu kopnene vojske. U njemu se 15. srpnja 1941. godine izvještava:

»Iseljavanje pravoslavnog pučanstva sa područja Banja Luke i okolice vrši se bez ikakvih priprema i plana. – Stotine porodica prikupljaju se u sabirališta Banja Luke, gdje nije pripremljena ni nastamba, ni prehrana, niti dalja evakuacija.

Uslijed dezorganizacije ovog iseljavanja izazvan je revolt ne samo u pravoslavnim masama, već i među katoličkim i muslimanskim stanovništvom. – Uzbuđenje je veliko, pa bi bilo potrebno da se evakuacija privremeno obustavi, dok se ne izvrše sve pripreme za iseljavanje po planu.«

Ustaše su među prvima deportirali pravoslavne svećenike. O tome je Državno ravnateljstvo za ponovu izdalo posebno uputstvo. Na početku kolovoza Državno ravnateljstvo izdaje novu naredbu o hapšenju svih preostalih pravoslavnih svećenika upućenu kotarskim oblastima,

ispostavama, redarstvenim ravnateljstvima, velikim župama, gradskim poglavarstvima i iseljeničkim logorima. Prema već danim uputama, naređeno je da se uhapsu svi preostali monasi i kaluđeri, te grčko-istočni popovi zajedno s njihovim obiteljima, i da se dovedu u iseljenički logor Caprag kraj Siska.

Pravoslavni popovi i njihove obitelji bili su i u ostala dva logora.

Iz jednog ustaškog pregleda o zatočenim pravoslavnim popovima, koji se nalazi u građi u HAZ, saznajemo da su pokupili ukupno 324 pravoslavna popa iz 80 kotara. S njima je bilo 255 supruga i 467 ostalih članova domaćinstva.

U iseljeničkim logorima bilo je više-manje podjednako stanje. Život zatočenika bio je jadan, a disciplina stroga i okrutna.

Ustaše su se žurili. Očiti su znakovi da žele što prije prebaciti u Srbiju što veći broj Srba. Ta njihova žurba, a i način transportiranja izazvali su negodovanje i samih Nijemaca. Velik broj ljudi ustaše su, naime, počeli jednostavno prebacivati u Srbiju preko Drine. Našavši se tamo bez najnužnije odjeće i hrane, a i bez ikakva smještaja, oni su stvarali ozbiljne smetnje njemačkim okupacionim vlastima u Srbiji.

Osim toga, njemački plan preseljavanja Slovenaca uskoro se izmijenio. Nijemci su odustali od odluke da deportiraju predviđeni broj Slovenaca u Hrvatsku, pa stoga nisu htjeli preuzeti ni prvotno utvrđeni broj Srba iz Hrvatske. O tome su raspravljali predstavnici ustaških i njemačkih vlasti. Stjepan Jendrašić vodio je u srpnju razgovore s njemačkim funkcionarima koji su bili odgovorni za preseljenje te podnio ovakav izvještaj:

»Untersturmbahnführer gosp. Urbantke na sastanku 18. srpnja ove godine sa potpisanim, prilikom razgovora po pitanju zaustavljenih transporta naših iseljenika u Srbiju, rekao mi je, da je iz razgovora sa gospodinom Ministrom Lorkovićem razumio, da je u Srbiju prebačeno najviše oko 30.000 dobrovoljaca iz Hrvatske. Po istom pitanju gosp. mladi Kvaternik indirektno u razgovoru priznao je, da može biti govora od oko 65.000 izseljenih dobrovoljaca u Srbiju. Na osnovi ovoga i procjene, da je posljednjih 10 dana ilegalno prebačeno u Srbiju oko 15.000 gosp. Urbantke pokušao je, da mi dokaže računski, da je onda lahko razumljivo, da je u cijelosti do sada prebačeno u Srbiju ilegalnim putem oko 80.000 Srba.

Odgovorio sam da mi ovi podaci nisu poznati.

Danas, 19. srpnja, oko 10 sati pozvao me je telefonom Sturmbahnführer gospodin Beissner i obavijestio me je, da se je vratio iz Beograda. Njemački komandant u Srbiji, da se je u principu složio da bi izseljavanje Srba iz Hrvatske moglo uslijediti za oko 14 dana. Po mome jučerašnjem traženju, da se omogući što prije upućivanje transporta iz Hrvatske u Srbiju, jer su nam logori prepunjeni, pa su nastale poteškoće u prehrani, a i opasnost od pojave zaraznih bolesti gosp. Beissner brzojavno je obavijestio njemačkog generala u Srbiji o stanju i zatražio da se omogući što prije slanje transporta naših iseljenika u Srbiju. Vjeruje, da će ovo pitanje biti povoljno riješeno.

U isto vrijeme dr. Beissner obavijestio me je, da je od njemačkog generala u Srbiji primio brzojav, da su jučer ili prekjueer ustaše preko Drine prebacili u Užice oko 10.500 Srba u vrlo žalosnom stanju, bez odijela, bez

novaca i sredstava za prehranu, a neke čak i bez obuće. Svi izseljenici izjavili su njemačkim vlastima, da su im ustaše sve oduzeli. Moli, da se preduzmu najstrože mjere protiv samovoljnog i ilegalnog prebacivanja Srba u Srbiju...»

Neki drugi dokumenti pak potpuno rasvjetljavaju nesuglasice do kojih je došlo između Nijemaca i ustaša. Nijemci se nisu uzrujavali zbog ustaških metoda i načina kako su postupali, nego zbog toga što su preseljavanje radili neorganizirano i ne onako pedantno i točno kako su oni tražili, što im je stvaralo nepredviđene poteškoće. Osim toga, bili su i pod pritiskom kvislinških vlasti u Srbiji koje su protestirale zbog postupka ustaša. Stoga slijede ponovni sastanci između predstavnika ustaškog ministarstva vanjskih poslova i njemačkih vlasti, na kojima se točno preciziraju obaveze. Na sastancima u Beogradu i Šapcu 29. i 30. srpnja 1941. ministarstvo vanjskih poslova NDH zastupali su dr. Petar Digović i dr. Ante Frlić. Iz promemorijske, koju su napravili, saznajemo o njemačkim prigovorima i o podacima o broju deportiranih. Predstavnici ministarstva vanjskih poslova naglašavaju kako ih je na tim koferencijama iznenadilo otvoreno neraspoloženje predstavnika njemačkih vlasti prema Hrvatima i Hrvatskoj, jer su im predbacivali da su neorganizirani i da se ne pridržavaju sporazuma. Nijemci su oštro i vrlo grubo protestirali protiv ilegalnog prebacivanja ljudi u Srbiju. Oni su naveli da ima oko 82.000 bjegunaca i ilegalno prebačenih ljudi iz Hrvatske u Srbiju. Prema službenoj statistici bilo je u to vrijeme u Srbiji ukupno 137.000 bjegunaca i iseljenika, ali budući da se svi nisu prijavili vlastima, smatra se da njihov broj iznosi oko 180.000. Prema izvidima provedenim u Šapcu, Bogatiću i Bijeljini, ilegalno su prebacivani ljudi iz svih krajeva Hrvatske, većinom po nalogima ustaških vlasti, nekih kotarskih ureda i njemačke narodnosne skupine. Iseljenici su prisilno prebacivani na prijelazima: Badovinci, Salaš Crnobarski, Crna bara, Ranje, Zasavica i Mala Mitrovica. U sam Šabac stiglo je 15.650 iseljenika.

Kad su Nijemci izmijenili prvotni plan o preseljenju Slovenaca, to ustašama, razumije se, nije odgovaralo. Oni su nastojali da se po svaku cijenu dogovor od 4. lipnja 1941. godine ostvari. U međuvremenu su požurivali ilegalno prebacivanje, kako bi deportirali što veći broj ljudi. Ubrzo zatim Nijemci potpuno prestaju slati Slovence, a time završava i legalno transportiranje Srba u Srbiju. Ustaše su uspjeli prebaciti još poneki transport, a onda je sredinom listopada 1941. likvidiran iseljenički logor u Capragu, potkraj listopada u Slavonskoj Požegi, a u Bjelovaru je ostao još neko vrijeme. Prema raspoloživim podacima, ukupno su organizirana 32 transporta u četiri etape. Točno se ne zna koliko je ukupno preseljeno srpskog stanovništva u Srbiju. Može se zaključiti da je njihov broj veći od onoga koji je registriran da je prevezen u željezničkim transportima. Najviše ih je ilegalno prebacivano preko Drine, i to iz istočne Bosne. A mnogi su pobjegli i sami, spasavajući goli život. Podaci pokazuju da su iz Capraga deportirane 5076, iz Slavonske Požege 4541 i iz Bjelovara 4693 osobe. Državno ravnateljstvo za ponovu ukinuto je 1. 1. 1942.

Logor u Capragu

Logor u Capragu nalazio se zapravo u dva vojnička skladišta. Bila je tu i baraka, u koju su zatočenici ulazili da bi bili detaljno pregledani. Skladišta su nekad bila austrijske konjušnice, a poslije su preuređena za skladište municije. Zgrade su bile ograđene bodljikavom žicom pa je uokolo i između njih bilo vrlo malo prostora. Sa tri strane bile su postavljene ustaške straže s mitraljezima uperenim prema logoru. Zgrade su imale po tri velike prostorije: u prizemlju, na katu i u potkrovlju. U prizemlju i na prvom katu bio je betonski pod po kojem je prostrto malo slame. Na njoj je u svakoj prostoriji u četiri reda moglo leći do 250 ljudi, ali ih je tu često bilo natrpano i po 500. Kako ni tako nisu svi stali, nagurali su ih i na tavane, a i u onu baraku na ulazu. Istodobno je u logoru bilo i do 2000 osoba.

Osnovan je na početku srpnja 1941. godine i iskorištavan do kraja rujna. Prvi su bili dovedeni pravoslavni svećenici iz Like, s Korduna i iz sjeverne Hrvatske i Slavonije. Zatim su 13. srpnja dopremljeni svećenici iz Bosanske krajine, a nakon dva ili tri dana oni iz Srijema, srednje i istočne Bosne. Neko vrijeme je u njemu bilo oko 270 pravoslavnih svećenika s obiteljima.

Među prvima su se nalazile i grupe građana i seljaka iz Petrinje i Siska. Zatvorenike iz Zagrebačkog zbora također su dotjerali u srpnju i strpali u ulaznu baraku. U međuvremenu ustaše dovode grupe Srba iz ostalih krajeva.

Ima dosta sačuvanih dokumenata iz logora u Capragu. Urudžbeni zapisnik vodi se od broja 1 do 437. Pod brojem 1 od 9. srpnja 1941. godine, evidentirana je zahtjevnica logorske uprave na 20 komada velikih lopata, 20 komada velikih pijuka, 100 komada šatorskih krila, 20 sjekirica, nabava hrane i drugo. Sutradan, 10. srpnja, uvedeno je da je od Kotarske oblasti iz Petrinje preuzeto 14 ljudi, koji se upućuju u logor. Zatim slijede ostali predmeti. Zavedene su i molbe za puštanje na slobodu, kao i njihova rješenja. Naime, pojedinci su se obraćali ustaškim vlastima da ih puste, nekome su molbe pozitivno riješene. Najčešće se radilo o porodicama u kojima ima rimokatolika ili je posrijedi bio neki drugi za ustaše prihvatljiv razlog.

»Blagajnički dnevnik« logora u Capragu počinje s datumom 10. srpnja. Zaključen je 10. listopada 1941. godine. U njemu su iznosi gotovog novca kao primitak od »izseljenika po zapisnicima o preuzeću vriednostnih papira i gotovine«. Na drugoj je strani spisak izdataka. U uredno vođenoj knjizi »Jelovnik« točno je naznačeno za svaki dan brojno stanje logora od 10. srpnja do 30. rujna 1941. godine. Prvog dana 10. srpnja u logoru je bilo 89 članova osiguranja (»logornika«, kako se nazivaju u tome pregledu, a misli se na vojnu posadu), 14 odraslih iseljenika i nijedno dijete. Drugog dana (11. srpnja 1941) u logoru je 176 odraslih i 11 djece. Stanje se iz dana u dan mijenja. Broj odraslih se kreće najviše do 1543, a djece do 93. Kad su odlazili trans-

porti, brojno stanje se znatno smanjivalo. Posebno se spominju i pojedine grupe Slovenaca (17. kolovoza 138 Slovenaca, a od 18. do 30. kolovoza 148). Mijenjao se i broj članova posade.

Uz tu knjigu postoji i »Popis uništilih u logor«. Vrijedno je navesti samo veće transporte kao:

- 13. VII. 431 iseljenik iz Banje Luke;
- 16. VII. preko 300 iz Zagreba;
- 1. VIII. 574 iz Petrinje;
- 4. VIII. 225 iz Doboja i Visokog;
- 7. VIII. 281 iz Teslića i Tuzle;
- 13. VIII. 327 iz Bugojna i 362 iz Grubišnog Polja;
- 27. IX. 521 iz Osijeka.

Istovremeno su transporti odlazili iz logora. Iseljenici su odvođeni u Srbiju. Transportna lista broj 1, od 17. srpnja, ima 515 osoba, slijede novi transporti, svaki po više stotina muškaraca, žena i djece. Otpremeni su pod vojnom pratnjom. O tome je redovno izvještavano Državno ravnateljstvo za ponovu. Takav jedan izvještaj od 16. kolovoza 1941. godine glasi:

»Danas smo vas izvjestili telefonski (na telefonu g. dr. Jurčić) da je iz logora Caprag otpremljen VI transport Srba iseljenika koji je sadržavao
505 osoba

U transportu bilo je: muških 219, žena 259 te djece do četiri godine 27, a po profesiji imade: seljaka 35, radnika 13, svećenika 19, ostalih inteligentna 100, preostalo žene i djeca.

Transport je napustio stanicu Caprag u 10 sati 22 m. Kao drugi dio vlaka br. 11. Iseljenici su bili opskrbljeni suhom hranom za četiri dana koja nije podijeljena među njima. Ponijeli su sobom novac do visine dozvoljene kvote što je bilo i označeno u opasci na transportnoj listi. Od prtljaga ponijeto je u težini od 50 kg u koliko su toliko sobom donijeli u logor.

Transport ima pratnju od 16 vojnika domobrana 11. pješačke pukovnije i dočasnika kao vođu Josipa Stafančića kao i jednog vojnika koji dobro govori njemački radi boljeg sporazumijevanja.«

Valja napomenuti da za Srbiju nisu odlazili transporti samo iz logora u Capragu, Bjelovaru i Slavonskoj Požegi. Neki su kretali izravno iz većih centara. Tako je već 5. srpnja 1941. godine iz Zagreba, iz sabirališta na Zagrebačkom zboru, poslan transport od 204 osobe od kojih je 13 vraćeno.

U logoru je vladao vrlo strog režim. I za najmanje prekršaje logorske vlasti su primjenjivale vrlo oštre kazne. Najčešće su bile: stajanje u jednom određenom prostoru, žicom ograđenom, i to po nekoliko sati, na suncu ili kiši, bez jela i pića, i vješanje o drvo. Na jedan drveni stup, ukopan u zemlju, vezivali su osuđenika tako da nije mogao nogama dodirivati zemlju. Obično bi kažnjeni visio do iznemoglosti.

Za hranu su im ujutro davali juhu, a za ručak i večeru je obično bio kupus, kelj ili mrkva. Meso je bila prava rijetkost. Djeca do 7 godina ponekad su izjutra dobivala mlijeko. Kruha je bilo malo. Najteže je bilo s vodom, nikad je nije bilo dovoljno, jer se donosila u buradima iz sela ili iz obližnje šume.

Svi su u logoru morali raditi. Jedni su donosili vodu, drugi kupili kamenje i otpatke, treći čupali i krčili korov, pravili staze i kopali jarkove. Najviše ih je pravilo betonske stupove i plelo žicu oko njih. Žene su radile u kuhinji, čupale travu u logorskom krugu i čistile prostorije.

Ustaše su često odvodili djevojke i djevojčice u oficirsku menzu da peru suđe, pa su ih tamo silovali. Bilo je slučajeva da su navečer po 10-15 djevojaka vodili u Sisak i vraćali ih sutradan ujutro. Jednog dana natjerali su starije svećenike da prenose kamenje s jedne njihove na željezničku stanicu, odnosno do željezničke pruge. Među njima je bilo i podosta staraca od 80 i više godina, koji su se jedva micali sa štapom u ruci, ali su ipak morali ići na posao.

Ništa bolje nije bilo u logorima u Bjelovaru i Slavonskoj Požegi.

Logor u Slavonskoj Požegi

Nalazio se dva-tri kilometra istočno od Slavonske Požege na području zvanom Glis. Smješten je u barakama, topovskim šupama i konjušnicama nekadašnjeg artiljerijskog vojnog logora. Osnovan je 9. srpnja 1941. godine i postojao je do kraja listopada iste godine. Službeni mu je naziv bio »Sabirni iseljenički i useljenički logor Slavonska Požega«. Mogao je prihvatiti do deset tisuća logoraša. Upravitelj je bio ustaški satnik Ivan Stier, zapovjednik ustaške vojnice u Osijeku, a zamjenik ustaški pobočnik Emil Klaić.

Transportne liste počinju s datumom od 13. srpnja 1941. godine.

Jedne srpanjske noći pohapšene su u Derventi i okolnim selima sve uglednije srpske porodice i prebačene u Glis. Internirane su i porodice iz Doboja, seljaci i intelektualci iz Vinkovaca i drugih kotarskih oblasti.

U početku je planirano da se tu smjesti oko 4500 deportiraca iz kotara Slavonije i Podravine, a s bosanskog područja iz Doboja, Modriče i Bosanskog Broda 300 osoba. Evidencija nije točno vođena, pa i podaci nisu sasvim precizni. Posebno je bilo mnogo Slovenaca. U 19 transporta dopremljeno je 9028 Slovenaca. Istovremeno su stizale grupe srpskog stanovništva, određene za iseljavanje pa je logor bio prepun.

Kad nastaju poremećaji u slanju u Srbiju, Slovence naseljavaju na posjede raseljenih ili poubijanih Srba u Bosni i Lici. Ali se ni te namjere ne mogu ostvariti, jer je u tim krajevima narodni ustanak već primao široke razmjere, pa Slovence vraćaju natrag u Slavoniju i Podravinu.

Srba je u logoru bilo oko 6500. Među njima je bilo ljudi uhapšenih pojedinačno i u grupi radi likvidacije ili slanja u druge logore, a ne u Srbiju.

Kad je buknuo ustanak na području Dervente i Doboja, ustaše odvede oko 400 ljudi u Slavonsku Požegu. Smještaju ih u logor i nast-

vljaju s terorom. Tuku ih i zlostavljaju. Ali im ni to nije dosta. Nemilice ih ubijaju. Insceniraju pobunu i pokušaj bijega, kako bi ih pobili mecima iz pušaka i puškomitraljeza.

Prema istraživanju Miodraga Bjelića, izloženom na naučnom skupu 1966. godine o Slavoniji u NOB, u zločinu koji je počinjen noću 26. na 27. kolovoza ubijeno je 435 uhapšenika.

O događaju izvještava glavnostožerni pukovnik Stjepan Jendrašić. U svojem izvještaju od 28. kolovoza »o pobuni i pokušaju bjegstva zarobljenika iz iseljeničkih logora u Sl. Požegi« Državnom ravnateljstvu za ponovu on ovako opisuje zbivanja:

»26. kolovoza 1941. vršio sam pregled iseljeničkog logora u Capragu, kada sam oko 19,30 sati primio brzoglasnu obavijest iz ravnateljstva (poručnik bojnog broda g. Ungera), da je u iseljeničkom logoru u Sl. Požegi izbila pobuna kod zarobljenika, koji su iz Bosne istoga dana dopremljeni u taj logor. Odmah sam se uputio u Sl. Požegu u logor i stigao na lice mjesta istoga dana u 21,50 sati.

Našao sam sljedeće stanje:

U jednoj zidanoj baraci iseljeničkog logora, odijeljenoj od stanova iseljenika Srba i useljenika Slovenaca, ležao je velik lješina. Van barake ispod posljednjeg prozora ležao je jedan lješ, a kod njega toljaga. Na 15–20 koraka, još jedan lješ.

Zamjenik zapovjednika logora g. Klaić (zapovjednik leži bolestan u bolnici u Osijeku) obavijestio me je sljedeće:

Pred nekoliko dana Veliki Zupan župe Livac–Zapolje, pitao je brzoglasno, dali logor može primiti zarobljenike iz Bosne. Odgovoreno mu je, da za to traži odobrenje od Državnog ravnateljstva za ponovu u Zagrebu, i ako to bude odobreno, da Veliki Zupan treba da se pobrine za stražu i hranu zarobljenika. 26. kolovoza u jutro stigao je veći transport sa oko 350 zarobljenika na kolodvor Sl. Požega. Zamjenik zapovjednika nije znao da li je Veliki Zupan ishodio odobrenje Državnog ravnateljstva i primio je transport privremeno i zatražio daljne naloge od Ravnateljstva. Zarobljenici primljeni su bez dokumenata, nikakav popis ni transportna lista nije primljena. Smješteni su u jednu baraku, i čuvani od ustaša 14. ustaškog sata. Dodava na im je samo voda.

Držanje i vladanje zarobljenika uopće bilo je drsko i prieteće. Pjevali su čak i četničke pjesme.

Ovo su mi u razgovoru potvrdili i još neki ustaše, kao i ustaški natporučnik g. Sedler. Stražari su mi još izjavili, da su zarobljenici, čak prietili, govoreći da će ova noć biti presudna.

Sam tok događaja vidi se iz izjava danih u priloženom zapisniku.

Moj je utisak sljedeći:

Napad na stražare bio je ugovoren, a svrha mu je bila da se zarobljenici domognu oružja i da pobjegnu opet u planinu.

Napad je otpočeo jednovremeno na stražaru-ustašu Vukovca, kome je oteta puška i koji je iz iste puške odmah ranjen u nogu, kao i na stražaru-ustašu Sudara, koji je udaren batinom po glavi – i pao u nesvijest, ali nakon kratkog vremena došao ipak sebi. Poslie je rulja pošla ka stražaru-ustaši Varošćanu, koji je upotrebio vatreno oružje. Ovi pucnji uzbunili su ostalu stražu te su najbliži pritekli u pomoć i upotriebili vatreno oružje. Zamjenik zapovjednika logora pod utiskom prizora (povici: Živjela velika Srbija, Zi-

vio Kralj Petar, psovke na Poglavnika, Hrvatsku i ustaše; bacanje raznih predmeta na ustaše i pokušaj zarobljenika da prodru kroz kordon i pobjegnu iz logora, i na kraju pucnjava u zatvorenom prostoru) izdao je nalog da se postavi i strojnica i stupi u akciju. Rezultat djelovanja strojnice od nekoliko časaka, na jednom ograničenom i zatvorenom prostoru, bio je: sve mrtvo ili u mrtvačkom hropcu.

Pošto od zarobljenika nije ostao nitko živ, teško je ustanoviti, da li je mjera preduzeta protiv pobunjenika prekoračena. Naime, straža pod malo prije navedenim utiscima psihički nije bila u stanju da ocjeni da li je postignut uspjeh. Dokaz za ovo je taj, da je kada je pucnjava na jedan časak prestala, iz hrpe ležećih ponovo skočio jedan zarobljenik i potrčao i skočio na hrpu građevnog drva, što je izazvalo ponovnu pucnjavu. U samom pak meteu u zatvorenom prostoru pri jakoj pucnjavi, ne vjerujem da je bilo moguće razlikovati urlikanje od jauka ranjenih. Pucnjava je automatski prestala, kad je kod zarobljenika uočena tišina. Ovo je ali bilo tek kada su svi ležali mrtvi ili u smrtnom hropcu.

Bila je mogućnost da se pobuna zarobljenika likvidira na drugi način, t.j. da se brzo zatvore vrata i baraka opkoli, pa da se svaki koji prodre kroz vrata ili prozor ubije. Međutim, sam početak pobune u sgradi, prva odbrana stražara u sgradi, izazvali su sami po sebi i pomoć i intervenciju onih koji su pritekli u pomoć u samoj sgradi. Njihovim odstupanjem iz sgrade, bilo bi omogućeno zarobljenicima da u većoj mjeri prodru iz sgrade i bilo bi im moguće da je jedan dio od njih pobjegao u obližnje kukuruze i tako se dočepa slobode. Dokaz za ovo je taj, što je i pored toga što je baraka sa izlazne strane i pobočnih strana bila opkoljena, jedan zarobljenik od malog broja onih koji su pokušali bijeg, kroz prozor, ipak uspio da se dočepa kukuruza, udaljene oko 100 metara, i ubijen je tek u samoj kukuruzi.

Prema svemu, moj je zaključak, da je pobuna bila dogovorena, a svrha joj je bila da se zarobljenici dočepaju slobode.

Postupak straže je opravdan i pravilan. Upotreba vatrenog oružja bila je nužna, ali da li je prekoračena mjera u tome, ne može se utvrditi, jer su sticaji prilika bili takovi da ni starješine nisu bili u stanju da donesu pravilnu ocjenu.

Mrtvi zarobljenici pokopani su 27. VIII. u toku celog dana u zajednički grob iskopan na vojnom senjaku ...»

O stanju u logoru govori se i u izvještaju ravnatelja Državnog ravnateljstva Josipa Rožankovića od 16. listopada. On je trebao sa Stjepanom Jendrašićem, kako se vidi iz putnog naloga od 14. listopada, da organizira odlazak posljednjeg transporta te učini »sve što je potrebno za konačnu likvidaciju logora«. O obavljenom zadatku i stanju u logoru izvještava:

»Na temelju naloga od 14. listopada 1941. izvršio sam sa glavnostožernim pukovnikom g. Jendrašić Stjepanom pregled izseljeničkog logora u Sl. Požegi, o čemu podnašam slijedeći izvještaj:

U logoru našao sam 1.335 osoba izseljenika. Pošto su njemačke vlasti u Beogradu pristale primiti još svega jedan transport od 450 osoba, sa zapovjednikom logora odabrao sam za taj transport 362 osobe iz kotareva Križevci i Ludbreg i 98 osoba iz kotara Garešnica. Ove osobe namjenjene za transport smještene su odvojeno u posebnu baraku, a zapovjedniku logora izdat je nalog, da pripremi sve potrebno za odlazak transporta kada to bude naredeno.

U obzir su uzeti kotarevi Križevci i Ludbreg iz razloga što su njihovi domovi već naseljeni od strane Zavoda za kolonizaciju, te bi njihovo vraćanje proizvelo teškoće u radu Zavoda za kolonizaciju.

U logoru, osim navedenih kotareva, ostali izseljenici pripadaju kotarevima Grubišno polje, Virovitica i Našice. Izseljenici iz sela Poganovci, kotara Našičkog, moraju se vratiti svojim domovima i ako je veći broj tih domova do sada bio već naseljen kolonistima. Predstavnik Zavoda za kolonizaciju, koji je bio pozvan u logor, pristao je da domove izseljenika iz sela Poganovca isprazni i naseljenike smjesti u raspoložive domove u Srijemu. Ovaj posao ima se izvršiti do 20. listopada 1941. g. kojega dana i zapovjednik logora ima otpustiti iz logora izseljenike iz sela Poganovci.

Zapovjedniku logora izdao sam nalog da ostale izseljenike, izuzev izseljenika predviđenih za transport u Srbiju i kotara Garešnica, potpuno otpusti njihovim kućama. Izseljenike iz kotara Garešnice zadržao sam u logoru po traženju Ravnateljstva za javni red i sigurnost, a ostale osobe toga kotara pustit će se njihovim kućama.

Kada ovi poslovi sa izseljenicima budu završeni, počet će se sa materijalnom likvidacijom logora.

17. listopada 1941. primljen je pismeni izvještaj njemačkog predstavnika u Zagrebu, po kome njemačke vlasti u Beogradu, zbog navodno ilegalno primljenih transporta u zadnje vrijeme, odbijaju da prime naš posljednji transport od 450 osoba, za koji su već bili dali pristanak. Na intervenciju pukovnika g. Jendrašića njemački predstavnik dr. Beissner obećao je da će osobno otputovati u Beograd i uložiti svoj uticaj kod mjerodavnih da nam prime posljednji transport izseljenika. Dr. Beissner o uspjehu svoga puta obavjestit će pukovnika g. Jendrašića 23. listopada 1941. te će o tome i to Ravnateljstvo biti toga dana obavješteno.»

Ubrzo zatim iseljenički logor u Slavonskoj Požegi prestao je postojati.

Logor u Bjelovaru

Treći useljeničko-iseljenički logor nalazio se u Bjelovaru. Imao je istu funkciju kao prethodna dva.

Područje bjelovarske regije također nije bilo pošteđeno sistematskog iseljavanja srpskog stanovništva. Započelo je na početku srpnja i trajalo do kraja listopada 1941. godine. I ovdje su iseljavane cijele porodice po istim uputstvima i na isti način kao i u drugim oblastima NDH. One su dopremane u bjelovarski iseljenički logor. Nalazio se u paromlinu. Prvi je zapovjednik bio pješađijski poručnik Stanko Ostojić, a zatim ustaški satnik Dragutin Penava. Kroz logor je prošlo više tisuća muškaraca, žena i djece. Brojno stanje kretalo se oko tisuću osoba. Jedni su dolazili, a drugi odlazili. U »Špisu artikala potrebnih u mjesecu kolovozu« obrazlaže se da su zatražene količine hrane potrebne za 1120 ljudi.

Iseljenici su transportirani preko Zagreba. U nekim transportnim listama za otpremljene iz Zagrebačkog zbora izvještava se da su to iseljenici »otposlani nam iz logora Bjelovar«. Tako su u transportu od 7. kolovoza bile 522 osobe, 10. kolovoza 389, a 13. kolovoza 561 osoba.

Jasenovačka grupa logora

Plan o koncentracionim logorima na Velebitu i Pagu propao je zbog talijanske vojne prisutnosti. Trebalo je pronaći novo područje. Najviše je odgovarao teren u međurječju Save, Velikog Struga i Lonje, podvodan, zaštićen rijekama i poplavljenim površinama. Na jugu Sava, a na sjeveru Veliki Strug bili su izvrsne prirodne zapreke u osiguranju logora. Zemljište idealno za melioracione radove koji su zahtijevali mnogo radne snage. Presijecala ga je željeznička pruga Novska-Dubica, te povezivala s ostalim krajevima, a i Zagreb je bio relativno blizu. Bio je to izvanredno prikladan teren za logore. Nedaleko se nalazila kaznionica u Staroj Gradiški koja se uključuje u predviđeni sistem logora.

Sredinom kolovoza 1941. godine ustaška štampa piše o javnim radovima kojima će, među ostalim, biti isušeno Lonjsko polje. »Hrvatski narod« u broju od 23. kolovoza objavljuje:

»Od 800 milijuna kuna, koliko je ustaška vlada Nezavisne Države Hrvatske odredila za izvedbu javnih radova u Hrvatskoj, otpada zamašna svota na uređenje toka pojedinih rieka, pritoka, brzica i ponornica i na izsušavanje velikih poplavljenih područja u nekoliko desetaka tisuća hvati.

Lonjsko polje

Tako su upravo ovih dana završene barake na Lonjskom polju, gdje će biti smješteno radništvo, koje će u najskorijoj budućnosti započeti radom. Za ovo veliko poplavljeno područje na Lonjskom polju određena je svota od 20 milijuna kuna za početne radove. Od ove će se svote započeti sada najhitniji radovi, t.j. radovi na proširenju i produbljenju korita Velikog Struga, Trebeža i Lonje i gradnja kanala koji će služiti kao glavna odvodna žila za odvod svih unutarnjih voda, koje se zadržavaju na Lonjskom polju, nekad po više od 6 mjeseci i tako onemogućavaju redovitu sjetvu i žetvu i dosljedno tome uzrokuju goleme štete.

Da se omogući izvršiti odtok tih voda, koje će se odvući produbljenjem, proširenjem i pročišćenjem Struga, Trebeža i Lonje u prvom redu je potrebno zaštititi područje sela Puske, Krapje i Drenov Bok, da se ne bi odklonom jedne nesreće, t.j. odvodnjavanjem Lonjskog polja navukla druga još teža nesreća i ovom odvedenom vodom poplavila do sada suha i plodna područja. Da se to ne dogodi podići će se veliki nasip, koji leži nedaleko željezničkog nasipa na pruzi Jasenovac - Novska prema Trebežu i time će se podizanjem ovog nasipa omogućiti da to područje bude uz nasip Savu i uz nasipe Struga potpuno zaokruženo i lišeno svake moguće nepredvidi-

ve opasnosti. Barake za smještaj radnika su gotove a jedan mali bager za podizanje nasipa kod Velikog Struga započet će u najskorije vrijeme radom. Odmah će se pristupiti i podizanju nasipa uz Trebež i Lonju, te će se tako potpuno zaštititi područje na kojem su smještene sela Mužilovčica i Kratočevica...»

To je, međutim, bila fasada iza koje se krije plan o osnivanju novih logora. Centar im je bio u Jasenovcu, koji se nalazio na lijevoj obali Save, s druge strane ušća Une u Savu.

Najprije je organiziran Logor I. u Krapju. Usporedo nastaje Logor II, nedaleko od sela Bročica. U samom Jasenovcu su Logor III. Ciglena i Logor IV. Kožara. Logor V. bio je u Staroj Gradiški. U nekim dokumentima, izjavama ustaša i logoraša navodi se logor u Krapju kao Logor II, dok logor u Bročicama spominju kao Logor I. Većina je mišljenja da je u Krapju bio Logor I.

Svi su oni bili u nadležnosti Ustaške obrane, kojom upravlja Vjekoslav Luburić.*

U Jasenovcu se nalazilo »Zapovjedništvo sabirnih logora – Jasenovac«. Prvi zapovjednici bili su ustaški poručnici Ivan Rako i Ivica Brkljačić.

Ljubo Miloš osnivanje jasenovačke grupe logora smatra drugom fazom. On ih izravno povezuje uz ime Vjekoslava Luburića.

»Druga faza u pogledu formiranja logora«, kaže Ljubo Miloš, »nastala je po mom mišljenju početkom X. mjeseca 1941. godine. Od prilike u to vrijeme je UNS izdao neke odredbe, među kojima je bila predviđena visina kazne, razlog za što se pojedini čovjek može uputiti u logor i tome slično...»

Nekako u isto to vrijeme, otišao je Luburić u Njemačku sa ciljem da se što bolje upozna sa organizacijom tamošnjih konc-logora. Spajajući povratak Luburića iz Njemačke i odredbe koje je UNS izdao u to vrijeme, počini se po logorima i stvarno jedan drugi način života. Naime, sa ovim želim to reći da su logori zaista dobili neku 'legalnost' i 'pravnu podlogu', no ne mislim tvrditi da su se logori u biti izmjenili. Izmjena, moglo bi se reći, da je bila u tome, što su ubijstva i ostali postupci, koji su vladali po logorima, dobili isto neku vrstu 'legalnosti'.

Odmah po povratku iz Njemačke, Luburić pristupa organizaciji centralne uprave za logore u Jasenovcu (zapovjedništvo sabirnih logora), te radi i na organizaciji samih logora.»

Govoreći o »Zapovjedništvu sabirnih logora – Jasenovac« Ljubo Miloš opširno opisuje zadatke i ljude koji su u njemu radili.

»Kada su logori preseljeni u Jasenovac, uglavnom su oba formirana logora djelovali samostalno. Istina, da je u samom mjestu Jasenovac postojala neko privremeno zapovjedništvo, no isto je u glavnom vodilo brigu i nadzor oko ishrane zatočenika. Može se reći da nikakvih drugih prava, a ni dužnosti, nije imalo. Oko desetog mjeseca 1941. godine osnovana je u Ja-

* Vjekoslav Luburić bio je veoma odan Paveliću, a ovaj je imao u njega veliko povjerenje. Stalno napreduje na ljestvici visokih ustaških funkcija, premda se ponekad morao privremeno povlačiti u prividnu sjenu, jer je svojim postupcima, a još više arogancijom, smetao Nijemcima i njihovoj taktičkoj politici u Hrvatskoj. U svibnju 1945. godine uspio je pobjeći. Utočište je našao u Francovoj Španjolskoj. Osnovao je terorističku organizaciju »Hrvatski narodni odpor«. Ubijen je u travnju 1969. u ustaškoj tiskari u mjestu Carcagente, blizu Valencije.

senovcu centralna uprava za logore, koja je dobila naziv 'Zapovjedništvo sabirnih logora'. Isto zapovjedništvo nalazilo se je u kući Ozrena Bačića, koji se u to vrijeme nalazio u Beogradu (ili negdje drugo u Srbiji)...

Stvaranjem 'Zapovjedništva sabirnih logora' htjelo se je stvoriti na licu mjesta jedna centralna uprava, koja bi imala dužnost da posluži kao veza između samih logora i glavne uprave u Zagrebu. U početku, bilo je predviđeno da bi isto zapovjedništvo vršilo i neki nadzor nad logorima Jasenovac i Stara Gradiška (formirana početkom 1942. godine), ali do toga je došlo samo u nekim administrativnim i gospodarskim poslovima. Formiranjem tog zapovjedništva htjelo se je stvoriti jedan forum, koji bi u svakom pogledu bio 'legalni' predstavnik logora. Naime, činjenica, da u logore nije mogao nitko ući niti dolaziti, jeste razlog zašto sami logori kao takovi nisu mogli održavati direktne kontakte sa vanjskim svijetom...

Prilikom formiranja zapovjedništva sabirnih logora bilo je predviđeno da se isto u organizacijskom pogledu podijeli na pojedine odjele. Ti odjeli trebali su biti sljedeći: upravni odjel sa kartotekom zatočenika, radni odjel, gospodarski odjel, sigurnosna služba i zdravstveni odjel. – U samoj praksi ovo se ipak nije sprovelo. U sklopu glavnog zapovjedništva osnovani su samo upravni odjel sa kartotekom, te gospodarski odjel. Od zamišljenog radnog odjela, zdravstvenog odjela, te sigurnosne službe formirana su u Logoru III Ciglana zasebna samostalna tijela i to zapovjedništvo radne službe, logorski zdravstveni odsjek i sigurnosna straža. Ovi odsjeci u logoru djelovali su podpuno samostalno u sklopu samoga logora, a sa glavnim zapovjedništvom bili su samo u administrativnoj vezi. Pošto logor Ciglana nije imao svoj posebni upravni i gospodarski odjel, to je u tim pogledima spadao pod glavno zapovjedništvo. Za razliku od ovoga, logor Stara Gradiška bio je podpuno samostalan sa svim svojim odjelima i odsjecima, dok je logor III Ciglana – Jasenovac djelomično svoj rad obavljao samostalno, (radna služba, zdravstveni odsjek, sigurnosna straža), a djelomično preko glavnog zapovjedništva (upravni odjel – kartoteka, gospodarski odjel)...

Kao što sam napred naveo, Zapovjedništvo sabirnih logora osnovano je kao veza između Ureda III i logora, a ujedno je bilo i kao neka ispostava Ureda III u samom Jasenovcu. Čitavo vrijeme svoga obstanka zapovjedništvo je bilo u stalnoj administrativnoj vezi sa dotičnim uredom u Zagrebu. Upućivanje sviju zatočenika u Logor III Ciglana vršeno je preko dotičnog zapovjedništva, ali samo u administrativnom pogledu. Isto tako dotično zapovjedništvo tj. upravni odjel vodio je i sve matične i druge popise zatočenika, kao i eventualne promjene koje bi uslijedile u logoru III. Kasnije tj. u ljeto 1942. godine, kada je Luburić počeo djelovati preko UO-a, Zapovjedništvo sabirnih logora bilo je podređeno isključivo njemu, ali s tim da se redovna administracija i nadalje obavlja preko Ureda III. Isto tako kao što je logor Stara Gradiška imao svoje posebne i samostalne odjele u pogledu njegove strukture i djelovanja – imao je i u pogledu prepiske – kako sa Uredom III – tako i sa svim^o ostalim nadležstvima – direktnu vezu, i ako je glavno zapovjedništvo u Jasenovcu trebalo biti kao središte za oba logora. Prema tome, ovisnost o zapovjedništvu sabirnih logora imao je u stvari samo logor III, i to djelomično u upravno-administrativnom i gospodarskom pogledu. U pogledu redovite službene prepiske zapovjedništvo je imalo direktan kontakt – po manje važnim pitanjima – sa raznim nadležstvima u Zagrebu i izvan njega. Kad je bila u pitanju neka bitna činjenica u odnosu na logor, morala se prepiska uvijek obavljati preko Ureda III ili osobno Luburića.

Kako je Matković u zapovjedništvu sabirnih logora bio organizator upravnog odjela, te voditelj kartoteke, a kao zapovjednik u tom zapovjedništvu bio je poručnik Brkljačić, to je Matković bio i kratko vrijeme istome podređen. Uskoro je Matković pored dužnosti voditelja kartoteke bio imenovan za opunomoćenika i zamjenika Luburića, te je kao takav postao a i bio najglavnija osoba kako u zapovjedništvu, tako i u samom logoru. Za čitavo vrijeme dok je Matković bio kao zamjenik Luburića u Jasenovcu, imao je neograničene ovlasti, kako u pogledu likvidacije, tako i u organizatorno administrativnom pogledu. Sto se tiče likvidacija, zapovjedništvo sabirnih logora nije imalo nikakvog utjecaja na njihovo izvršavanje, jer je sa istima rukovodio samostalno Matković, a račun o tome polagao je isključivo Luburiću . . .

Zapovjedništvo sabirnih logora djelovalo je u glavnom do početka 1943. tj. do dolaska Pavlovića (Marko, op.p.) u Jasenovac i do osnivanja tj. reorganiziranja I. UOZ-a. Tada je Pavlović imenovan za glavnog zamjenika Luburića u Jasenovcu i Gradiški, te je isti i skoncentrisao sav rad u logoru i vojnih jedinica u djelokrugu rada ureda i I. UOZ-a. Ukratko poslije dolaska Pavlovića, Matković je premješten u Zagreb. Poslije odlaska Matkovića, ja mislim da je glavni čimbenik u pogledu likvidacija bio pukovnik Hinko Pičili, a koji je radio u suradnji i dogovoru s Pavlovićem. Sam Pavlović je veći dio toga rada upotrebio na organizaciju vojske, dok je same logore u glavnom prepustio njihovim zapovjednicima. I ako su logori opet imali neku vrstu samostalnosti, ipak je sam Pavlović, kao zapovjednik I. UOZ-a, bio neka vrsta više instance, pod koju su logori pripadali u svakom pogledu. U glavnom je logor Stara Gradiška i nadalje ostao potpuno samostalan, dok je logor Ciglana i dalje djelomično djelovao preko obćeg odjela I. UOZ-a. Kako je ovo bilo rješeno u zadnje dane tj. u 1944. i 1945. godini, nije mi poznato. Mislim da je Logor III Ciglana dobio u glavnom punu samostalnost u svom djelovanju, no s tim da je i nadalje spadao pod zapovjedništvo I. UOZ-a . . .«

Istom u studenome 1941. godine donesena je Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore pa je tako, u stvari, legalizirano stanje koje je postojalo već nekoliko mjeseci. Ustaše su bez zakonskih odluka, pravnih akata i normi slali ljude u koncentracione logore. Stoviše, neki logori su prije zakonske odredbe već bili i raspušteni, progutavši mnoge žrtve. Taj akt glasi:

»ZAKONSKA ODREDBA

o upućivanju nepoćudnih i pogibljenih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore

Cl. 1.

Nepoćudne osobe koje su pogibeljne za javni red i sigurnost, ili koje bi mogle ugroziti mir i spokojnost hrvatskog naroda ili tekovine oslobodilačke borbe hrvatskog ustaškog pokreta mogu se uputiti na prisilni boravak u sabirne i radne logore. Ove logore ovlaštena je osnivati u pojedinim mjestima Nezavisne Države Hrvatske Ustaška nadzorna služba.

Cl. 2.

Trajanje boravka u sabirnim i radnim logorima ne može biti kraće od tri mjeseca ni duže od tri godine.

Ustaški nadzorni zapovjednik može u svako vrijeme po slobodnoj rasuzdi pojedinoj osobi smanjiti trajanje boravka i ublažiti stepen opreza i pazke.

Cl. 3.

Odluku o upućivanju na prisilni boravak u sabirne i radne logore, o vremenu trajanja boravka i o stepenu opreza i pazke, a prema propisima ove zakonske odredbe donosi ustaško redarstvo kao grana ustaške nadzorne službe.

Sve upravne i samoupravne oblasti kao i ustanove ustaškog pokreta dužne su ustaškom redarstvu preko župskog redarstva svoga područja prijaviti osobe navedene u čl. 1. ove zakonske odredbe.

Proti odluci ustaškog redarstva o upućivanju na prisilni boravak u sabirne i radne logore nema pravnog lijeka ni tužbe na upravni sud.

Cl. 4.

Donošenju odluke o upućivanju osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore ima prethoditi postupak predviđen za upravno kazneno postupanje. Postupak provodi ustaško redarstvo neposredno ili posredno preko upravnih oblasti prve molbe.

Cl. 5.

Vrieme, provedeno u pritvoru upravnih oblasti i redarstva do donošenja odluke o upućivanju osobe na prisilni boravak u sabirne i radne logore, uračunava se u vrieme trajanja prisilnog boravka u logorima.

Cl. 6.

Ustaški nadzorni zapovjednik izdat će propisnik o ustrojstvu, poslovanju i stepenu opreza i pazke u sabirnim i radnim logorima, te o uzdržavanju osoba upućenih u ove logore.

Cl. 7.

Ova zakonska odredba zadobiva pravnu moć danom proglašenja u 'Narodnim novinama', a provedba se povjerava ustaškom nadzornom zapovjedniku.

U Zagrebu, 25. studenoga 1941.

Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske
Dr. Ante Pavelić, v.r.«

Ta je zakonska odredba nekoliko puta dopunjavana i precizirana. Tako je u srpnju 1942. godine izdana nova »Zakonska odredba o suzbijanju nasilnih kažnjivih čina protiv državi, pojedinim osobama ili imovini« u kojoj se, među ostalim, određuje da »pojedini članovi obitelji osoba, koje same ili u zajednici s oružanim skupinama narušavaju javni red i sigurnost ili koje ugrožavaju mir i spokojstvo hrvatskog naroda, ili koje poduzmu kakav nasilni kažnjiv čin protiv državi, pojedinim osobama ili imovini, kao i članovi obitelji od kuće odbjeglih osoba, mogu se uputiti na prisilni boravak u sabirne logore. Ove logore ovlašteno je osnivati Ministarstvo unutarnjih poslova, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u pojedinim mjestima Nezavisne Države Hrvatske. O upućivanju pojedinih članova obitelji osoba na prisilni boravak u sabirnim logorima odlučuje Ministarstvo unutarnjih poslova, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost. Trajanje boravka u sabirnim logorima određuje se u vremenu od šest mjeseci do tri godine.«

Pravo Ustaške nadzorne službe, odnosno Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost, da upućuju u logore Pavelić je poslije prenio i na zapovjednike vojničkih odreda koji djeluju na osobito ugroženim područjima. Istom je odredbom propisano da Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost može osnovati posebne logore na licu mjesta gdje se ukaže za to potreba.

Logor I. Krapje

Prvi su dani ljeta. Srijeda je, 25. lipnja 1986. godine, oko jedanaest sati. Nebo je vedro. Sunce grije. Zrak je čist. Sa Simom Klaićem, starim logorašem, koji je, kao sedamnaestogodišnjak iz slavonskobrodskog zatvora, prošao Jasenovac, Staru Gradišku i Lepoglavu, došao sam na Spomen-područje Jasenovac. Dok je on ostao u Jasenovcu da se s direktoricom Spomen-područja Anom Požar dogovori o nekim poslovima, ljubaznošću domaćice mene je vozač Miloš Bačić vozio u Krapje. Iz Jasenovca putujemo obalom Save, uzvodno. Rijeka nam je lijevo, zastrta nasipom, vrbama i visokim grmljem. Ukazuje se na trenutke, ali uglavnom sklanja od pogleda. Desno, valovita zelena ravnica, ispresijecana šumarcima. Na livadama usamljena stabla i obilje niskog grmlja. Podvodan i močvaran teren. U međuriječju Save, Velikog Struga, Trebeža i Lonje. U daljini slavonska brda. Prolazimo kroz Drenov Bok. Napuštamo Savu i skrećemo prema sjeveru. Vodi nas asfalt-
na cesta.

Lipanjka vrućina 1986. Pripeka.

Isto to prije 45 godina. Četrdesetprve: ljeto, omara, isti prirodni pejzaž. Bijela cesta. Prašina.

Opet izbijamo na Savu. Ulazimo u Krapje. Jasenovac – Krapje deset kilometara. S desne strane seosko groblje. Hrvatsko selo. Miloš upozorava na mnoge drvene kuće. Na izlasku iz Krapja skrećemo udesno. Vozimo se po hrptu nasipa i nakon nekoliko stotina metara nailazimo na oveću prirodnu kasetu. Dvije strane omeđuje nasip, a ostale dvije vode Velikog Struga i hrastova šuma. Miloš zaustavlja. Izlazimo. Pred nama, blizu ruba šume, uz nasip prema Savi, vrbe i grmlje okružuju oveći zeleni prostor. Tu je bio logor Krapje.

Spuštamo se nekoliko metara niz nasip prema Strugu. Preko njega je sagrađen drveni most, a mi krećemo prema ivici šume gdje je podignut spomenik. Uz vodu ribiči. Strug je bogat ribom. Upravo je to mjesto poznato po šaranima, štukama, smuđevima, amurima. Ribiči dolaze odasvud. Mladić kojeg smo tu zatekli kaže nam da je ulovio desetak šarana. Unaokolo pase stado krava. Gotovo idila 1986.

Gazimo po busenjima trave, izbjegavajući vodu. Obilne su kiše pdale toga lipnja pa je zemljište natopljeno vodom. I Strug je za to doba godine izuzetno visok. Hrastova šuma. Jedna od onih o kojima je pi-

sao Josip Kozarac. Kao mladi šumar službovao je u Jasenovcu. Obilazio ove šume. Divio se hrastu.

»Tko je jedanput bio u toj našoj drevnoj šumi«, pisao je u svojoj pripovijesti »Slavonska šuma«, »s onim divnim stabarjem, pravim, čistim i visokim kao da je saliveno, taj je ne može nikada zaboraviti. Tu se dižu velbni hrastovi sa sivkastom korom, izrovanom ravnim brazdama koje teku duž cijelog, dvadeset metara visokog debla sa snažnom širokom krošnjom kojano ga je okrunila kao stasitog junaka kućma (vrsta šubare, op.p.). Ponosito se oni redaju jedan do drugoga kao negda kršni vojnici krajiški, a iz cijele im prikaze čitaš da su orijaši snagom, da prkose buri i munji, da su najjači i najplemenitiji u svom carstvu i plemenu. A kad vjetrić gore zalahori a tvrdo, glatko lišće sad zašapće sad zašušti i zašumi, čini ti se da obijesne vile Slavonkinje sad popijevaju hitro neobuzdano kolo, sad tužnim glasom spominju tugu i jade prošlih davnih vremena, – a sad ti se opet čini da čuješ nad sobom veličanstveni zbor crkvene glazbe ili tužnu, srce dirajuću pjesmu nadgrobnicu...«

I mi smo došli da spominjemo tuge i jade prošlih, ali ne i tako davnih dana, da slušamo pjesmu nadgrobnicu.

U sjeni šume sklonio se spomenik. Skroman je. Niska betonska ograda. U čelu isto tako betonski rašljasti stup, sa šiljcima prema hrastovim krošnjama. Sprijeda dvije nisko i koso položene granitne ploče. Na lijevoj stihovi iz »Jame« Ivana Gorana Kovačića:

»Na žezi strašnoj
Tiho su nas želi
Ko mrtvo klasje,
Koje jedva šušti.
To se čula krv
Što iz grla pljušti.«

A na desnoj:

»Od VIII do XI mjeseca 1941. godine pale su ovdje
prve žrtve fašističkog terora i formiran logor
koji je kasnije preseljen u Jasenovac.«

Datum 24. IX. 1967. Potpis SUBNOR općine Novska uz učešće pripadnika JNA. U šumi ima još, sličnih, oznakama obilježenih mjesta.

Pri povratku susrećemo Andriju Srnčevića iz Krapja. Čuva seoske krave. Smjenjuju se. Danas i sutra je njegov red. Jedan dan na paši za jednu kravu. Ima dvije krave pa mu je dužnost da čuva dva dana. Godine 1941. imao je deset godina. Slike su ostale jasne. Dovodili su ljuđe. S prtljagom. Baš na taj prostor. Gonili ih na rad. Udarali kundacima i boli bajonetima. Bilo je i djece. Jednoga dana i njega strpaše u žicu. Gotovo je nastradao. Prolazio je pokraj, a stražar mislio da pripada logoru i utjerao ga unutra. Srećom je u blizini bio jedan suseljanin te reče da je on njihov, iz Krapja. Tako iziđe. Dječaci iz sela su napasali stoku i gledali. Žene su donosile sira, kruha i druge hrane. Bile su barake. Poslije su ih ispraznili.

Na povratku u Jasenovac vozač Miloš priča o svojim. Majku i oca dugoše, kao i ostale Srbe iz Jasenovca. S njima u logor, pa iz Jasenovca

u Staru Gradišku. Odatle na rad u Njemačku. Tako ostaše živi. Ali se mnogi ne vratise.

Svatko ovdje može nešto kazati, sjeća se događaja iz tih zlih dana.

Logor Krapje prima prve logoraše u kolovozu 1941. godine. Neki kroničari spominju i srpanj. Nigdje nisam naišao na potvrdu te tvrdnje. Logori u Krapju i Bročicama nastaju tek kada ustaše moraju napuštati teritorij na kojem su prvotno bili namislili osnivati logore.

Prvi došljaci stižu na gole ledine. Kod dolaska svi su opet pljačkani. Oduziman je novac, dragocjenosti i osobni dokumenti. Skidala se bolja odjeća i obuća. Dakako, ako im već prije nije sve oduzeto. Uz obavezno zlostavljanje. Zatočenici su gradili barake. Ograđivali logor žicom.

Od prvog dana život je bio užasno težak. Nije bilo osnovnih uvjeta za življenje. Hrana nikakva. Glad. Bolesti. Tjeranje na rad. Iscrpljivanje do iznemoglosti. Ljudi su počeli masovno umirati. Među logorašima bilo je starijih ljudi, staraca i osoba slabog zdravlja, koji nisu mogli izdržati. Mnogi su bili dotučeni i ubijeni na nasipima, izvan logora ili u žici.

Zapovjednik logora bio je ustaša Ante Marić, a logor je osiguravala 22. ustaška satnija.

O zbivanjima u logoru поближе doznajemo od preživjelih logoraša. Zlatko Weiler se sjeća:

»Nakon dva dana puta a neizvesnost, 23. avgusta, ceo je naš transport (s Paga, preko Gospića i Jastrebarskog, op.p.) stigao u selo Krapje na obali Save, desetak kilometara udaljeno od Jasenovca. Logor je bio smešten nedaleko od samog sela, a unutar žičane ograde bile su postavljene tri barake na stupovima kao sojenice pošto je ceo teren bio vodoplovan, a sem te tri barake bila je i zgrada za smeštaj straže i zapovedništva.

Naš život je postao još teži nego ranije. Svakodnevan iscrpljujući rad na nasipu i u šumi, nikakva ishrana, stalno batinjanje i zlostavljanje, svakodnevno su u našim redovima ostavljali po nekoliko desetina upražnjenih mesta od drugova koji su tokom dana na polasku ili povratku s rada bili ubijeni.

Jednog septembarskog dana upućen je ceo logor na utvrđivanje nasipa uz reku Strug jer je zbog visokog vodostaja pretilo izlivanje i poplava logora. Terali su nas kao zveri, pa tako radeći ceo dan bez odmora, uz stalno divljanje ustaša, ostalo je više od 100 ubijenih drugova čija su tela bila ugrađena u obale nasipa.

Dan za danom je proticao, povremeno su pristizali novi transporti, mahom Srbi iz okolnih sela, a život je postajao sve gori i teži. Odavno je nestala i poslednja nada da se iz ovog pakla možemo vratiti živi svojim kućama. U nama se učvrstila svest o neumitnosti smrti, a sva naša borba se svodila na to da se prežive sledeća 24 časa.

Sredinom oktobra 1941. izdvojeno je nekoliko stotina mlađih i snažnijih zatočenika, mahom zanatlija, koji su kao prvi upućeni u Jasenovac gde je trebalo da se osnuje glavni sabirni centar i 'radni logor', u stvari masovno gubilište za sve koji dođu u logor. Nekoliko dana posle prve grupe prebačen sam i ja u Jasenovac. Tu sam se ponovo sreo sa mojim drugom Pave-

lom Levkovićem, sa kojim se više nisam razdvajao sve do našeg zajedničkog bekstva iz Jasenovca.«

Ivan Cinčurak, zagrebački aktivist, o životu u Krapju, kaže:

»Jednog dana u drugoj polovici rujna oko 1.10. povezali su nas oko 50 žicom i odveli na kolodvor (u Zagrebu, op.p.). Žene koje su nam donijele hranu otjerali su, ali kako su one snalažljive, pronašle su nas na kolodvoru i napravile nam špalir. I tako smo krenuli za Jasenovac, gdje smo ostali oko 15 dana, čekajući da se u Krapju izgradi za nas posebna baraka. Na cijelom putu do Krapja (oko 14 km) tukli su nas kolcima i kundacima.

Krapje ustvari nije bio logor u pravom smislu riječi. Obuhvaćao je kompleks dosta niske zemlje okružene bodljikavom žicom, stražarnicama i imao je pet baraka. Jedna od njih je bila rezervirana za Hrvate – komuniste, koja se posebno čuvala jer su prije nas bili tamo komunisti iz Siska koji su se u većini razbjegli. Radi toga mi u početku nismo išli na rad. Bilo nas je oko 1000, većinom Židova, nas Hrvata – komunisti i Srba. Gradio se nasip radi obrane od poplave, radilo se i po 14 sati dnevno, a hrana je bila tri krumpira kuhana u kori bez soli, ili čaj od smrdljivog kupusa. Ležalo se na daskama, a neki i na goljoj zemlji. Uslijed teškog rada, gladi i batina brzo smo propadali, a uskoro su došle i bolesti – tifus i dizenterija. Sjećam se da mi je u bolesti mnogo pomogao jedan mladi liječnik Židov. No, najgore je bilo to što nas je logornik tukao i proganjao, a nama je komunistima govorio da bi nas sve postrijeljao i zatrpao u nasipu. Cilj ustaša je bio da se nitko ne vrati iz Krapja. Strijeljali su za svaku sitnicu, a ako se netko poskliznuo, proglašen je saboterom, dobio je metak ili lopatom po glavi i odmah je zatrpavan na nasip. Situacija je bila više nego užasna.

Međutim, nadošle su visoke vode i teren logora je poplavio, pa se ni ustaše nisu mogli kretati. Masu iscrpljenih su postrijeljali, a nas koji smo se još mogli kretati prebacili su natrag u Jasenovac. Bilo je nekoliko desetaka Židova i nas oko 50 komunisti.«

I tako, kad su počele jesenske kiše, nadošle poplave, prilike su postale nesnošljive. Luburić je morao odlučiti da ukine logor. Nešto zdravih i sposobnih za rad prebačeno je u Logor III. Ciglanu. Ostatak je likvidiran.

Nisu sačuvani dokumenti koji bi govorili koliko je ukupno ljudi prošlo kroz Krapje, pa niti koliko ih je u njemu ostavilo svoje živote. Pojedinci iznose različite brojke. Uglavnom se oslanjaju na proizvoljne procjene, koje se međusobno, veoma razlikuju.

U svakom slučaju, procjene treba tražiti zajednički za logore u Krapju i Broćicama, jer su imali iste karakteristike. Nastali su i završili u jednakim uvjetima. Stanje je bilo identično.

U njih su najprije dopremljeni logoraši iz Slane, »Ovčare« i Gospića, među njima su rijetki pojedinci iz Jadovna. Svi su transportirani prvo u Jastrebarsko. Spominju se brojke od dvije do tri tisuće. U Jastrebarskom je ostalo nekoliko stotina, a ostali su odvedeni u Jasenovac. Muškarci ostaju u njemu, a žene s djecom, koje nisu zadržane u Jastrebarskom, poslone su u Krušćicu.

To su bili prvi zatočenici Krapja i Broćica. Pridružuju im se grupe koje šalju ustaška redarstva iz pojedinih mjesta, ponajviše iz Zagreba.

U oba logora bilo je dovedeno više tisuća ljudi. Malo ih je preživjelo. Ostali su pomrli od bolesti, iscrpljenosti ili su poubijani.

U Arhivu Hrvatske nalazi se građa Javnog tužilaštva Narodne Republike Hrvatske o optužnici protiv dr. Ante Pavelića i dr. Andrije Artukovića (JT NRH – Optužnica Pavelić–Artuković). U kutiji broj 3 u omotnici pod nazivom »Popis interniranih i ubijenih Židova u logoru Jasenovac« nalaze se četiri popisa, koja su, kao što se vidi iz popratnog dopisa, poslana Javnom tužilaštvu NRH u Zagrebu 28. kolovoza 1951. godine. Uputila ih je Jevrejska vjeroispovjedna općina u Zagrebu. Dopis su potpisali tajnik Andrija Remenji i predsjednik prof. dr. A. Hahn.

Prvi je »Popis interniranih Židova u Jasenovcu I dne 22. 10. 1941.« U njemu su rubrike: redni broj, prezime i ime, godina starosti, odakle je navedeni i adresa. Popisano je 449 osoba. To bi značilo da je u logoru Jasenovac I. dana 22. listopada 1941. godine bilo toliko Židova. Svi su muškarci u životnoj dobi od 15 do 70 godina. Mlađih i djece nema. Kao ni žena. Imenovani su iz Zagreba, Bijeljine, Varaždina, Bjelovara, Križevaca, Daruvara, Dubrovnika, Osijeka, Koprivnice, Zavidovića, Krapine, Dervente, Gline, Našica i ostalih mjesta. Ali, dakako, najviše iz Zagreba.

Drugi je popis interniranih Židova u Jasenovcu II. Sastavljen je 24. X. 1941. godine. U njemu je 770 osoba. Treći navodi imena 216 Židova u Jasenovcu III. na dan 21. X. 1941. godine. Znači, to su Židovi koji su tih datuma bili u logorima Krapje, Bročice i Ciglana.

Četvrti je popis zatočenika u Jasenovcu, bez oznake određenog logora. To je sumar prethodna tri popisa. U njemu su iste osobe. Umjesto životne dobi označene su godine rođenja. Adrese nisu napisane, nego su samo navedena mjesta odakle su logoraši.

Prema nekim oznakama, može se zaključiti da su popisi iz te grupe dokumenata (nalaze se još spiskovi interniranih i ubijenih Židova u logoru Đakovo, u Loboru i privremeni spisak muških zatočenika u Sl. Brodu) zapravo sastavljeni u vremenu za koje izvještavaju. Na njima je rukom napisano »gosp. predsjednik«, što po svojoj prilici ne bi bilo da su pisani poslije rata. Očito bi stajalo »drug«.

Budući da su u navedenim spiskovima za logore u Jasenovcu samo muškarci, moglo bi se zaključiti da nije bilo žena. Barem ne u ta tri dana kada su oni sačinjeni. Međutim u istoj kutiji nalazi se na 96 listova ispisanih pisaćim strojem »Popis žrtava ubijenih u logoru Jasenovac 1941–1945. god.« U tome je kao prvi »Popis žena u starosti od 14–70 godina, ubijenih u logoru Jasenovac 1941. godine«. Ukupno je 346 žena s prezimenom i imenom, godinom starosti, zanimanjem i odakle su. Najvećim su dijelom Židovke i Srkinje. Kućanice, radnice, studentkinje. Iz raznih mjesta. Zatim je popis starica preko 70 godina koje su 1941. godine ubijene u Jasenovcu, kao i staraca preko 70 godina. Starica je 16, a staraca 30.

To nam govori da je u Jasenovcu i 1941. godine bilo žena. Nitko ih ne spominje da su bili u logorima u Krapju, Bročicama i Ciglani. Po-

znato je, a saznat ćemo to i iz nekih sjećanja koja donosimo kasnije, da su u Jasenovac dopremane i žene. Neke su grupe otpremane u druge logore, a po svoj prilici je dio ubijen, a da nije ni ušao u neki od tih logora. Možda sve one nisu ni ubijene u Jasenovcu. Znalo se da su stigle do njega, a zatim im se izgubio trag.

Logor II. Bročice

Logor se nalazio u šumi nedaleko od sela Bročica, koje je nekoliko kilometara udaljeno od Jasenovca u smjeru Novske.

Neki taj logor nazivaju Šuma, Bročke Jesenice, Krndija ili Versajev.

Na tom mjestu danas raste šuma i šikara. Vozilom je teško doći do njega. Automobilom se može proći izrovanom i u korov zaraslom starom cestom oko tri kilometra od željezničke stanice u Jasenovcu, a onda se dio puta mora ispod nasipa propješačiti. Teško je postaviti bilo kakve oznake, jer je, kako kažu, cijeli predio nekadašnjeg logora nekoliko mjeseci godišnje pod vodom.

Događaji u logoru Bročice bili su gotovo identični onima u Krapju. O njima će nam, također, nešto više ispričati preživjeli logoraši.

U Bročice su prvi stigli transporti iz Gospića i Slane.

Drago Čolaković, Savo Čolaković, Joca Čolaković, Diko Tomić i Pano Petrović, svi iz Bijeljine, 13. travnja 1942. godine u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu dali su zajedničku izjavu o svome boravku u Logoru II. Između ostalog su rekli:

»Na 19. avgusta 1941. otpremljen je iz Gospića jedan transport Srba od oko 950 ljudi, a među njima i nas petorica u logor Jasenovac. Put od Gospića do Jastrebarskog bio je užasan za sve nas. U svakom vagonu bilo nas je 80 do 100 ljudi, tako da smo se u pravom smislu riječi gušili. 13 ljudi na tom putu umrlo je od ugušenja. Među njima tada je umro i Blagojević Đoka, vlasnik autobusnog poduzeća iz Zvornika.

U Jastrebarskom ustaše su nam odmah oduzeli sav novac koji se je u nas našao, kao i sve druge skupocene stvari, kao satove, prstenje i naliv pera. Kazali su nam, da će nam za to nabaviti hrane jer da ćemo tu ostati nekoliko dana. U Jastrebarskom smo ostali u vagonima 30 sati i za to vreme dobili smo svaki samo jednom po jednu kašiku pasulja.

Dok smo se zadržavali u vagonima u Jastrebarskom došla je do naših vagona jedna ustaška satnija sastavljena od Ličana i ovi su ustaše išli od vagona do vagona i hteli nas sve pobiti. Spasili su nas tada od smrti ustaše iz Jastrebarskog, te talijanska vojska, koja se je tamo nalazila. Na 20. avgusta u veće krenuli smo iz Jastrebarskog u Jasenovac.

Na 21. avgusta 1941. ujutro stigli smo u željezničku stanicu Jasenovac, gdje nas je preuzela 17. ustaška satnija, koja je bila nastanjena u Jasenovcu. Ustaše su nas dočekali sa pogrđama i raznim psovkama, zatim su odmah ulazili u vagone i tražili od nas novac, satove, prstenje, naliv pera, lisnice itd. Mi smo im odgovarali da smo sve te stvari, koje smo još imali predali već dan pre u Jastrebarskom. Oni su se sa tim odgovorom zadovoljili.

Nakon jedan sat istovareni smo iz vagona i svrstani dva po dva krenuli smo prema logoru udaljenom od željezničke stanice oko 5 km. Morali smo ići skoro trčećim korakom. Tučeni su bili od ustaša samo oni, koji nisu mogli izdržati tempo hoda. Došli smo u logor, koji je bio smešten u barakama na polju kraj jedne šume blizu potoka, Lonje. Odmah smo morali sestri na moku zemlju dva po dva i tu je nanovo nastalo pretresanje i oduzimanje stvari. Oko 2 sata posle podne pustili su nas u barake, da zauzmemo mesta. Isti dan oko 5 sati posle podne došla je u logor partija Jevreja, pa smo mi zauzetu baraku morali napustiti, jer su se u nju uselili Jevreji, a mi smo se smestili u jednu još ne dovršenu baraku, koju smo posle sami morali dovršiti.

U ovom logoru od 21. avgusta 1941. pa sve do polovine septembra 1941. mi Srbi nismo uopšte dobivali nikakve hrane od uprave logora, a niti smo mogli što dobiti izvana. Jevreji, koji su u istom logoru bili smešteni dobijali su živežne namirnice od svojih bogoštovnih opština, pa su od toga nešto malo otkidali i nama davali...

Na 30. avgusta 1941. oko 10 sati pre podne odvojili su iz naše grupe sve seljake njih oko 500 – povezali ih žicom dva po dva za ruke i odveli ih prema željezničkoj stanici. Posle toga o tim odvedenim seljacima nismo nikada ništa mogli saznati. Ustaše su govorili, da su ti seljaci otpremljeni u Nemačku na rad, a drugi da su odvedeni u logor u Sl. Požegu i tamo pobijeni. Ti seljaci bili su iz srezova bijeljinskog i zvrničkog, te nešto iz bjelovarskog. Poznavajući metode ustaša vjerujemo da su ti seljaci pobijeni.

Mi, koji smo ostali u ovom logoru morali smo svaki dan ići na rad na nasip preko Lonje. Na radu je bio strašan režim. Bilo je zabranjeno stati, odmoriti se ili govoriti. Moralo se stalno raditi, a ustaše, koji su nad nama držali stražu, išli su kroz naše redove, kad smo radili i držali u rukama motke, tukli su nas sa ovim motkama. Tačke pune zemlje morali smo uz nasip voziti trčećim korakom i ako tko ne bi mogao, taj je bio od ustaša tučen. Jednoga dana, kad smo išli na rad dvojica su se usput malo razgovarali. To je primetio jedan ustaša, izveo ih iz reda, vezao im ruke pozadi sa žicom, bacio ih na zemlju, te ih tukao on, kao i drugi ustaše, i nogama gazili po njima. To su bili Goljanić Vojo, radnik iz željezare u Zenici i neki Dušan, šumar iz Zenice. Početkom meseca novembra Dušan je umro u logoru, a Goljanić Vojo je ubijen po ustašama... Polovicom meseca oktobra 1941. nastala je u našoj grupi velika smrtnost, koja je nastupila kao posledica iznurenosti, gladi i teškog fizičkog rada. Dnevno je umiralo 5 do 8 ljudi...

U drugoj polovini mjeseca oktobra 1941. god. doteran je u logor u Jasenovac dr. Gavrančić Oton, advokat i starosta Sokola iz Zagreba sa jednom grupom zatočenika od oko 10 do 15 ljudi...

U prvoj polovici meseca novembra 1941. god. nastupile su kiše i hladno vreme. Sava je nadolazila i pretila je opasnost od poplave, a nasip koji smo mi zatočenici tada radili, da bi zaštitili Ciglanu Ozrena Bačića, još nije bio dovršen. Tada je jednoga dana došao na nasip Luburić Vjekoslav (Maks) ustaški satnik i zapovednik svih logora u Hrvatskoj, kada je vidio da nasip još nije gotov, razljutio se, izvadio revolver i pucao na grupu zatočenika, koja je u tom momentu zastala u nameri da ga pozdravi. Tom prilikom ranjen je od Luburića u stomak Bosnić Bogoljub, svršeni đak gimnazije iz Bijeljine, koji je ovu ranu preboleo, ali je posle od ustaša ubijen. Ranjen je bio još jedan Jevrejin koji je podlegao ranama. Tada je Luburić naredio ustašama, da svakog zatočenika koga opaze da stane, odmah ubiju. Posle

toga nastalo je svaki dan ubijanje zatočenika na radu na nasipu. Svaki dan ih je ubijeno 10–15, a kad kada i više. Jednoga dana ubijeno ih je 22. Nisu ih ubijali iz pušaka, nego debelim motkama. Pored ovih ubijenih svaki dan je doneseno pet do šest zatočenika ispremlaćenih od ustaša. Osim toga bilo ih je dosta, koji su bili manje ispremlaćeni, pa su mogli sami sa radova doći u logor. Znamo, da su tada od ustaša na radu na nasipu ubijeni: Bobar, seljak iz Bakra, i Perković, seljak iz Glogovca, te Cvjetinović, seljak iz Svinjarevca, svi iz sreza bijeljinskog. Imena drugih ne znamo.

Pošto je oko polovice meseca novembra 1941. god. nadolazila voda na polje, na kojem su smeštene barake, u kojima smo se nalazili, došlo je naređenje, da se ovaj logor isprazni. Zdravi zatočenici morali su preći u tzv. radni logor u Bačićevoj ciglani u Jasenovcu, a nesposobni za rad i bolesni u logor Krapje.

Jedna grupa oko 200 zatočenika Srba nesposobnih za rad odpremljena je na 14. novembra 1941. u logor u Krapje. Mi zdravi i sposobni za rad ostali smo i dalje u ovim barakama do daljnjeg naređenja. Prilikom polaska ovih zatočenika Srba iz barake prema Krapju ustaše su ih nemilosrdno tukli i gurali u vodu, koja je bila oko barake. Iz postupka ustaša prema ovoj grupi bolesnih i nemoćnih Srba mi smo ostali zaključili, da ovu grupu čeka teška sudbina, što se kasnije i obistinilo, jer dok su stigli do logora Krapje, ubijeno ih je usput oko 30...

Druga partija Srba zatočenika, u kojoj smo bili i mi odvedena je na 15. novembra 1941. u radni logor u ciglanu Bačićevo...

Na 30. marta 1942. oslobođeni smo iz logora i pod pratnjom jednog ustaškog vodnika otpremani u Zemun a odatle smo na 31. marta 1942. prešli u Beograd, gde se i sada nalazimo.«

Vladimir Carin je u svojoj knjizi »Smrt je hodala četveronoške«, vrlo slikovito i uvjerljivo opisao svoj dolazak u Bročice i događaje u logoru. Uhapšen je u srpnju 1941. godine. Prije rata radnik i sindikalni aktivist. U ustaškom je zatvoru u Đorđićevoj ulici u Zagrebu. U rujnu je s ostalima ukrcan u jedan od četiri marvinska vagona krcata ljudima. Putovali su u Jasenovac. Tri dana, jer su ih vozili samo noću. »Septembarsko sunce ugrijalo je željezni lim vagonskih krovova, ljudi u vagonima zapomagali su, pružali ruke kroz rešetke i preklinjali ustašku stražu, da ih ovlaži vodom. Ustaše su im pljuvali u dlanove. Ljudi su se gušili u zatvorenim vagonima.«

Iskricali su ih u Jasenovcu. Postrojili u dvorede i uz viku i psovku potjerali prema logoru.

»Prolazeći šumskom prosjeklinom nakon pet kilometara puta ugledali smo logor: crna čekinjasta žica diže se u gustim redovima do preko tri metra visine. Neprobojan žičani zid uokviruje pravilan kvadrat tla sa strana dugim do pet stotina metara. S četiriju uglova po jedna sojenica nadgledava logor – visoko uzdignuta stražarnica iz koje viri težak mitraljez. Usred logorskog kruga leže tri napukle barake, skalupljene od starih dasaka; tri crne nagorjele trupine – crne, blatne, iskrivljene, kao da ih je netko kotrljao preko drvla i kamenja i surovo tresnuo ovamo na čistinu. Po strani, četvrta, manja baraka upravne pisarnice i logorske posade.

Kolonu tjeraju u žicu i postrojavaju u dug jednostruk red. Nijedan ustaški čarkar ne želi sebi uskratiti ni najsitnije zadovoljstvo: svi premeću po džepovima zatočenika i oduzimaju im papire koje bacaju na hrpu. Neki

ustaše deru isprave sporo, u hodu, deru ih kao namirene račune. Ponekad se dozivlju i pokazuju jedan drugome liječničke svjedodžbe koje žigom i potpisom jamče da nosilac ove isprave ima čir na želucu ili bubrežne kamence. Ustaše pogledavaju naizmjenično nekoliko puta na svjedodžbu i na zatočenika, kao da provjeravaju da li se sve podudara; pažljivo presavijaju papir i vraćaju ga bolesniku; savjetuju mu da ga dobro, dobro čuva.

Ceprkaju po zavežljajima i plijene svu vunenu odjeću i rublje, olovke, naliv-pera i papir, prstenje i novac. Nekom mladiću oduzimaju posrebrnu kašiku; nekom muškarcu fotografiju žene u srebrnu okviru ...

Počele su prve kiše. Stvorila se kaljuža u baraci. Hrana uvijek jednaka. Mnogima se same od sebe otvaraju rane. Desni u ustima crne. Mnogima trunu nokti u korijenu. I dnevno umire po nekoliko zatočenika. Glad ubija tijelo, besposlica duh. Pronašli smo sebi rasonodu. Nešto smo ipak radili, toliko da radimo. Sjedili smo i po čitav dan smo trijebili uši ...

Treću noć uzastopce padala je kiša. Baraka kao da se u blatu sva raspuzla. Glad je razarala i onaj laki drijemež u koji bismo zapadali negdje pred praskozorje. Nitko nije ni s kim razgovarao. Cekalo se. Ali, nitko nije znao šta se, zapravo, čeka. Pročulo se da ćemo biti upućeni na izgradnju nasipa, uz rijeku Lonju. Taj bi nasip trebao da zaštiti močvarnu nizinu Lonjskog polja od poplava i izlivanja Save i Lonje. Dani su prolazili, kiše su pljuštale, ali na rad nas nisu pozivali ...

Oktobarske kiše ugasile su u nama i posljednju iskru nade da će se graditi nasip i da će ustaše radnicima davati bolju hranu nego logorskim zatočenicima. Pljuštalo je danima. Široke napukline među daskama prve su propustile vodu. Kiša zapljuskivana vjetrom prodirala je u baraku s bočnog zida. Zatim je popustilo krovšte; procurilo je s tavanice. Bilo je nemoćuće umaknuti vodi ...

Deseti dan naglo je stala kiša. Treća baraka iskrcala je toga prijepodneva u logorskom krugu tačke, lopate, pijuke i daske ...»

U međuvremenu pristizu novi, a stari umiru ili ih ubijaju.

»Dolazile su mase srpskih seljaka i građana, kolone hrvatskih omladina, radnika i intelektualaca. Jevreja, studenata, trgovaca i zanatlija. Prezauzeta smrt nije dospijevala da pririjedi redove zatočenika. Stalno nas je bilo oko 2000«, piše Vladimir Carin i nastavlja:

»Ni sada nitko u boksu nije mogao pružen spavati. Bilo je tijesno: sjedili smo po šestoro u jednom boksu, skvrčenih nogu, koljenima bismo podnimili bradu, rukama obujmili gnjatove i ljuljali se u snu kao putnici u vlakovima. Već je treću sedmicu neprekidno padala kiša. Voda se u barakama popela preko bridova donjih ležajeva. Svake noći umiralo je u svakoj baraci po nekoliko zatočenika ...«

Tako su nestajali ljudi. Za mnoge nisu ni znali kad su preminuli, kako su poginuli, a neke su danima promatrali kako umiru.

Carin je s posebnom dramatičnošću opisao smrt dr. Otona Gavrančića, staroste Jugoslavenskog sokola, koji je s njima bio zajedno u ćeliji u Đorđičevoj ulici i odatle doveden u logor. Pred taj događaj Carin je s još četvoricom logoraša po kazni bio ubačen u tzv. sic. Bio je to »ogroman kavez od bodljikave žice podignut u logorskom krugu, pod otvorenim nebom, visok svega oko 70 centimetara«. Unutra bi ugurali kažnjene logoraše i ostavljali ih bez hrane i vode.

Ante Milković, zagrebački ilegalac, član MK, ovako je opisao svoje viđenje Logora II:

»Nakon što smo bili ukrcani u poseban vagon (na kolodvoru u Zagrebu, op.p.), blokiran ustašama, nastavljen je put prema Jasenovcu. Vožnja je trajala puna tri sata. U Jasenovcu nas je preuzela nova ustaška straža. Ona nas je pratila udarcima kundaka sve do ustaškog tabora.

Tu, u taboru počela je detaljna premetačina. Pretraživan je jedan po jedan. Kako je koji od nas ulazio u kancelariju, dočekivan je udarcima kundaka – radi što boljeg uspjeha same premetačine. Premetačinu su vršili najodvratniji tipovi, verzirani u tom poslu. Oduzeli su nam sve: i hranu, i cigarete, i pribor za umivanje, a da o novcu i ne govorim. Odnijeli su nam i sav 'suvišak', a dobili smo u zamjenu tralje...

Premetačina je trajala puna dva sata i tek nakon toga mogli smo krenuti prema logoru, uvjereni, da je ono najgore već prošlo.

Od tabora do logora put je dosta dalek. Logor se tada nalazio u šumi kraj puta Jasenovac – Novska i nosio ime 'Logor br. 2'.

Padala je jaka, hladna kiša (potkraj listopada 1941. godine). Ustašama se žurilo, pa je nastalo pravo gonjenje izmrcvarenih ljudi. Na tom putu do logora susreli smo dugu, vrlo dugu povorku ljudi s krampima i lopatama koja se slomljeno kretala naprijed. Po izgledu prepoznali smo odmah jasenovačke zatočeničke.

– Skreni lijevo sa ceste!

Začudio nas je taj nalog, jer se na lijevo, pred nama, nalazila močvara. Gazili smo po vodi i tek kasnije ugledali dvije barake opletene bodljikavom žicom. Oko baraka vidjele su se izvidnice sa stražom. Već na prvi pogled barake su pružale odvratnu sliku. A kad smo, malo kasnije, ugledali i njihove stanovnike, ljude neobrijane, ispijenih lica, potpuno iscrpljene od gladi, batina i svake nevolje – počelo nam se stezati oko srca.

Tu su nas primili zatočenički – zapovjednici baraka. Ja sam bio dodijeljen u 'židovsku' baraku u kojoj je ipak bilo oko 60 nežidova većinom kriminalaca, kojima je stotnik bio neki Rara. Tako sam i ja dopao pod komandu toga Rara.

Večere nije bilo. Zamolio sam stotnika, da mi odredi mjesto za spavanje, a on je rukom pokazao na pod i rekao:

– Tu!

Svima nadošlima Rara je za spavanje odredio pod barake, a taj pod bio je mokar i strahovito prljav. Baraka je bila prozirna kao mreža i voda je u nju ulazila sa svih strana, jer je kiša još uvijek lijevala kao iz kabla. Jasno je, da je baraka bila prepuna svakojake gamadi, a naročito ušiju. Bilo mi je odmah na prvi pogled jasno, da neću ni te noći u logorskoj baraci stisnuti ni oka. Prestajao sam cijelu noć slušajući samo jauk i stenjanje bolesnih i umirućih.

U rano jutro, već u pet sati, zaviknuo je nečiji hrapavi glas:

Nastup!

Bio je to glas zamjenika logornika Špilera. Ustao sam i izašao iz barake. Kiša je neprestano padala, kao da se urotila protiv ovih jasenovačkih mučenika. Oko baraka stvarala se sve veća kaljuža od razgažene ilovače, po kojoj smo gazili do gležnja.

Nadao sam se barem nekakvom doručku i upitao kuhara:

– Da li se ovdje, prije rada, dijeli doručak?

On se samo ironički osmjehnu i reče:

– Bit će dobro, ako dobiješ i ručak.

U to je stigla i straža, jer se bez straže nije ni moglo poći na rad. Prije odlaska zapovjednik straže interesirao se, da li su svi u nastupu i pozvao k sebi nadredare baraka. Međutim, ovi su se izgovarali da imade još mnogo bolesnih. Zapovjednik je, i ne gledajući nadredare, viknuo:

– Nema bolesnih! Svi u nastup! – a onda naredio ustašama da iz baraka istjeraju sve, bez razlike da li su zdravi ili bolesni . . .

Kad sam primio lopatu, stotnik mi je odredio mjesto. Rad je počeo, ali uslijed silne vode i velikog blata, tačke se nisu mogle upotrijebiti. Zbog toga smo morali zemlju s velike udaljenosti nositi lopatama. Shvatljivo je, da je radi toga i gradnja nasipa sporo napredovala. Sve one koji bi nosili manje zemlje, stražari bi tukli. Kazna je za prvi put iznosila deset, a za drugi put dvadeset i pet batina. Za 'teže krivice' kažnjavalo se 'sicom', a ta kazna sastojala se u tome, što bi kažnjenik morao ući u 'sic', koji je bio napravljen od bodljikave žice, 75 cm visoke. Kažnjenik se morao uvući u tu mrežu i u zgrbljenom stavu ostati čitavu noć na otvorenom polju, bez obzira da li pada kiša, snijeg ili bije led.

Za vrijeme cijelog dana stalno se čulo batinjanje sad na jednoj, sad na drugoj strani nasipa. Kazna batinjanja izvršavala se odmah, na licu mjesta, dok se kazna 'sicom' izvršavala tek nakon povratka u barake. Od toga smo svi strepili. Niko od nas nije znao, da li će na povratku u baraku, nakon onog teškog rada, batinjanja, svršiti u 'sicu'. To je zavisilo, da li su stotnik ili koji od stražara uzeli nekoga 'na zub'.

Rad se uz batinjanje nastavljao. Meni, koji ni večere, ni doručka nisam okusio, vrijeme se još više odužilo. Upitao sam stoga zatočenika, koji je radio do mene:

– Reci mi, kada je ručak?

– U jedan! – odgovorio mi je nehajno, kao da se ručku ni ne raduje.

Gledajući ovo mrcvarenje ljudi, koje su provodili ustaše, činilo mi se, da ručak nikad ne ću dočekati. Razmišljao sam o sudbini i svojoj i svih ovih ljudi, koji su zajedno sa mnom patili. U tom razmišljanju odjednom me prene nečiji hrapavi glas:

– Prekid rada! Molitva!

Ljudi su se svrstavali u redove, a stotnici su predvodili svoje grupe u pravcu nekih košara. Bio sam radoznao kakav je to ručak, koji se nosi u – košarama. Nisam dugo čekao na objašnjenje. U košarama su bili kuhani krumpiri. Po tri kuhana i neoguljena krumpira dijelio je kuhar. To je bio naš ručak. I s tim ručkom nastavili smo odmah dalje raditi na nasipu. Rad se nastavio, nastavilo se i batinjanje.

Mnogi su se od iznemoglosti rušili. Ustaše nisu ni iznemogle puštali na miru. Jednostavno su ih gurali u iskopane kanale, napunjene vodom, i držali u njima sve dotle, dok se čitavi ne bi namočili. Kako je bio hladan jesenji dan, jasno je, da mnogi od njih, ispremlaćeni, iznureni glađu, a uz to još i fizički slabi, nisu mogli izdržati. Neki su umirali već tu, pri radu, a neki i na putu do barake. Mnogi su umirali i u samoj baraci, ne dočekavši zoru.

Ma kako da je bilo u baraci, svaki od nas jedva je čekao povratak u logor, iako je bilo jasno da nama logor ne može donijeti nikakvo olakšanje.

Na povratku u barake, moralo se preći preko željezničke pruge. Baš u času, kad je moja grupa prelazila prugu, naišao je teretni vlak i dvojica zatočenika iz Sarajeva, dva Židova, bacila su se pod njegove točkove. I kao da se ništa nije desilo, sablasna karavana nastavila je svoje kretanje. Samo

je svaki od nas strepio, da će još večeras, nakon batina i teškog rada biti gost 'sica'.

Mučenje i ubijanje zatočenika trajalo je dugo i ponavljalo se iz dana u dan, i to sve dotle, dok Sava nije poplavila logor br. 2. Od silne vode logor je stršio iz mora kao otok. Ni k logoru, a ni iz logora nije se moglo. Ustaša-ma nije preostalo ništa drugo, nego da nas nekamo prebace, ili da svi mi, nas oko dvije tisuće u poplavljenom logoru, umremo od gladi. Ovo posljednje bilo je tim sigurnije, što za posljednja tri dana nismo uopće primili nikakvu hranu, a niti je postojala mogućnost, da će nam hrana bilo odakle stići.

Ipak je preseljenje logora uslijedilo. To je za mnoge zatočenike bio crni petak: 14. studenoga 1941. Bura je bjesnila, a vjetar šibao. Padao je snijeg, a voda se oko logora počela smrzavati.

Selidba je najavljena za 10 sati. Trebalo je da se prebacimo na ciglanu. Međutim, krenuti nismo mogli prije, dok nismo, pokopali mrtve, koji su preko noći izdahnuli...

Mrtve smo ostavili u šumi, u kojoj je do toga vremena našlo smrt dvije tisuće ljudi, Srba, Hrvata i Zidova, a onda tek krenusmo nabujalom Savom u pravcu novog mučilišta, ciglane...«

O tim danima govori Drago Svjetličić iz Doboja, Albert Maestro iz Sarajeva i još neki. Bez obzira na izvjesne razlike, opće zlo i osnovni podaci su isti. Svi oni ističu izgradnju nasipa.

Ukupno su se gradila tri nasipa. Na njima su radili logoraši iz sva tri logora: Krapja, Bročica i Ciglane.

Svako jutro ustaše su u trku tjeroali kolonu zatočenika. Umorni, gladni i prozeblji, logoraši su skakali u vodu i rukama, lopatama i kolcima vukli zemlju i mulj na nasip. Neki se nisu vraćali. Padali su u vodu i močvaru. Iznemogli, puštali su da ih ustaše dotuku.

Logoraši spominju Franju Beretina, koji je kao stručnjak nadzirao izgradnju. On je podigao i nove barake. Zatočenici i njega optužuju. U iskazu pred Zemaljskom komisijom Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača Franjo Beretin je 1945. godine o tome izjavio:

«...Nekako u mjesecu rujnu 1941. počeo je rad oko podizanja nasipa na rijeci Strug. Tu je bilo zaposleno 1500 ljudi, možda nešto manje ili nešto više. Ja sam kao tehnički stručnjak imao vodstvo rada po nalogu ministarstva. Rad je trajao od 8-12 i od 2-6. To je rad stvaran, a nisam pri tom računao vrijeme, koje su trebali zatočenici kod polaska na rad. Što se zlostavljanja ili ubijanja pri samom radu tiče, to ja nisam vidio, ali sam dobio pritužbi od zatočenika, koji su mi javili da je neki ustaša udario zatočenika kundakom ili nogom. Na to sam se pritužio prije svega mojoj ustaškoj straži rekavši da oni imaju samo vršiti svoju dužnost pratnje i čuvanja. Također sam o tome referirao tadašnjem zapovjedniku logora ust. poruč. Sabolu emigrantu, a imena mu se ne sjećam. Taj nasip se je gradio oko dva mjeseca. Za zlostavljanja poslije nisam čuo i ne sjećam se. U kasnu jesen iste godine počeo je rad na nasipu za zaštitu logora. I taj se rad vodio pod mojim nadzorom, a sudjelovalo je kod toga 300-700 zatočenika, jer je broj varirao. Taj rad je trajao svakako mjesec dana, a bio je težak uslijed kišovitog vremena, a osim toga na tom radu vidio sam lično zlostavljanje zatočenika,

i to po Luburić Maksu i njegovoj pratnji, koja se je sastojala oko desetak ustaša. Zlostavljanje je trajalo oko jedan sat i to u glavnom sa batinama. Uslijed ovih udaraca zatočnici su padali, a ja sam rekao Luburiću, da nema smisla tući ovu raj, jer je teren raskvašen, pa ne mogu zatočnici bolje raditi. Ja sam o tom događaju izvijestio telefonski pukovnika Kober Dragutina u Zagrebu, koji je bio predstavnik domobranstva kod ministarstva javnih radova. – Za sve to vrijeme događala su se u logoru Jasenovac zvjerstva i masovna ubijanja zatočenika, a to znam po tome što su mi o tom govorili zatočnici, a i mještani sela Jasenovac su o tome pričali . . . »

U studenome 1941. godine napušten je Logor II. Likvidiran je slično kao Logor I. u Krapju. Albert Maestro ovako je to opisao:

»Na 10. novembra je bilo oko logora već toliko poplavljeno, da smo morali vodu gaziti do koljena. Ustaše su u visokim čizmama i dobrim kabanicama uživali gledajući naše patnje. Jedne noći zagrmi glas logornika 'Pozor!' Objavio je, da se jave u kancelariju svi oni koji žele da rade u Ciglani jer će dobivati oko 30 dkg kruha i toplu hranu. Mi, koji smo se prijavili, poslije smo idućeg jutra, naravno isto tako tučeni, prema Ciglani. Na ulasku u logor Ciglanu čekao nas je poručnik Ljubo Miloš, glavni pomoćnik Luburića sa svojom gardom i debelim toljagama. Ne vjerujem da je ijedan od nas prošao pored njih, a da nije dobio po glavi ili po rebrima. Smjestili su nas sve u Ciglanu. Neke u gornjem spratu, gdje nam je bilo barem toplo i suvo. Bili smo zaboravili na sve muke kada smo u podne zaista dobili obećani kruh i čorbu od graha. Nadali smo se, da će naše stanje ipak biti nešto bolje, ali su i ove, kao i sve druge nade, brzo propale. Dva dana kasnije, 14. novembra došli su Luburić, Ljubo Miloš i njegova garda sa gvozdenim štangama i maljevima, pa su nas počeli tući gdje su koga stigli po cijeloj Ciglani. Za par časaka je ležalo oko 120 mrtvih. Luburić je onda upitao koliko ima mrtvih i kada je Ljubo odgovorio, da ima 120 rekao je, da je dosta 'za danas'. Bilo je i po tome jasno, da to nije bio 'radni' logor, nego logor za masovno ubijanje . . .

Od toga dana je nastavljeno ubijanje. Poslije 2–3 dana rekli su mi zatočnici, da je upravo došla još jedna partija iz logora Jasenovac II, a da su stvari ostavili na samoj ciglarskoj pruži blizu kuhinje. Zaista, stvari su ležale na tom mjestu prekrivene snijegom, koji je već bio pao. Tu su ležali kuferi, pokrivači, torbaci i ostale stvari sa natpisom vlasnika. Upitao sam kuhare, da li oni znaju šta je bilo sa tim ljudima i oni mi ispričaše, da je prošle noći dovedena veća grupa iz Jasenovca II. Kuhari nisu smjeli izvirivati, ali su čuli jauk i zapomaganje nesretnika i viku ustaša, da žurno ostave sve stvari, da idu naprijed. Ustašama se žurilo, jer je one noći bila strašna vijavica. Poslije nekoliko dana pozvali su grobare, oko 60 njih, i odveli su ih u Jasenovac II. Te noći je bio likvidiran taj logor na slijedeći način: oko barake je bila voda oko 70 cm visoko i na poziv ustaša morali su svi zatočnici da idu van 'na kupanje'. Mitraljezi su zapucali po baraci i tako su brzo istjerali sve zatočnike iz barake van. 'Glave u vodu' glasila je komanda. Ko je izvukao glavu iz vode, na njega bi pucali. Brzo je bilo sve pobijeno, dotučeno ili udavljeno. Grobari su u tom vremenu iskopali u obližnjoj šumi veliku jamu, u koju su mrtve zakopali. Od 60 dovedenih grobara pobili su 35, a ostalih 25 vratili u logor Jasenovac III, tj. u Ciglanu. Rijetko je koji grobar smio bilo šta da priča o onome što su vidjeli i uradili. Neko je ipak prijatelju u povjerenju ispričao. Tako se saznalo da je u tom logoru pobijeno oko 1200 zatočenika. Svi su bili iznemogli, bolesni i stari. Tu su nastradali i

svi naši stari sveštenici. Poslije izvjesnog vremena porušene su i one barake. Skinuta je žica i zameteni su tragovi tog logora (Jasenovac II), ali mi koji smo preživjeli, znamo tačno mjesto tog logora i pronašli bi grob navedenih mučenika. Tako je Luburić, bivši činovnik iz Mostara, likvidirao i taj logor...»

Zapovjednik logora Bročice bio je ustaški poručnik Ivan Rako. Vodnik Mihovil Prpić bio je zapovjednik straže. Logor je osiguravala 14. i 17. ustaška satnija.

Logor III. Ciglana

Glavni je bio Logor III. Ciglana. Najveći. Najgori. S najviše žrtava. Trajao je najduže. Do pred sam kraj rata. Nastajao je u vrijeme dok su još postojali logori u Krapju i Bročicama. U samom mjestu Jasenovac. Na posjedu obitelji Bačić, koristeći se tamošnjim industrijskim objektima i proširujući se.

Zauzimao je posjed »Prometne zadruge« u Jasenovcu na Savi, koja je osnovana 1929. godine. Imovina se sastojala od ciglane, pilane, tvornice lanaca i motornog mlina. Najveći udio u vlasništvu imali su Jovan Bačić i sinovi Ozren i Uroš. Oni su kao Srbi 1941. godine napustili NDH, na vrijeme izbjegavši progone. Uroš Bačić se sklonio u Split, a zatim na Hvar. Otac Jovan i sin Ozren otišli su u Zemun, a odatle u Srbiju. Imovina porodice Bačić oduzeta je. Najprije predana na upravljanje Državnom ravnateljstvu za ponovu. Odlukom predsjedništva vlade od 6. listopada 1941. godine cjelokupna imovina »Prometne zadruge« u Jasenovcu prenesena je u posjed ministarstva unutarnjih poslova, Ravnateljstva za javni red i sigurnost koje je na tom prostoru osnovalo sabirni logor.

O svemu tome govore neki dokumenti, sačuvani u Historijskom arhivu Zagreba. Što se događalo i kakva je bila sudbina obitelji Bačić, doznajemo iz predstavke zagrebačkog odvjetnika dr. Radivoja Waltera Državnom ravnateljstvu za ponovu, kojom on u ime svojih klijenata traži pozitivna zakonska rješenja.

O Bačićevoj imovini u Zagrebu vodile su se dugotrajne prepiske, ali bezuspješno. Što se tiče posjeda u Jasenovcu, uslijedilo je rješenje 6. listopada. Državni ravnatelj Državnog ravnateljstva za ponovu donio je ovu odluku:

»Temeljem naloga Predsjedništva Vlade broj Tajni 16/41. od 2. listopada 1941. god.

rješavam

da se cjelokupna imovina Prometne zadruge, vl. Ozren Bačić i dr. iz Jasenovca, kotar Novska, sastojeca iz mlina, pilane, ciglane i tvornice lanaca, te nekretnina upisanih u gr. ul. br. 45, i 55. por. obč. Jasenovac, sa svim živim i mrtvim inventarom, te svom zalihom robe tj. sa cjelokupnom aktivom i pasivom toga poduzeća preda na upravu i posjed

MINISTARSTVA UNUTARNJIH POSLOVA, RAVNATELJSTVU ZA JAVNI RED I SIGURNOST U ZAGREBU

Pitanje vlasništva bit će naknadno uređeno i o tome naknadno donesena odluka.«

Na tome je kompleksu nastao Logor III, nazvan Ciglana. Glavni je ulaz bio na zapadnoj strani, na cesti koja vodi kraj Save od Jasenovca u selo Košutaricu. Većina je objekata najprije bila ograđena bodljikavom žicom, a 1942. godine zatočenici su morali izgraditi zid visok tri metra koji je sa tri strane opasao cijeli logor. Pružao se prema sjeveru u dužini od 420 metara, zatim je skretao paralelno sa željezničkom prugom prema istoku u dužini od 1350 metara. Odatle je mijenjao smjer prema jugu, okomito na Savu i bio dug 1300 metara. Pritome je presijecao cestu za Košutaricu, gdje su se nalazila istočna vrata. Svršetak zida išao je obalom Save prema zapadu u dužini od 290 metara, dok je južna strana logora bila bez zida, jer se tu nalazila rijeka Sava kao prirodna prepreka.

Kod glavnog ulaza bile su stražarnice i dio upraviteljstva logora, gdje su se registrirali i postrojavali zatočenici koji su stizali. Sjeverno od njih na osami bila je rafinerija sa cisternama za petrolej. Oko 150 metara od obrambenog zida nalazilo se glavno skladište.

Istočno od skladišta dio otvorenog prostora bio je natrpan starim željezom, koje se upotrebljavalo kao materijal za potrebe lančare. Upravna zgrada, glavno skladište i prostor sa starim željezom bili su izvan žice. Između nje i zapadnog zida.

Svi ostali objekti bili su okruženi žicom.

Paralelno sa zgradom glavnog skladišta, ali s druge strane žice, bila je pomoćna bravarija i limarija. Zatim su se redali ostali objekti. Najjužnije u prvom redu bila je zloglasna zvonara, malo spremište u koje su ustaše najprije pobacali skinuta i razbijena zvana iz pravoslavnih crkava. Poslije su zvana odnijeli i na to mjesto bacali smeće od ugljena, sve dok nisu zvonaru pretvorili u jedno od svojih mučilišta. Sjeverno od zvonare nalazila se paketarnica. Treća je u nizu bila zgrada, u kojoj se nalazilo upraviteljstvo logora i radni odsjek. Nešto sjevernije bila je lančara, u kojoj su se izrađivali razni željezni predmeti. Tu je također bila strojobravarija, alatnica, tokarija, puškara i automehanika.

Pored lančare nalazila se kružna peć za pečenje opeka, a iza nje spremište za sušenje.

Pokraj ciglane bila je duga remiza s krovom, bez pobočnih zidova. U nju je vodio odvojak željezničke pruge od jasenovačke željezničke stanice, a zatočenici su je prozvali tunel. Ovdje su mnogi koji su 1941. i 1942. godine dovođeni u Jasenovac čekali danima i tjednima po svakom vremenu, da im se nađe mjesto u barakama ili da budu odvedeni na likvidaciju.

U smjeru prema istoku nalazile su se stražara, blagovaonica za ustaške oficire, kuhinja i brijačnica. Sjevernije bila je nastamba ustaških časnika i kancelarija logornika i grupnika, te tehnička poslovnica.

Zatim su bile: ustaška kuhinja, blagovaonica i nastamba onih ustaša, koji su za kaznu boravili u Jasenovcu.

Blizu ceste za Košutaricu bila je pilana. Cijeli je prostor iza nje bio napunjen građevnim materijalom, a na sjevernom se kraju nalazila ledina gdje se kopala zemlja za pečenje cigle. Dalje prema istoku bili su ekonomija, staje, remenarija, kolarija i kovačnica. U blizini je bilo jezero preko kojega je bio postavljen drveni most.

Sjeverno od jezera bilo je groblje, a odmah u blizini cijeli niz baraka, dugih 24 a širokih 6 metara. U prvoj je bila bolnica, u drugoj ambulanta, a šest ostalih bile su nastambe zatočenika. Slijedile su barake obrtne grupe, glavne i pomoćne kuhinje.

Sve su zgrade bile ograđene žicom. S onu stranu žice nalazile su se još, u smjeru prema jugoistoku, ledana, mesnica i svinjci, a zatim još dalje ustaške radionice i nastambe te ženski logor s kuhinjom.

Oko tih je zgrada tekla druga žica koja se s prvom spajala u blizini baraka gdje su bile nastambe zatočenika muškaraca.

S onu stranu obiju žica u sjeveroistočnom kutu bio je logor 3 C.

Osnivanje i organizaciju Logora III. Ljubo Miloš je ovako opisao:

»Nešto prije X mjeseca 1941. godine u Jasenovcu su se nalazila dva logora, i to logor I – Krapje i logor II – Jasenovac – Bročice. Početkom X mjeseca iste godine Luburić je odlučio da fuzionira oba logora. Mjesto za novi logor izabrao je na području ciglane koja je prije bila vlasništvo Ozrena Bačića. Ista ciglana nalazila se uz samu Savu i cestu, a prema selu Košutarica udaljena oko 500 metara . . .

U sklopu ove ciglane nalazila se još i lančara, zatim pilana i neka omanja ekonomija sa svim potrebnim zgradama i nuz prostorijama. Sa preseljenjem logora I i II te formiranjem logora III rukovodio je osobno Luburić. Tehničke predradnje tj. postavljanje žice, izvidnica kao i baraka za stanovanje zatočenika, izvršio je ing. Beretin (Franjo, op.p.), koji je bio pripadnik neke tehničke sekcije ministarstva javnih radova iz Zagreba. U prvim danima formiranja logora III teško mi je reći brojno stanje zatočenika koji su pridošli u njega, ali mislim svakako da se radilo o cifri oko 3000 zatočenika. Logor III organiziran je na drugoj bazi nego što su kasnije organizirani drugi logori, tj. organiziran je isključivo kao radni logor tj. na bazi radne službe. Kod svijlu drugih logora koji su kasnije formirani, zapovjednici istih bili su rukovodeće osobe koje su imale u svom zapovjedništvu razne odsjke, a među njima i radni odsjek. No u logoru III stvar je bila drugačija. I ovdje je imenovan zapovjednik logora ali njegova je nadležnost bila u glavnom sigurnosnog značaja tj. imao je u svojoj nadležnosti vojne jedinice koje su osiguravale logor, osiguranje samih zatočenika prilikom rada i likvidacije. Dok u svim ostalim pogledima, kao što je rad u samom logoru, ishrana zatočenika, smještaj, zdravstvene prilike itd. logor je spadao direktno pod zapovjednika radne službe. Prema tome u logoru III postojala su de facto dva zapovjednika no s tim da je zapovjednik radne službe bio važniji, (ne nadređeni) jer je imao veći djelokrug rada. Prvi zapovjednik radne službe bio sam ja, a prvi zapovjednik logora III bio je zastavnik Joso Matijević. To je u stvari bila i čitava uprava kako logora tako i radne službe. Naime ja sam kao zapovjednik radne službe imao na raspolaganju svega 2-3 dočasnika, koji su bili stručni nadzornici u samom logoru. Sjećam se

tako, da je nadzornik na pilani bio Anton Altarac, koji je kasnije postao zastavnik, te Franjo Modrić koji je bio nadzornik u lančari. U samoj kancelariji radne službe nalazio se u to vrijeme samo zatočenik Begović (Zidov), koji je služio kao pisar. Zapovjednik logora tj. Joso Matijević imao je na raspolaganje dijelove 17. satnije, koja je osiguravala sam logor. Kao zapovjednik straže, bio je vodnik Mihovil Prpić, pripadnik iste satnije. Osim ovih, Matijević je imao također i nekoliko dočasnika, koji su bili pripadnici UO-a. Ovi dočasnici su Matijeviću služili kao sigurnosni nadzornici u sklopu samog logora. Sjećam se imena vodnika, a kasnije zastavnika Mujice Jusica, zatim vodnika Mateše Sankovića (kasnije dodijeljen kao lično osiguranje dr Mačeka), vodnik Josip-Joja Sudar, (kasnije također dodijeljen Mačeku, a poslije toga bio je zapovjednik stožerne sati u I. UOZ-u Lipiku), rojnik Dragan Gašparević zvani Bonzo (pripadnik 17. satnije, a kasnije je prešao u UO.), rojnik Dane Gašparević, koji je obavljao dužnost razvodnika straže (pripadnik 17. satnije). Ovakvo stanje je bilo u samom početku dok se je kasnije tj. tokom vremena popunjavalo osoblje, kako radne službe tako i logora...

Prilježne tehničke radove izvršio je ing. Beretin. Isti je takoreći izgradio sve barake, koje su kasnije služile za nastambu zatočenika Logora III. Osim ovih radova, pod vodstvom, ing. Beretina organizirana je izgradnja jednog nasipa, koji je imao cilj da zaštiti logor od poplave. Ovaj nasip je bio projektiran kao privremena brana, jer jesensko doba nije dozvoljavalo da se pristupi izgradnji sigurnijeg i većeg nasipa. Za gradnju ovog malog nasipa, Beretin je dobio na raspolaganje uvijek onoliko broj zatočenika, koliko ih je trebao. Nasip je bio dovršen još prije zime, ali u rano proljeće, kada je naišla poplava, nasip je popustio te je logor jedno vrijeme bio pod vodom (veći dio zatočenika tada je prebačen u logor Stara Gradiška koji je već početkom 1942. formiran). Ovo su bili u glavnom radovi, koji su imali za cilj osposobljenje logora za život i unutrašnji rad.

Odmah nakon što je stvoreno zapovjedništvo radne službe, pristupilo se i organizaciji logorskog radnog vodstva. Citav logor tj. svi zatočenici u logoru bili su podijeljeni na radne grupe, a ove pak dalje na desetine. Na čelu takove jedne grupe nalazio se je grupnik, a na čelu druge grupe stotnik, a kod treće desetar. Sve ove grupe bile su podijeljene prema profesijama tj. prema poslu na kojem je dotična grupa radila. Osim stručnih grupa, postojala je i pomoćna grupa u koju su u glavnom dolazili svi oni zatočenici, koji nisu bili uvršteni u ostale grupe. Također se u ovu grupu stavljalo i starije i bolesnije zatočenike, koji radi toga nisu mogli biti uvršteni u druge radne grupe. Tako je postojala građevinska grupa, pod koju su spadali inženjeri sa tehničkom crtaonom, dalje zidari, kao i ostalo potrebno tehničko i pomoćno osoblje. Dalje je postojala grupa lančara, u koju su spadali svi oni, koji su radili u lančari, kao i u ostalim tehničkim i mehaničkim radionicama, koje su se nalazile u sklopu lančare (puškarska radionica, radionica za popravak raznih mašina i tome slično). Grupa ciglana obuhvaćala je sve one, koji su radili kako na kopanju zemlje, tako i na proizvodnji same cigle. Grupa pilana obuhvaćala je svu radnu snagu, koja je bila zaposlena na radu sa drvetom (tj. od sječe šume pa prenosa i izradbe materijala u samoj pilani). Grupa ekonomija imala je pod sobom u prvo vrijeme nešto malo zemljišta i stoke, kao i nešto teretnih kola za prijevoz raznog materijala (ekonomija je kasnije dostigla ogromne razmjere). Osim ovih grupa postojale su još i slijedeće grupe: stolarija, postolarija, krojačnica,

kožara, rezbarija, keramika, umjetna crtaona, kao i još nekoliko manjih grupa, kojih se trenutno ne mogu sjetiti. Sve ove grupe bile su formirane u samom početku, ali s tim da je razmjer rada njihov bio prema tome i srazmjerno malen. Tokom vremena mnoge od ovih grupa su se bile jako razvile, naročito od vremena kad je ing. Picilli preuzeo zapovjedništvo radne službe. Sve ove radne grupe, počev od grupnika pa do zadnjeg zatočenika u desetini, bile su sastavljene od samih zatočenika. Sve ove grupe sačinjavale su radnu snagu logora, a na svom čelu imale su radno vodstvo, koje je bilo sastavljeno također od samih zatočenika. Sada ovdje treba uočiti jednu stvar. Naime, glavni predstavnik zatočenika bio je logornik, no on je direktno spadao i pod zapovjednika logora i pod zapovjednika radne službe. Znači, da je čitavo logorsko vodstvo bilo skoncentrisano u jednoj osobi, koja je preko sebe imala, kako radne grupe tako i sva brojna stanja, koja su se vodila iz sigurnosnih razloga. U prvom slučaju, tj. u pogledu rada, logornik je spadao pod radnu službu, a u drugom pogledu pod zapovjednika logora. Osim logornika, postojala je i tzv. logorska pisarna u kojoj su radili sami zatočenici. U ovoj pisarni obavljao se sav raspored rada, kao i svi mogući popisi zatočenika i brojna stanja. Obično je na službi u ovoj pisarni bilo oko desetak zatočenika. Sam logornik u pogledu rada imao je široko polje djelatnosti, jer je preko njega vodstvo radne službe sprovodilo svoje namjere. Prvi logornik je bio Bruno Dijamantštajn (Židov), a njegov zamjenik bio je Winer (Ladislav, op.p.), (Židov). Prvog logornika, tj. Brunu Dijamantštajna, streljao je Luburić u proljeće 1942. godine, a radi učešća u zlatnoj aferi. Poslije njega na njegovo mjesto došao je njegov zamjenik Winer. Samo mjesto logornika bilo je skopčano sa mnogim povlasticama, te u stvari predstavljalo tako rekuć činovničko mjesto. Sam Dijamantštajn, kao i kasnije Winer, imali su svoju određenu plaću, a stanovali su zajedno sa obiteljima u samom selu Jasenovac. I u pogledu kretanja bili su potpuno slobodni, jer su obojica u više navrata putovali u Zagreb ili neka druga mjesta potpuno samostalno. (Na tim putovanjima bili su snabdjeveni sa papirima Logora III, a vrlo često puta bili su snabdjeveni sa vatrenim oružjem tj. sa revolverom.) Mislim da je u toku 1944. i Winer likvidiran . . .

Sto se tiče samoga ulaska u logor, isti je bio zabranjen svima bez razlike. Pravo na ulazak u logor imali su samo pripadnici radne službe i logorskog osiguranja. Niti zapovjedništvo radne službe, a niti zapovjedništvo logora, nije ni u kom slučaju moglo izdati dozvolu za ulazak u logor. Isto tako ni zapovjedništvo sabirnih logora, koje se je nalazilo u selu Jasenovac, nije moglo, a niti je smjelo izdavati takve dozvole. Jedino tko je mogao izdati dozvolu za ulazak u logor bio je osobno Luburić ili Dido Kvaternik. Čak i podpis Dide Kvaternika, i ako je bio odlučujući, morao je imati paraf od samog Luburića. Sjećam se da su ovakove dozvole bile izdane svega 2 ili 3 puta. Prvi put mislim da su dolazili neki mornarski časnici, koji su u lančari vršili neku narudžbu lanaca za mornaricu. Isti su tom prilikom dolazili nekoliko puta u logor, jer su morali prisustvovati u lančari kada se vršilo isprobavanje čvrstine lanaca. Osim njih dozvolu za ulazak u logor dobila su 2 ili 3 filmska operatera, koji su logor Ciglanu posjetili negdje u proljeće 1942. godine. Isti operateri su tom prilikom snimili čitav logor Ciglanu tj. sve njegove nastambe, pilanu, ekonomiju, zatočenike na radu i tome slično. Oni su se zadržali u logoru par dana, a zatim su se ponovo vratili u Zagreb. Znam da ovaj film nije nikada prikazan javnosti, a pukovnik Džal mi je u emigraciji pričao, da se isti film davao samo za službene

osobe. Osim ova dva slučaja ja se ne sjećam, da je bilo i drugih, ali znam da za moje vrijeme nije bilo . . .

Logor III po svojoj površini bio je dosta velik. Na jednom dijelu toga zemljišta nalazila su se razna industrijska postrojenja, a na drugom barake za smještaj zatočenika. U samom logoru je prosječno brojno stanje bilo oko 3000 zatočenika, iako je logor po svom prostranstvu mogao primiti daleko veći broj. Također su i barake građene tako, da mogu primiti oko 3000 stanovnika. Priznajem, da je bilo slučajeva, kad je logor brojio i po 5000 zatočenika, ali dotična cifra nije mogla dugo trajati, jer se u takvom slučaju vršila likvidacija 'viška'. Ove likvidacije i kontrolu nad brojnim stanjem imao je preko sebe Matković, koji je u tom pogledu dobijao direktive od samog Luburića. Sam je Luburić odredio da brojno stanje uvijek varira oko 3000, jer je ta cifra uglavnom bila dovoljna da se podmiri sve potrebe radne službe. Ovo likvidiranje 'viška' konstantno se je sporovodilo od prvih dana osnivanja logora, pa sve do zadnjeg dana njegovog opstanka . . .

Odmah poslije stvaranja Logora III radna služba je stavila u pogon i rad lančaru, pilanu i ciglanu. Sama lančara osim glavne radionice imala je nekoliko manjih pomoćnih radionica u kojima su se uglavnom vršile razne opravke ili tome slično. (Pravljenje peći, raznih limenih posuda itd.) Glavna radionica u lančari proizvodila je lahke i teške lance, kao i razne karike, omanje spojnice i tome slično. U pogledu lanaca, mislim da je to bila jedina lančara na području NDH. Ciglana je u većem broju proizvodila cigle kao i crijepove. Što se tiče pilane, ista je imala dosta dobar kapacitet. Imala je jedan veliki i nekoliko manjih pomoćnih gatera. Osim ovih glavnih grana rada postojale su još mnoge omanje radionice, koje su se tokom vremena proširile i postigle veći kapacitet. Tu naročito treba da se spomene krojačka radionica i šusteraj, koje su još u toku 1941. počele djelovati u Jasenovcu, a kasnije tj. u toku 1942. prebačene su u Staru Gradišku. U samom Jasenovcu mnogo se razvila kožara koja je podpuno samostalno pripravljala sve moguće vrste kože za obuću. Ovdje sam istakao samo najvažnije grane rada, a osim istih postojale su još i slijedeće radne grupe: ekonomija, stolarija, rezbarija, pogon keramike, umjetna crtaona. kao i još nekoliko manjih i nevažnih grupa . . .

Osim rada u gore navedenim radionicama i postrojenjima postojao je tzv. vanjski rad. U ovom radu najviše je dolazila do izražaja građevinska grupa u kojoj su bili inženjeri, tehničari, zidari, moleri, električari itd. (sve ono tehničko osoblje koje je potrebno za gradnju kuće ili nekog drugog objekta). Jedan od obimnijih radova ove grupe jeste veliki nasip kojeg je ista grupa izgradila za zaštitu logora od poplave. Ovaj se nasip nalazio oko 800 metara od centra logora, a prema selu Košutarica. Sam nasip je dugačak oko 800 ili 1000 metara, a na vrhu širok oko 6-8 metara. Rukovodilac sa gradnjom ovoga nasipa bio je ing. Picilli, a kao pomoćnici bili su inženjeri iz građevinske grupe. Gradnja toga nasipa bila je i suviše teška za zatočnike, koji su imali minimalnu ishranu, te su baš tada epidemične bolesti bile veoma česte. Drugi veći rad izvodio se mislim početkom 1943. a kada je u selu Jasenovac izgrađena bolnica. I sa tim radom je rukovodio ing. Picilli. Zatim je vršen rad na opravci i preuređenju mnogih kuća po Jasenovcu, kao i drugih omanjih radova u vezi sa istim. Također su vršeni popravci na cestama, mostovima itd. Treći veći rad bio je izgradnja zida, koji je pod rukovodstvom Picillija izgrađen oko čitavog logora. Pošto je s jedne strane logora Sava, pa je zid u stvari došao samo sa tri strane, a mislim da

mu je prosječna dužina bila sa svake strane nešto više od jednog kilometra. Osim ovoga zida izgrađene su mnogobrojne izvidnice, koje su ujedno bile izgrađene tako da su mogle poslužiti kao bunker. Kod glavnog ulaza u logor podignuta je jedna veća zgrada sa tornjem, koja je trebala biti sjedište zapovjedništva logora i sigurnosne straže. U samom logoru izgrađene su dvije velike zgrade na po jedan kat, a koje su služile kao nastamba za zatočenike. To su uglavnom veći radovi, koji su se sprovodili od 1942. ili 1943. pa nadalje. Jasno, da pored tih većih radova, bilo je bezbroj manjih radova, koji su sprovedeni u raznim tehničkim granama. Kao što sam već napred naveo, u početku osnivanja Logora III radna služba je posjedovala i grupu ekonomije. Ta grupa je u početku bila mala, jer su se na ekonomiji nalazili svega nekoliko pari teglećih konja i nekoliko grla druge stoke. Bilo je nešto malo zemljišta, koje je uglavnom bilo iskorišteno za bašču. No, već u toku 1942. ekonomija se počinje širiti, jer su sva zemljišta dignutih sela pripojena ekonomiji. Naročito se ekonomija mnogo razgranala 1943. a zauzimala je sva zemljišta oko sela Jablanac i Mlaka, te preko Save zemljišta od sela Draksenić, Međeđe i još nekih. Kad se ekonomija ovako razgranala, ona je dobila neku vrstu svoje samostalnosti, te je pod radnu službu podpadala samo u toliko, u koliko je ista stajala na raspolaganje potrebitu radnu snagu. Na tim ekonomijama bio je zaposlen jedan veći broj zatočenika, a i veći broj zatočenica. Upravljanje sa radom tih ekonomija imao je krajem 1942. i početkom 1943. tadašnji nadporučnik ili satnik Milivoj Vlaho (kasnije pukovnik), a poslije njega vjerojatno satnik Petek ...

U prvo vrijeme tj. u toku 1941. i jedan dio 1942. osiguranje Logora III vršili su neki vodovi 17. satnije. Zapovjednik iste satnije bio je poručnik Ile (Vjekoslav, op.p.), koji se u glavnom nalazio u samom mjestu Jasenovac. Kao zapovjednik straže oko samog logora bio je tadašnji vodnik, a kasnije satnik Mihovil Prpić. Ova 17. satnija spadala je pod ustašku vojnicu, te je početkom 1942. povučena iz Jasenovca, pošto su u samom Jasenovcu stvorene vojne jedinice UO-a. Kada su početkom 1942. formirane gore navedene jedinice, osiguranje samog logora preuzela je prva satnija I bojne I UOZ-a. Kao zapovjednik te satnije bio je zastavnik, a kasnije je poručnik Mateša Sanković. Mislim u toku 1943. da je prva satnija smjenjena sa osiguranja logora te zamijenjena sa, ako se ne varam 5. ili 7. satnijom II bojne I UOZ-a. U međuvremenu, tj. od početka 1943. pa nadalje, sam logor formira svoju sigurnosnu službu. Ta sigurnosna služba bila je sastavljena od pripadnika samog logora, te su se isti stalno nalazili na toj dužnosti. Zapovjednik sigurnosne službe bio je poručnik Tomić, koji je rodom iz sela Ivanjska kraj Banja-Luke. Pod zapovjedništvom sigurnosne službe spadala je sigurnosna straža, a koja se je nalazila po izvidnicama oko čitavog logora. Na glavnom ulazu u sam logor postavljen je specijalni odred sigurnosne službe pod vodstvom zastavnika Stjepana Prpića, a koji je u glavnom imao zadatak da vrši kontrolu ulaska i izlaska iz logora. Oko samog logora nalazila se sigurnosna straža, koja je uvijek bila sastavljena od koje borbene satnije. Izvidnice, po kojima je bila razmještena ova sigurnosna straža, nalazile su se oko cijelog logora, a bile su udaljene jedna od druge mislim oko stotinu metara. Te izvidnice su napravljene tako, da su ujedno služile i kao nastambe za čitavu smjenu straže.

Prilikom odlaska zatočenika na vanjske radove osiguranje je davala uvijek po neka borbena jedinica ali je isto osiguranje predvodio neko iz sigurnosne službe. Što se tiče samog osiguranja unutar logora isto je u glav-

nom sprovedeno putem sigurnosnih patrola. Te patrole pripadale su isključivo logorskoj sigurnosnoj službi, a kretale su se u svako doba dana i noći. Osim tih patrola postojalo je u samom logoru i više stalnih stražarskih mjesta.

U početku sa sigurnosnim nadzorom u logoru rukovodio je tadašnji zastavnik, a kasnije satnik Joso Matijević, a poslije njega i svi oni, za koje sam naznačio da su izvršili dužnost zapovjednika logora. Od 1943. pa nadalje glavni nadzornici u sigurnosnom pogledu bili su gore navedeni Tomić i zastavnik Prpić.«

Prvi logoraši, novi transporti i čišćenje terena

Prvi zatočenici Logora III. Ciglane bili su logoraši iz Krapja i Bročica. Zatim su stizali transporti novih zatočenika.

Pojedine kotarske oblasti potkraj kolovoza još uvijek šalju grupe zatvorenika u sabirni logor u Gospić. Tako, naprimjer, predstojnik kotarske oblasti u Visokom 26. kolovoza 1941. godine javlja velikoj župi Lašva i Glaž u Travniku da je »uhićeno i otpremljeno u Gospić 57 Židova i Srba naklonjenih komunizmu«.

Prvi sačuvani dokument* o slanju u sabirni logor u Jasenovac datiran je 11. rujna 1941. godine. To je telegram Eugena Kvaternika glavnom stožeru domobranstva u Zagrebu:

»Umoljava se dostaviti točan popis 50 komunista i četnika iz Bijeljine sa svim personalijama i materijalom ravnateljstvu za javni red i sigurnost, Zagreb, a potom ljude otpremiti u sabirni logor Jasenovac i to samo u ovom slučaju. Ravnateljstvo za javni red i sigurnost PRS.

Ravnatelj:

Eugen Kvaternik v.r.«

Ustaški poručnik Ivan Rako u ime zapovjedništva sabirnog logora 22. rujna 1941. javlja židovskom odsjeku Ravnateljstva ustaškog redarstva u Zagrebu da su 20. rujna primili i »smjestili u naše logore 199 (stodevedesetdevet) Židova«.

Ivan Rako kao zapovjednik sabirnih logora potpisuje 7. listopada ovaj dopis.

»Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagrebu

U vezi dopisa Ureda Obrambene ustaške službe pod br. 549/41. od 3. listopada 1941. javljamo Vam da se u logorima ovog Zapovjedništva ne nalaze slijedeći zatočenici: Mehmed Alija, Ismet Kukić, Lazar Vojvonić i Sava Sešlija.

Za dom spremni!

Jasenovac, 7. listopada 1941.

Zapovjednik sabirnih logora

Ustaški poručnik:

Ivan Rako«

* Antun Miletić je u toku višegodišnjeg rada pronašao i skupljao sačuvane spise o Jasenovcu. Građu je objavio u tri knjige »Koncentracioni logor Jasenovac« koje su izašle 1986. i 1987. godine. Zahvaljujući tome, moguće je citirati mnoge dokumente i izjave.

Slijedeći dokument je dopis povjerenika i pouzdanika Ustaške nadzorne službe za veliku župu Sana i Luka iz Banje Luke od 4. studenoga zapovjedništvu logora u Jasenovcu o slanju 41 osobe, koje su poimence navedene.

4. studenoga upućeno je 26 Židova s područja kotarske oblasti Žepče.

Sredinom studenoga 1941. godine Ravnateljstvo ustaškog redarstva u Zagrebu javlja velikoj župi Vrhbosna u Sarajevu da se do daljnega obustavlja upućivanje u logor Jasenovac. Vjerojatno su slične depeše poslane svim župama. Međutim slanje se nastavlja kao i prije. Gotovo u isto vrijeme upravitelj redarstva u Sarajevu Ivan Tolj dostavlja toj istoj župi spisak od 116 »komunista i četnika« upućenih u Jasenovac 16. studenoga. U toj je grupi 17 Muslimana, 40 rimokatolika, 12 Židova i 47 pravoslavaca. U njoj je najviše radnika.

Na početku prosinca u Zagrebu je održan »sa znanjem i odobrenjem Židovskog odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva dogovor triju najvećih bogoštovnih općina u Državi, kojem su prisustvovali općine iz Zagreba, Sarajeva i Osieka, a u stvari financiranja zadataka i dužnosti koje su ovim općinama stavljene«. Riječ je o židovskim bogoštovnim općinama. U nastavku dopisa kaže se: »U međuvremenu stavljeno nam je u dužnost po nadležnim vlastima uzdržavanje interniraca u Lobar-Gradu (oko 1500 žena i djece) u Đakovu (oko 1200 žena) i pomažanje dopunskom hranom, ljekarijama i odjećom logora interniraca u Jasenovcu (oko 4000 muškaraca). Pošto su naša sredstva posve iscrpljena, obraćamo se sl. naslovu s molbom za hitnu i neodložnu pomoć, t.j. za isplatu potrebnog iznosa od mjesečno Kn 2,820.000...« Iz tog dopisa, koji je poslan Državnom ravnateljstvu za gospodarsku ponovu, saznajemo prema tim procjenama koliko se Židova nalazilo u logorima u Loboru, Đakovu i Jasenovcu.

Posebno je važno uputstvo koje je Eugen Kvaternik poslao 10. prosinca 1941. također svim velikim župama o postupku kako slati u logore.

Grupa komunista iz logora »Danica« u Koprivnici (bivši internirci iz Lepoglave, nekolicina komunista uhapšenih od ustaša u Zagrebu, kao i komunistkinje) dovedena je u Jasenovac 18. prosinca 1941. godine (vidi poglavlje o logoru »Danica«).

Na putu u Jasenovac najprije su ih dopremili u Zagreb i strpali u Zvonimirovu ulicu 2 (današnja Ulica socijalističke revolucije) gdje se nalazio Ured III. Tu su opet bili izloženi teškim zlostavljanjima. S njima su bili i neki drugovi koji su uhapšeni u Zagrebu i zajedno poslani u Gospić.

U izvještaju pod naslovom »Rad Pokrajinskog odbora Narodne pomoći« kaže se:

»18. decembra 1941. grupa od 33 druga i 11 drugarica prebačena je iz Koprivnice preko Zagreba u Jasenovac. U Zagrebu su ih držali dva dana u ustaškom redarstvu, Zvonimirova 2, i tu su ih strahovito mučili i mlatili lopatama, kundacima okrenute k zidu. U tim mukama Josip Rakar pokušao

je da sebi prereže žile na ruci, a Belulović da sebi prereže vrat, poslije toga su prestali da mlata. Tek nakon 8–10 dana uspjeli smo preko željezničara da saznamo o njihovom prebacivanju u Jasenovac i tada smo pokušali jednom širokom akcijom preko familija i advokata da dobijemo dozvolu za slanje hrane. To nismo dobili.»

Lepoglavska grupa je tada već bila prepolovljena. Sjećamo se da ih je, kad su ustaše preuzeli Lepoglavu, bilo oko sedamdeset. Sačuvan je jedan spisak bez datuma, pisan rukom, na kojemu su 34 imena. To su: Aljinović Vinko, Cević Petar, Kurir Lovre, Treursić Ante, Treursić Josip, Sirišćević Ivan, Antonini Josip, Paparella Armando, Podrug Nikola, Benevoli Ivo, Senjanović Ivo, Boban Vladimir, Fiamengo Ante, Mardešić Nikola, Jadrešin Božidar, Jadrešin Ante, Zorica Ante, Lukačić Sime, Kapov Franjo, Radeljević Bruno, Hrozniček Rudolf, Kučić Stjepan, Mađarić Vlado, Ratkajec Dragutin, Šnidaršić Ivan, Kavurić Stjepan, Bukovac Mirko, Krajačić Marijan, Svjetličić Zvonimir, Galeković Lacko, Držić Drago, Variola Ivica, Belulović Frane i Cetinić Ivan.

Taj spisak, koji potiče od interniraca, poslan je po svoj prilici u vrijeme dok su se još nalazili u Jastrebarskom, što se može utvrditi, usporedbom popisa. Tako na ovome spisku nema drugova koji su kao taoci izvučeni iz Lepoglave i ubijeni, pa ni onih koji su odvedeni u Jadovno. U popisu nema Josipa Galekovića, za kojega se zna da je pobjegao na putu od Gospića do Jastrebarskog. Isto tako nisu navedeni Đuro Cizmek ni Dragomir Sasso, koji su iz Jastrebarskog poslani sa zadatkom da uspostave veze radi organiziranja bijega. A naveden je Lacko Galeković, koji je iz Jastrebarskog pušten na slobodu. Na toj listi su 34 druga, a u izvještaju Pokrajinskog odbora »Rad Narodne pomoći« spominju se 33. Dakle, to bi se podudaralo. U izvještaju o radu Narodne pomoći spominje se Josip Rakar, kad se opisuje mučenje u Zvonimirovoj ulici. Znači da je on već tada bio među njima. Zapravo, on je bio u grupi sa zagrebačke policije, koju su ustaše priključili transportu za Gospić kad su sprovodili lepoglavske internirce potkraj srpnja. Spominju se Stjepan Kučić i Vlado Mađarić, za koje znamo da su ih u Lepoglavu doveli ustaše.

Slično opisuje Božidar Jadrešin, ali još uvjerljivije, što je i razumljivo, jer je neposredno sam doživio ono što se zbivalo u Zvonimirovoj ulici.

»Nad svima nama vršena je također strahovita policijsko-sadistička tortura, mučenje i batinanje. Tada su lično došli da nas usmeno zapitkuju i propitkuju za razloge hapšenja razbojnici iz ustaške vlade: Lorković, Juco Rukavina, Maks Luburić i drugi. Kad u svemu tome ništa nisu uspjeli, tada su glasno rekli: 'Pa to su Lepoglavci, što ima da ih pitamo?!' i otišli su. Nakon njihovog odlaska ustaški koljači su nastavili mučenje nad nama. Postavili su nas u ležeći položaj na betonsko tlo i jednog po jednog su tukli po leđima, glavama i gdje god su stigli s lopatama, zamahnuli su od vrha glave upotrebivši svu fizičku snagu. Pod gotovo neizdrživim batinama tom prilikom je samo drug Frane Belulović zahvatio sa stola ustaški nož i zasjekao svoj vrat na dva mjesta, a drug Josip Rakar izvadio je nezapaženo od nas

žilet iz ruba hlaća, te njime razrezao žile na lijevoj ruci u namjeri da izvrši samoubojstvo.«

Slično o tom događaju govori i Lovre Kurir. Ivo Senjanović smatra da su iz Zvonimirove trebali biti odvedeni na likvidaciju zajedno sa grupom Židova. Zato su bile tu lopate i krampovi. Ali su se ustaše, po svoj prilici, predomislili pa su odveli samo Židove koji su se također tu nalazili, a njih su nastavili tući.

U Zagreb su dovedene i žene komunistkinje. Nekolicina ih je prije toga puštena. Ostale su, kao i muškarci, preživjele zbivanja u Zvonimirovoj 2, odakle su svi zajedno odvedeni u Jasenovac. Helena (Jelka) Pahl-Mandić to je ovako opisala:

»Sumnje i slutnje o našoj daljnjoj sudbini ubrzo će se za neke od nas obistinuti. Uoči Božića 1941. dolazi naredba da se spremimo za transport. Doduše, od nas studentica bit će puštene na slobodu Zora Vučilovski, Anđela Šrajber, Štefica Koščak, tako da ćemo ostati Sosa Jović, Cica-Marija Eker i ja, jer je Melita Pavetić jedina uspjela izaći iz Jaske. Od studenata uspjeli će izaći svi osim Josipa Rakara, Marka Vučića i Zvonka Kovačića. Od 'Lepoglavaca' Maca Gržetić i Anka Butorac neće krenuti s nama. Iskorištit će ovu posljednju šansu za bijeg, koji će uspjeti, jer je bio dobro organiziran. Mi preostale iz zajednice, s jednim dijelom žena koje smo zatekli u 'Danici', te s onima iz Jaske, kao i s preostalim drugovima, krećemo opet u neizvjesno.

Po postupku znali smo da nam se ne piše dobro, pogotovo kad se vlak zaustavio u Zagrebu, a u njega upali Luburić i Tomić (Viktor, op.p.), valjda da vide tu grupu prije likvidacije. Sikanacije, prijetnje, zastrašivanje i provokacije završile su našim iskrcavanjem i otpremanjem na Ustaško redarstvo u zgradi na početku današnje Ulice socijalističke revolucije broj 2. Kad smo ušli u zgradu, mi žene stisle smo se u hodniku pod stubama, do nas jedan dio drugova, a ostali u prostoriji desno od ulaza. Tu su nas ostavili, jer su vjerojatno sve prostorije bile zauzete, a možda i zato što je trebalo konačno s našom grupom završiti. Drugove su pojedinačno odvodili na ispitivanje i batinjanje, naređivali im da stoje s podignutim rukama, okrenuti prema zidu, a u leđa im je bila uperena puška. Tu se dogodio i jedan pokušaj samoubistva u muškoj grupi (zapravo dva, op.p.). Kod žena, a pogotovo mladih, primjenjivali su druge metode. Najmlađe su pozivali na stranu, podsjećali ih na mladost i nudili slobodu. To njihovo iskušavanje nije nikog pokolebalo. Odgovor je bio šutnja i vraćanje u grupu.

U jednom času naređeno nam je svima da se okrenemo zidu i podignemo ruke. Tada su se čuli tihi koraci mnogih bosih nogu niz stepenice i koraci ustaša, izlaženje pa buka motora. Nakon sat ili dva, ustaše su se vratili s lopatama na kojima je, kao i na njihovim čizmama, još bilo svježe zemlje. Tada je i nama naređeno da krenemo. Svima nam je bilo jasno što je to značilo. Najednom, već pred izlazom, zaustavili su nas. Još neko vrijeme tako smo stajali, nijemi, ukočeni i svjesni da se radi o biti ili ne biti. Kad je konačno uslijedio nalog da se vratimo, dah smrti je nestao, znali smo da ne idemo u smrt. Da li zato što je već svanjivalo, ili su bili umorni, ili što je bilo predbožićno vrijeme? Sasvim nevjerojatna mogućnost, naravno, da ih je ganula naša mladost, jer u prvim redovima bile smo baš mi, najmlađe. Ta pitanja ostat će bez odgovora.

Otpremljeni smo u marvinski vagon iza današnjeg Studentskog centra. Nakon nekoliko sati vožnje stigli smo u Jasenovac, što su nam najavili Lubić, Tomić i Matković, koji su 'bdjeli' nad našim ukrcavanjem u marvinski vagon u Zagrebu, uz primjenu svojih metoda. Tu je već bila masa Jevreja i političkih zatvorenika. Mi žene smještene smo u jednu kućicu blizu pruge, a muškarce su odveli u logorske barake.

Te 1941/42. godine zima je bila izvanredno oštra. Svojim disanjem zagrijale smo ledeni zrak. Kad smo donekle očistile taj mali prostor, pokrile smo vlažnu zemlju biljcem tete Kate i dekama kojima smo raspolagale. O spavanju nije moglo biti ni govora. O tom su se, uostalom, pobrinuli i ustaše, a posebno Ljubo Miloš, u pratnji još jednog ustaškog časnika, pokušavajući nas zastrašiti prijetnjama i izazvati provokacijama. Kroz prozorčić vidjele smo sutradan krvavu, u doslovnom smislu riječi, stvarnost Jasenovca. Sve je bilo pokriveno snijegom. Sjene od ljudi kretale su se promrzle i plave, gotovo u dronjcima. Na cesti, gotovo nadohvat ruke, posrtao je, praćen udarcima kundaka, neki zatvorenik vezanih ruku, razdrljene košulje, sav okrvavljen, vjerojatno prema jami u kojoj će naći smrt. Snježna bjelina još je više isticala crvenilo tragova krvi.

Ni Božić nije zaustavio okrutni ritual smrti i ubijanja. Ponovno su naše veze s vanjskim svijetom bile prekinute. Vjerojatno nitko nije ni znao gdje smo i možda su nas već oplakivali. Zalihe hrane, koju smo ponijele iz 'Danice', smanjivale su se. Bila nas je zima, glad, neizvjesnost. Nakon nekoliko dana (po nekim sjećanjima na samu Novu godinu) opet je došao nalog da krenemo. Kad smo na pruzi ugledale marvinske vagone, nije nas bilo briga hoće li na njima pisati 'trulo voće' ili što drugo. Naučile smo da su oni uglavnom ipak 'dobar znak'. U likvidaciju se većinom išlo kamionima. Bio je to opet veliki transport. Našli smo se ponovo na okupu, ali bilo je tu i mnoštvo seljaka i Cigana. Vagoni u koje smo ulazili bili su zagađeni, znak da su često upotrebljavani. Opet smo se kretali nepoznatim putem k nepoznatom cilju. Kad se vlak zaustavio i kad su vagone otvorili, vidjeli smo da se nalazimo u Okučanima. Čim smo krenuli cestom, započela je prava snježna vijavica. Trebalo je propješačiti 14 km, jer smo znali da idemo u Staru Gradišku i njezinu kaznionu. Žene, djeca, staro i mlado, muško i žensko, sve se to vuklo tom cestom, koja se pokrivena snijegom protezala u nedogled. Umorni su bili i ustaše, koji su nas pratili oboružani puškama i šmajserima. Krišom iza zavjesa prozora, provirivale su glave ljudi, koji su gledali sa strahom i samilošću tu kolonu sličnu onim kolonama koje se ranije moglo vidjeti jedino u filmovima o carskoj Rusiji i transportima osuđenika u Sibir...«

Muškarcima su u Jasenovcu ustaše priredili krvavu dobrodošlicu. Pred njima su sprovodili grupe seljaka, koje su mučili i naočigled, mrcvareći ih, ubijali. Ujedno su i njih izazivali i prijetili im.

Međutim u Jasenovcu nisu ostali dugo. I oni su prebačeni u Staru Gradišku. U Jasenovcu su zadržani kao tesari Lovro Kurir, Petar Cecić i Ivo Benevoli, ali su i oni nešto kasnije dovedeni u Staru Gradišku.

U međuvremenu nastavlja se transportiranje u Jasenovac. Tako Ivan Tolj opet javlja 22. prosinca »danas otpremam u sabirni logor Jasenovac 70 četnika-komunista i komunistkinja i 55 Židova u zatočenički logor u Đakovu...«

Slijede novi dopisi o slanju u Jasenovac. Iz Travnika 44 Židova i 29 zatočenika iz Banje Luke. Ima ih i iz drugih krajeva. Nalaze se i dokumenti o pojedincima. Svakako, to je samo tek dio. Međutim iz tih spisa saznajemo kako su službeno zatočenici upućivani u Jasenovac.

Potpis Ivice Brkljačića, kao zapovjednika sabirnih logora u Jasenovcu, nalazimo prvi put na dopisu od 30. XII. 1941. kad Ustaška obrana – Zapovjedništvo sabirnih logora u Jasenovcu potvrđuje Ustaškom redarstvu u Banjoj Luci »primitak 29 (dvadesetdevet) zatočenika dopraćenih od naslova«.

Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu 30. prosinca 1941. opet javlja svim velikim župama da zapovjedništva sabirnih logora »neće i nesmiju primiti u logor više ni jednu osobu za koju nije izdana odluka o upućivanju u logor po Ustaškoj Nadzornoj Službi – Ured I – Ravnateljstvo Ustaških redarstava...« Time priznaju da se u logore slalo i bez odluka. Sada pokušavaju uvesti red, ali znamo da je i to bilo formalno, zapravo više iz propagandnih razloga, kako bi mogli kazati da se u NDH, sve pa i slanje u logore obavlja po zakonu i uz redovan zakonski postupak. Sve to zvuči kao farsa, jer se dobro zna da su mnogi transporti ljudi dopremljeni u logore i poslije tog naređenja, ali bez ikakvih odluka.

Dopremanje ljudi nastavlja se u novoj 1942. godini. Tako 12. siječnja iz Banje Luke dovode 88 Srba, 31. siječnja nakon čišćenja terena u kotarima Višegrad, Cajniče, Rogatica i Sarajevo također 185 Srba. Iz Zagreba 28. ožujka 86 Židova u Jasenovac i Staru Gradišku. Iz Banje Luke 31. ožujka u Jasenovac 60 političkih zatvorenika.

Navodimo okružnicu ministarstva pravosuđa i bogoštovlja koja je 16. siječnja 1942. godine upućena svim sudovima i tužilaštvima da se u logore šalju komunisti i onda kad su na sudovima oslobođeni. U njoj se kaže:

»Događa se a stižu u tom pravcu i prijave redarstvenih oblasti, da pojedine osobe, obtužene radi komunističko-četničke djelatnosti i oslobođene od obtužbe pred sudom, odmah nakon puštanja na slobodu pobjegnu četničko-komunističkim bandama ili na drugi način nastave svoj razorni rad, koji im nije mogao biti na glavnoj razpravi dokazan, pa su uslied pomanjkanja dokaza oslobođeni od obtužbe.

Da se tome predusretne u buduće, naređuje se, – da svi u naslovu navedeni sudovi svaku osobu obtuženu zbog komunističko-četničke djelatnosti bezuvjetno pridrže u pritvoru do stignuća odluke ministarstva pravosuđa i bogoštovlja u smislu 1, zakonske odredbe od 18. srpnja 1941. broj CLX-XVII – 757 – Z.P. – 1941.

U koliko ne bude koja ovakva kaznena stvar upućena na ponovnu razpravu pred Veliki izvanredni narodni sud, imaju se oslobođene osobe predati redarstvenim oblastima u svrhu odpreme u koncentracione logore.

Državni tužitelji kod naslovnih sudova imaju se brinuti, da se ova naredba točno i beziznimno izvršuje i u tom pravcu stavljati naslovnim sudovima potrebne priedloge.

Predsjednici naslovnih sudova i državni tužitelji kod svih sudova odgovorni su stegovno za točno i bezuvjetno izvršivanje ove naredbe.«

Odmah se to uputstvo provodi u život pa pojedini pokretni prijeki sudovi daju naloge da se odvedu u logore osobe protiv kojih je inače obustavljen postupak, ali su oni svejedno sumnjivi kao komunisti.

Poslije završetka drugog svjetskog rata 1945. godine pronađen je »Popis zatočenika logora Jasenovac«. Iskopan je u samom logoru. Potječe od logoraša Izidora Levija iz Sarajeva. Čuva se u opsežnoj dokumentaciji Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Dokument je znatno oštećen. U popisu je ukupno 1189 logoraša. Levi je uz ime i prezime naveo podatke o životnoj dobi, mjestu boravka i zanimanju logoraša. Oko 280 imena je zbog oštećenosti nečitko. Za one koji nisu živi označava i datum kada je umro. No, on taj podatak bilježi na dva načina, za jedne uz datum piše »umro«, a za druge stavlja samo »u.«. Iz tog se može pretpostaviti da na taj način pravi razliku između umrlih i ubijenih. Ukupno je jednih i drugih oko 270. Najviše ih je umrlo ili »u.« u studenome i prosincu 1941. godine. Za neke se navodi rujna i listopad, ali je njih znatno manje. A samo su za nekolicinu navedeni datumi i s početka 1942. godine. Posljednji je umro 18. IV. 1942. Horovitz Ivan, Oto, iz Sarajeva. Većina je »umrlo« ili »u.« u »cigl.« (ciglana) ili III a. Neki u Krapju i Logoru II. Uz 62 imena je napisan samo datum 29. 9. 1941. bez neke druge oznake. Da li se to može smatrati danom smrti? U popisu su samo muškarci. Osim pedesetak katolika i jednog pravoslavca svi ostali su Židovi. Kod Židova je naznačena godina života. Bilo je mladića, djece i staraca. Od 13 do 80 godina i jedno dijete od tri godine. Bili su iz mnogih gradova: Zagreba, Sarajeva, Bjelovara, Daruvara, Osijeka, Zenice, Našica, Krapine, Karlovca, Vinkovca, Travrnika, Varaždina, Siska, Banje Luke, Koprivnice, Sokolovca, Visokog, Vukovara, Jajca, Mostara, Bijeljine, Suhopolja, Busovače, Dervente, Vlasenice, Zavidovića, Travrnika, Zemuna, Nove Gradiške, Valpova, Tuzle itd. Bilo ih je iz Wiena, Münchena, Berlina i još nekih evropskih gradova; Židova emigranata koji su bježali pred nacistima; trgovaca, privatnih činovnika, advokata, hotelijera, radnika različitih zanimanja, zanatlija, profesora, rabina, obrtnika, liječnika, đaka, studenata i drugih. Za nekolicinu Židova stavljen je datum i naznaka da su pušteni na slobodu.

Židovi su uglavnom svrstani po slovima abecede, a katolici u dvije grupe na kraju popisa. Najviše ih je iz Zagreba. Ima ih iz Daruvara, Karlovca, Mostara, Perušića, Maglaja, Bjelovara i još nekih mjesta. Uglavnom sve radnici. Pored njih poneki student i činovnik. U prvoj grupi su: Josip Baluš, radnik, Daruvar, Stjepan Bončić, gradski činovnik, Karlovac, Zvonimir Gregorić, student, Karlovac, Šimun Dešović, radnik, Karlovac, Adam Dujmović, radnik, Karlovac, Živin Humbert, redar, Mostar, Rudolf Hanzevački, krojač, Daruvar, Pero Kovačević, mesar, Daruvar, Đuro Kovačević, bankovni činovnik, Daruvar, Vladimir Klaubička, privatni činovnik, Daruvar, Miroslav Klemenčić, električar, Karlovac, Ivan Krznak, poštar, Karlovac, Ivan Korpar, radnik, Karlovac, Mato Pongrac, radnik, Daruvar, i Mato Matijević, privatni činovnik, Daruvar.

Druga grupa je stigla u isti dan. Piše »prispjeli 3. X. 1941.«. U njoj su: Josip Bolfek, Zagreb, đak, Adam Petrenj, Mitrovica, brijač, Branko Golik, Zagreb, krojač, Stjepan Benc, Zagreb, krojač, Ciril Karlović, Zagreb, stolar, Milan Milošević, Zagreb, podvornik, Dušan Zlatić, Zagreb, kovinotokar, Nikola Sović, Perušić, agronom, Vinko Cvitanović, Zagreb, strojar, Omer Runić, Maglaj, agronom, Ivan Činčurak, Zagreb, postolar, Ljubo Miličević, Zagreb, strojar, Ivan Horvat, Zagreb, postolar, Ivan Fressl, Zagreb, postolarski pomoćnik, Ivan Mlakar, Zagreb, kovinotokar, Ivan Filjak, Zagreb, tramvajac, Dragutin Marincel, Zagreb, krojački pomoćnik, Viktor Kosavelj, Zagreb, postolar, Stjepan Benceković, Zagreb, graditelj, Pavao Mršić, –, pekar, Dragutin Golubičić, –, trgovački pomoćnik, Slavko Peti, Zagreb, tramvajac, Ljudevit Kanas, Zagreb, tramvajac, Matija Jurkov, Zagreb, tramvajac, Ivan Ožegović, Zagreb, stroj. grad., Mijo Salopek, Zagreb, tramvajac, Andrija Torčić, Zagreb, tramvajac, Dragutin Pečnik, Zagreb, tramvajac, Leo Jakopec, Zagreb, tramvajac, Pavao Zrinščak, Zagreb, tramvajac, Antun Kožar, Zagreb, tramvajac, Viktor Pasariček, Zagreb, bravar, Josip Bukovac, Zagreb, graditelj, Kondrad Fink, Zagreb, tramvajac, Ivan Matačić, Bjelovar, student filozofije, i Dragutin Barun, Zagreb, špediterski radnik. Za nekolicinu zemljoradnika iz Karlovca imena su nečitka.

Vjerojatno je to bio neki službeni popis koji se vodio o kretanju logoraša. Teško je, naime, vjerovati da bi pojedinac u onim uvjetima mogao voditi takvu evidenciju. Izidor Levi je po svoj prilici radio u logorskoj kancelariji, koja je vodila te podatke. Dakako, to su pretpostavke, ali to i nije toliko važno. Bitno je da postoji popis koji, iako je djelomičan, daje čvrst uvid u neka kretanja u prvo vrijeme jasenovačkog logora. Iscrpnija analiza dokumenta sigurno bi omogućila neke vrijedne zaključke.

Poznato je da su odvojeno smještavani Židovi, Srbi i Hrvati, pa se i evidencija vodila zasebno. Postojali su posebni logornici-zatočenici za Židove, Srbe i Hrvate. Na taj način možemo tumačiti što se u ovom popisu radi isključivo o Židovima. Međutim, u početku su prve grupe Hrvata (katolika) bile uz Židove pa su se tako u tom dokumentu našli i oni. Budući da njihov broj raste, uskoro ih smještaju u zasebne barake i postavljaju im posebnu logorsku upravu i evidenciju.

U početku ožujka 1942. zapovjedništvo sabirnih logora obavijestilo je da se u logoru pojavio tifus, pa se »iz tog razloga neće do daljnjega primati zatočenici«. Praktički to nije ništa značilo, jer su oni stizali jednako i dalje. Da je tako, potvrđuje i dopis koji je po nalogu vojskovođe Slavka Kvaternika poslao general Ivan Prpić, a izdan je u Glavnom stanu poglavnika 27. travnja 1942. godine i upućen glavnom stožeru domobranstva, glavnom stožeru ustaške vojnice, ministarstvu unutrašnjih poslova i vrhovnom oružničkom zapovjedništvu.

»Zapovjedništvo ustaške nadzorne službe – Glavno pobočništvo sa V. T. br. 139/42. izvjestilo je da sabirni i radni logor u Jasenovcu može primiti neograničeni broj zatočenika.

Obzirom na to, umoljava se svim svojim područnim ustanovama izdati nalog, da se sve komuniste do kojih se dođe prigodom čišćenja izvjesnog područja u kojem se vrši oružana djelatnost otpremi u sabirni logor u Jasenovac.«

Baš zato što su se u Jasenovcu sistematski provodile čistke i stalna selekcija, on je mogao neprekidno primati »neograničeni« broj novih zatočenika. Bez obzira na to koliko ih je stiglo, Ustaška obrana je bila u stanju da izvršava svoj zadatak jer se neprestano rješava prekobrojnih. Zbog toga je i upućena navedena direktiva svim nadležnim policijskim i vojnim jedinicama i institucijama. To se također potvrđuje u dopisu zapovjednika posade u Bosanskoj Dubici od 23. svibnja 1942. godine.

»Ministarstvo Hrv. domobranstva Glavni stožer sa Očev. broj 638 od 2. svibnja 1942. god. naređuje da se svi komunisti, do kojih se dođe prilikom čišćenja izvjesnih područja u kojem se vrši oružana djelatnost otpreme u sabirni logor Jasenovac jer isti može primati neograničen broj zatočenika.

Dostavljajući prednje zapovijedam da se prema istome točno postupa. – Ujedno se saopćava da se ovo odnosi samo na one, koji se uhvate bez oružja, dok ostale, koji su uhvate s oružjem, treba na licu mjesta likvidirati. – Prednje se dostavlja na znanje.«

Sve je više komunista i pripadnika NOP-a koje treba slati u logore: Najbolje se to vidi iz okružnice vojskovođe domobranstva od 16. travnja 1942. godine, koja upućuje koga sve treba slati u logor:

»1) Svatko tko na terenu bude nađen sa oružjem a ne pripada domobranstvu, ustašama, oružničtvu i drugim poznatim postrojbama, i ako nema propisnog oružnog lista ili kakovu drugu oblastnu dozvolu (poljari, lugari, vinciliri) ima se odmah smaknuti.

2) Najbliža obitelj vojnih bjegunaca može se uhititi i sprovesti u koncentracioni logor kao i one sumnjive osobe koje se zateknu na zemljištu van svojih sela, a osobito u šumama i planinama imadu se smatrati kao jataci, te kao takove uhititi i uputiti u koncentracione logore.

3) Kuće u selima iz kojih bi se pucalo na nas imaju se isprazniti i stanovništvo odvesti u koncentracione logore a kuće sačuvati za naš živalj, koji će se naseliti u te kuće.

Osim toga objavljuje se ova Vojskovođina zapovijed:

'Ako se u blizini nekog sela dogodi napad na domobrane ili ustaše, poštanske suhoputne ili željezničke komunikacije, ili državne ustanove, ima se dotično selo pretražiti, pa iz svih domova u kojima se ne nađu muškarci (odbjegli) sve osobe (ženske i muške, starce i djecu) odvesti kao taoce u koncentracione logore.

Kuće, blago, žito i ostalo postaje državna svojina.'

Što prije objaviti ovo svim područnim vlastima i ubuduće se po ovome upravljati ...«

Uputnica Ureda I UNS-a poslana na početku travnja iz Zagreba izvijestava zapovjednika logora u Jasenovcu da se u skupni radni logor, kako su ga tada u tim dokumentima zvali, upućuje čak dječak od 12 godina.

»Na temelju odluke ovog ureda br. 11308/42-9 od 13. IV. 1942. osoba: Seva Mirko, r. 1930. u Drakulić, dječak na izvršenje prisilnog boravka u trajanju od 9. III. 1942. – 9. III. 1943.

Nad imenovanom osobom ima se primjeniti stepen opreza i pazke obično.«

Župska redarstvena oblast u Banjoj Luci opet je 15. travnja 1942. poslala transport od 56 zatvorenika u Jasenovac. »Upućuju se u logor uz prilog odluke i uputnice.« Istog je dana iz Dervente upućeno devet uhapšenih osoba.

U proljeće 1942. godine organizira se velika akcija hapšenja Roma. Ustaše su htjeli očistiti Nezavisnu Državu Hrvatsku od Roma, pa ih sad kupe i odvođe u logore, uglavnom u Jasenovac. U svibnju 1942. godine izdane su naredbe svim vojnim, oružničkim i ustaškim jedinicama da se imaju pokupiti svi Cigani. U takvoj zapovijedi šestoj oružničkoj pukovniji kaže se:

»Prema usmenoj obavjesti Ravnatelja za javni red i sigurnost, Župske redarstvene oblasti dobile su nalog da pokupe sve cigane sa područja svijui kotareva i da ih predaju kotarskim oblastima, koje će sa ciganima postupiti prema izdanom nalogu.

Zapovjednici pukovnija izdat će podređenim krilima i vodovima zapovjed, da krilni i vodni zapovjednici stupe u sporazum sa upraviteljima župskih redarstvenih oblasti i kotarskih oblasti i da im u svemu izadu u susret oko prikupljanja cigana i predavanja kotarskim oblastima.«

A u naredenju od 20. svibnja 1942. godine poslanom zapovjedništvima svih oružničkih pukovnija piše:

»Molimo naslovno zapovjedništvo narediti svima područnim oružničkim postajama, da pokupe sve Cigane na svom području, te da ih u sporazumu sa mjerodavnim kotarskim oblastima prepratite u Jasenovac.«

Poslije toga slijede konkretne mjere. Redarstvena oblast za grad Zagreb javlja zapovjedništvu logora u Jasenovcu da im šalje 69 Cigana iz okolice grada Zagreba. To isto čini redarstvo u Zemunu, otpremajući oko 400 Cigana. Osobito je značajan dopis kotarske oblasti u Županji od 5. lipnja 1942. godine. U njemu se javlja župskoj redarstvenoj oblasti u Brodu na Savi o velikoj akciji skupljanja Roma sa tog područja. Riječ je, kako su sami procijenili, »o preko 2000 Roma prepraćenih u 83 vagona«. Iz tog dopisa najbolje se vidi kako je to bila temeljita akcija.

»Sa područja ovoga kotara pokupljeni su svi cigani, te su kratkim putem prepraćeni Zapovjedniku Sabirnih logora u Jasenovcu.

Prema do sada stiglih podatcima cigani su prepraćeni u 83 vagona, a moglo ih je biti preko 2000.

Po obavljenom upućenju obavljen je komisijski popis svih stvari, a kuće su do daljnje odredbe zapečaćene i postavljene su straže. Tamo gdje su cigani živjeli raštrkano pokupljene su sve njihove stvari, te smještene u nekoliko kuća. Ciganski konji sa ormom i kolima do daljnje odredbe dani su na čuvanje i upotrebu siromašnim ljudima.

Tamo gdje je zatečeno peradi i svinja, to je sve prodavano na javnoj dražbi, a novac je stavljen u polog dotične općinske blagajne.

Glede vrtova i drugih zasijanih površina očekuje se odredba, a u koliko ista ne stigne, sve će zasijane površine biti stavljene na raspolaganje izbjeglicama. U slučaju potrebe staviće se izbjeglicama na raspolaganje i ispražnjene ciganske kuće.

Prema stiglim obavijestima do danas u općini Vrbanja od 500 cigana umakao je samo jedan, a u Bošnjacima od 418 cigana, umakao je također samo jedan ciganin. U općini Drenovci za vrijeme kupljenja cigana nestala su 4 odrasla cigana, ali su isti danas uhićeni, te će biti prepraćeni u uze ove kotarske oblasti. Naknadno pokupljeni cigani bit će prepraćeni u Jasenovac.

Kada budu pokupljeni svi podatci bit će naslovu predložene daljnje izvješće.«

Istog dana iz Karlovca izvještavaju da je »u 16 sati proputovalo kroz Karlovac devet vagona cigana koji su proslijeđeni za Zagreb – Jasenovac«.

Teško je utvrditi točan podatak o ukupnom broju Roma u Kraljevini Jugoslaviji. Najveći ih je dio živio nomadski pa ih popisi stanovništva i drugi službeni dokumenti nisu sve obuhvaćali. Oni koji su registrirani nalazili su se u rubrikama »ostali«, zajedno s drugim posebno neidentificiranim skupinama.

Prema definitivnim rezultatima popisa stanovništva od 31. ožujka 1931. godine, u Kraljevini Jugoslaviji ukupno su 70.203 stanovnika upisana u rubriku »druge i nepoznate« vjeroispovijesti ili »bez konfesije«. Može se pretpostaviti da su tu uvrštavani najvećim dijelom i Romi, makar nije isključeno da su neki popisivani kao pripadnici pravoslavne, rimokatoličke i islamske vjeroispovijesti. Po banovinama je bez konfesije, drugih i nepoznatih vjeroispovijesti bilo: Dravska 1089, Drinska 10.093, Dunavska 18.961, Moravska 664, Primorska 600, Savska 19.928, Vardarska 7594, Vrbaska 1179, Zetska 639 i Uprava grada Beograda 9456. Iz toga je teško razabrati koliko bi ih se moglo odnositi na Rome.

Određeniji je podatak iz »Godišnjaka banske vlasti Banovine Hrvatske« od 1940. godine. Područje Banovine Hrvatske, prema Uredbi od 26. kolovoza 1939. godine, zapremalo je dotadašnju Savsku i Primorsku banovinu, kao i kotareve Dubrovnik, Sid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventu, Travnik i Fojnice. Po materinskom jeziku zabilježeno je da »ciganski« govori 14.879 ili 0,37 posto stanovnika.

Magistar Slavica Hrečkovski u svojoj raspravi »Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac« navodi da je prema podacima iz toga popisa za čitavu Slavoniju iskazano ukupno 4186 osoba romskog porijekla. Po nekim podacima, računa se da ih je bilo oko 10.000.

Iz ustaških izvora nema određenih podataka o Romima u NDH. Neki autori pretpostavljaju da je Roma u NDH bilo od 20 do 40 tisuća. Dr. Dušan Bilandžić u svojoj knjizi »Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije« iznosi da je u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini trebalo »uništiti oko 40.000 Židova i Roma.«

Na Rome kao i na Židove odnosili su se rasni zakoni. I oni su trebali biti istrijebljeni. Masovno i sistematsko likvidiranje Roma doseglo je svoj vrhunac u proljeće 1942. godine. Tada su dana detaljna uputstva da se Romi šalju u logore. Provedene su racije. Romima u Slavo-

niji su govorili da će ih naseliti na napuštena seljačka imanja u kozarčkim selima. Oni su, međutim, poslani u Jasenovac. Završavali su u Gradini, Ušćici i posebnom dijelu logora Ciglana zvanom 3 C. U Jasenovac je s područja Županje otpremljeno oko 2600 Roma, Vukovara 1136 odraslih i 469 djece, dok je 478 djece i 35 odraslih vraćeno kućama, s područja Vinkovaca odvedene su 1154 osobe, Podravske Slatine 489, Daruvara 120, Virovitice 907, Grubišnog Polja 27 i Slavonske Požege 6 osoba, dok je iz Đakova otpremljeno 16 obitelji, a iz Orahovice 10 i Našica 30. U Jasenovac je otjerana i nekolicina Roma s područja Slavenskog Broda, Nove Gradiške i Novske. Iz iločkog kotara odvedeno je oko 500 Roma, iz okolice Zagreba, prema sačuvanim dokumentima, više od 400 Roma. To su djelomični podaci koji su poznati iz sačuvanih dokumenata. Nema podataka iz drugih krajeva, pogotovo ne iz Bosne. Međutim, nisu dirali takozvane bijele Cigane muslimane (Gurbete).

Naime, kad je izdano naređenje o sakupljanju Roma, pojedine kotarske vlasti pitale su, da li se to odnosi na sve Cigane bez razlike. Tako je, na primjer, kotarska oblast u Konjicu zatražila 29. svibnja 1942. godine od Velike župe Hum u Mostaru objašnjenje:

»Predlaže se predmet s molbom za uputstva, da li se dotični mogu smatrati u smislu odnosnih propisa kao cigani.

Ovijem se izvješćuje da se dotični među ovdašnjim svijetom nazivaju 'ciganima' ali se kao takvi nigdje službeno ne vode. Isti su po vjeri Muslimani i poznato je, da su uvijek na izborima kako državnim tako i na samoupravnim glasali sa ostalim Muslimanima-Hrvatima za hrvatske interese i stvari. Imadu stalna boravišta i mnogi od njih posjeduju kuće, zemlju i ostale nekretnine i stalna boravišta i radom se bave kalajdžijskim zanatom.«

Na taj upit je iz Velike župe odgovoreno:

»Pod imenom 'cigani' mogu se smatrati samo cigani nomadi, bez stalnog boravišta i zanimanja, bez imetka naročito nepokretnog uobče bez stalne pripadnosti ljudske zajednice.

Stoga se evakuacija može odnositi samo na 'cigane-nomade'.«

Taj je odgovor u skladu s tumačenjima Ministarstva unutarnjih poslova koje je ovako odredilo status »bijelih Cigana«:

»Određuje se, da se u tako zvane bijele cigane Muslimane nema dirati, jer se isti imadu smatrati arijevcima, stoga se na iste ne smiju primijenjivati nikakve mjere već određene ili koje će se odrediti protiv cigana.

Tako zvani bijeli cigani, svi su pripadnici islama, izvršavaju točno vjerske obrede, žene se i udavaju sa ostalim Muslimanima Hrvatima, imadu svoje kuće, a u glavnom su obrtnici, pa se stoga imadu prema odredbi g. Poglavnika smatrati arijevcima.«

U Jasenovcu su Romi ubijani u Donjoj Gradini i Ušćici. Neki pisci nazivaju Ušćicu Logor V, Ciganski. Sigurno je da je logor u Staroj Gradiški bio Logor V. Tako se cijelo vrijeme zvao u svim službenim ustaškim dokumentima, a tako su ga poznavali i zvali svi logoraši koji su bili u njemu. Poput drugih sličnih lokacija u okolici Jasenovca, i Ušćica je poslužila za određene akcije, ali samo u sklopu Logora III. Ciglane.

Vremenski se hapšenje i odvođenje Roma u logor poklopilo s uklanjanjem srpskog stanovništva iz Uštice, pa su ustaše, služeći se svojim uobičajenim varkama, govorili Romima da će ih naseliti na napuštena seoska imanja i da ih vode u Ušticu. Obećanja su, naravno, bila lažna. Romi su u Uštici likvidirani.

U nekim mjestima bilo je oružanog otpora Roma. Takav je slučaj zabilježen u Donjim Rajićima, selu u kotaru Novska. Negdje su intervenirali ostali stanovnici. U Kutjevu su bila uhapšena 33 Roma. Suseљjani su se svojim potpisima založili da ih puste na slobodu jer su to mirni i radini građani. Slično su postupili mještani Vrpolja i intervenirali za desetak romskih obitelji iz njihovog mjesta, a čak su ih upozorili neki žandari da raciju ne čekaju kod kuće.

Prvi poslijeratni popis stanovništva u 1948. godini zabilježio je u Srbiji 52.115 Roma, u Hrvatskoj 405, Sloveniji 46, Bosni i Hercegovini 422, Makedoniji 19.500 i Crnoj Gori 163 Roma. Ukupno je, prema popisu stanovništva od 31. ožujka 1948. godine, u cijeloj Jugoslaviji bio 72.651 Rom. Međutim to ne mora biti točan podatak. Pitanje je da li su, s obzirom na njihov način života, tada popisani svi Romi. I drugo, jesu li se svi koji su popisani izjašnjavali kao Romi, ili su se, pod dojmom straha iz nedavne prošlosti, upisivali kao pripadnici nekog drugog naroda. U nekim ih je republikama bilo zaista malo. U Sloveniji i Crnoj Gori nije ih više bilo ni prije rata, ali u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini to je očito posljedica ustaške genocidne politike. U temeljitim proučavanjima politike prema Romima na području Jugoslavije za vrijeme drugog svjetskog rata, morala bi se posebno obratiti pažnja njihovom srazmjerno velikom broju u Srbiji i Makedoniji. Treba utvrditi nisu li se Romi masovnije prebacivali iz krajeva pod kontrolom ustaša u istočna područja Jugoslavije, ocjenjujući da su tamo ipak za njih povoljnije prilike. Na to upućuju usporedni podaci sa stanjem otprije rata, jer ih je prema popisu iz 1948. godine u Srbiji i Makedoniji bilo više, a zna se da su odatle Nijemci odveli dosta Roma.

Posebno je za vrijeme i poslije ofanzive na Kozaru u lipnju i srpnju 1942. godine mnogo stanovništva otpremljeno u logore. Zapravo, područje Kozare imalo je najviše postradalog stanovništva u Jasenovcu i Staroj Gradiški. U njega se ubrajaju bivši kotari Prijedor, Dubica, Gradiška i dijelovi banjolučkog i bosanskonovskog kotara. To je kraj između rijeke Sane, Une, Save i komunikacije Bosanska Gradiška – Klačnica – Ivanjska – Prijedor. Na tom je području, prema popisu stanovništva 1931. godine, bilo 199.289 stanovnika. U toku rata poginulo je 7700 boraca, dok je žrtava fašističkog terora bilo 24.488.

Kad se govori o žrtvama fašističkog terora, uvijek se dio odnosi na stradale na terenu, a dio u logorima. Od općina s područja Kozare najviše je stradala Bosanska Dubica. U monografiji »Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941–1945.« (Bosanska Dubica, 1984) Dušan Samardžija navodi da je od predratnih 33.129 stanovnika na bosanskodubičkom području poginuo ili ubijen 17.691 stanovnik (53 posto). Na kraju monografije nalazi se poimenični popis

svih poginulih i ubijenih. Oko 11.000 stradalo je u logorima. Od toga 5268 osoba nestalo je u Jasenovcu, 3521 u Zemunu (logor Sajmište), 255 u Staroj Gradiški itd.

U nekim monografijama o Kozari navodi se brojka od 68.000 otjeranih u logore. Međutim najveći dio je odveden u Slavoniju i tamo porazmješten. Na naučnom skupu o Slavoniji u NOB-u, koji je održan u studenom 1966. godine, Srećko Ljubljanović u svojoj raspravi »Slavonija kao područje migracija stanovništva u vrijeme narodnooslobodilačke borbe« kaže: »Godine 1942. poslije ofenzive na Kozaru dolazi do masovnih deportacija srpskog stanovništva Kozare i Potkozarja u Slavoniju. Ovim deportacijama obuhvaćeno je oko 70.000 ljudi, uglavnom žena, djece i staraca.«

Nada Lazić također je proučavala iseljavanje srpskog stanovništva s Kozare i prebacivanje na požeško i daruvarsko područje. Svoje zaključke saopćila je 1984. godine za okruglim stolom u Jasenovcu. Ona iznosi da je u toku borbi za Kozaru i okolno oslobođeno područje, kao i neposredno poslije oko 50 tisuća civilnog stanovništva otjerano u logore, iseljeno ili ubijeno. Mnoštvo naroda našlo se u zbjezgovima. Ustaške su ih vlasti poslale u logore i internirale. U srpnju je u daruvarsko područje stiglo oko 6000 Kozarčana. U kotaru Slavonska Požega nalazilo se oko 15.000 izbjeglica.

Da je riječ o velikom kretanju i odvođenju naroda s Kozare u Slavoniju, potvrđuje i ovaj dopis kotarskog predstojnika iz Slavonske Požege od 30. kolovoza 1942. godine.

»Danas su sprovedeni po potpisanom izaslaniku Velike župe izvidi u stvari kretanja izbjeglica iz Kozare i kotara Požeškog, pa je tom prilikom preslušan kotarski predstojnik u Požegi Ladislav Katić koji je u stvari izjavio sljedeće.

Na području Požeškog kotara upućeno je u zadnje vrijeme po zapovjedništvu sabirnih logora u Jasenovcu 155 vagona izbjeglica s Kozare, što predstoji po prilici oko 10.000 duša. Po brzoglasnoj zamolbi, koju sam upravo na Ustaškog bojnika g. Luburića obustavljeno je daljnje šiljanje ovih izbjeglica na područje ovoga kotara. Po izričitom nalogu g. bojnika Luburića, koji sam tom zgodom primio imali su se svi ovi izbjeglice smjestiti u ovdašnjim pravoslavnim odnosno prelazničkim selima i ni jedan od njih nije smio pasti na teret Hrvata. Savezno s time izdan je nalog obćinskim poglavarstvima i oružničkim postajama, da se prelaznici s Kozare imadu smjestiti isključivo u prelazničkim selima odnosno kućama. Tako je stanoviti dio tih izbjeglica upućen i na područje obćine Ruševo i Bekteže. Kako je, međutim, na području tih obćina zadnjih dana vođen podhvat čišćenja tamošnjeg terena od partizana, pa su u savezu s time ispražnjena stanovita sela, kao na pr. Dobrogošće, Migalovci, Sapna i t.d. gdje su izbjeglice s Kozare također bili smješteni, to su se oni vjerojatno u tom času iz tih sela krenuli i otišli na područje Brodskog kotara. Jedno vrijeme zadržavali su se ti izbjeglice u Caglinu, a kako je Caglin čisto hrvatsko mjesto bilo je naloženo oružničkoj postaji Ruševo, da ih odanle ukloni i smjesti u tamo područja prelazničkih sela.

Prema tome u Caglinu nije postojao nikakav logor za izbjeglice s Kozare, niti ga je tko tamo osnovao.

Pripominjem – kako sam to već u početku rekao – da je na područje ovoga kotara upućeno oko 10.000 izbjeglica s Kozare a kako pravoslavno odnosno prelazničko pučanstvo na području ovog kotara ne broji mnogo više, to je vrlo teško ove izbjeglice smjestiti u ovdašnjim pravoslavnim odnosno prelazničkim selima, od kojih su mnoga u zadnje vrijeme pored napried navedenih potpuno ispražnjena, jer su služila kao uporište partizanskih bandi.

Poduzete su sve potrebne mjere, da se ove izbjeglice ne skiću iz mjesta u mjesto, a najmanje da prelaze područje kotara no uslied obćih prilika naročito u obziru njihove prehrane, kao i u obziru pomanjkanja dovoljnog brachiuma (sile, op.p.) nije to moguće potpuno spriječiti, pa stoga stavljam priedlog, da se stanoviti dio ovih izbjeglica smjesti u pravoslavna sela susjednih kotara na pr. Đakovačkog, kuda do sada po mome saznanju nisu u obće upućivani.«

Sve je te događaje pratio i štab III. operativne zone Hrvatske u Slavoniji. U pismu od 13. kolovoza 1942. godine, koje je uputio svim partizanskim jedinicama i ustanovama u vezi s tom situacijom, on navodi da je neprijatelj transportirao iz Bosne na sjever preko Save 50 do 60 tisuća članova partizanskih porodica.

Većina se njih poslije vraćala na svoja popaljena ognjišta. Mnogi su stradali u ubijanjima, koja su ustaše organizirali u mjestima gdje su se oni nalazili. Tako je 16. kolovoza u selu Slobošćina u Požeškoj kotlini u velikom pokolju ubijeno 1368 ljudi od kojih su 1165 bili izbjeglice s Kozare. U Pasikovcima je spaljeno 70 žena i djece s Kozare, a u čišćenju sela Bolomače ubijene su i 32 osobe s Kozare.

Kotarsko predstojništvo iz Sanskog Mosta na početku kolovoza 1942. godine šalje u Jasenovac 60 Židova, muškaraca i žena sa šestoro djece. To je, ustvari, drugi nalet, kad ustaše sakupljaju preostale Židove. Prvi dio posla su obavili već u 1941. godini. U isto vrijeme Banja Luka šalje 13 Židova, a za daljnjih 20 traži suglasnost Ureda I.

U rujnu 1942. godine čišćenje terena zahvatilo je i sela Vinska, Vrela, Velika i Mala Brusnica, Donji i Gornji Klakar u općini Bosanski Brod. Iz tih sela je 20. rujna 1942. godine odvedeno prema postojećem spisku 1007 »sakupljenih grkoistočnjaka za sabirni logor«. Po pravilu, čitave obitelji: muž, žena i djeca bez obzira na godine, i ona najmlađa od nekoliko mjeseci.

O čišćenju Crkvenog Boka, Ivanjskog Boka i Strmena govori ovaj izvještaj podžupana velike župe Gora u Petrinji, napisan 14. listopada 1942. godine tajništvu ministra unutrašnjih poslova u Zagrebu:

»Predlažem naslovu u gornjem predmetu sliedeće izvješće:

Dne 13. omj. zamjenik zapovjednika ustaške pripreme satnije u Sunji g. Polić izvjestio je brzoglasom ovu župu sliedeće:

'Danas dne 13. listopada 1942. prije podne došli su na područje obćine Crkveni Bok ustaše iz Jasenovca i počeli su sa evakuacijom pučanstva sela Crkveni Bok, Ivanjski Bok i Strmen, čiji su stanovnici svi prielaznici na rimokatoličku vjeru.

Jedan dio stanovništva se razbježio po okolnim šumama; doćim je nepoznat broj odveden u logor Jasenovac.

Prednje priobćujem velikoj župi radi znanja i ustanovljenja, da li je ova evakuacija izvršena po nalogu vlasti ili je učinjeno proizvoljno, jer su ova sela do sada bila lojalna.'

Istog sadržaja primio sam također izvješće brzoglasnim putem i od kotarskog predstojnika u Hrvatskoj Kostajnici.

Pošto o ovim poduzetim akcijama sa strane Ustaša ovoj župi nije bilo ništa poznato, to sam odmah po tome još istog dana izvjestio brzoglasom naslov, kao i obćeg opunomoćenika vlade g. ministra Turinu u Banja Luci.

Sljedećeg dana t.j. 14. omj. uputio sam se sa kotarskim predstojnikom u Hrvatskoj Kostajnici Bakarićem i ustaškim satnikom g. Majerom iz Kostajnice na lice mjesta, da ustanovim, koji je zapravo povod ovakovom odvađanju mirnog stanovništva u logor i po čijem se to nalogu vrši, jer nijednoj odvađanoj vojnoj ni građanskoj vlasti o tome nije bilo ništa poznato.

Ustanovio sam, da su pomenuti Ustaše pod zapovjedništvom ustaškog nadporučnika Ljubomira Miloša navedenoga dana oko 6 sati u jutro zaokružili sela Crkveni Bok, Strmen i Ivanjski Bok, otvorili u pravcu sela jaku pušчанu vatru, uslied koje je nastala među stanovništvom panika i kako je ovo počelo bježati u obližnje kukuruze, da spasi goli život, predmjeva se, da ih je dosta ovom prilikom i životom stradalo.

Nitko do sada nije pregledao okolišni prostor, da se ustanovi broj poginulih, a niti se tko to usudi izvršiti, jer Ustaše tamo svemoćno gospodare.

Tamošnji oružnički narednik i zapovjednik oružničke postaje Stanko Abramović prigodom ove akcije upitao je ustaškog zapovjednika i to jedinog nadporučnika po čijem se to nalogu zapravo vrši i kako je to moguće, da redovite vlasti o tome ništa ne znaju.

Ovaj mu je na to odgovorio:

'Ovo se vrši po mojem nalogu i ja imadem ovlast, da dignem ma bilo koje mu drago selo i grad.'

Obćina Crkveni Bok imade tri sela i to: Crkveni Bok, Ivanjski Bok i Strmen sa ukupno oko 2500 stanovnika.

Prema podatcima koje sam mogao na licu mjesta prikupiti odvedeno je u logor oko 1000 osoba bez razlike spola i dobi, no ipak većina mlađeg svieta odbjeglo je u obližnje šume.

Sada ova sela, koja su bila inače najbogatija u ovoj župi, predstavljaju pravu sliku pustošenja.

Narod djelomično odveden u logore, a većim dielom odbiegao u šumu, stoka, svinje i nebrojena pernata živina luta poljima i putevima bez gospodara, a da se za tu narodnu imovinu nitko ne brine.

Ustaše izvlače iz kuća sve vrijednije stvari, kao na primjer: šivaće strojeve, platno, ćilime, rubčninu i ostalo ruho i sve to stavljaju pred kuće uz rub ceste. Dok su jedni ovim poslom zabavljeni, drugi ove stvari kao i hranu (kukuruz i pšenicu) toware u kola, koja su rekvirirali po hrvatskim selima Lonji i Bobovcu i odvažaju sve preko skele na Savi u selo Lonju.

Tamošnji oružnici njih 10 bezpomoćno promatraju kako se uništava narodna imovina, ali se ne usude ništa protusloviti, a kamo li ovaj narod uzeti u zaštitu. Pa ni potpisani na više postavljenih upita nije od strane Ustaša dobio nikakav odgovor, već preziran i preteći pogled.

Kako nisam našao zapovjednika ovih Ustaša na licu mjesta, jer je isti bio preko Save u selu Lonji, to sam uputio kotarskog predstojnika Bakarića da ode u Lonju i umoli zapovjednika da dođe u Crkveni Bok, gdje sam ga čekao sa ustaškim satnikom g. Majerom. Dottični zapovjednik nije našao

za shodno, da dođe u Crkveni Bok, a na upit predstojnika po čijem se to nalogu radi, kratko je odgovorio, da su oni tako činili i drugdje i da će već on predložiti o učinjenom izvješće župi i nakon toga nastavio se dalje častiti sa svojom svitom uz čašicu rakije i slaninu pri kakovom ga je poslu kotarski predstojnik i zatekao.

Među inim odveden je također u logor sa ženom i 3 djece Vančurinko Pavao, trgovac iz Crkvenog Boka po narodnosti Ukrajinac, koji je pred sličnim terorom svojevrjemenom pobjegao iz Rusije.

Prema podatcima tamošnjeg župnika i oružničkog narednika, ovaj je čovjek bio u svakom pogledu prije kao i sada apsolutno pouzdan i izpravan.

Nikakova zauzimanja i uvjeravanja sa strane župnika i oružničkog narednika nisu pomogla, da se ovaj čovjek sa svojom obitelji poštedi.

Stanovnici navedenih sela bivši su pravoslavci, koji su još prošle zime korporativno prešli na rimokatoličku vjeroispovjest i koji su se do sada prema Državi uvijek ispravno i lojalno držali, odazivali su se svim pozivima redovitih vlasti, a isto tako i izvršavali pokorno i dosljedno sve odredbe zakonitih državnih vlasti.

Do danas u tim selima nije se dogodio niti jedan čin, koji bi bio uperen proti postojećeg poretka u Državi.

Nakon što su prešli na katoličku vjeru, osnovana je za njih i rimokatolička župa sa sjedištem u Crkvenom Boku pod upravom g. župnika Kralja, koji se također pohvalno izrazuje o držanju i radu stanovnika ovih sela.

Prema izvješću oružničkog narednika Abramovića odmetnulo se je dođuše u posljednje vrijeme u šumu jedno 8 mladića, koji po svojim moralnim osobinama ništa ne znače, jer su to bili uglavnom slugani (svinjari) i bezkućnici, a dvojica nisu čak ni sa područja ove občine. Isti me narednik izvješćuje, da su dođuše pred više mjeseci pokušali partizani promičbom zadobiti ovo stanovništvo za sebe, ali je ovaj narod najodlučnije odbio svaku suradnju sa odmetnicima i sami vodili strogo računa o tome, da im se sumnjivi tipovi ne uvlače u selo i da ih ne dovode do iskušenja.

Prema izloženom mišljenja sam, da nije bilo opravdano ni stvarnog razloga, da se je protiv stanovnika ovih sela ovako postupilo.

Ako je već postojala državna potreba, da se primjene represivne mjere, onda je predhodno trebalo svakako utvrditi krivce u koliko takvih u obće ima i protiv istih svom strogošću zakona postupiti primjera radi drugima, jer samo takovim postupkom može se afirmirati i onako pokolebano povjerenje naroda u rad državnih vlasti.

Ovakav postupak imati će nedvojbeno za posljedicu to, da će stanovnici občine Staza i sela Živaja, koji su također bivši pravoslavci, odmetnuti se u šume, jer im nitko ne može pružiti jamstvo, da i njih sutra takova sudbina ne čeka, a time će se postići to, da će u tom dielu postojeće prometne veze, a napose željezničke pruge Sunja – Jasenovac i Sunja – Hrvatska Kostajnica biti ugrožene i izložene svakodnevnom napadaju.

Napomenuti mi je još i to, da se sa područja občine Crkveni Bok, sada nalazi oko 200 ljudi u hrvatskoj vojsci, a 200 otprilike u Njemačkoj na radu, pa i obitelji ovih ljudi nisu ovom prilikom pošteđene i ako imaju prema postojećim odredbama pravo na punu zakonsku zaštitu u svakom pogledu.

Izvješćujući prednje, molim gospodina Ministra, da izvoli izdati najžurnije odredbe, da se nekrivo i nedužno ovo stanovništvo iz logora pusti i povrati svojim domovima.

Nadalje, da im se sva nepovlastno oduzeta imovina povrati i da se sada nja oružnička postaja u Crkvenom Boku pojača sa dovoljnim brojem oružnika odnosno domobrana koji bi po povratku ovih ljudi istima osigurali život i njihovu imovinu.«

Nakon toga je ministarstvo naredilo podžupanu da »provede izvode na licu mjesta« i da utvrdi »na koji bi se način mogla nadoknaditi šteta tamošnjim stanovnicima...« O toj akciji govori i Ljubo Mološ, opisujući svoju djelatnost u logoru.

Ustaše su odvođenje stanovnika pojedinih sela unaprijed dobro organizirali i provodili kao sinhronizirane akcije. Istodobno je odvedeno i stanovništvo iz sela Kukunjevca, kod Lipika. U povodu toga događaja u jednom tajnom pismu govori se o odnosima između oružnika i ustaških postrojbi. Pismo je odjel za javnu sigurnost Vrhovnog oružničkog zapovjedništva 23. listopada 1942. godine poslao Glavnom stožeru domobranstva, Zapovjedništvu ustaške vojnice i Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost.

»Oružničko krilno zapovjedništvo u Novoj Gradiški sa Br. 1805/Taj. od 19. listopada 1942. predložilo je slijedeće izvješće: ...

2.) 11. listopada 1942. ustaški obrambeni zdruk u Lipiku izvršio je izse-ljavanje žitelja pravoslavne vjere iz sela Kukunjevca u sabirni logor u Jase-novac. Ovom prilikom je ubijeno 15 ljudi. Svi su ovi zakopani na mjestu ubistva u blizini crkve.

15. listopada 1942. Njemačke vojne vlasti su došle u selo Kukunjevac i po ovome djelu povele izvide. Pomoću redarstvenog psa Njemački vojni organi u prisuću zapovjednika postaje Kukunjevac pronašli su mjesto gdje su ubijeni seljaci zakopani; odkopali su ih i izvršili uviđaj, te ponovo zakopali.

Povodom ovoga, isti dan u večer došao je u postaju Kukunjevac jedan ustaški častnik i rekao, da su oružnici krivi što su Njemačke vojne vlasti saznale za ovaj slučaj, te je zaprietio, da će sve oružnike za ovo pobiti, a osobito narednika Božika i zapovjednika postaje narednika Simčića. Ovom prilikom su, kako je sa njima bilo još ustaša, vikali na oružnike i na postaji se nepristojno i grubo ponašali, te su ovako doveli oružnike u strah za svoj vlastiti život bez da su ma šta krivi.

Kako ovo nisu usamljeni slučajevi, već ovakovih slučajeva ima bez malo na svim postajama, to se oružništvo dovodi u škripac. Mora izvršavati strogo i po zakonima sve naloge i zapovjedi pretpostavljenih i mjerodavnih službenih oblasti, a sa druge strane za ovo izvršavanje prieti im životna opasnost od onoga sa kime su pozvani da u probitcima našeg naroda i samim državnim probitcima surađuju i da između njih vlada najveća harmonija. Oružnici su onemogućeni za vršenje ma kakove dužnosti. Osim toga, kao što pokazuje i slučaj pod 2. oružnici ni krivi ni dužni izvrnuti su životnoj opasnosti tako, da i pokraj borbe sa partizanima, moraju još strepiti za svoj život i od strane ustaša.

O ovakvim stvarima postaje i ne izvješćuju nikoga iz bojazni od osвете, a da se povede ma kakva istraga ne može se ništa ustanoviti, jer ne smije nitko ništa dokazati pošto se svaki boji za svoju kožu.

Pokušano je, i po ovim slučajevima da se ma šta pozitivno utvrdi, ali je to nemoguće, jer ni po ovim slučajevima neće nitko ništa kazati od straha pred ustašama.

Da bi se ovo ipak onemogućilo i dovela nužno potrebna harmonija osobito u današnje vrieme između oružnika i ustaških postrojbi i da bi se oružnicima zagarantovala sigurnost u njihovom vršenju službe, molim da se kod mjerodavnih preduzme potrebno.

Prednje izvješće predlažem radi znanja. Naslovno zapovjedništvo pod 2. – molim za preuzimanje potrebitih mjera, kako se oružništvo od strane ustaških postrojbi ne bi ometalo u vršenju zakonskom odredbom određenih dužnosti.«

Godina 1943. bila je za logoraše mirnija. Više nema onako često masovnog dopremanja ljudi kao ranije, a i prilike se u logoru donekle sređuju. Te ocjene treba uzimati relativno. Mirnije je, sređenije, normalnije prema onome kako je bilo prije, ali je i dalje teško.

U početku siječnja 1943. godine ukinuta je Ustaška nadzorna služba, a njeni poslovi preneseni su uglavnom u nadležnost Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost ili sigurnosne službe »Zapovjedništva Poglavnikovih tjelesnih zdругova«.

Ali to ne znači da se ukidaju i logori. Ustaška obrana ostaje nedirnutu. Njene kompetencije nisu smanjene, sve ostaje po starom. U logore pristizu novi zatočenići, kandidati smrti.

U štabu II. sremskog odreda NOV i PO sačinjen je 16. IX. 1943. popis partizana, aktivista NOP-a i najbližih članova njihovih porodica koji se nalaze u ustaškim logorima. Na popisu su 264 osobe. One su odvedene u toku 1942. ili 1943. godine. Ima muškaraca i žena. Najviše ih je u Jasenovcu, oko 210, ostali su odvedeni u Zemun, Staru Gradišku, Sisak, Sremsku Mitrovicu, ili neka druga sabirališta. Odatle je dio otpremljen na prisilni rad u Njemačku.

Postoji i popis muških zatočenika u Jasenovcu u 1944. godini. Na zgradi zgrade u kojoj je bilo smješteno skladište odjeće i paketarnica, Jovan Živković, bivši zatočenik, pronašao je poveću knjigu s listovima trgovačkog papira na čijoj su desnoj strani bila slova po abecednom redu. Pred likvidaciju logora uspio je pobjeći. Prvih dana svibnja 1945. godine vratio se u Jasenovac. Obilazio ruševine logora i tako pronašao knjigu. Ona je dospjela do Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača u Zagrebu. U knjizi je ispisano 3205 imena samo muškaraca i označene grupe u kojima su radili. Spisak je, po svemu sudeći, nastao 1944. godine i nalazio se u paketarnici do likvidacije logora. Proučavajući imena, Živković je zapazio da ih ima koji nisu primali pakete, što upućuje da to nije bio popis samo paketarnice. On misli da je to knjiga koju je vodila zatočenička logorska uprava, a da se ona nalazila u paketarnici. Važna je, jer nam kazuje brojno stanje i poimence navodi muške zatočenike logora i gdje su radili.

Kad spominjemo popise, treba se još jednom osvrnuti na već ranije spomenut »Popis žrtava ubijenih u logoru Jasenovac 1941–1945. god.« koji se nalazi među građom Javnog tužilaštva NRH u Arhivu Hrvatske. Ima ukupno desetak popisa. To su popisi žena u dobi od 14 do 70 go-

dina ubijenih u logoru Jasenovac od 1941. do 1945. godine. Prema tim spiskovima ubijeno je:

1941. godine	346 žena od 14–70 god. starosti
1942. godine	2.821 žena od 14–70 god. starosti
1943. godine	175 žena od 14–70 god. starosti
1944. godine	670 žena od 14–70 god. starosti
1945. godine	287 žena od 14–70 god. starosti

To je ukupno 4.299 ubijenih žena od 14 do 70 godina.

Poseban je popis žena, također ubijenih u Jasenovcu od 1941. do 1945. godine, kod kojih nedostaju podaci o godini rođenja i smrti. Ima ih u tome spisku 395. Zatim je tu i popis starica iznad 70 godina, ubijenih u Jasenovcu, po godinama. Ukupno ih je 159.

Nakon toga slijedi popis staraca iznad 70 godina. Ima ih 293. Svega je, dakle, u tim popisima 5.146 žena starijih od 14 godina i staraca iznad 70 godina. Na kraju svakog popisa dr. Bogdan Zlatarić, kao načelnik pravnog odjela Državnog sekretarijata za pravosudnu upravu NRH, a po ovlaštenju državnog sekretara za pravosudnu upravu NR Hrvatske, svojim vlastoručnim potpisom potvrđuje da se »zasvjedočava da su osobe navedene u ovom popisu bile, prema arhivskim podacima o ubojstvima civilnog stanovništva za vrijeme rata, dovedene tokom dotične godine u koncentracioni logor Jasenovac i tamo ubijene.«

Postoji i »Popis djece u starosti do 14 godina, ubijenih u logoru Jasenovac«, o kojemu se govori u poglavlju o dječjim logorima.

Uvjeti života

Osnovna je težnja ustaša bila da zatočenika psihički i moralno potpuno unište. Svi postupci bili su usmjereni na to da se u čovjeku ubije dostojanstvo. Sve njihove metode, počevši od hapšenja pa do dovođenja u logore i režima koji je u njima vladao, svodili su se na to da skrše svaki otpor u čovjeku. Otuda i sve brutalnosti i zvjerstva. Logoraš ni u jednom trenutku za Ustašku obranu nije bio čovjek. Bio je broj, nešto najbezvrednije, manje važno od najneznatnije stvari. Pojam čovjeka nestao je u shvaćanjima uprave i čuvara logora. Režim u njemu bio je samo nastavak terora, koji je počinjao hapšenjem i odvođenjem u zatvor. Bio je to cjelovit sistem, dobro proučen i razrađen.

Ustašama je bilo najjednostavnije ubiti čovjeka. Zatočenici su dani-ma, tjednima, mjesecima, pa i godinama živjeli u stalnom strahu i iščekivanju smrti. Oko njih su nestajali najbliži rođaci, prijatelji i drugovi. Iz dana u dan su gledali kako smrt nemilice kosi ljude. Svrstani u kolone, čekali su da ih zadesi sudbina onih koji su bili ispred njih.

Nečovječnosti i zlostavljanje pratili su zatočenike od prvog koraka u logoru. Podjednako su stradali žene i muškarci, djeca i starci. Jedne

su vodili ravno na gubilište, a druge su najprije zatvarali u žicu. Svejedno, većinu je također čekao isti kraj. Samo su im produžili patnje.

Kad su stigli, skidali su im prstenje, otkidali lančice, prisvajali sato-ve i svlačili bolju odjeću i obuću. Lišavali su ih identiteta. Dakako, ukoliko već prije nisu bili opljačkani. Na ulazu u logor bila je još jedna provjera. Vikali su na njih i psovali ih. Nazivali ih pogrđnim imenima i udarali. Za to su mučitelji nalazili najrazličitije povode. Ako su zatvo-renici dopraćeni s policijskim odlukama, posebno su bijes iskaljivali na tzv. trogodišnjacima, jer su dobili najveću kaznu. Znači, naročito su opasni. Ili je zatočenik bio iz istog kraja iz kojeg je neki od prisutnih ustaša pa mu sramoti zavičaj, jer je očito protiv Pavelića i ustaške dr-žave čim su ga poslali u logor. Ili je intelektualac koji truje narod. Radnik, pa komunist. Na samom pragu logora počinjalo je nasilje. Pojedinačno i masovno. Zatočenik je hodao logorom, odlazio na posao ili ležao na tvrdom ležaju, svjestan da ga već iduće minute može zade-siti mučenje i smrt.

Nastupi su bili posebno stravični. Ustaše bi naredili da se logoraši poredaju u dvoredove, najčešće po radnim grupama ili nastambama, da bi ih onda probirali za likvidaciju. Služili su se trikovima i prevarama. Tražili su dobrovoljce za radove na polju, branje šljiva, premješta-nje u drugi logor, na ekonomiju i slično. U početku je bilo logoraša koji su im vjerovali, nadajući se da će im biti bolje. Ubrzo se pokazalo da su prevareni i ubijeni. Zato su strahovali od svakog nastupa i obećanja. Dobrovoljaca više nije bilo, ali to nije ometalo ustaše da provo-de istrebljenje. Uvidjevši da ljudi više ne nasjedaju, prestali su s obma-nama. Nasumce su odvajali onoliko logoraša koliko su predvidjeli. Svakog trećeg, petog, osmog ili zato što je visok, ima naočale, ili je mr-šav, ili se naprosto onome koji je odabirao, zbog nečega, ne sviđa. Če-sto je to bio najneznatniji ili najčudniji detalj, puki hir. Nastupi su bili svakodnevica nepredvidivih ishoda. Uvijek su izazivali najcrnje strep-nje i paničan strah. Logoraši nikada nisu znali što će se dogoditi i hoće li konačno to biti put u smrt.

Ustaše su ubijali raznim oružjem i na više načina. Ako je to bila jav-na egzekucija, kažnjavali su revolverskim hicima ili vješanjem. Ipak, rjeđe su upotrebljavali vatreno oružje. Najčešće su potezali nož, bodež, sjekiru i malj.

Ishrana zatočenika bila je bijedna i ispod minimuma za održavanje života. Od gladi i tjelesnog iscrpljenja u jednom je periodu svakog dana umiralo na desetke ljudi. Osobito je teško bilo prvih mjeseci. Ljudi su kopali zemlju i tražili korijenje, kuhali lišće i čeprkali po iz-metu ne bi li došli do bilo kakvog zalogaja. Kad su proradile kuhinje, logoraši su primali tri obroka, ali ne uvijek, pogotovo ne u početku. Količinski su bili neznatni, a o hranjivosti da se i ne govori: sastojali su se isključivo od vode s nešto malo krumpira, graha, kukuruznog brašna i slično. Meso je bilo najveća rijetkost. Kruh se također dijelio u malim količinama, a često ga nije ni bilo. Poslije su ustaše dopuštali da logoraši primaju pakete s hranom, dakako, u ograničenim količina-

ma, ali je i to barem donekle poboljšavalo prehranu. Iako svi nisu primali pakete, ipak su se s onim što je stizalo donekle ispomagali i dijelili s onima koji ih nisu dobivali. Ljudi su za koricu kruha ili šaku brašna, jedan krumpir ili mrkvu gubili glavu. Glad je bila tolika da je zatočenik riskirao da bude uhvaćen, premda je bio svjestan što ga čeka. Za to su po pravilu ubijali na licu mjesta.

I bolesti su nemilice kosile ljude. U tako teškim životnim uvjetima, uz pretjerani fizički rad i glad organizam je postajao neotporan. Logoraši nisu imali ni najosnovnijih uvjeta za održavanje minimalne higijene. Bez vode uopće ili bez dovoljno čiste vode, bez sanitarnih uređaja, stalno su živjeli u prljavštini. A to su idealni uvjeti za zaraze. Uši su bile posebna napast, grizle su ih i opsjedale. Uz njih i druga gamad i insekti.

Harali su trbušni i pjegavi tifus, dizenterija i druge bolesti. Pogotovo je teško bilo 1941. i u prvoj polovici 1942. godine. U barakama i podrumima, po hodnicima i na ledinama ležali su oboljeli logoraši, prepušteni zloj sudbini. Nitko im nije mogao pomoći. Jedva su se micali, potpuno malaksali. Sama kost i koža i velike, prestravljene oči. I nestajali su. Njih ustaše i nisu odvodili na likvidaciju, ne bi mogli stići do gubilišta, a nitko ih nije mogao nositi. Ostavljali su ih da tako umru.

Zarazi je pridonijela i nečista i zagađena voda, te uzrokovala pomor zatočenika. Voda za piće u Logoru III. Ciglana uzimala se iz »sablanskog jezera«, koje se nalazilo u samom logoru. To je bila oveća prljava lokva, voda sakupljena u jami iz koje se svojedobno iskopala zemlja za cigle. I poslije, kad su bile postavljene pumpe, u njemu su se prali kazani i uzimala voda za kuhanje hrane. U jezeru su zatočenici prali svoje porcije i žlice, šišali se, kupali i prali prnje.

Veliki dio zatočenika bolovao je od avitaminoze, kronične izgladnelosti i potpune fizičke iscrpljenosti. Ambulante nisu mogle pružiti izdašniju pomoć. Osim toga u nekim su logorima osnovane tek poslije. U njima su radili zatočenici liječnici, zubari, studenti medicine i bolničari. Prostorije se nisu bitno razlikovale od ostalih zatočeničkih nastambi. Negdje se našao poneki krevet, ali u vrijeme većih zaraza, bolesnici su najviše ležali na podu, a ambulante su bile premale da ih sve prime. Zdravstveno osoblje moglo je bolesnicima pružiti samo dobru volju i ljudsku pažnju, jer nikakvih lijekova nije bilo. Nije bilo mogućnosti ni da se bolesnicima pruži bilo kakva dijetna hrana. Od svega je bilo najgore da je biti bolestan značilo isto što i biti osuđen na smrt. Ustaše su u nastupima, iz ambulanta, nastamba ili baraka najprije izvlačili bolesne zatočenike i likvidirali ih. Zato su logoraši i uz najviše temperature i najteža oboljenja nastojali po svaku cijenu da se održe na nogama, odlazili su na posao i kretali se, ne bi li izbjegli likvidaciju. Bolesnici su padali i izdisali na radu.

Organizirani su vanjski i unutrašnji radovi. Vani se radilo na polju, logorskim ekonomijama, izgradnji nasipa, na građevinskim poslovima, istovaru ili utovaru šlepova, prenošenju balvana i sijena, sječi drva u šumi i slično. U unutrašnje radove ubrajali su se oni u raznim radioni-

cama. Postojale su drvodjelske, krojačke, postolarske i ostale radionice. Tu su bile ljevaonice, lančare, bojadisaonice, centrale. U njima se izrađivala odjeća, obuća i drugi predmeti za Ustašku obranu, ostale ustaške formacije ili ustanove. U službe za održavanje logora ubrajale su se kuhinje, pekare, praonice i druge. Svi su zatočenici morali raditi. U rano jutro sirene bi zlokobno zatulile i logoraši su se dizali s tvrdih ležajeva, na brzinu se spremali i uredili svoje ćelije ili barake. Pošto bi popili rijetku prežganu juhu ili prekuhanu vodu s kakvim nadomjestkom, odlazili bi na radna mjesta. Ustaše iz radne službe po čitav su dan kontrolirali ljude u radionicama. Oni na vanjskim radovima dobivali su stražarsku pratnju, koja je s njima mogla postupati kako je htjela. Za najmanji sumnjivi pokret stražari su ubijali zatočenike. Svoje su robove bezdušno gonili na rad. Ako je zatočenik i na trenutak sustao, stražari bi ga kundacima ili batinama natjeravali da nastavi posao. A vrlo često su iz čiste zabave naganjali zatočenike, mučili pojedince, tukli i ubijali. Odigravale su se scene najnižeg sadizma i nečovještva. Nešto najžasnije doživjeli su logoraši, koji su 1941. i 1942. godine gradili nasipe.

Logor III. imao je svoja mučilišta i masovna gubilišta. Neka su se naročito isticala.

Mnogi su zatočenici već pri dolasku bili mučeni u ustaškom taboru, koji se nalazio u kući obitelji Bačić u samom Jasenovcu. One koji su ulazili u logor obično su kod prijema dočekivali batinaši. Nerijetki su svirepo ubijeni. Odmah su u početku morali saznati gdje ulaze i što ih čeka.

Neko je vrijeme glavno skladište služilo kao prostor u koji su dotjerivane žrtve. Po noći bi ih obično skidali do gola. Ruke im svezivali na leđa. Povezivali dva po dva žicom i gonili na Granik. Nedaleko od glavnog skladišta na obali Save nalazilo se povišeno пристаниšte na kojemu je bila ugrađena primitivna naprava pomoću koje su se iz brodova i šlepova iskrcavali tereti ili u njih ukrcavala roba koja se otpremala iz Jasenovca. To je bio Granik. Žrtve su najčešće udarali maljem ili nekim sličnim tvrdim predmetom snažno po lubanji. Nekad su klali nožem. Ubijeni bi ravno s Granika padali u Savu.

Ali mučilo se i ubijalo i u lančari, i u zvonari, i u tunelu.

U sjeveroistočnom kutu logora bila je velika ledina na kojoj su u proljeće 1942. godine organizirali pod vedrim nebom logor u logoru. Nazvan je 3 C. To je bilo vrijeme kad su skupljali Rome i odvodili ih u Jasenovac. Oni su na zemlji ležali goli, gladni i bos, po suncu i kiši. Hrana im je bila još gora negoli ostalih zatočenika, a ustaše su ih s naročitim užitkom tukli i bičevali. Noću su ih po partijama vodili u Donju Gradinu, primoravali su ih da sami sebi kopaju grobove, da bi ih zatim maljem ili čekićem dotukli i bacili u rake. Grupi Roma poštjedjeli su živote te im dodijelili zadaću da budu grobari. Njihova je dužnost bila da u Donjoj Gradini kopaju grobove za žrtve, koje su stizale na likvidaciju, i onda ih zatrpavaju. Premda su oni tu svoju dužnost ropski ispunjavali, ipak su na koncu morali i sami skončati na isti način.

Ustaše su ih sve pobili da ne bi ostalo živih svjedoka zločina.

Kad su odveli i pobili Rome, u 3 C dovode druge zatočenike. Tu su čekali kad će doći na red da budu ubijeni. Tako je to potrajalo sve do kraja studenoga 1942. godine, kad su očistili tu čekaonicu smrti. U njoj je ostalo još oko 160 zatočenika koje su pustili da umru od gladi i žeđi. Zabranili su s njima svaki dodir, pojačali straže i čekali kad će umrijeti. Slika je bila stravična. Žive sablasti vukle su se logorom, kopale korijenje i jele više zemlje nego što su mogle naći komadićaka bilo kakvih otpadaka. Umirali su jedan za drugim.

Neki spominju posebno izgrađeni krematorij za spaljivanje žrtava. Navode se podaci o desetak pa i više tisuća spaljenih. Međutim nema nikakvih vjerodostojnih podataka o tome. Pojedini svjedoci iznose da je inž. Hinko Picilli dao sagraditi dva krematorija. Jedan u Ciglani, a drugi u Donjoj Gradini. Spominju se i kazani za kuhanje ljudi u Donjoj Gradini.

Evo što o pokušajima spaljivanja kaže Dragan Roller:

»Doveden sam u logor Jasenovac III. Ciglana 18. veljače 1942. godine i odmah sam uključen u grupu koja je gradila nasip na Savi. Voda je nadolazila pa smo prvo vrijeme vadili neke trupce s obale da ih voda ne odnese, a kasnije smo užurbano morali učvršćivati nasip, jer je bilo vidljivo da će poslije okopnjenja visokog snijega voda preplaviti i Logor III.

Zbog napornog rada i vrlo oskudne hrane (za ručak rijetka pura, a za večeru pet malih krumpira u ljusci, tzv. krumpir u mundiru) za manje od mjesec i pol dana izgubio sam 20 kg težine. Od gladi su mi natekle noge i logorski liječnik mi je izradio da me na par dana smjesti u bolnicu da mi oteklina splasnu.

Već nakon par dana ležanja u bolnici čule su se vijesti da Sava naglo raste i da će ubrzo preplaviti barake. Jednu noć su ustaše došli u bolnicu i pokupili sve teže bolesnike, a mene su ostavili, jer je doktor rekao da sam lakši slučaj i da ću već sutradan biti otpušten iz bolnice na rad.

Ubrzo, potkraj travnja, prebačeni smo iz drvenih baraka na spavanje u ciglanu, i to u prostorije na tavanu gdje su se sušili čerpići. Tu je bilo užasno hladno, ali barem suho. Također su istovremeno preneseni i bolesnici iz dviju baraka koje su služile kao logorska bolnica. Barake, koje su bile na nižem terenu od ciglane, i ostale zidane zgrade, bile su potpuno pod vodom koja je dosezala do prozora, iako su barake bile podignute na stupovima poput sojenica.

Pročule su se vijesti da će svi Hrvati zatočenici kao i stručni radnici Židovi i Srbi biti prebačeni u logor Stara Gradiška. Tog dana poslije poplave nismo išli na rad, jer je to bilo nemoguće, a dobili smo po pola kruha i za ručak kuhani grah s nešto mesa. Ustaše su neslužbeno govorili kako će u Staroj Gradiški biti mnogo bolje, dobra hrana i rad u radionicama. Iste noći došli su ustaše na tavan u ciglanu gdje smo svi spavali i naredili da stanemo u redove. Bolesnici koji nisu mogli ustati ostali su ležati na svojim gunjevima. Nato su ustaše uzeli nas koji smo bili u nastupu i naredili da bolesnike u njihovim gunjevima odnesemo u 'novu bolnicu' koja se nalazi u drugom odjelu ciglane. Mi smo se s bolesnicima spustili u prizemlje, otišli kroz tunel u ciglani i stigli do nekih drugih sušionica koje su bile dosta blizu male keramičke peći što se nalazila uz samu veliku peć ciglane. Bo-

lesnika je bilo tridesetak i ostali su u velikoj hladnoći samo na gunjevima, a ta sušionica je bila još hladnija nego tavan ciglane.

Drugi dan kad su nas otpremili za Okučane, dok smo bili u nastupu u logoru, osjećao se svuda težak vonj koji je dolazio iz keramičke peći. Objašnjenje je bilo da je Picilli pokušao keramičku peć podesiti za krematorij, jer ubijene zbog poplave nisu mogli odvesti u Gradinu.

Kad su me 1944. godine vratili u logor Jasenovac, osobno sam vidio keramičku peć i one prostorije gdje smo bili ostavili bolesnike. Neki aktivisti jasenovačke logorske organizacije, koji su bili ostali u Jasenovcu, rekli su mi da je poslije našeg odlaska bilo još nekoliko pokušaja paljenja leševa dok je logor bio pod poplavom, ali da je zbog primitivnosti takvog krematorija smrad dopirao i do samog mjesta Jasenovac i okolnih sela, pa su se vijesti o Picillijevoj peći ubrzo proširile i u Zagrebu. Kako je keramička peć bila prilično mala, a u ciglarskoj peći je tehnološki nemoguće paliti ciglu i ljude u isto vrijeme, pokušaji daljeg paljenja su tada i prestali. Pred samu likvidaciju logora ustaše su pokušali napraviti nekoliko otvorenih lovača u Gradini za paljenje leševa da zatru tragove posljednjih likvidacija, ali i to je trajalo samo nekoliko dana, jer je došlo do poznatog proboja zatočenika u travnju 1945. godine.

Kad sam poslije rata posjetio logore Mauthausen i Buchenwald u Njemačkoj i tamo vidio masovne krematorije, koji su u potpunosti ostali sačuvani, bilo mi je jasno da je Picillijeva peć bila samo primitivna varijanta masovnih krematorija nacističke kulture«

Zapovjednici logora često su određivali da se pojedini zatočenici pobiju zbog nekog »teškog prestupa« koji se dogodio u logoru. Egzekucija se obavljala javno u prisutnosti svih zatočenika. U logoru su bila i vješala na koja su vješani zatočenici, viseći po više dana da budu »teška opomena« ostalima.

Petorica zatočenika pokušala su jednog dana u veljači 1942. iskopati nekoliko sirovih krumpira, koji su bili zakopani u zemlji u spremištu. Zatekli su ih ustaški stražari i dotjerali Ivici Matkoviću koji je odlučio da ih odmah kazni. Naredio je da se svi zatočenici postroje po grupama kako bi prisustvovali izvršenju javne kazne nad tom petoricom. Premda je bila ljuta zima, sva petorica morala su se svući do gola, ustaše su im ruke svezali žicom na leđa te ih za ruke objesili. U takvom su položaju visili čitav sat, drhtali od zime, a tijelo im je poplavelo. Nakon jednog sata dao ih je odvezati, a zatim je svu petoricu ustrijelio metkom u potiljak i održao govor u kojem se zaprijetio zatočenicima još težom kaznom, ako se ponovi takav – zločin.

Ustaše su obavljali masovne likvidacije na osamljenim mjestima i u ispražnjenim selima. Spominju se uz lijevu stranu Save Mlaka i Jablanac. Uz ušće Une na desnoj obali Save prilijepili su se Uštica i Donja Gradina. Uštica lijevo, a Donja Gradina desno od ušća Une. Bili su u zoni najbližoj logoru. Iz njih je trebalo ukloniti srpsko stanovništvo. Ustaše su govorili da im ono stvara neprilike, pričinjava nered, pruža podršku partizanima, koji ih napadaju i predstavljaju opasnost za logor. Zato su pojačavali pritisak i sve češće upadali u ta sela, terorizirajući i ubijajući narod. Dio stanovništva zbog toga bježi i sklanja se u Potkozarje. Oni koji se nisu uspjeli skloniti, odvedeni su u logore.

Ispražnjena sela poslužila su ustašama i kao gubilišta. Dovodili su transporte ljudi pod izgovorom da će ih naseliti na napuštene posjede. Mnogima nisu ni davali nikakva objašnjenja.

Područje Donje Gradine uvučeno je između dvije rijeke, močvarno i mjestimice obraslo šumom. Do sredine siječnja 1942. godine selo je uglavnom ispražnjeno. Dio je žitelja poubijan, a ostali su pobjegli.

Iz Logora III. u Donju Gradinu prevozila je skela. Sastojala se iz dva velika čamca, međusobno spojena drvenim podijem. Preko Save bilo je zategnuto čelično uže, zavezano za betonske stupove na svakoj obali. Pomoću užeta skela se kretala s jedne strane obale na drugu. Prostor Donje Gradine prema selima Drakseniću i Medeđi u pravcu Kozare bio je zaštićen pojasom bunkera i rovova. Moglo se nesmetano ubijati, a da jauk žrtava nitko ne čuje.

Predio Liman na lijevoj obali Save, istočno od logora, također je postao grobnica mnogobrojnih žrtava. Pokušao sam od nekih mještana u Jasenovcu doznati značenje riječi liman. Nisu mi znali objasniti. U »Rječniku stranih riječi«¹ Bratoljub Klaić daje ova tumačenja. Liman, ana, turska riječ (liman iz grčkog limen-luka, zaljev). Prvo, slano jezero blizu mora, laguna koja nastaje od naglog taloženja pijeska na ušćima rijeka; drugo, vir, vrtlog. U našem slučaju naziv bi odgovarao turskoj riječi za prostor na ušću rijeke gdje se taloži pijesak.

Grobari su kopali jame. Koljači su ubijali. Pred očima roditelja djecu. Naočigled sinova očeve. Bez samilosti. Okrutno i s krajnjim sadizmom.

Zanimljivo je doznati kako je Jasenovac doživio dr. Vladko Maček koji je u njemu bio zatočen od 15. listopada 1941. do 16. ožujka 1942. godine. U emigraciji je poslije rata napisao svoje memoare. O boravku u logoru on kaže:

»Rano ujutro, 15. listopada, točno pet dana nakon posjeta oficira*, teško naoružana ustaška grupa od oko 60 ljudi je zauzela moj posjed u Kupincu, upala u moju kuću bez ceremonija i formalno me uhapsila, prije nego što sam se uspio obući. Ljudi su mi svi bili nepoznati, ali je vođa rekao mojoj ženi da je Vjekoslav Luburić. Spakovali su me u jedan mali auto, koji je krenuo put Pisarovine. Vođa i dva naoružana stražara su bili sa mnom. Luburić nije rekao kamo idemo dok nismo došli u Sisak. Tada me je konačno obavijestio da je Jasenovac, koncentracijski logor koji je već bio stekao zao glas, moje odredište. Ostavili smo Sisak i Sunju iza sebe i skelom prešli rijeku Savu točno u podne. Nakon prelaska auto se zaustavio. Luburić je izašao, promrmljao nešto vozaču i onda otišao. Kola s nama ostalima nastavila su od Jasenovca prema malom selu Krapje. Put uz obalu Save bio je uzak i blatan, ali smo ga napustili i prešli, nakon prolaska kroz Krapje, na puteljak koji je vijugao sredinom polja s kukuruzom. Na određenom mjestu, gdje se put donekle širio, kola su se ponovo zaustavila.

Uza sve što sam čuo o ustaškim postupcima, pomislio sam da mi je došao kraj. Nikakvim znakom nisam odao svoje emocije i samo sam u sebi čitao Očenaš i Zdravo Mariju, predajući svoju dušu na milost Bogu. Pušio

* Njemački oficir koji je, prema pisanju dr. V. Mačeka, došao 10. listopada 1941. godine u Kupinec kao predstavnik njemačkih vojnih vlasti s prijedlogom da Maček preuzme vlast u Hrvatskoj.

sam cigaretu za cigaretom, u iščekivanju. Sat je prošao bez ikakvih događaja. Nestalo mi je cigareta i zatražio sam od jednog od ljudi da mi da jednu. On je potražio, ali je ustanovio da nema nijednu. Vozač, koji me čuo, napustio je svoje sjedište, stavio pušku na rame i objasnio mi da će on poći da potraži cigarete, ali da je opasno ići nenaoružan. Krenuo je prema grupi koliba jedva vidljivih u daljini i vratio se nakon izvjesnog vremena sa dvadeset cigareta u kovrti i dao mi ih. Želio sam da mu ih platim, ali je on odbio s obrazloženjem da ih ni on nije platio.

U međuvremenu je počela padati sitna jesenja kiša. Vozač je iznenada nestrpljivo rekao: 'Nitko me ne može natjerati da ovdje još čekam', nakon čega je upalio motor i bez ijedne druge riječi vratio nas putem kojim smo došli. Prije Krapja, sreli smo drugi auto iz koga je izašao Luburić i ponovo zauzeo mjesto pored mene. Vozili smo se oko milju kroz selo Jasenovac; tada je auto opet sišao s autoputa i prešao na neki stari put oivičen sa dva jarka prepuna vode. Napokon smo se zaustavili u blizini napuštenog skladišta baruta. Zgrada, od cigle, bila je oko 10 metara dugačka i 7 metara široka, sa željeznim vratima i željeznim rešetkama na prozorima i bila je kompletno okružena zidom od blata visokim 7 m. Bila je prazna, izuzev nekoliko balvana, koji su ležali na gomili blizu zida. Trojica drugih ustaša su nas tu primili. Luburić se sada ponudio da prenese nekoliko riječi umirenja mojoj ženi, pošto će proći kroz Kupinec opet slijedećeg dana. Napisao sam nekoliko redaka da je u mirim, govoreći da moja situacija nije toliko loša kao što ona sigurno pomišlja.

Po odlasku Luburića, jedan od ustaša se predstavio kao poručnik Ljubo Miloš, i rekao da sam njemu dan u nadležnost. Dok god budem ovdje, on me je uvjeravao, ništa mi neće nedostajati. (Zaista, mada sam kasnije saznao da je on postao jedan od najgorih koljača, ja nisam imao nikakvih zamjerki dok je on o meni vodio računa.) Nakon ovih umirujućih riječi, on je nestao. Već je bio pao mrak kada se vratio s kamionom punim namirnica. Odmah mi je dao nešto kruha, par kuhanih jaja, konzervu sardina i bocu vina. Ništa nisam jeo od jutra i navalio sam na hranu. Dok sam jeo, ustaše su unijeli dva kreveta, kauč, stol, nekoliko stolica, fenjer, željeznu peć i ormar sa čašama, tanjurima i priborom za jelo. Sve je ovo bilo sasvim novo, vjerojatno iz neke nedavno opljačkane prodavaonice namještaja.

Kako Miloš nije ostao do noći, ja sam ostao sa trojicom ranije spomenutih ustaša. S njima sam proveo slijedećih deset dana, čitajući knjige koje sam sa sobom ponio ili šetajući gore-dolje po čeliji. Spavao sam sam u jednom od kreveta, dok su dvojica ustaša dijelili drugi (spavajući obučeni), a treći je držao stražu blizu vrata. Poručnik Miloš je dolazio dvaput dnevno našim ručkom i večerom.

Dan po mom dolasku posjetio me je Eugen Kvaternik, šef javne sigurnosti, koji je smatrao za potrebno da mi kaže kako je moja trenutna situacija samo privremeno rješenje. Pošto ću ja najvjerovatnije ostati interniran tokom rata, moje prebacivanje na neko drugo mjesto, gdje će porodica moći da me posjećuje, olakšat će moje zatočeništvo.

U podne 24. listopada, poručnik Miloš me je obavijestio da ćemo se preseliti iste večeri na neko drugo mjesto gdje će mi biti udobnije. U svrati, Miloš je došao po mene u predvečerje u malim kolima koja je sam vozio, u pratnji dvojice naoružanih ustaša, da me prebaci u koncentracioni logor Jasenovac. Ovaj logor je ranije bio ciglana i nalazio se uz samu rijeku Savu. U sredini logora se nalazila dvokatna zgrada, podignuta za kancelarije poduzeća.

Kod ulaza u zgradu jedna žarulja je bacala tanak mlaz svjetlosti iznad dvorišta, otkrivajući samo nekoliko naoružanih stražara koji su patrolirali. Miloš me je poveo uz stepenice na drugi kat, gdje je mali hodnik dijelio četiri sobe na dvije s desne i dvije s lijeve strane. Nekoliko židovskih zatvorenika, zaposlenih u administraciji logora, imali su sobe s desne strane; one s lijeve bile su rezervirane za mene. Mala zapuštena kuhinja je kompletirala moje boravište. U svakoj sobi su bila dva kreveta. Veća soba, u kojoj se također nalazio stol i nekoliko stolica, očigledno je trebalo da bude trpezarija. Poručnik Miloš je sa mnom dijelio spavaću sobu; trojica, nekiput četvorica ustaša su spavala u dva kreveta u dnevnoj sobi. Prozori u mojoj sobi su bili pokriveni tamnoplavim papirom da bi me spriječili da vidim što se vani događa, i štoviše, da bi spriječili da me vide zatvorenici odozdo. Ova mjera me ipak nije spriječila da postanem svjestan svakodnevnih tragedija u logoru. Urlici i plač očajanja i krajnjih patnji, jeka mučenih, pomiješana s povremenim pucnjima, pratili su me tokom mog budnog stanja i pratili noću, u snu.

Dvojica ustaša su bila stalna straža, koja me nikad nije napuštala. Nekoliko puta dnevno, kada bih napuštao sobu radi odlaska u WC, nisam išao sam. Ustaška straža bi prvo zaključala židovske službenike u njihovim kancelarijama i postavila posebnu stražu na stepenice da spriječi dolazak nepozvanih na drugi kat, sve do mog povratka u sobu.

Kada sam dobio gripu, dali su mi aspirin i kinin, potreban da smanjim temperaturu, u roku od par minuta, ali doktor je bio nedostupan usprkos činjenici da ih je na desetine bilo internirano na par koraka. Moje strepnje su uvećavane rijetkim vijestima koje sam dobijao od kuće. Ni moja porodica nije bolje prolazila; samo u rijetkim slučajevima su primali po koje od mojih pisama.

Nekoliko dana prije Božića dobio sam društvo novog zatvorenika, Vladimira Singera, ustaškog policijskog komesara. Poznao sam ga iz studentskih dana, prije nego što je otišao u izgnanstvo 1931. Od tada je vrijeme proveo po raznim vojnim logorima koje su ustaše organizirali u Mađarskoj i Italiji. Uhapšen je zbog šticećenja prijatelja, koji je kasnije postavio tempiranu bombu u zagrebačku Poštu. Pokazao je veliko suosjećanje tokom moje bolesti (gripa sa posljedicom srčanih i žučnih napada) koja je ostavila kod mene lijepe uspomene. Ostao je sa mnom u Jasenovcu tokom cijelog mog zatočeništva, a kasnije je prebačen u kaznionicu Stara Gradiška, gdje su ga napokon njegove ustaške kolege ubili.

Ostao sam u paklenom mjestu Jasenovac punih pet mjeseci. Ne mogu se požaliti na fizička zlostavljanja ili na hranu koju sam dobijao, ali usprkos tome izgubio sam blizu 20 kg tako da je moja težina bila jedva nešto iznad 45 kg. Živci su mi popustili pod brigama u zatvoru. Nikada nisu ponovo dobili snagu koju su imali usprkos dvadeset godina beogradskog režima, od kojih sam četiri proveo u zatvoru. Ranije sam spomenuo kako je među mojim zatvorskim čuvarima pod diktaturom uvijek bilo više od jednog, nekiput Hrvat, nekiput Srbin, koji su se ljudski odnosili prema meni i činili mi bezbroj malih usluga. Među mojim ustaškim čuvarima također sam ih našao puno s ljudskim osjećajima, ali nisam mogao očekivati da će u najmanjoj mjeri postupiti protiv strogih naredbi svojih pretpostavljenih.

Ovo je bilo razumljivo. U predratnoj Jugoslaviji, stražar je u najgorem rizikovao svoj posao (dvojica od mojih čuvara u mitrovačkoj kaznionici su

otpušteni zbog sitnih usluga koje su mi činili); ali pod ustaškim vlastima stražar je mogao očekivati metak u glavu bez prethodnih formalnosti. Pored toga, moji čuvari su pažljivo odabrani među najfanatičnijim ustaškim pristašama. Najbolji primjer je moj glavni čuvar, poručnik Miloš.

Kao cimeri za jedno vrijeme, bliže smo se upoznali nakon nekoliko večernjih neobaveznih razgovora. Njegov običaj da se prekrsti prije odlaska u krevet nije mi naravno izmakao pažnji, pa sam jednu večer poveo razgovor o religiji. Ukazujući na zvjerstvo njegovih postupaka, upitao sam ga da li se ne plaši božje kazne. On je brzo odgovorio s otvorenošću koja me je zaprepastila. 'Nemoj mi o tome govoriti', rekao je, 'jer sam sasvim svjestan što me čeka za moja djela u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Ja ću završiti u paklu, ali ću bar gorjeti zbog Hrvatske.' Može li se fanatizam, nacionalni, religiozni ili socijalni bolje ilustrirati nego ovom rečenicom? U srednjem vijeku ljudi su pokazivali izvanrednu spremnost da izvrše užasne zločine u ime vjere. Jednom sam pročitao o španjolskom kralju koji je na samrti molio Boga za milost, jer se plašio da nije spalio dovoljno heretika da ga odobrovolji. Poručnik Miloš je shvatio sav užas svojih grijehova, ali je njegov nacionalni fanatizam sasvim priгуšio njegovu svijest...

Početak ožujka 1942. Luburić mi je prenio odluku viših vlasti da ću ubuduće biti u kućnom zatvoru na svom imanju u Kupincu. U pratnji pedeset ustaša prebačen sam tamo 16. ožujka. Moja žena mi je ispričala, po mom dolasku, kako je do toga došlo. Tokom mog odsustvovanja ljudi iz cijele zemlje su dolazili u Kupinec da razgovaraju sa njom. Stoga su ustaše razmišljali o tome da i nju zatvore. Ideja da ubiju dvije ptice jednim kamenom – da interniraju moju ženu i istodobno održe Kvaternikovo obećanje meni – sinula im je. Luburić je tada pozvao moju ženu u svoju kancelariju u Zagreb, gdje ju je obavijestio da ću ja biti prebačen u Kupinec, ali pod uvjetom da ona i djeca pristanu na prtvor zajedno sa mnom. Tako je moja porodica dijelila moju internaciju od 16. ožujka 1942. do pada ustaškog režima...«

U rujnu 1942. godine odvedena je u Ciglanu grupa od šest katoličkih svećenika Slovenaca*. To su bili: Anton Rantaša, Franc Grobler, Franc Kač, Janez Kodrič, P. Anzelm Polak i Janez Rančigaj. O njima je pisao Ciril Petešić u svojoj knjizi »Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941–1945.«

Nijemci su ih protjerali iz Slovenije. Jedino je Rančigaj prebjegao u Hrvatsku. Prije hapšenja službovali su kao svećenici u kotaru Klanjec. Uhapšeni su na početku rujna.

Anton Rantaša koji je jedini ostao živ opisao je poslije rata stradanja u logoru u napisu pod naslovom »Strahote v Jasenovcu« koji je objavljen 1959. godine u ljubljanskom zborniku »V nove zarje«.

* U NDH mnogi su Slovenci radili ilegalno za narodnooslobodilački pokret. O tome je veoma dokumentirano i pregledno pisala Anica Turnšek u »Zborniku sjećanja Zagreb 1941–1945«. Ona daje pregled cjelokupne njihove aktivnosti. Uključivanje u pokret, povezivanje, osnivanje organizacija, način i vrstu djelovanja i organizacione oblike. Spominje mnoga imena i odgovorne dužnosti pojedinaca. Najmasovnije su bili organizirani u Zagrebu. Isto tako u Banjoj Luci, Osijeku, Varaždinu i drugim mjestima. Radi boljeg povezivanja, formiran je oblasni Odbor JNOF-a Slovenaca. Ustaška je policija mnoge od njih uhapsila i mučila. Neki su strijeljani, a većina ih je poslana u logore. Prema izjavama preživjelih logoraša Slovenaca, samo ih je u Ciglanu bilo nekoliko stotina, od kojih je malo ostalo živih. Najviše ih je u Jasenovcu bilo u toku 1941. i 1942. godine. Znatan broj Slovenaca je otišao u partizane.

ša je rođen 1892. u Sv. Križu kod Ljutomera. Pred drugi svjetski rat bio je župnik u Sv. Marjeti od Pesnici. Njegovo je pripovijedanje jednostavno i uvjerljivo. Činjenično i sabrano. Pruža nam vjerodostojnu sliku logora pa ga je korisno gotovo u cijelosti citirati.

»Za Porcijunkulu (blagdan Gospe od Anđela, 2. kolovoza, op.p.) 1942. bio sam u Klanjcu. Kuhar, (Slovenac) rodom iz Prekmurja, upozorio me je da se mi slovenski svećenici moramo čuvati, jer nas sve hoće 'strpati u logor', budući da mu je to rekao logornik dr Stahuljak. I zaista, u nedjelju navečer, 6. rujna 1942. pritvorio me je oružnički povjerenik iz Klanjca. Župnik se jako rasrdio i zahtijevao da mu pokaže 'naređenje'. Pokazao mu ga je i pročitao da se svi slovenski svećenici iz kotara Klanjec pritvore. Na brzinu pokupim najnužnije stvari i vlakom noću krenem u Klanjec. Na putu su nas zaustavila dva civila s puškama i rekla da ne smijemo nikuda jer je takvo naređenje iz Klanjca. 'Naređenja dajem ja' rekao je oružnik. Morao se legitimirati. Civili su još dugo išli za nama. Prenocio sam u oružničkoj postaji. Drugoga jutra doveli su Neudauera (Matiju, op.p.) iz Sutlanske Poljane, Kača iz Zagorskih Sela i Rančigaja i Groblera iz Tuhlja. Vlakom smo krenuli do Velikog Trgovišča, gdje su nam se pridružili još Kodrič i Fink (Ivan, op.p.). Opodne smo još ručali u nekoj gostionici, a onda vlakom krenuli za Varaždin. Na policiji nas nisu htjeli primiti. 'Smilovao' nam se upravitelj zatvora i dao nam prostranu sobu. Drugoga ili trećega dana napustio nas je Fink, jer je dokazao da je još 1938. godine došao u Hrvatsku. Ubrzo smo dobili zamjenu. Na ulici su uhapsili Anselma Polaka, koji nas je prije nekoliko dana posjetio, živio je u Varaždinu kod Franjevača, koji su, s malim izuzecima, bili zagriženi ustaše. Uskoro nam se 'iznevjerio' Neudauer, kojeg je upravitelj zatvora pustio u bolnicu. Tamo ga je liječnik zadržao, i tako se riješio pakla u Jasenovcu.

Zašto su nas okrivljavali? Da li su imali neke dokaze da simpatiziramo partizane? U tom bi nam se slučaju slabo pisalo. Jednoga dana došao je ustaški zapovjednik. U ruci je imao nekoliko crvenih listova. Počeo je s uobičajenim saslušanjem. Kad su na red došli Grobler i Rančigaj, rekao je doslovce: 'Aha, vi ste u Tuhlju imali svoju republiku, a sada nevini moraju trpjeti! Mi ćemo vas predati Nijemcima!' Ja, kao najstariji, rekoh: 'Gospodine, to vjerojatno nećete učiniti!'

'Vidjet ćemo!' Kao nekoć Pilat o Kristu, tako je i taj zapovjednik morao priznati da smo nevini, osim Groblera i Rančigaja, ali nas ipak nije pustio na slobodu. Što su njih dvojica skrivili? Ništa! Samo to što su živjeli u Tuhlju gdje je dekan bio Marcel Novak, veliki neprijatelj Pavelića. Dva su mu puta već uzeli radio jer je slušao London. Njega se nisu usudili zatvoriti, već su zatvorili njegova dva pomoćnika – Slovenca. I da njima ne bude dosadno, zatvorili su i nas – ostale slovenske svećenike u kotaru. To je bilo cijelo naše saslušanje. Nikad nas nisu izveli pred sud, ničim nas nisu mogli optužiti, niti izreći kazne. Ipak su nas bez ikakve osude poslali u Jasenovac. Kad su nas logoraši tamo pitali na koliko smo osuđeni, niti se time nismo mogli 'pohvaliti'. Nisu se mogli načuditi.

Put u Jasenovac

Predvečer 19. rujna 1942. uzeli smo svoje stvari i u pratnji dvojice agenata u civilu pošli na kolodvor, kao da idemo u Zagreb. Da će nas pustiti, nisam mogao vjerovati, jer se upravitelj zatvora nekako žalosno s nama oprostio. Osjetili smo da je simpatizer partizana, kao i mi. Agenti su se vrlo ozbiljno držali, kao da prate najveće zločince. U noći smo došli u Zagreb.

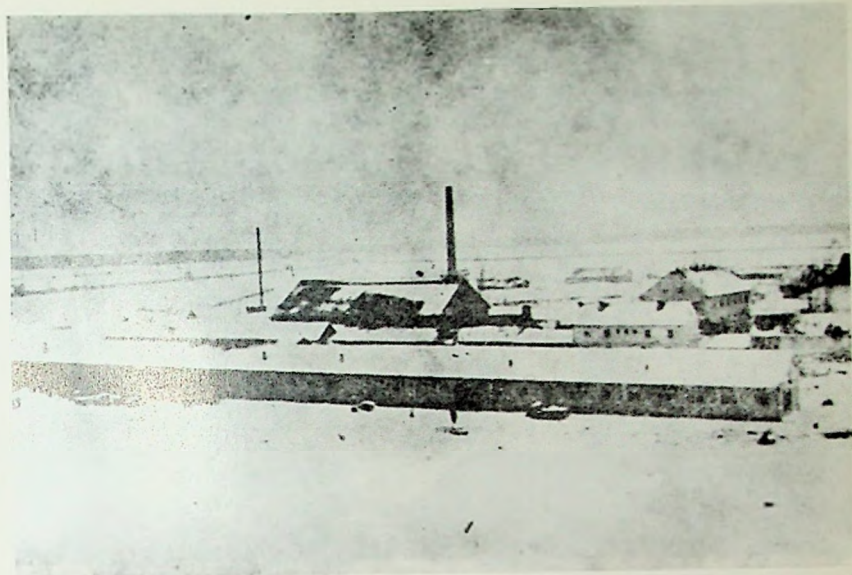
Bodljikava žica, simbol ljudske patnje i stradanja

Znak poniženja i niže rase

Majka s djecom u rukama nečovjeka

Logor III. Ciglanica

Ustaše pretražuju logoraše i oduzimaju im sve predmete

Ulaz u Logor III. Ciglana

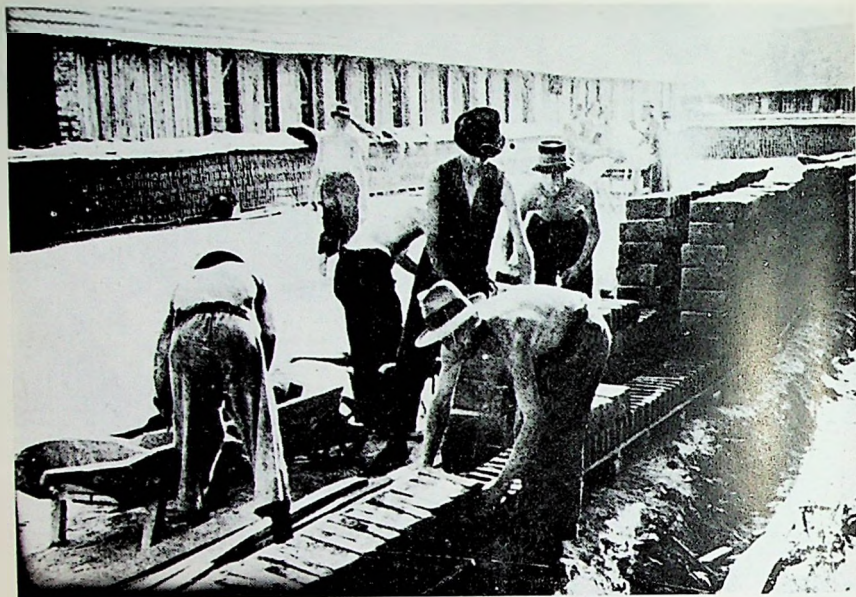
Iz strazarnica se budno motrilo na logor

U iščekivanju novih patnji ili pogubljenja

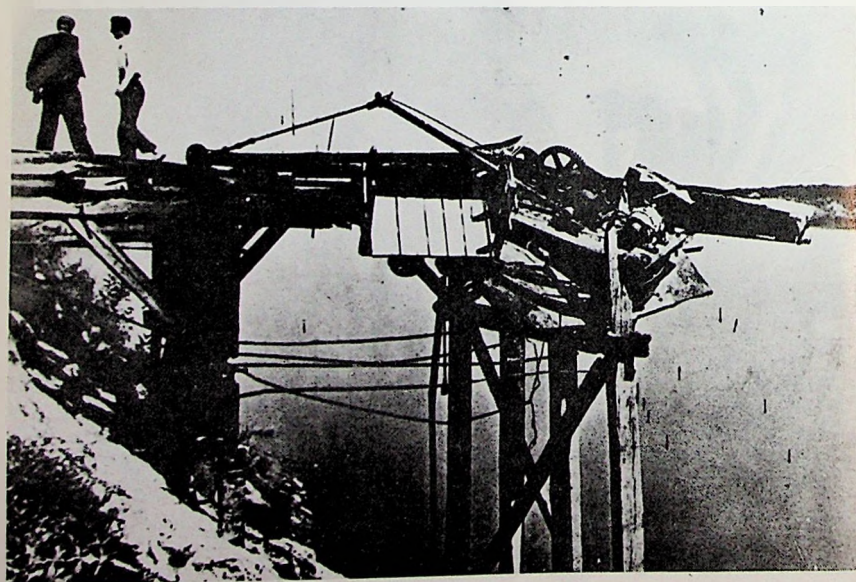
Izgradnja nasipa posebno je bila teška i opasna

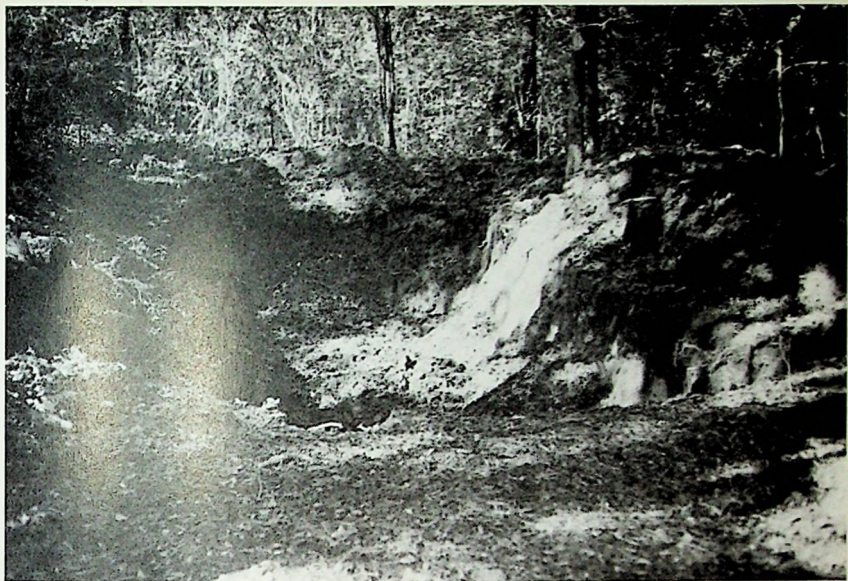

Radovi u ciglani

Granik, jedno od stratišta Logora III. Ciglana

Grobnica u Donjoj Gradini

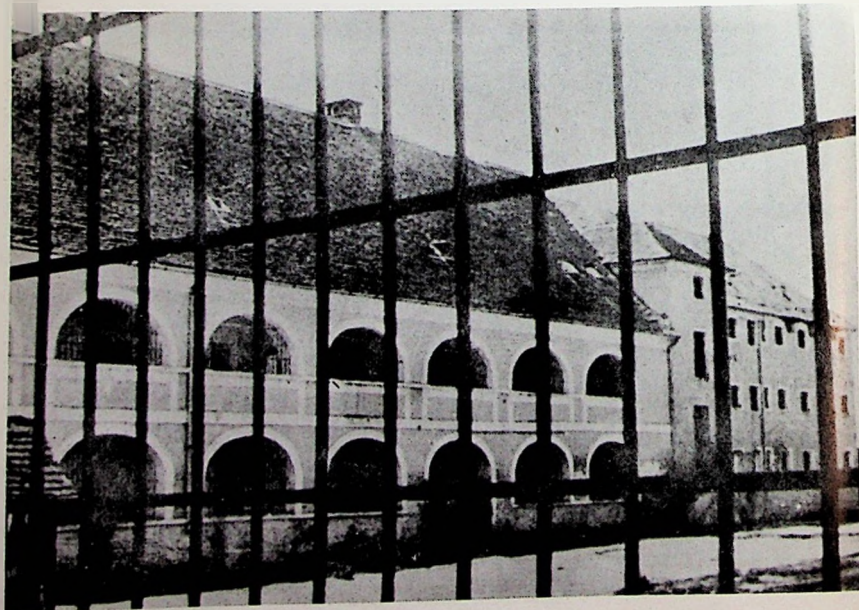
Zloglasna kula Logora V. Stara Gradiška

Ulaz u Logor V. Stara Gradiška

Dio muškog logora u Staroj Gradiški

Unutrašnjost kule u Staroj Gradiški

Djeca u Logoru V. Stara Gradiška

Osuđeni na umiranje

Ustaše su ih htjeli odgojiti za janjičare

Zločinci na djelu

Ubijeni logoraš

Djeca su umirala

Otkopani iz masovne grobnice

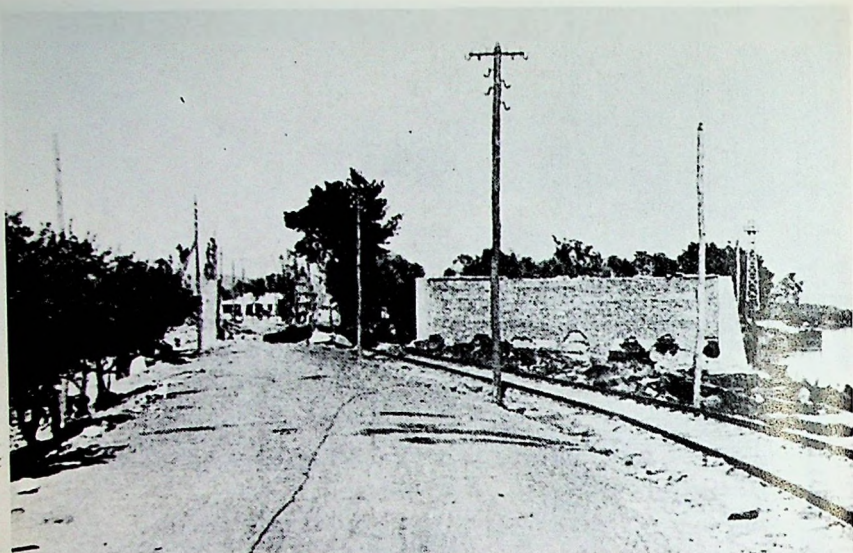

Zrtve logora u Lepoglavi

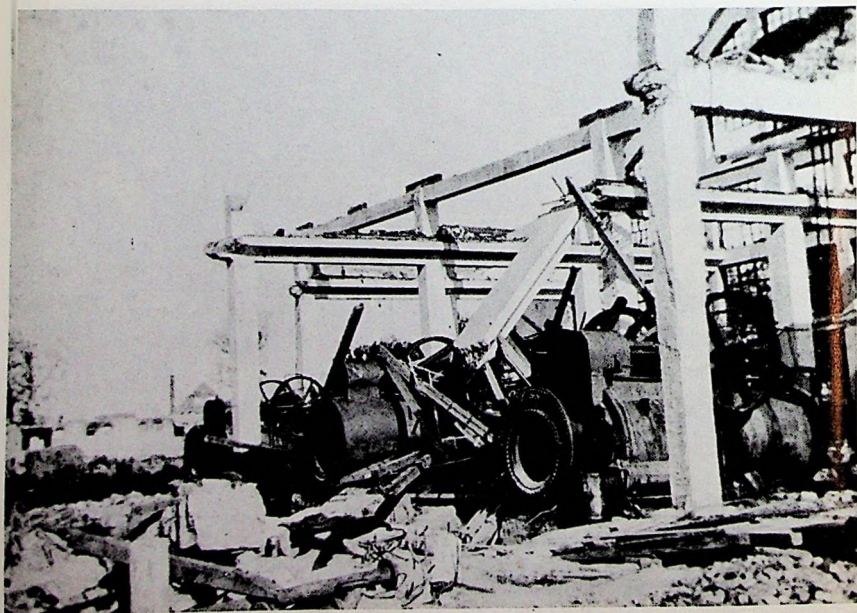
Predmeti oduzeti od ubijenih

Razrušeni Logor III. Ciglana u Jasenovcu, svibanj 1945.

Ostaci električne centrale jasenovačkog logora, svibanj 1945.

Agent se raspitivao gdje je vlak za Sisak. Rekao sam mu: 'Prije ste rekli da idemo u Zagreb.'

'Došlo je drugo naređenje', odgovorio je. Već je u Varaždinu znao kamo nas vodi.

'Najvjerojatnije će nas odvesti u Banja Luku trapistima, da tamo čini mo pokoru za svoje partizanstvo' govorio je Grobler u vlaku. Jedan od agenata zaspao je u susjednom kupeu, a drugi je pazio na nas. Tiho smo razgovarali, naravno, koliko nam je do toga bilo. Kad smo prošli Sunju, gdje se pruga odvaja prema Prijedoru i Banja Luci, odmah sam rekao: 'Idemo u Jasenovac!' Kodrić se naljutio: 'Što, Jasenovac je već davno za nama!' Vozili smo se još dvije stanice, a onda je vlakovođa uzviknuo: 'Jasenovac!' Agent skoči na noge i vikne: 'Izlazite brzo van, svi!' – Sad već nitko od nas nije dvojio što nas čeka.

S vlaka smo sišli u sat i pol po ponoći 20. rujna. Na kolodvoru smo čekali do osam sati. Kuda god bismo koraknuli, za petama nam je bio agent. Zatim smo prugom krenuli prema logoru. Mislim da grešna duša prije dođe do pakla nego što smo mi došli u taj ustaški 'raj'. Pridružila su nam se još dva Židova pod vodstvom bradatoga oružnika. Tamo smo dugo čekali. Na nas se nitko nije osvrtao, niti ustaše koji su se užurbali kraj stražarnice pred rampom. Nekoliko je ljudi kraj nas išlo u Jasenovac-selo, vjerojatno k misi, jer je bila nedjelja. Začudo su gledali nas svećenike. Pristupio nam je stražar, pokazao na naše kolare i rekao: 'Skinite to!'

'Zašto?', pitao sam.

'Takvo je naređenje.'

Opet to vražje naređenje. Agenti su postali nestrpljivi, kao da moraju vlakom natrag. Nakon dugo vremena stigao je auto iz Jasenovca-sela. Iz kola je izašao oficir prignut poput psa koji progoni divljač. Mrzovoljno je režao oko nas, ne izgovorivši ni riječi. Ponovo je sjeo u kola i odvezao se prema selu. Oko jedanaest sati se vratio na biciklu, rampa se digla i: 'Ajde, naprijed marš!'. Morali smo žuriti sa svojim kovčežićima, kako se on vozio na biciklu. Mi svećenici smo još nekako trčali, ja naravno zadnji. No, jedan Židovi, obojica debeli, jedan već u godinama, nisu nas mogli slijediti. S bicikla je sišao gonič i staroga Židova nesmiljeno nogom udario u stražnjicu, kako nam je kasnije govorio. Za nekoliko tjedana otišao je u krilo Abrahama, umro je u logoru, u bolnici.

Kad smo tako stigli do niske zgrade, komande logora, morali smo otvoriti svoje kovčežice. Potpuno su nas opljačkali, što mi prije nisu uzeli gestapovci, sad su pokupili ustaše, njihovi pravi učenici, koji su ih u krutosti vjerojatno nadmašili. Uzeli su mi novac, zlatnu uru s lancem, hlače, sviter rublje, aparat za brijanje, sapun, šivaće igle, nož, pribor za jelo, čarape, brevijar, dokumente, itd. Poslali su nas u sabirnu baraku br. 1. Opodne su u kotlu donijeli ručak, a mi nismo imali 'porcija'. Logoraši su se smilovali i svoje nam posudili. Meni je neki Židov, koji je bio 'redar' barake, poklonio jednu šerpicu, koja je nekada sigurno bila vlasništvo neke srpske obitelji. Morali smo se priučiti ne samo na hranu u logoru, koja je bila gora od splaćina, već i na način govora. Popodne smo morali na dezinfekciju, da ne unesemo uši. Vani, među barakama, svukli su nas potpuno do gola, šišali i potpuno obrijali. Našu su odjeću bacili u kotao, a nas šest svećenika i dva Židova posve goli morali smo poći oko tri stotine metara daleko, da se okupamo u nekoj mlaki, da ne bismo u logor unijeli uši i nečistoću. Kakva ironija! Potom smo se opet vratili natrag, goli. Obukli smo čistu, zgzuvanu, još vruću odjeću. Tako smo već postali 'čistokrvni zatočeniči'.

Kakva je bila hrana? Kao svugdje u logoru, bez masti, bez soli. Pripremljena je bila kao za svinje. Međutim, kruh nije bio slab, samo je bio jako tvrd.

Prva noć u logoru

Najstrašnija noć u mom životu. S vremenom se čovjek na sve privikne – mora. Baraka je bila prepuna do zadnjeg kutka. Nisi nalazio mjesto na koje bi položio svoje griješne kosti. Svada za prostor, rasprostiru prnje i čebad, jedni skidaju gornju odjeću, drugi lijegaju obučeni gdje-god mogu. Mi smo pak stajali i gledali, jer za nas koji smo tek došli nije bilo mjesta. Najprije su se snašli Kač i Kodrič, koji su se uspjeli na daske položene na željeznim konstrukcijama. Mene je pozvao neki mlađi čovjek da legnem kraj njega. Drugi su već protestirali. Čovjek ubrzo postane zvijer i svim se silama bori za opstanak. Legao sam obučen, pod glavu sam stavio 'kovčević', pokrio se hubertusom. Ležimo stisnuti kao šibice u kutiji. Počelo je prozivanje. To se ponavlja svake večeri u baraki i svakog jutra pred barakama.

Slijedećega jutra smo se jedan drugome tužili. Rančigaj: 'Bolc me sve kosti, cijelu noć sam ležao poput paragrafa, drukčije nije išlo'. Drugi: 'Cijelu su me noć grizle logorske životinje – uši. Dobile su novu svježiju hranu.' Ta nas je nevolja pratila sve dane i noći. Najbolje je bilo onoj dvojici na daskama ispod krova. Svatko se sigurno ne bi usudio spavati na dvije uske daske visoko u zraku. Tako je bilo nekoliko dana, dok nas nisu razdijelili po barakama. Moji su drugovi odmah dobili prostor u 'boksu'. To je bila nekakva drvena polica, nešto šira od metra, a dva metra visoka. Ispod i iznad bile su daske, ali tako tanke da su se često lomile. Dolje i gore spavali su po trojica, nekada i četvorica, gotovo jedan na drugome. Donji su se, razumljivo, tužili na one u gornjem 'katu', da praše i ne daju mira. I ja sam brzo dobio mjesto u 'boksu'. Ležao sam kraj dva Židova, kasnije s dva Dalmatinca, zidara. Zidali su novu baraku za ženske. Bili su mirni i uljudni. Nakon doručka – topla neslana voda u koju su ubacili dobar pregršt kukuruznog brašna – morali smo stati u red. Slijedila je prozivka, a onda se odlazilo na rad. Prva dva dana, u nedjelju i ponedjeljak, bili smo još slobodni. Tada nas je neki mlađi čovjek, činio mi se inteligentnim, pitao odakle smo, što smo i-slično. Odmah nam je prišao dr Nikolić i upozorio nas da o tim stvarima nikome ne govorimo, jer ima ustaških 'doušnika' i agnata-provokatora. Na brzinu nas je upozorio na grozote Jasenovca.

Određili su da s ostalim intelektualcima ljuštimo grah. Istina, to nije bilo naporno, ali sat za satom, dan za dan, isti rad nije bio prijatan. Već nismo znali da li ćemo pri radu sjediti, stajati, klečati. Pokušali smo na sve načine. Da smo samo rukama ljuštiti, posao bi slabo napredovao. Zato su mlađe odredili da sjede u dva reda i mlate palicama po mahunama. A tko nije pošteno udarao, ustaša bi mu uzeo palicu i nesmiljeno ga probudio. Za ovaj rad su bili određeni slabiji i mi intelektualci: nekolicina inženjera i sudaca, nas šestorica svećenika, neki bankovni činovnik, itd. Upoznao sam se s nekim Židovom iz Čakovca, koji je bio tekstilni predradnik u Kranju. Uvijek smo s njim radili. Prašilo se, pa smo svi kašljali. Privezao sam maramicu na usta, da sam jedva disao. Pluća su bila puna prašine. Opodne smo imali kratak odmor, nekad i nedjeljom poslije podne. Prije podne smo uvijek naporno radili.

Zloglasni Luburić je stalno njuškao oko nas, ni s kim nije razgovarao, mrzio je Slovence, posebno slovenske svećenike radi dra Korošca, koji da

je bio veliki neprijatelj Hrvata, jer je dva puta spasio Jugoslaviju: prvi put nakon ubojstva Radića, a drugi nakon ubojstva kralja. Tako nam je, naime, jednom u lice rekao Maričić. Luburić je naredio, rekli su nam oni koji su ga čuli: 'Popove na teški rad! Stepinac je bio dobrovoljac, neka sada trpe njegovi popovi!'

Kaznjenički odjel III C

Već su nas u subotu uvečer, 10. listopada 1942. morali tamo poslati. Smilovao nam se, međutim, vođa šeste barake, Slobodan Mičić, mladi Srbin iz Bijeljine. U nedjelju u 7 sati ujutro rekao nam je da uzmemo svoje stvari jer moramo u odjel III C. Vodi nas mlad čovjek, đak-zatvorenik, pisar pri Slobodanu. Dok smo išli, Kač je rekao: 'Dečki, sad nas čeka pravi križni put'. U kancelariji toga odjela pohranio sam svoj kišobran. Nikada ga više nisam vidio. Kad smo na brzinu u kut stavili svoje kovčežice i odjeću, uvrstili su nas među druge logoraše. Nepregledan red nas marširao je na rad na nasip. Sa mnom je koračao mlad suh mladić. Ako je tko što pogriješio ili ako je bio komunist, noge su mu okovali u verige koje su mu lancem bile vezane oko pasa. Kako je to zvecketalo. Mnogo je bilo takvih. 'Možda ću sutra ja tako hodati!' Mislio sam.

Sirokim lopatama sjekli smo busenje nagomilano u dugim kupovima. Dolazila su kolica kojima su zemlju odvozili na nasip. Naš nadglednik bio je Hrvat, čovjek srednjih godina, koji je osam godina prosjedio u mariborskoj kaznionici. Još uvijek se ljutio na svećenika kaznionice Pavla Zavadlala, da je cenzurirao pisma, a slao ih je dalje istom nakon pola godine. Nedaleko nas nadglednik je nesmiljeno pretukao jednoga logoraša, tako da ga je gotovo ubio. Pao je na zemlju. Vjerojatno mu je povrijedio unutarnje organe. U tačkama su ga odvezli u logor, gdje su ga dotukli, ili je već na putu izdahnuo.

Zadnjih dana bilo mi je teško raditi, jer sam teško obolio. I Rancigaj se prijašnjih dana tužio, isto i Grobler. Dobro su se, međutim, držali Kač, Kodrić i Polak. Poslije podne je bio lijep sunčan dan. Bili smo slobodni. Pripremili smo ležajeve u baraki, u prostoru koji je bio najbolji, kako nas je uvjeravao 'nadredar'. Sama baraka je bila prilično jednostavna. Na jednoj strani nizak, od šiblja spleten plot, možda pola metra visok, slabo oblijepljen blatom. Na suprotnoj strani, u dužini od kakva dva metra, obični visoki stupovi, na kojima je ležao krov. Po goloj zemlji bilo je posuto nešto piljevine. Takva je bila baraka III C. U jednom uglu redari su zemlju pokrili čebadima, zatim su odredili uzak prostor na kome bi se četvorica stiskala, a nas je bilo šest. Pogledavali smo na ciganski logor, koji je bio do naše-ga. Travnjak okružen bodljikavom žicom. Cigana, dakako, više nije bilo ni jednoga, sve su ih pobili, osim jednog mladića u brijačnici, koga su čuvali za 'sjeme', kako su govorili logoraši. U stvari, ustaša Maričić (Jerolim, op.p.), nekadašnji brijački pomoćnik imao ga je za zabavu, kako su nam govorili. Mladića je često dao šibati, tako da ga je jedan držao u naručju, a sam ga je tukao po stražnjici.

Na tom ciganskom odjelu bila je velika jama u koju se nosilo otpatke iz svih baraka, naravno otvorena, i iz koje se širio užasan smrad. Sjetio sam se pape Marcela, koga su poslali među zvijeri da ih služi i tamo je od napora i smrada umro. Sto nas je još čekalo u tom strašnom odjelu iz koga je vodio samo jedan put: na nasip, odakle se je moglo, a onda preko rijeke Save u Gradinu na klaonicu. Toga popodneva sam se ispovijedio drugu Polaku, da se pripremam na najgore. U očima ustaških zvijeri nismo više

bili svećenici, niti kršćani, niti ljudi, već samo brojke, koje treba odstraniti kad ih se previše nakupi.

Bližila se večer i strašna noć. Cijelo je vrijeme kišilo. Tjednima me je već mučila slaboća. Iz dana u dan sve sam više slabio. Te noći sam deset puta po kiši puzao do jame preko koje je bila postavljena skliska i tako trošna daska da se je sva savijala. 'Ako se daska slomi, ili se posklizneš, a to se tako lako dogodi kad imaš temperaturu 39 ili više stupnjeva? Smrt u kloaki, punoj ljudskih otpadaka, te čeka!' Sigurno me je samo anđeo čuvar čuvalo da mi se nešto takvo nije dogodilo... I opet mokar na ležaj. Kad bih izišao, susjedi bi malo otpočinuli. Nasumce bih se uvukao među njih. To se ponovilo nekih deset puta.

Slijedećeg dana nisam mogao na rad. 'Ustani, moraš ići s nama!', govorio je Kodrič. 'Pusti ga vidiš kakav je!', rekao je Kač. I sami su pošli na nasp. Da, zauvijek su pošli, više ih nikad nisam vidio...

Redar je odlučio da ležim, a onda će me poslati u ambulantu na pregled. Oko podne smo stvarno pošli u ambulantu – mislim da nas je bilo petorica. Jer nismo došli na red, morali smo se vratiti poslije podne. Kad me je vidio dr Nikolić – sam ga je Bog taj put tamo donio – rekao je dru Spitzeru, primariusu I.B. bolničke barake: 'Ovoga čovjeka odmah u bolnicu!' Tamo doći u bolnicu nije bilo lako. Primili su te kad si već bio na pola mrtav. Ja sam još hodao... (U svojoj knjizi 'Jasenovački logor' dr Nikolić taj prizor opisuje nešto drugačije. Sigurno je zaboravio kako je bilo. Ja toga nikad neću zaboraviti, ako doživim i stotinu godina.)

Bolničke barake su često ispražnjavali: tko nije umro prirodnom smrću, koja je također više-manje bila nasilna, zbog napora, nedostatka vitamina i sličnih stvari, toga bi odveli preko Save i čekićem po glavi ili nožem kroz vrat, a onda, a onda, a početku bacali u rijeku, a kasnije u jamu. I opet je u baraki bilo prostora za nove žrtve.«

Ćiril Petešić je istraživao živote tih svećenika pa je u svojoj knjizi dao potpune podatke o njima. Osim Rantaša ostala petorica su ubijena u Jasenovcu 17. listopada 1942. godine.

U tom istraživanju Petešić je utvrdio da su u Jasenovcu ubijena još trojica slovenskih svećenika: Franc Rihar, Jakob Sem i Franc Orešnik.

U logorskim smaknućima nestali su stari revolucionari i hrabri omladinci, predratni komunisti, prekaljeni skojevci, koji su proglašeni narodnim herojima. Svojim držanjem i ponašanjem ponovo su se potvrdivali i u tim izuzetno teškim i surovim iskušenjima. Potkraj 1941. godine u Jasenovcu život gube Mitar Trifunović-Uča i Marijan Čavić-Grga.

Mitar Trifunović, rođen 1880. u Brvniku kod Bosanskog Šamca. Učitelj. Član Centralnog partijskog vijeća KPJ, izabran na Vukovarskom kongresu 1920. godine. Narodni poslanik na listi KPJ. Hapšen i proganjan u Kraljevini Jugoslaviji. Ustaše su ga zatvorili 28. lipnja 1941. godine u Tuzli. Zatim Jasenovac. I smrt.

Marijan Čavić, metalski radnik, zagrebački proleter, rođen 1915. u Zagrebu. U kolovozu 1941. godine po zadatku Partije odlazi u Karlovac i preuzima dužnost sekretara Mjesnog komiteta. Uhapšen je. Pokušaj spasavanja nije uspio. Jasenovac. I smrt.

U Jasenovcu je ubijen i narodni heroj dr. Milo Bošković. Liječnik, Crnogorac, rođen 1911. godine. Predratni komunist. Ilegalni radnik u Beogradu do srpnja 1942. Zatim dolazi u Zagreb. Na ulici ga hapsi ustaška policija. Logor. Najprije Stara Gradiška, a zatim Jasenovac. U rukovodstvu je logorske ilegalne organizacije. Provala. Ispitivanje. Mučenje. I hrabra pogibija od ustaških metaka 21. rujna 1944. godine.

U starogradiškom logoru ubijena su četiri narodna heroja.

Nada Dimić, tvornička radnica iz Like. Rođena 1923. godine. U lipnju 1941. godine je u sisačkom partizanskom odredu. Prvom u zemlji. Obavlja odgovorne partijske zadatke. Kad su je ustaše uhvatili, ni pravo joj ime nisu znali. U veljači 1942. godine odvedena je u Staru Gradišku. Mučenje se nastavlja. Tifus. Ubijena je u logoru 21. ožujka.

Jakša Dugandžić, Hercegovac iz Čitluka, rođen 1905. godine. Zagrebački tramvajac. Sekretar rajonskog komiteta. Uhapšen. Logor. Stara Gradiška. Na početku srpnja 1942. godine zatvoren u »čeliju smrti«, iz koje provaljuje s ostalima. Tada je ubijen.

Milan Spalj, student tehničkog fakulteta. Rođen 1918. u Podravske Sesvetama. Predratni skojevac. Ilegalni aktivist u Zagrebu do studenoga 1941. Tada je uhapšen. Prijeki sud. Bez dokaza. Nije osuđen. Ali ga ustaše u veljači 1942. godine odvođe najprije u Jasenovac, a odatle u Staru Gradišku. I on je zatvoren u »čeliju smrti«. Doživljava istu sudbinu kao Jakša Dugandžić i ostali koji su bježali, tražeći radije smrt od pušćanog metka.

Ivan Sabljak. Iz Rakovice. Slunj. Rođen 1919. godine. Postolarski radnik u Zagrebu. Član zagrebačkog Mjesnog komiteta SKOJ-a. Uhapšen kolovoza 1941. Jasenovac pa Stara Gradiška. Organizacioni sekretar logorskog partijskog komiteta. Uspostavlja vezu s Kozarskim partizanskim odredom. Ustaška sigurnosna služba u logoru saznaje za njegov rad. Samica. Mučenja. Jedne listopada noći 1944. godine odvođe ga na strijeljanje. Pokušava bježati. Ubijen.

U ustaškim je rukama bio i narodni heroj Stjepan Sekulić-Jucko. Rođen 1922. u Slobodnici, općina Sibinj. Skojevski aktivist u gimnaziji u Slavonskom Brodu. Odlazi u prvu partizansku grupu Slavonije. Uhapšen je u prosincu 1941. godine u Slobodnici. Osuđen na tri godine logora. Odveden u Jasenovac 7. ožujka 1942. godine. Poslije mjesec dana uspijeva pobjeći.

Teško je kazati koliko je bilo još pravih heroja, jer su svoje herojsko držanje ponijeli sa sobom u smrt, ne ostavivši svjedoke koji bi o tome mogli kazivati. I onda kad su situacije bile najbeznađnije, oni su pokušavali nemoguće. Zar to ne potvrđuju podvizi puni junaštva i samoodricanja, vjere u život i prkosa slobodnog čovjeka što su ih izveli prvoborci Kerestince, mučenici »čelije smrti«, bezimni iz jama i samica, smjeli iz transporta smrti, junaci travanjskih juriša iz Ciglane i Kožare. Njima se pridružuju i svi oni koji su u manjim grupama ili pojedinačno, svaki na svoj način, također učinili podvige pune hrabrosti i odlučnosti.

Za vrijeme rata Hitlerova je Njemačka neprestano tražila radnike. U NDH se vodila propaganda i apeliralo na »savezničke osjećaje«
kod mladih radnika i djevojaka da dobrovoljno idu u Njemačku, obećavajući im dobre plaće i lijep život. Objavljivali su i javne pozive u novinama. Uza sve to odaziv je bio nedovoljan, a kako je vrijeme odmicalo i ratne se prilike mijenjale u korist Saveznika, dobrovoljaca je bilo manje. Zato su Nijemci sve više posezali za prisilnim slanjem. Iz zona vojnih operacija odvodili su na rad sposobne muškarce i žene, izravno s terena na kojemu su ih pohvatali. Bilo je to pretežno stanovništvo za koje su ocijenili da je naklonjeno partizanima. Ali je transporte najlakše bilo puniti zatočenicima logora.

Njemačke bi vlasti od ustaša zatražile određeni broj logoraša, koje bi im ovi odvojili i transportirali u Njemačku. Obično su te transporte upućivali preko Zemuna, gdje bi se dopremali i sabirali logoraši. Takvih je akcija u toku rata bilo više i često su odlazile čitave kompozicije vlakova u Njemačku. O tome svjedoči i izvještaj policijskog atašea njemačkog poslanstva u Zagrebu od 13. srpnja 1942. godine:

»Na temelju FS-pisma od 13.5.42. od zapovjednika sigurnosne policije i SD u Beogradu u kojem je zamoljeno dopremiti 2500 osoba u logor u Zemun, ispitati, staviti u pokret, ustaška nadzorna služba otpremila je 18.6.1942. 500 osoba na radnu akciju u Zemun.

21.6.42. otpremljeno je u Zemun daljnjih 700 osoba tako da je ukupno 1200 osoba za radnu akciju Viking u Zemun stiglo. Sve te osobe potječu iz hrvatskog logora Jasenovac, kamo su dopremljeni pretežno kao komunisti i partizani.

Državno ravnateljstvo za javni red i sigurnost stavilo je pod posebnu pasku 60 osobito istaknutih komunista.

Daljnji transporti nisu do ovog časa provedeni.«

Transporti su odlazili iz Jasenovca, Stare Gradiške i drugih logora. Tako, naprimjer, od 1. travnja 1944. do 12. siječnja 1945. godine iz logora u Sisku otpremljena su tri transporta na prisilan rad u Njemačku, a među njima je bilo muškaraca i žena. Iz ustaških koncentracijskih logora u Njemačku je na prisilni rad odvučeno više tisuća zatočenika. Mnogi od njih umrli su od gladi, iznemoglosti i bolesti ili su poginuli od bombardiranja za vrijeme boravka u Njemačkoj. Ostali su se vratili u domovinu poslije oslobođenja. Dio logoraša odveden je na rad čak u Norvešku. Posljednja velika grupa od oko 600 zatočenika odvedena je iz Jasenovca u Njemačku 18. veljače 1945. godine. Ona je zadržana na radovima u Linzu i okolici. Peti svibnja 1945. godine oslobađa ih američka vojska i oni su se idućih dana vratili u domovinu. U ovoj grupi je bio priličan broj starih logoraša, od kojih su neki bili zatočeni od 1941. i početka 1942. godine.

Iako akcija preseljenja Srba nije bila završena uspješno, njemačke okupacione vlasti u Srbiji zatražile su na početku 1942. godine da se iz ustaških logora prebaci u Srbiju 1400 Srba. O tome je 23. siječnja odr-

žan u Zagrebu sastanak predstavnika njemačkih i ustaških vlasti. Pristupovali su: predstavnik vojnog zapovjednika u Srbiji kapetan Kalmer, glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost dr. Aleksandar Benak, šefa za vezu kod vojnog zapovjednika u Srbiji Sturmbannführer Beissner i od njemačkog poslanstva u Zagrebu Standartenführer Requard i dr. Kreiner.

Poslije toga oni su se sastali ponovo 31. siječnja 1942. godine, kad su još jedanput utvrđene sve točke prethodnog sastanka.

Zamjene logoraša

Međutim, kao što se Komunistička partija u Kraljevini Jugoslaviji brinula o svojim članovima i ostalim naprednim borcima u zatvorima, kaznionicama i logorima, tako je ta briga nastavljena i u toku oslobodilačkog rata. Neprestano se radilo na spasavanju uhvaćenih aktivista i zarobljenih partizana. O nekim pokušajima oslobađanja već smo govorili. Ali razvijanjem oružane borbe, javljaju se nove mogućnosti. Partizanski odredi i jedinice oslobodilačke vojske u oružanim sukobima i operacijama zarobljavaju neprijateljske vojnike, oficire i funkcionare. To pruža šanse da se traže zamjene za zatvorene komuniste i zarobljene partizane. Tako je i dio zatočenika spasen zamjenama, koje su organizirane od 1942. do 1945. godine. Najveći je dio dogovaran s Nijemcima. Prva poznatija bila je u Hercegovini u rujnu 1942. godine.

O toj razmjeni Tito, kao sekretar CK KPJ, šalje 10. rujna 1942. godine pismo Centralnom komitetu Komunističke partije Hrvatske.

»Ovih dana izvršena je razmjena njemačke grupe zarobljenika za dvadeset naših drugova (od kojih 6 Livnjaka) iz logora i policijskih zatvora. Kako su skoro svi ovi drugovi s vaše teritorije, to vas obavještavamo o njihovom držanju na policiji i u logorima kao i njihovom rasporedu.«

To su bili Pavao Daskijević, Nikola Cvitaš, Vladimir Radošević Anton Alaber, Ivan Kranželić, Mira Paut, Marica Zastavniković, Krunka Zastavniković, Marijana Novosel, Nada Brnčić, Anka Vučetić, Bosiljka Krajačić-Ević i Olga Kovačić. Na kraju pisma Tito obavještava:

»Danas smo uputili pretstavku Ministarstvu domobranstva za razmjenu zarobljene grupe avijatičara za drugove Hebranga Andriju, Zlatu Segvić, Lavčević-Lucić Ivana, Pavelić Anu i Novosel Ozrena, koji se prema naknadnim obaveštenjima nalaze na policiji i u logoru.

S drugarskim pozdravom
smrt fašizmu – sloboda narodu!

10. septembra – 1942.

Tito«

O toj zamjeni pisao je Nikola Cvitaš u svojim sjećanjima:

»Ostao sam u istražnom zatvoru UNS-e (u Zagrebu, op.p.) do 30. kolovoza 1942. g. kada je Gestapo nas 14 iz zagrebačkog zatvora, vezane, transportirao u zatvor u Sarajevo, zatim u Mostar odakle su nas 5. rujna Nijemci predali u zamjenu za zarobljene njemačke oficire i rudarske inženjere u Livnu, koji su tamo radili na eksploataciji boksita. Razmjenu je izvršio Vrhovni štab NOV i POJ kod sela Mesihovine na pola puta između Posušja i

Duvna. Pregovarački parlamentarac Vrhovnog štaba bio je književnik i publicist Marijan Stilinović, pod imenom Srećko Žunjarević, a Nijemaca major Hans Ott. U razmjeni su iz zatvora UNS-a izišli: Marijana Novosel (supruga dra Ozrena Novosela), Nada Novosel (Ozrenova sestra, to je Nada Brnčić, op.p.), Olga Kovačić Zoga, Beba Krajačić, Mira Grubor (Paut, op.p.), Anča Vučetić, dr Olga Dedijer (ostala u Vrhovnom štabu, op.p.), Marica Zastavniković, Krunka Petrinović (Zastavniković, op.p.), Ivan Kranželić, Nikola Cvitaš, Vlado Radošević, Pavao Daskijević i Albert (iz Sl. Broda, prezimena se ne sjećam) (Anton Alaber, op.p.).«

Poznata je zamjena koja je potkraj rujna 1942. godine izvršena za zarobljene ustaške funkcionare Mirka Vutuca i Karla Wagnera. Mirko Vutuc je bio zamjenik ravnatelja ustaške nadzorne službe, a Wagner šef župskog redarstva u Novoj Gradiški. Partizani su tražili 15 uhapšenih komunista i zatočenika u zamjenu. Od tražene petnaestorice samo ih je nekolicina bila na životu. Zbog toga ustaše naknadno nude u zamjenu tridesetak logoraša. Kad su pregovori bili završeni, ti su zatočnici bili zamijenjeni 29. rujna 1942. godine u Slavoniji kod Okučana. U toj grupi su bili Andrija Hebrang*, Mladen Iveković, Vlado Lončarić, Ivana Komar i drugi.

Štab Treće operativne zone Narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda Hrvatske 1. rujna 1942. o svojim traženjima u vezi sa zamjenom za Mirka Vutuca i Karla Wagnera poslao je župskoj redarstvenoj oblasti u Novoj Gradiški ovaj dopis:

»U vezi sa Vašim dopisom broj T.T. 35/1942. od 30. kolovoza 1942. g. koji je upućen nama istog dana u 13 sati, odgovaramo slijedeće:

Štab III Operativne zone N.O.P.O. Hrvatske spreman je da stupi u službene pregovore sa predloženom od Vaše strane delegacijom o predmetu izmjene zarobljenika i zatvorenika.

U pogledu izmjene predlažemo da se za gg. Mirka Vutuca natporučnika U.N.S. i zamjenika glavnog nadzornika U.N.S. i Karla Wagnera upravitelja župske redarstvene oblasti izruče slijedeći narodni borci:

1) Andrija Hebrang, privatni namještenik, rođen u Bačevcu općina Lukač, kotar Virovitica. Uhapšen u Zagrebu krajem mjeseca veljače ili početkom ožujka, točnije uhapšen u Stenjevcu.

2) Henrik Žnidarić (možda Žnidarčić ili Znidaršić) (točno je Znidarčić, op.p.) mjernik, rođen u Splitu, uhapšen u Zagrebu u ožujku mjesecu o.g.

3) Mirko Bukovac, tvornički radnik u I. Hrv. tvornici ulja, rođen u Nedelišću, Međimurju, uhapšen u ljeto 1940.g. u Zagrebu i otjeran u konc.logor u Lepoglavi, gdje ga je zatekla okupacija naše Domovine. Sada se navodno nalazi u konc.logoru u Staroj Gradiški.

4) Marijan Krajačić, student arhitekture, nastanjen u Zagrebu, uhapšen i otpremljen u Lepoglavu u konc.logor zajedno sa Mirkom Bukovcem. Sada se navodno nalazi u konc.logoru u Staroj Gradiški.

* Andrija Hebrang bio je poslije sekretar CK KPH i ministar u saveznoj vladi. Potom optužen za izdaju i uhapšen. O tome je dugo godina jedini i neprikosnoveni izvor informacija bila knjiga njegova istražitelja Mile Milatovića, *Slučaj Andrije Hebranga*, Beograd 1952, u kojoj je on iznosio optužbe na račun Hebranga. U međuvremenu je cijeli slučaj doveden u sumnju, a optužbe protiv A. Hebranga označene kao montirani tajni proces u kontekstu političkih obračuna.

5) Dr. Mladen Iveković, nastanjen u Zagrebu, uhapšen mjeseca veljače o.g. u Zagrebu.

6) Ivana Komar, student agronomije na zagrebačkom sveučilištu, uhapšena mjeseca svibnja o.g. u Vrbovcu i sprovedena u Zagreb.

7) Dana Popović, učiteljica u Ljeskovici, gdje je uhapšena mjeseca svibnja o.g. nalazi se u konc.logoru navodno u Staroj Gradiški.

8) Julius Eker, obuçar iz Bjelovara, uhapšen ljeti 1941. g. poznati pristalica HSS.

9) Pero Prodanović, učitelj iz Bujavice, srez Pakrac, uhapšen u proljeće o.g. u Bujavici i sproveden u Pakrac.

10) Vlado Lončar, ing. šumarstva iz Pakraca, uhapšen mjeseca prosinca 1941. god. Navodno se nalazi u konc.logoru u St. Gradiški.

11) Bogdanka Podunavac iz Pakraca, student prava, uhapšena mjeseca prosinca 1941. g. u Tomašu kraj Bjelovara i sprovedena u Pakrac. Nalazi se u konc.logoru navodno u Staroj Gradiški.

12) Prof. Sarajdžić (Ivo Sarajčić, op.p.) iz Osijeka, tamo uhapšen mjeseca prosinca 1941. g. Nalazi se navodno u konc.logoru u Staroj Gradiški ili Jasenovcu.

13) Stevo Sabić, umirovljeni časnik, nastanjen u Daruvaru, uhapšen u Bjelovaru ljeti 1941.g.

14) Olga Kohn iz Pakraca, supruga trgovca iz Pakraca, uhapšena mjeseca prosinca u Pakracu.

15) Milan Torbica, učitelj u Kukunjevcu, tamo uhapšen mjeseca travnja o.g.

Vaš prijedlog o mjestu pregovora ne možemo prihvatiti jer nam isti ne pruža dovoljno garancije da pregovori neće biti smetani sa Vaše strane pa zato Vam predlažemo kao mjesto pregovora mjesto na cesti Bučko-Kamensko-Voćin kod mlina Joce Sajatovića kod porušenog mosta na cesti. Mi vam predlažemo da pregovori otpočnu 5. rujna o.g. u 10 sati prije podne.

Na mjesto pregovora obje strane dolaze sa bijelom zastavom veličine 1:0,50 m. Pregovarajuće strane moraju biti u sastavu od po dva lica. Od mjesta pregovora 3 km u poluprečniku ne smije biti nikakvih oružanih snaga ni sa jedne strane.

Uvjeravamo Vas da su naši prijedlozi najiskreniji i jamčimo Vam da sa naše strane neće biti nikakvih ispada ili provokacija.

Izvolite nam odgovoriti i obavijestite nas o Vašem stavu naprama gore navedenim prijedlozima što hitnije na adresu, koju smo Vam dostavili u našem prvom dopisu od 29. VIII.o.g. Str.pov. br. 167/1942. Na pregovore dolazimo samo u slučaju ako dobijemo od Vas pismeni odgovor.«

Zamjenu je opisao dr. Mladen Iveković u svojoj knjizi »Nepokorena zemlja«.

Ustaše su najčešće odugovlačili sa zamjenama, a čak su i otvoreno izbjegavali da se zamjenjuju logoraši. Događalo se da su onoga koga su partizani tražili u zamjenu, likvidirali i javili da više nije živ, jer je »umro« od neke bolesti ili je tobože pokušao bježati pa su ga tom prilikom ubili.

Očigledan je takav slučaj s Ozrenom Novoselom kojega su drugovi pokušali zamijeniti. Tražili su ga. Ali bez uspjeha. Zametali su mu tragove. Nisu ga puštali. Kao liječnik, mnogo je vidio i znao. A kad su in-

zistiranja mogla uroditi plodom, bio je već ubijen. Njegova zamjena je tražena preko Nijemaca. Kad su Nijemci 1942. godine zatražili od ustaša da im izruče dr. Ozrena Novosela, Ustaška nadzorna služba odgovorila je da je on prilikom odvođenja na stanicu pokušao bježati pa ga je stražar ubio. U tom izvještaju upućenom policijskom atašeu njemačkog poslanstva 17. studenoga 1942. god. navodi se:

»U vezi s usmenim dogovorom između naslova i komande U.A.D. čast nam je da izvijestimo da nam je zapovjedništvo koncentracionog logora u Jasenovcu dostavilo pismo slijedećeg sadržaja:

U vezi s traženjem nadzorne službe, da se dr. Ozren Novosel otpusti iz logora odnosno preda redarstvu grada Zagreba i velikoj župi Prigorje, javljeno je da se tom zahtjevu odmah udovoljilo i imenovani je otpremljen na stanicu, no prilikom vođenja imenovani je pokušao pobjeći. Da to spriječi, straža je pucala u nj i usmrtila ga.«

U povodu toga slučaja njemački policijski ataše u Zagrebu vodio je razgovore s funkcionarima Ustaške nadzorne službe pa je 25. studenoga 1942. godine napravio bilješku za njemačkog poslanika Kaschea u kojoj, između ostaloga, izještava:

»... 16. XI.42. uslijedio je u svrhu ubrzanog odvijanja stvari daljnji razgovor s Jilekom i dr. Benakom. Budući da je utvrđeno da su odgovorni upravitelji odjeljenja UNS donijeli povoljno rješenje ili pogrešno ili nisu bili dobro obaviješteni, Jilek je predložio da se za daljnje vođenje ove stvari oko zamjene imenuje stručnjak koji će biti ovlašten da sve odluke donosi u svoje ime. Prijedlog Jileka je bio primljen i za stručnog suradnika je imenovan dr. Benak.

Najprije sam iznio Jileku svoje čuđenje što Novosel Ozren, čije je premještanje iz Jasenovca ovamo imalo već biti izvršeno, još uvijek nije prispio u Zagreb. Jilek je na to izjavio da je on vodio već 4 telefonska razgovora s Jasenovcem. Uprava logora je uvijek pokušavala da određeno premještanje pod kojekakvim izgovorima izbjegne, odnosno odgodi. Jilek je u mojoj prisutnosti postavio Jasenovcu zahtjev da se Novosela smjesta premjesti ovamo...

... 17. XI.42. javila je UNS odjeljenje I da je Novosel prema izvještaju uprave logora Jasenovac prilikom premještanja ustrijeljen kad je pokušao bježati.

Time je jasno da je uprava logora Jasenovac, da li s pristankom Jileka ili ne, nasilno spriječila izručenje Novosela. Tu sumnju izrazio je i dr. Benak...«

To isto potvrđuje i poslanik Siegfried Kasche, javljajući 21. studenoga 1942. njemačkim vojnim vlastima u Sarajevo da »Novosel više nije na životu«.

O problemima u vezi s razmjenama u spomenutoj bilješci njemački policijski ataše je rekao:

»Već u stvari zamjene u Livnu zarobljenog njemačkog državljanina Hansa-Leichtmetal pokazalo se da hrvatska policija preko volje ispunjava zatraženu predaju vodećih bandita odnosno komunističkih funkcionara. Ovakvo držanje je s obzirom na policijsku borbu protiv elemenata neprijateljskih državi i u pogledu na sadašnje stanje ustanka potpuno razumljivo. U jeku zamjene Jajce prilikom razgovora s referentom Vaškom upozorio je

ovaj na loše posljedice takvog postupka oko zamjene. Za Vaška i činovnike njegove referade bilo je svojevremeno nepojmljivo da se tadašnjim pokušajima pobunjenika udovoljava i da se među ostalim izručuje jedan čovjek od C.K. kao i jedan daljnji vrlo važan pripadnik C.K. Njegovi ljudi, istaknuo je Vaško, bili su blizu toga da svoj posao odbace odnosno napuste ga. Posebno se mora uzeti u obzir da se često tek poslije višegodišnjeg upornog rada, a više puta tek slučajno postizava da se ljude od C.K. uhvati. K tome dolazi da takvi funkcionari kod preslušavanja koje često traje danima i tjednima, imaju prilike potanko osobno upoznati činovnike referade kao i njihove metode saslušavanja. Posljedice izručenja, što znači povratak na slobodu, nije teško pogoditi. Činovnici koji su vodili često teška ispitivanja istaknutih funkcionara, boje se kako je to Vaško istaknuo, osvete i moraju prije svega računati s osobnim napadajima. S druge strane članovima C.K. ili vodećim funkcionarima nije teško na temelju postavljenih pitanja prilikom preslušavanja ustanoviti, u kojoj su mjeri policiji poznate konspirativne metode rada KP i njenog aparata. Iskorišćavanje toga saznanja poslije puštanja iz zatvora odlučno otežava borbu s komunističkim pokretom i primorava policijske organe na nove i možda manje djelotvorne metode borbe.

Tome dolazi da pobunjenici kod takvog stanja zamjene neprestano povećavaju svoja traženja. Pri zamjeni njemačkog zarobljenika općenito se traži odnos 1:3, pobunjenici su u slučaju 'Wagner-Vutuc' (hrvatski policijski činovnici) postavili zahtjev da odnos bude 1:4. Zahtjevu je, kako se saznalo od dr. Benaka, udovoljeno. Najnovija ponuda pobunjenika da se za dvojicu ustaških zastavnika, zarobljenih kod Karlovca izruči 30 istaknutih bandita, bila je prema izjavi dr. B. u posljednjoj instanciji kod poglavnika odlučno otklonjena. Kod budućih zamjena prema odredbi poglavnika smije se primjenjivati samo odnos 1:1.

Na iskustvo što ga je stekla hrvatska policija u pitanju zamjene mora se gledati kao na nestvarno temeljeno i treba dobiti ovađajnu privolu. Međutim, dosadašnje se držanje hrvatske policije ne može pohvaliti. Unatoč obećanju Jileka proces izručenja bio je redovito sabotiran. Ili su prije svega zatočnici koji su registrirani kao istaknuti kasnije od uprave Jasenovca strijeljani odnosno za njih javljeno da su umrli, ili ih je kratkim postupkom upravitelj odjeljenja Pavera (slučaj Kokot) pustio na slobodu.

Kao što je već naglašeno u prijašnjim slučajevima, tako je opet bilo sumnjivo držanje ravnatelja odjeljenja Pavera, koji je naprosto neprijatelj Nijemaca, što je opće poznato, a to mu je i prigovoreno. Njemu je ravan dr. Petrušak. Ovaj je u prisutnosti dr. Benaka primio nalog od Pavera da dopremi Kokota policijskom atašeu. Kod prijedloga za izručenje dr. Petrušak je potpisanom izjavio da on nema upute za premještanje zatočenika i pokušao je na svaki način da ponovo zavuče to za jedan dan. Iz daljnjeg držanja Pavera može se zaključiti da dr. Petrušak radi po nalogu Pavera.

Da bi se ubuduće izbjeglo sličnim poteškoćama predloženo je da njemačka vojska zadrži jedan dio zarobljenika što ih je u Hrvatskoj svojim akcijama uhvatila i upotrebi u svrhe zamjene, a hrvatskoj policiji da samo dopusti njihovo preslušavanje. U slučaju da ne postoje druge mogućnosti smještaja, ovi bi se zarobljenici mogli smjestiti u privatnom logoru zapovjednika Sipo u Zemunu i SD u Beogradu. »

Ovaj dokument neobično mnogo govori i gotovo mu i nije potreban komentar. Vidljivo je kako su ustaše gledali na zamjene, a očit je i

odnos logorskih vlasti. Njima nije bilo u interesu da previše komunisti i organiziranih članova narodnooslobodilačkog pokreta izlazi na slobodu. To su, naime, ne samo novi borci NOB nego i živi svjedoci svih njihovih zločina, koji i te kako dobro poznaju sve njihove metode i pravo stanje u logorima.

Godine 1943. u Pisarovini je formiran punkt preko kojega se organiziraju zamjene. Pri kraju te godine i na početku 1944. kao predstavnik narodnooslobodilačkog pokreta tim zamjenama rukovodi i s Nijemcima pregovara Josip Brnčić.

Zamjene su sve učestalije. U ruke partizana padaju ustaše, domobrani i Nijemci. Partizanski predstavnici pregovaraju s neprijateljem. Iz sačuvanih dokumenata saznajemo kako su obično tekli pregovori.

O tome više doznajemo iz izvještaja Josipa Brnčića od 15. ožujka 1944. godine Centralnom komitetu KPH.

»IZVJEŠTAJ o razmjeni zarobljenika

Prema primljenim uputama izvršio sam 10.III.44. razmjenu 56 zarobljenih partizana, a 15.III.44. 30. U prvoj grupi primili smo među ostalima jednog zamjen.komesara, jednog komesara čete, jednog zamjen.komesara čete, dva vodnika, dva polit.delegata, jednog intendanta brigade, jednog nastavnika minerskog inženjerskog kursa, te sedam funkcionera NOO. Prema političkoj pripadnosti, javilo ih se osam kao članovi K.P. i pet članova SKOJ-a...

Dogovorena je nova razmjena za 27. III.44., u kojoj nam Nijemci po dogovoru imaju predati 14 određenih partizana među njima jedan komesar bataljona, dva komandira čete, te grupa od četiri politička zatvorenika koji su kod Nijemaca. Osim toga predati će nam iz Jasenovca odnosno Gradiške slijedeće drugove i drugarice: Lipak Nikolu, Milić Danicu, Aleksić Stevu, Maricu Bogdan, Petričić Bertu, Zupan Matu, Vlahović Stjepana i Trstenjak Vladu. Za ovu grupu iz logora mi imamo samo trojicu koje smo im mogli ponuditi, a ostalu petoricu bilo kakvih ustaša odnosno njihovih dužnosnika trebamo poslati u Pisarovinu.

Nakon što mi uručimo Nijemce za koje smo imali podatke i za koje smo se dogovorili te koje će naše jedinice predati Nijemcima, Nijemci će nam dugovati 14 osoba više tri iz logora, sve ostale trebamo nanovo tražiti.

Nijemce interesira razmjena i to vidno pokazuju. Ustaše nastoje prikazati kao da ih razmjene mnogo ne interesuju, ali su voljni dati određene drugove i drugarice iz logora za zarobljene ustaše ili bilo kakove ustaške dužnosnike i to svaki puta prema dogovoru i vrijednosti lica koja se razmjenjuju. Domobranske oficire hoće razmjenjivati za zarobljene naše oficire koji se nalaze u njihovim rukama. U koliko se želi razmjenjivati drugove iz logora potrebno bi bilo dati direktive za postupak prema sitnijim i manje važnim ustašama i njihovim dužnosnicima koji ne dolaze pred narodni sud.

Razmjene zarobljenika iz logora rješava lično ministar Lorković. Ustaše se interesiraju za neke svoje ljude koje traže od nas. Lično Lorković se interesira za Vel. Župana Uroića dok Nijemci misle da je on Mačekovac i čak vjeruju da je bio u vezi sa nama...

Naše zarobljenike u zadnje vrijeme redovno ne ubijaju. Drže ih u zatvorima u lošim uvjetima time da bi ih prisilili da idu na rad u Njemačku. Čim se neko javi za rad odmah se postupak prema njemu mijenja. Trans-

porte zarobljenika šalju u Njemačku vrlo često. Mnogi drugovi pa čak i oficiri i komandanti javljaju se na rad u Njemačku da se izbave loših uslova uz perspektivu za bjekstvo . . .

Kod same razmjene Nijemci nastoje da nam dadu slabije ljude, ali ukoliko im se može prilično sigurno saopćiti boravište pojedinih drugova koje tražimo, otvoreno niti ne pokušavaju da odbiju razmjenu . . .»

Nakon Josipa Brnčića razmjene je vodio Boris Bakrač. Tu je dužnost obavljao od ožujka 1944. godine do oslobođenja. Organizirao je oko 25 akcija u kojima je, kako računa, zamijenjeno oko 700 ljudi, pretežno partizana, a manji broj političkih radnika iz ustaških logora ili zatvora. Zamjene su bile u Pisarovini. Boris Bakrač odlazio je u Zagreb na pregovore s Nijemcima. Kad bi sporazum bio postignut, Nijemci bi sakupili zatražene osobe u njemačkoj komandi na Zrinjevcu gdje bi ih preuzimao Bakrač, a tada bi se kamionima prebacivali do Pisarovine. Razmjena za njemačke oficire i vojnike obavila bi se na neutralnom terenu. U tom poslu on je doživljavao različite peripetije i silne teškoće. Dogodilo se da bi kamion naletio na minu pa bi bilo mrtvih ili ranjenih ili da je bio zarobljen od neke partizanske jedinice koja u prvi trenutak, dok ne bi provjerila, nije znala da je riječ o zamjeni. Dvadeset pet puta bio je u okupiranom Zagrebu i svaki put je glava bila u torbi. Tada se isključivo kretao u društvu njemačkog oficira ili agenta koji mu je garantirao sigurnost. Ipak mu je neprestano prijetila opasnost da ga ustaše uhvate i zatvore. Posljednji put je došao u Zagreb na pregovore dva dana prije oslobođenja grada. Tada je u njemu ostao dok nisu stigle jedinice Narodnooslobodilačke vojske.

U toku tih godina iz Jasenovca, Stare Gradiške i Lepoglave otišlo je u zamjenu nekoliko grupa zatočenika. Među posljednjima su bili zatočenici iz Lepoglave i Jasenovca koji su zamijenjeni potkraj ožujka 1945. godine. Zapravo tada su u kratkom vremenskom razmaku otišle na slobodu dvije grupe. Posljednja grupa iz Lepoglave i Jasenovca zamijenjena je 26. ožujka 1945. godine. Osim logoraša iz Lepoglave bilo je 10 zatočenika iz Jasenovca. Među njima Nada Salamon, Mara Simić, Bogdana Vejnović-Jurišić i ostali. Oni su odvedeni u Zagreb. U zatvoru na Savskoj cesti čekali su od 19. do 25. ožujka, kad su ih preuzeli Nijemci i sutradan zamijenili u Pisarovini.

Bijeg iz logora

Ljudi su, naravno, pokušavali pobjeći iz žice. Dio zatočenika uspio se tako spasiti. Ali, njihov je broj vrlo malen. Sistem osiguranja i čuvanja logora i logoraša bio je takav da je bijeg bio teško izvediv. To je onemogućavao i sam položaj logora. Tu i tamo ukazala bi se prilika ponekom zatočeniku da pokuša bijeg i u tome uspije. Veće su mogućnosti imali oni koji su odlazili na radove izvan logora ili na ekonomije. Provlačenje kroz žicu ili prebacivanje preko visokih zidina, dobro čuvanih od straža i načičkanih mitraljeskim gnijezdima i izvidnicama, gotovo da je bilo nemoguće. Samo je nekolicini to uspjelo. Ako bi pak

bjegunce uhvatili, bili bi strahovito mučeni i nakraju javno ubijeni da se zastraše ostali. A nakon toga obavezno bi slijedila odmazda. U javnom nastupu ili onako nasumce iz radionica, baraka pokupili bi pet, dvadeset ili više zatočenika pa bi ih javno strijeljali ili zaklali. Pogotovo su bili zvijeri ako bi prilikom bijega stradao neki stražar. Zbog toga su i zatočenici, koji su mogli eventualno bježati, čekali da se ukaže najpogodnija prilika kako bi represalije bile manje.

Prema pričanju preživjelih logoraša, prva su pobjegla četvorica Srba iz Bročica. Trećeg dana po dolasku u logor, a to je bilo u rujnu 1941. godine uspjele je četvorici logoraša pobjeći. Taj bijeg nije izazvao nikakve teže posljedice za ostale zatočenike. Sve je prošlo s upozorenjem da se to ubuduće ne smije dogoditi, inače da će za odmazdu strijeljati veći broj logoraša.

Potkraj rujna iste godine, međutim, ponovo bježe dvojica Srba iz istog logora. To su bili Branko Marković, stolar iz Travnika, i Ljubo Popović, stolar iz Tuzle. Kazna je bila žestoka. U ustaškom taboru u Jasenovcu iz spiska je izabrano 26 zatočenih Srba, koji su najprije stavljeni u ustaški zatvor, a poslije nekoliko dana su ih, u lancima, odveli do obližnje šume i tamo likvidirali. O tom događaju slažu se iskazi većeg broja preživjelih logoraša.

U studenome 1941. godine dovedena je u Logor III. grupa od 36 srpskih seljaka iz kotara Bijeljina. Oni su bili na suđenju pred prijedkim sudom u Zagrebu. Premda oslobođeni, dovedeni su u Jasenovac. S njima je stiglo i 12 Srba koji su kao ratni zarobljenici stigli iz Njemačke, pa su ih ustaše na prolazu u Zagrebu uhapsili i dopremili u logor. Iz te grupe, dovedene iz Zagreba, pokušalo je osam zatočenika pobjeći. Nato su ustaše ubili sve preostale osim dvanaestorice ratnih zarobljenika. Bilo je i poslije pojedinačnih bjegova.

Jedan od zatočenika, koji se uspio spasiti pred samu likvidaciju u Donjoj Gradini, bio je Simo Kotur. On je sredinom srpnja 1942. godine ostao u obruču na Kozari gdje su ga uhvatili ustaše. Zajedno s mnoštvom naroda otjeran je najprije u Bosansku Dubicu, a odatle u Jasenovac. Na tom putu ustaše su poubijali velik broj uhvaćenog naroda. U Jasenovcu je Simo Kotur smješten u logor 3 C gdje je proživio velike muke i zlostavljanja i vidio smrt mnogih logoraša. Ovako je opisao svoj bijeg:

»Konačno, 19. septembra 1942. godine predveče doživio sam svoj poslednji 'nastup' u '3 C'. Pred našim strojem stajala je veća grupa ustaša. Jedan od njih držao je spisak u ruci i kako je ko prozvan, morao je preći u novi stroj. Kad su nas izbrojili, ustanovilo se da nas u novom stroju ima 450. Mislim da više nije ostalo ni u stroju iz koga smo prozvani. Tada su se vrata logora '3 C' otvorila i nas 450 poteraše prema izlaznoj kapiji. Tu smo zaustavljeni i podeljeni u grupe po 50 u svakoj. Našao sam se na začelju prve grupe. Ustaše su nas nagnali prema Savi, na skelu ili, kako su je oni nazivali, 'kompu'.

Kad smo došli na skelu, ustaše su nam ruke čvrsto vezali žicom, a zatim nas prebacili na desnu obalu prema selu Gradini. Tu smo se, u neposred-

noj blizini obale, našli ponovo u žici. Pratioci su nas predali drugim ustašama i žurno se vratili po sledeću grupu.

Prevoženje ostalih grupa trajalo je do kasno u noć, a logor smrti ili, kako smo ga mi zvali, grobnica u Gradini, sve se više punio. Osvanuo je 20. septembar, a mi smo se i dalje nalazili u žici, zbijeni u veliku grupu. Ustaše su bili svuda oko nas, a nekoliko ih je stalno prolazilo kroz logor i bez milosti tuklo već napola mrtve drugove.

Na južnoj strani od nas nalazila se neka kuća posebno ograđena žicom. Videli smo kako u pratnji ustaša odatle izlazi veća grupa Cigana s krampovima i lopatama. Malo kasnije videli smo takođe mesto gde kopaju raku za nas. Uveć su se Cigani pod stražom vratili u svoj logor, dovikujući nam: 'Nećete večeras, nismo još uspeli da izradimo smeštaj za sve'.

Ceo taj dan gledali smo prema grobnici koja se za nas spremala, a zatim bi se zagledali jedan u drugoga i od vremena na vreme bacali pogled na dva metra visoku žičanu ogradu. Između redova žice bilo je različitih prepreka, od razlupanog stakla do zašiljenog kolja. Kako pobeći, kako to izvesti?

Došla je noć. U prvi sumrak našao sam se u gomili zatočenika s poznatim drugom još iz detinjstva, Brankom Vrbanom iz sela Maglajaca pod Kozarom. On je bio slab i iscrpljen kao i ja. 'Večeras će nas pobiti', reče mi Branko, 'moramo nekako da se spasavamo'. Rekao mi je da je o tome već razgovarao sa Stevom Dragašom i da se sa njim dogovorio: čim nas ustaše poteraju na gubilište, da svi navalimo na njih i ko uspe, neka beži u Prosaruru, a zatim na Kozaru. Branko mi je rekao da to prenesem i ostalim drugovima, pazeci da me ne primete ustaše. Nije prošlo ni dva sata, a većina zatočenika je znala da se moramo uhvatiti s ustašama u koštac i bežati.

Te noći nismo još povedeni na gubilište. Ustaše su štapovima i drugim predmetima u toku te noći ubili oko 20 drugova.

Osvanuo je 21. septembar, lep, sunčan dan. Cigani su kao i prethodnog dana otišli da kopaju grobnicu, ali samo pre podne. Na naše veliko iznenađenje, nešto oko 16 časova doneli su, u pratnji ustaša, u sredinu logora pun kazan neke čorbe sa sitno iseckanim mesom, a u jednoj velikoj korpi tanjire i šerpe. Svi smo morali stati u stroj i primiti čorbu, ali jer nije bilo dovoljno tanjira i šerpica, po dvojica smo dobili jednu posudu. Uto se proširo glas da su to doneli da nas potruju. To se brzo prenelo i većina je ljudi neprimetno prosula čorbu. Posle tri časa videli smo da smo zaista mesto hrane primili otrov. Onima koji su jeli - a tih je bilo blizu stotinu - udarila je pena na usta i počeli su se prevrtati po zemlji u grčevima. Nije prošlo mnogo vremena i mnogi su od tih drugova pomrli.

Oko 21 čas tog dana počinje i za sve nas preostale borba na život i smrt. Ustaše su se dali u dreku naređujući 'nastup', a odmah zatim da skidamo odeću sa sebe. Brzo smo odbacili ono malo prnja što smo imali na sebi, a zatim se sve odvijalo filmskom brzinom. Našao sam se u neposrednoj blizini Steve Dragaša i njegovih sinova. On je skočio na ustašu i viknuo 'Deco, bežite'. Više se nije znalo ko koga udara i čime. Ustaški automati puštaju rafale, ali više u vazduh nego u nas, jer smo se s njima pomešali. Potrčao sam prema žici, osetio udar nekim predmetom u leđa, ali nisam imao vremena da na to obraćam pažnju. Uspeo sam se nekako prebaciti preko žice ne obazirući se na ogrebotine zadobivene tom prilikom. Bežao sam prema mestu gde se uliva Una u Savu i brzo sustigao još troje begunaca: dva odrasla i jednog dečaka. Od logora se čuje jauk i dernjava besnih ustaša.

Vremena nije bilo za razmišljanje. Sada smo četvorica na okupu. Rekao sam im da poznajem teren i da moramo bežati prema Prosari, kao i to da moramo što pre preći preko puta Gradina-Draksenić. Oni su se složili i tako sam postao njihov vodič. Bežeći, sretno smo prešli prve zapreke i dohvatili se šumice, nedaleko od sela Čuklinac. Pošto sam dobro poznavao teren, dogovorili smo se da nigde nećemo ići putem dok ne dođemo u Prosaru.

Prilikom prelaza preko ceste Dubica-Gradiška primetila nas je neka ustaška patrola i pucala u nas, ali smo uspeli izbeći kroz neki vinograd. Nastavili smo bežanje sve dok nismo stigli u Prosaru. Tu smo se kratko odmorili i tada rešili da produžimo za Kozaru. U prvo svanuće stigli smo u selo Bunjevce. Svuda pustoš i tišina! Selo je bilo potpuno napušteno. Nameravali smo da tu predanimo, ali nam je plan propao jer smo u blizini primetili neke domobrance. Sakrivajući se, nastavili smo bežati prema Kozari. U prvim popodnevnim časovima stigli smo u blizinu mog rodnog sela Kotrovi. Tu smo naišli na nekoliko partizana. Jednog od njih sam odmah prepoznao: bio je to Marko Trkulja iz Kadinog Jelovca. Od uzbuđenja nisam u prvi momenat mogao izustiti ni reč. Drugovi su nas gledali čudeći se da ljudi uopće mogu tako da izgledaju. Bilo je tu drugova iz moga sela s kojima sam zajedno odrastao i koji me nisu prepoznali, iako smo se rastali pre jedva 70 dana.

Posle odmora, predveče smo krenuli s drugovima u komandu koja se nalazila na Kozari, u mestu zvanom Brljug. Usput sam svratio i uzeo svoju zbrojovku i dve bombe, što sam ih sakrio pre no što sam pao u ruke ustašama.«

U toku ljeta 1943. godine pobjeglo je s vanjskih radova u Jasenovcu nekoliko manjih grupa. Tada su ubijena dva stražara, dok su dvojica teško ranjena. Bijeg je bio organiziran i izazvao je bijes ustaša. Milko Rifer u svojoj knjizi: »Grad mrtvih« opisao je taj događaj:

»Odmah poslije ručka vratile su se sve grupe s vanjskih radova, krvave od batina. Bilo je razbijenih glava, slomljenih ruku, nogu. Na vanjskim radovima poklano je i postrijeljeno preko 100 logoraša. Od šumske grupe malo se tko vratio u logor, ekonomija je bila desetkovana. Savom su plivali leševi logoraša poklanih u Ušticu.

Bolnica se do posljednjeg centimetra poda ispunila ranjenicima, pred ambulantom stajalo je na stotine logoraša čekajući na previjanje . . .

Predvečer su objavljene sankcije:

1. Svi zatočnici dobivaju teške okove na noge,
2. Obustavljaju se sve poboljšice u hrani,
3. Zabranjuje se pisanje u roku od šest mjeseci,
4. Zabrana primanja paketa u trajanju od dva mjeseca. Svi paketi koji budu stizali na adresu logoraša odlaze u vojničku kuhinju.
5. Svi namještenici ekonomija osuđuju se na najteže radove u bajeru.

Kazna je značila sigurnu smrt svih logoraša po izmaku dva mjeseca, to više, što divljanje ustaša više neće prestati.

Okivanje je trajalo cijelu noć i cijeli sutrašnji dan. Nad logorom su se nadvili tmasti oblaci. Atmosfera je bila teška i može se usporediti samo s onom u logoru 3 C.

Svako jutro su logoraši strepili pred polazak na posao. Vraćali su se isprebijani i uplašeni. Logorom se orio zveket lanaca s preko dvije hiljade

pari nogu. Bila je to nesnosna muzika, koja se nije mogla ničim zaglušiti...»

Logorom su krstarile patrole ustaša s batinama i stalno mlatile koga su stigle. Ta atmosfera je potrajala osam dana. Tada se vratio iz Zagreba upravitelj logora Ivica Brkljačić. Obišao je sve grupe logoraša i sazvaio sastanak grupnika te im rekao da će on ukinuti to stanje, ali da paze da se više slično ne ponovi, jer će drugi put biti još i gore. Naime, to je bila vješta igra koju je on sam režirao. Onoga dana kad su zatočenici pobjegli, on je namjerno oputovao u Zagreb, a istragu je vodio zapovjednik ustaške posade u Jasenovcu bojniki Marko Pavlović, koji je sa svojim časnicima i čarkarima, počeo divljati u logoru. Njih su se dvojica bili tako dogovorili, kako bi se provele drastične represalije, a onda nakon nekoliko dana, tobože, oprostila kazna i tražilo obećanje da se slično više neće ponoviti.

Mogli bismo još nabrajati bjegove pojedinaca ili grupa iz Jasenovca. Neki su prolazili bez težih nevolja, a zbog nekih su skidane glave i izubijani zatočenici.

Izlazak na slobodu

Nešto malo zatočenika pustili su ustaše pojedinačno ili u grupama iz logora. Ti logoraši puštani su najčešće na razne intervencije, koje su njihove obitelji uspjele da postignu uz vrlo velike napore preko raznih znanaca, kanala i veza. Dio logoraša oslobođen je prigodom nekih važnijih datuma, koji su se slavili u NDH: uz godišnjicu osnivanja ustaške države, za Pavelićev rođendan ili imendan. Ali broj amnestija nije bio velik. Bilo ih je samo nekoliko, a broj amnestiranih zatočenika ukupno je iznosio najviše nekoliko stotina ljudi. Ustaše su izbjegavali puštati van svjedoke koji će pričati o životu u logorima.

Simptomatični su službeni odgovori logorskih uprava na traženje da se netko pusti iz logora ili zamijeni. Vrlo često su odgovarali da je određen zatočenik umro ili da im nije poznat. Vidjeli smo, uostalom, kako je bilo sa zamjenama.

Kad je u ljeto 1943. godine Stana Gutić iz Mostara preko nadležnih policijskih ustanova pokušala dobiti informacije o svojim sinovima u logoru, primila je ovaj odgovor:

»Župskoj redarstvenoj oblasti

Mostar

Gutić Stana pok. Spasoja, nastanjena u Mostaru, zamolila je za obavijest o svojim sinovima Radovanu i Mirku.

Obavijestite moliteljicu da je, prema izvješću Upraviteljstva sabirnih logora, Radovan Gutić preminuo u logoru dana 11.XII.1941. dok Mirko Gutić nije uopće bio u logoru te se za njegovu sudbinu ne zna.»

Odgovor je poslao odsjek za političko redarstvo Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost u Zagrebu.

Sličnih primjera bilo je i prije i poslije. Veoma mnogo.

Ustaše su, kao što smo vidjeli, odugovlačili i otežavali puštanje na slobodu ili zamjene kad su to tražili i Nijemci. Slično je bilo kad su bile u pitanju talijanske vojne vlasti. Oni su također pokušavali intervenirati za ljude, i to iz političkih razloga u krajevima koje su zaposjeli. Tražili su da se puste Srbi koji su u logore odvedeni s tih područja. Ustaše su ih glatko odbili. To najbolje predočuje odgovor Ureda I UNS-a od 18. studenoga 1942. godine.

»Obće upravno povjereništvo kod višeg
zapovjedništva Talijanskih oružanih snaga
'Slovenija-Dalmacija'

S u š a k

Savezno sa priedlogom Superslode, kojim traži puštanje pravoslavaca, odvedenih u sabirne logore u Hrvatskoj, priobćuje se naslovu sljedeće:

1.) Osobe, koje su svojedobno iz Gračaca, Graba, Vučipolja, Kijana i Stikada, kao nepoćudne i pogibeljne po javni red i sigurnost upućene u pojedine sabirne logore, upućene su većim dijelom u sabirni logor u Gospiću, pa ih se uslied svojedobnih događaja u Gospiću može smatrati nestalim.

U koliko su pojedine osobe upućene u sabirni logor u Jasenovcu, te su pak upućene na rad u Njemačku.

2.) Odvedeni pravoslavci, u koliko su na životu, došli su u sabirnim logorima u vezu s boljševičkim zatočenicima, koji su ih većinu pridobili za svoju stvar. Puštanje takovih zatočenika pojačalo bi u većini slučajeva partizanske borbene jedinice, koje su na području obalnog pojasa prilično brojne i jake.

Mora se istaći, da osobe koje su upućivane u sabirne logore, nisu upućivane samo radi razlike vjere ili narodnosti, nego zato što sa svojim postupcima i djelima pokazuju, da su protiv boljitka Nezavisne Države Hrvatske kao i njene obstojnosti, pa tako puštanje odvedenih osoba sa obalnog pojasa, ne bi koristilo smirenju u obalnom pojasu, nego bi šta više pogoršalo i onako dosta teško tamošnje stanje.«

Mogućnosti oslobođenja logora

U javnosti se često postavlja pitanje zašto partizani nisu oslobodili Jasenovac i Staru Gradišku. Snage Narodnooslobodilačke vojske postajale su sve brojnije i snažnije, a omjer se mijenjao u njihovu korist. U blizini Jasenovca djelovale su jedinice nekoliko korpusa. S druge strane, logor i tu regiju čuvale su jedinice Ustaške obrane. Obračun s njima bio je izazov. Udarilo bi se u jezgro elitnih, a uz to najkrvoločnijih Pavelićevih vojnih snaga. Vojni, strategijski, a posebno moralno-etički rezultat takve akcije bio bi neosporno golem. Ali takva bi operacija zahtijevala velike snage, temeljite pripreme i munjevit udar. Morala je garantirati uspjeh. Nije se smjela smetnuti s uma blizina većeg broja snažnih neprijateljskih garnizona. Neposredna blizina željezničke pruge Beograd-Zagreb, strateške prometne osovine za Nijemce, zahtijevala je krajnju budnost njemačkih vojnih snaga. Počne li partizanski napad, suprotstavile bi se i sve obližnje njemačke snage, uz podršku avijacije. Ako se, dakle, želio uspjeh, akcija se morala izvesti brzo i

efikasno. O svemu se tome razmišljalo. Inicijativu je dao Tito kao vrhovni komandant. Još 31. ožujka 1942. godine u depeši Operativnom štabu za Bosansku krajinu on postavlja zadatak:

»Ispitajte mogućnost eventualnog napada na koncentracioni logor u Jasenovcu, gdje je bilo oko 10.000 naših zatvorenika, a sada je ostalo još 1500 živih drugova. Sve ostale su poubijali ustaški banditi. Taj napad trebalo bi organizovati zajedno sa štabom iz Hrvatske, ali tako da sigurno uspije.«

O navedenim brojkama Tito je nekoliko dana kasnije depešom upoznao Izvršni komitet Kominterne u Moskvi.

Prema nekim navodima, ideja o oslobađanju logora javila se još u jesen 1941. godine, ali je imala lokalne dimenzije i sve je ostalo samo na nekim informacijama o situaciji i rasporedu ustaških snaga u Jasenovcu.

Poslije Titovog naređenja, možemo pretpostaviti da štabovi proučavaju situaciju, i to vojna rukovodstva u Bosni i Hrvatskoj. Sigurno je da oni uočavaju složenost i riskantnost operacije, koja zahtijeva sinhroniziranu akciju većeg broja jedinica i jedinstveno objedinjavanje rukovođenja. No očito je da su događaji širih razmjera onemogućili te planove. Naišle su neprijateljske ofanzive, posebno četvrta i peta, koje su izazvale pokrete vojnih snaga velikih razmjera, angažirale su snage na drugim zadacima, mnogo važnijim i presudnijim, pa su briga i planiranje jasenovačke operacije, uz to i vrlo rizične, praktički bili neizvedivi. Nešto nam o svemu tom govore još neki dokumenti i razmišljanja. Tako štab 5. krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade javlja 19. listopada 1942. godine, štabu III. operativne zone Hrvatske:

»U vezi s našim usmenim razgovorima sa drugom Grgom (Grga Jankes, op.p.) i Ivom (Ivo Marinković, op.p.) o zajedničkim akcijama, dosad se nije ništa ostvarilo. Naš geografsko-strateški položaj i njegova aktivnost u mnogome (je) naslonjena na vaše snage i postaje objektivni faktor za zajedničko djelovanje.

U tome pogledu mi smo činili pismene prijedloge o čemu od vas nismo dobili pismene odgovore. Niste nas obavijestili ni o jačini neprijateljskih garnizona koji dolaze u obzir za zajedničke akcije.

Mi ponovno predlažemo napade na Dubicu, Jasenovac i Gradišku.

Politički bi najkorisnije za nas bilo likvidirati Jasenovac, a vojnički Dubicu. Najhitnije nam po ovome odgovorite ...«

Na to je štab III. operativne zone Hrvatske odgovorio 28. istog mjeseca da nije u mogućnosti poduzeti zajedničke akcije na Jasenovac, Dubicu i Gradišku, jer bi osvajanje takvih neprijateljskih uporišta stajalo mnogo ljudskih žrtava. Evo šta u tom pismu, između ostalog, piše:

»... 1. Što se tiče vašeg predloga za zajedničku akciju na mjesta J(asenovac), D(ubicu) i G(radišku), mi stojimo na stanovištu da te akcije za sada nisu moguće, ne samo sa naše strane nego čak i sa vaše. To su vrlo teške akcije i obzirom na vojno i političko stanje kod nas i kod vas takve akcije treba da otpadnu (za sada) ...«

No štab III. operativne zone Hrvatske nije trajno odustajao od te operacije, on ju je predviđao u svojim planovima, ali je tražio djelovanje kombiniranih snaga. Na to nas upućuje njegov izvještaj Glavnom

štabu Hrvatske od 24. siječnja 1943. godine u kojemu se, govoreći o akcijama velikog vojnopolitičkog značenja koje bi se mogle izvesti, kaže:

»a) Uništavanje železničkog čvorišta Novska, s tim u vezi napad na klaonicu br. 1. NDH Jasenovački logor, i mosta na Savi. Za izvedbu tih akcija mišljenja smo da bi trebalo oko dve divizije i to izvesti sa kombinovanim snagama severno i južno od Save sa glavnim pravcem dejstva Novska-Jasenovac. Vojnički bi time dobili to, da bi neprijatelju za dulje vreme uništili jedan od najglavnijih puteva, zatim našim bi se jedinicama pružila prilika da polože ispit zajedničkog sadejstva sa jedinicama sa drugih sektora...«

O tim razmatranjima pisao je i Kosta Nađ u svojim memoarima. Inače, manjih, lokalnih akcija bilo je stalno na tom terenu.

Sigurno je da tema o oslobađanju Jasenovca nije zaključena. O njoj bi trebalo podrobno i objektivno raspraviti, uzimajući u obzir sve vojne, političke i druge elemente pa dati pravičnu ocjenu.

Jasenovac je bio važno ustaško uporište. Područje neograničene vlasti Ustaške obrane i Luburića. Nepovrediv teritorij na koji su mogli ući samo odabrani. Obavijen tajanstvenošću i stravom. U ime sigurnosti ustaške države, Luburić je postavljao zahtjeve i izdavao naredbe. To nam uvjerljivo potvrđuju opetovane naredbe o zabrani letenja aviona iznad Jasenovca. Prvu takvu naredbu nalazimo 6. lipnja 1942. godine kad general Vlado Kren, zapovjednik zračnih snaga NDH naređuje:

»U buduće, svaki zrakoplov, čiji bi itinerer obzirom na zadatak i cilj putovanja, vodio preko ili pored Jasenovca, imade to mjesto obići na daljini od najmanje 10 kilometara.«

Naredbu je ponovio 2. listopada 1943. godine pukovnik Adalbert Rogulja kao zapovjednik vojnog zrakoplovstva:

»Pošto je zbog nesigurnih veza teško dojavljivanje preleta zrakoplova p.z. bitnici 'Jasenovac' to je istoj bitnici izdan nalog da od 1. listopada o.g. otvara vatru na svaki zrakoplov, bez obzira na oznake koje nosi, a koji bi se približio postavu te bitnice u Jasenovcu ili zbirnom logoru u istom mjestu na udaljenost manju od 5 kilometara.

Radi toga ZABRANJUJEM svako prelijetanje označenog prostora.

Ovu naredbu saobćiti cjelokupnom letačkom osoblju.«

Slično je upozorenje Rogulja izdao 11. travnja 1944. godine. Ovo ga puta uključuje i njemačke avione:

»Iako je naredbom ovog zapovjedništva br. 157/taj. od 2. listopada 1943. toč. 4. zabranjeno prelijetanje Jasenovca, ipak se događa, da naši i njemački zrakoplovi svakog dana po nekoliko puta prelieću Jasenovac u raznim pravcima i visinama.

Ovakvim prekršajima spomenute naredbe izlažu se zrakoplovi opasnosti, da budu oboreni od p.z. bitnice, koja se tamo nalazi na postavu radi zračne obrane. Ova bitnica imade točno određen zadatak, da otvara odmah vatru na svaki zrakoplov, bez obzira na pripadnost, koji nije najavljen ili koji nadlieće mjesto Jasenovac ili logor.

Pošto p.z. bitnica 'Jasenovac' ne prima nikakve viesti o preletima, potrebno je da se svi letači točno pridržavaju naloga o zabrani prelijetanja Jasenovca i logora, jer će u buduće biti gađani.

Sa ovim upoznati sve letačko osoblje.

U pogledu njemačkih zrakoplova poduzet je potreban korak kod nadležnog njemačkog zapovjedništva...»

Isto je naređenje poslije izdano i za prelijetanje sabirnog logora u Staroj Gradiški.

Partijska organizacija i otpor

U početku zatočenici nisu imali nikakve veze sa svojim kućama. Tek poslije logorske uprave dopuštaju da se povremeno javljaju posebnim dopisnicama ograničenim na 20 riječi. Mnogi nisu imali kome pisati ili nisu znali gdje im se najbliži nalaze. Dopisnice su prolazile cenzuru. Moglo se pisati jedanput mjesečno.

Ali i tih nekoliko riječi mnogo je značilo. Ta rijetka veza, koliko god bila škrti i ograničena, pružala je bar neka očekivanja. Svako poštrenje režima u logoru, kao prvu mjeru, donosilo je zabranu pisanja. U posljednjem razdoblju, kad počinje likvidacija pojedinih logora i preseljavanja zatočenika, i ta je veza bila ukinuta.

Slično je bilo i s primanjem paketa, koje je također bilo ograničeno. Ustaše su često iz njih oduzimali hranu, a događalo se da nisu isporučivali cijele pošiljke prispjelih paketa. Otvarali su pakete i pregledavali ih.

S ogromnim nadama i ujedno strepnjama zatočenici su pratili razvitak borbe protiv okupatora i stanje na svjetskim ratištima. Radovali su se pobjedama narodnooslobodilačkog pokreta i Saveznika. Prikriveno su se nadali da će možda ipak živi dočekati trenutke oslobođenja zemlje. Unatoč svim užasima, koja su danomice doživljavali, uspjeli su, osim rijetkih iznimaka, sačuvati ljudsko dostojanstvo i ne spustiti se na nivo doušnika, ulizica ili batinaša. Ljudi su zajedno trpjeli, ali i potajno razgovarali i maštali o slobodi. Iako su bile poduzete najstrože mjere da se ne doznaju vijesti iz zemlje i svijeta, ipak su na različite načine u logore prodirale informacije o događajima. One su održavale zatočenike u nadi, podizale im moral i ispunjavale ih rijetkom radošću.

Uloga komunista dolazila je do posebnog izražaja. Njihova riječ je uvijek bodrila i pomagala ljudima. U logorima su postojale ilegalne organizacije. Komunistička partija je uspostavljala veze sa zatočenim komunistima. Preko odbora za pomoć logorašima bilo je povezano nekoliko stotina ljudi. Adela Ivanković, Anica Rakar-Magašić, Stefica Crnojevac i Anđelka Šnidaršić-Pavlinić ovako su opisale rad odbora:

»Zadatak odbora je bio da se brine o drugovima i drugaricama u logorima, kao i o njihovim porodicama. Pomoć se sastojala u slanju hrane, sanitetskog materijala, odjeće, obuće i uspostavljanju pismene veze. Odbor je proširio svoju djelatnost, okupio oko sebe velik broj porodica i poznanika interniraca i nastojao da i oni dođu u vezu sa svojima, da im šalju pakete, pišu, traže dozvole za slanje i interveniraju preko raznih advokata...»

Iz nekih izvještaja MK KPH u Zagrebu saznajemo o kakvoj se konkretnoj pomoći radilo. U izvještaju za travanj 1943. godine navodi se:

»U konc. logore je poslano 329 kg hrane u vrijednosti 70.363.-kn, od toga u St. Gradišku 177, Lepoglavu 65 kg, Požegu 20,5 kg, Jasenovac 49,6 i Mitrovicu 22 kg hrane. Poslano je raznog sjemenja od povrća u Hrv. Primorje u vrijednosti od 30.000.- Kn.«

U izvještaju za svibanj 1943. piše:

»U mjesecu aprilu prikupili su NOO-i za NOF ukupno 612.681.- kn, od toga je izdano 291.010.- kn na pomoći porodicama partizana, ljudi u zatvorima, logorima itd. U konclogore poslano je hrane 2670 kg. Slalo se u Mitrovicu, Staru Gradišku, Jasenovac, Požegu i Lepoglavu.«

Za lipanj:

»U konclogore poslano je u prošlom mjesecu hrane u vrijednosti od 136.756.- kuna.«

Koliko god je veza s Jasenovcem, Starom Gradiškom i Lepoglavom bila otežana i prekidana, uvijek se pronalazio način da se ona bar kako-tako uspostavi, makar i privremeno.

Uza svu strogost i najveće opasnosti, u Jasenovcu je organiziran ilegalni rad. Osobito on zahvaća veće razmjere i dublje korijene poslije kapitulacije Italije 1943. godine. Mnogi zatočenici su tada smatrali da je oslobođenje vrlo blizu pa su se međusobno počeli dogovarati i razmišljati što da rade. Preko pojedinih logoraša, koji su poslom odlazili uz stražarsku pratnju u neka obližnja veća mjesta oni su pokušali također uspostaviti vezu s partizanima i oslobodilačkim pokretom izvan logora. Godina 1944. donijela je nova očekivanja i kako je ona odmicala, nade u skori završetak rata sve su više rasle. Tada pokušavaju intenzivnije pripremiti otpor i pobunu, a ujedno se povezati s partizanima. U grupama je bilo obuhvaćeno oko 300 provjerenih članova Partije, SKOJ-a i aktivista NOP-a. U rukovodstvima tih grupa bili su: Remzija Rebac, dr. Milo Bošković, Nikola Pejnović i još neki drugovi. Između njih je formirano i logorsko rukovodstvo. Međutim, otkriven je rad organizacije pa je 1944. godine uhapšeno oko 20 logoraša, dok ih je oko 10, s kojima su oni održavali vezu, uhapšeno u samom mjestu Jasenovac.

Poslije strahovitog mučenja, paljenja vatrom, vrućim katranom i slično uhapšeni logoraši bili su 21. rujna 1944. godine javno obješeni u logoru.

O tome je u listu »Omladinski borac« od 19. srpnja 1945. g. opširno pisao Dragutin Škrgečić.

»... Ekonomski se radilo preko sviju centara gdje su ustaše koncentrirali hranu (ustaška bolnica, skladište hrane, pekara, sušara, mljekara, mesnica, ekonomija i zatočenička paketarna), a gdje se uspjelo namjestiti na rad drugove.

Vezu s partizanima održavao je Ladislav Winer Žid. zvan 'Matej'. Preko njega logor je primao direktive i materijal, koji je bio potreban...«

Tada su obješeni: Remzija Rebac, inž. Mitar Bošković, Nikola Pejnović, Stevo Živković, Branko Konić, Drago Kovač, Toma Marić, Musafija Heirich, Milan Grbić, Ignac Sojak, Jovo Palić, Avdo Rasulović,

Ladislav Winer, Milan Veselinović, Milan Milanović, Milan Dragić, Nikola Petrić i još dva logoraša.

Dragutin Skrgatić je ubojstvo dr. Mila Boškovića ovako opisao:

»Dr. Milo Bošković u času kada je trebao biti obješen prilazi banditu Sakiću (Dinko Sakić, koji je čitao osudu prijekog suda, op.p.) i pokazujući mu na vješala, kaže: 'Ovo nije za ljude, tražim da umrem po crnogorskom običaju od metka. Mene možete ubiti, ali moja ideja je neuništiva.'

Sakić mu naređuje, vadeći pištolj, da se okrene, a on odgovori: 'Crnogorac se ne okreće'. Sakić puca, a drug Bošković pada mrtav.«

U mjestu Jasenovac obješeni su: Franjo Rukavina, financ-opskrbnik ustaške bolnice, slobodnjak (prije zatočenik), dr. Marin Jurčev, liječnik ustaške bolnice (prije zatočenik), i supruga Marina, dr. Ivan Belušić, Žarko Janković, električar, natporučnik Petar Nemet i njegova supruga.

Režim se u logoru ponovo pogoršava. Nastavljaju se ubijanja koja prerastaju u masovne likvidacije. Prema tvrdnjama logoraša, u njima je nestalo dvije do tri tisuće zatočenika.

O radu partijske organizacije u Jasenovcu Dragan Roller je rekao:

»Partijska organizacija u logoru Jasenovac imala je u toku 1944. godine tri rukovodstva, koja su djelovala odvojeno, a donekle su se i razlikovala po svojim krajnjim ciljevima borbe.

Na čelu jedne grupe, i to one koja je djelovala u ustaškoj bolnici u mjestu Jasenovac (znači izvan zidina logora) bio je dr. Milo Bošković. Ta je grupa ujedno bila i najjača u logoru, jer je imala povoljnije uvjete rada, a budući da su zapovjednik ustaške bolnice satnik dr. Marin Jurčev (koji je ranije došao u logor kao zatočenik) i njegova supruga Marina, kao i natporučnik dr. Ivan Belušić bili uključeni u rad narodnooslobodilačke grupe, oni su zajedno s još nekim slobodnjacima po direktivama dr. Boškovića razvili razne aktivnosti, uključivši čak slanje lijekova i sanitetskog materijala partizanskim grupama koje su bile bliže logoru.

Krajnji cilj te organizacije bio je ustanak u logoru i oni su ga pripremali zajedno s drugovima koji su bili u logorskom krugu i povremeno izlazili na vanjske radove. Ta grupa držala je vezu s partizanskom jedinicom u okolici Novske, vjerojatno preko nekog ilegalca ili narodnog odbora u selu. Ta je veza bila moguća zato što su neki naši drugovi često išli na rad na teren, među njima je bio i sam dr. Bošković, koji je liječio neke seljake u okolici Jasenovca. Od neposrednih zadataka grupe bili su politički rad, informacije, ekonomska pomoć u hrani i odjeći, naročito grupi partizana tifusara koji su bili zarobljeni u V. ofanzivi, slanje lijekova u okolne partizanske jedinice i u bolnicu u sam logor, održavanje veze s porodicama zatočenika itd.

O toj grupi saznao sam podatke poslije pogibije njezinih članova kad smo mi iz Stare Gradiške prebačeni u Jasenovac. Sture podatke dobili smo i o drugim dvjema grupama.

Druga grupa je bila logorska 'radnička grupa', s Remzijom Rebac na čelu. O njoj i njenom radu vrlo mi je malo poznato. Znam samo da je ona uspjela preko svojih članova, koji su radili u popravljajonici oružja, sakriti neko oružje, uključivši i bombe, koje su već nakon njihove likvidacije naknadno pronađene, pa je tim povodom likvidirano još nekoliko drugova.

Treća grupa bila je tzv. stolarija (zbog centra u nastambi stolarije), a na njezinom čelu bio je Nikola Pejnović iz Siska. Ona je također provodila politički i socijalni rad na širokoj osnovi.

Poznato mi je da su se te tri grupe razlikovale u pitanju kako i kada napraviti ustanak u logoru. Jedna je smatrala da organizirani otpor treba pružiti samo ako ustaše pokušaju likvidirati cijeli logor. Drugi su smatrali da ustanak treba podići vlastitim snagama, jer nisu vjerovali da je moguće na vrijeme ostvariti koordinaciju s partizanima, a treća je grupa mislila da je akcija ostvarljiva samo zajedničkim djelovanjem partizana izvana i logoraša iznutra.

U toku 1944. godine, jednom je prilikom došao brodom koji je izgrađen u Staroj Gradiški, logoraš Jusuf Sabljaković, član komiteta KP za logor Stara Gradiška, i održao sastanak sa svim članovima triju rukovodstava i dao im upute te pozvao u ime Partije da se ujedine na zajedničku akciju. S obzirom na moje iskustvo iz priprema ustanka u logoru Stara Gradiška, vjerujem da je direktiva bila da se ne smije ništa poduzimati na svoju ruku bez koordinacije s akcijom izvana. Oni su se s njim složili i poslije toga je akcija bila nešto organiziranija, ali ne u potpunosti.

Poslije mog ponovnog dolaska u Jasenovac pričao mi je Ignac (Nacek) Vrhovnik iz Siska kako je cijela organizacija bila provaljena. Stalni kurir te organizacije bio je negdje potkraj kolovoza ili na početku rujna 1944. godine uhvaćen na jednoj ilegalnoj vezi izvan logora pa je pod mučenjima provalio rukovodstvo organizacije.

Dr. Bošković je zajedno s još nekima bio iz ustaške bolnice prebačen u logor i okovan u lance, ali se kretao po logoru. To je trajalo nekoliko dana, a onda je zajedno s ostalim uhapšenima odveden u Zvonaru (interni logorski zatvor) na istragu i mučenja. Hapšenja unutar logora bila su vrlo brza, mislim da su svi koji su poslije osuđeni na smrt bili pokupljeni u jednoj ili dvije noći. Onaj koji je provalio sve tri grupe očito je poznao samo dio rukovodstva jer broj zatvorenih i zatim obješenih drugova nije prešao tridesetak ljudi, a poznato je da su sve tri organizacije zajedno imale oko trista aktivnih članova.

Gotovo istovremeno s pogibijom jasenovačkog logorskog rukovodstva KP odigrala se drama i u Staroj Gradiški. Bez dovoljne instrukcija logorsko se rukovodstvo nije moglo odlučiti za pobunu. Ipak negdje potkraj rujna određen je dan za ustanak i udarne grupe su se već postavljale na svoje pozicije. Međutim, partizani su napali Banju Luku i borbe su se vodile i u okolini Bosanske Gradiške, pa su iz Okučana stigla ustaška i čerkeška pojačanja tako da je ustanak u posljednji čas odgođen.

Ustaše su se odlučili na preseljenje logora Stara Gradiška i nas više od 600 ljudi tjerao je uz Savu prema Jasenovcu gotovo isti broj ustaša. Culo se pripucavanje s druge strane Save pa su nas ustaše gonili ubrzanim hodom, a putem je ubijen svatko tko nije mogao dovoljno brzo hodati.

Mi smo došli u Jasenovac neposredno poslije likvidacije rukovodstva partijske organizacije. U logoru je ponovo započeo strašan teror, nastavljene su likvidacije, pojedinačne i grupne, danju i noću, hrana je jako pogoršana pa se ponovo umiralo od gladi i epidemije tifusa. Među logorašima je zavladala panika. Kako nije više bilo velikog dolaska novih zatočenika, logor se počeo vidno smanjivati, a time pojačavao i osjećaj stezanja omčre oko vrata.

Gabrijel Jug i ja, koji smo se znali iz aktivnosti organizacije u Staroj Gradiški, samoinicijativno smo počeli formirati novu organizaciju. Kako su članovi komiteta KP Stara Gradiška ostali u Gradiški ili bili prebačeni u Lepoglavu, osnovali smo novi komitet u koji su osim nas dvojice ušli Matija Cifrek i Cedomil Huber.

Organizaciju su podržavali postolari i krojači, koje je organizirao Cifrek, a na mom sektoru su bili aktivni Milan Stengl i Ignac Vrhovnik, koji je bio šef stanice za dezinfekciju i ostalih pomoćnih službi u logoru. U ovakvoj situaciji rad se sveo uglavnom na međusobnu pomoć u hrani i pomoći brojnim tifusarima, jer sam ja radio u logorskoj bolnici. Ujedno smo osnovali rukovodstvo za ekonomske zajednice u kojemu su pored članova komiteta bili Milan Stengl i Ignac Vrhovnik.

Kao jednu od očajničkih akcija, Jug i ja smo počeli graditi neku vrstu bunkera na skladištu čerpiča, koji su se sušili kraj ciglane, i tamo donositi vodu i hranu koja bi mogla poslužiti nekolicini drugova da se mogu koji dan sakriti kad dođe do konačne likvidacije logora.

A onda je 18. veljače 1945. godine jedna grupa Nijemaca iz »Organisation Todt« stigla s rješenjem iz Zagreba za transport 600 logoraša u Njemačku na rad. U grupi sam se i ja nalazio. U Njemačkoj više nije bilo nikakvog rada osim čišćenja ruševina od bombardiranja. Oslobođeni smo od američke vojske u Linzu u Austriji 5. svibnja 1945. godine.«

U to vrijeme vezu s organizacijom u Jasenovcu održavao je Okružni komitet KPH Nova Gradiška. O stanju u logoru on 19. rujna 1944. godine izvještava Povjerenstvo KPH za sjevernu Hrvatsku.

»Primili smo od Vas upućenu nam drugaricu Snidaršić Anđelu sa pratnicom koju ste poslali. Istu smo odmah povezali sa, odnosno preko veza koje postoje sa logorom Jasenovac.

U Jasenovcu postoji Mjesni komitet logora Jasenovac (tačan broj članova komiteta ne znamo) kao i partijska organizacija. Partijska organizacija se je prije dva do tri mjeseca očistila od raznih četničkih i antipartijskih tipova i sada prema izvještaju MKJ se je učvrstila. Partijsku liniju u logoru ostvaruje part. organizacija preko antifašističkog odbora logora koji ima zadatak obuhvatiti u tu, kako su je sami nazvali, antifašističku organizaciju sve antifašiste u logoru. Postoji Udarna brigada pod imenom 'Brigada smrti' koja broji do sada oko 300-tine udarnika podijeljenih na trojke. MK rukovodi sa njima. Vezu sa njima održavamo redovito. Imamo šifru i preko nje se dopisujemo.

Cudi nas da u vašem dopisu nama navodite da nismo učinili ništa po tom pitanju. Mi smo prije dva mjeseca o svemu ovom izvjestili naš Oblasni komitet, a oni su nam kazali da će oni obavijestiti vas i da je to njihova stvar. Mi se smatramo krivim radi toga što nismo direktno izvještavali o tome vas. Od sada ćemo to činiti redovito.

Sa logorom Gradiška nemamo organizirane veze. Postojale su neke neorganizirane i povremene veze, ali organizirane ne. Sada smo na putu da i to učinimo. Pri tome će nam pomoći i drugarica (Anđelka Snidaršić, op.p.) koju ste nam poslali.«

U rujnu 1944. godine dobila je Anđelka Snidaršić od Povjerenstva CK KPH zadatak da ode na teren Nove Gradiške i poveže se sa Kotarskim komitetom, ispita najnovije stanje i uspostavi direktnu vezu s organizacijom u logoru. Međutim u to vrijeme je već počelo preseljavanje

nje zatočenika iz Stare Gradiške pa ona više nije mogla doći u kontakt.

»Dne 19. IX. stigla sam na O.K. Nova Gradiška odkuda su me drugovi poslali na K.K. Nova Gradiška radi uspostave veze sa logorom u Staroj Gradiški, dok vezu sa log. Jasenovac imaju i održavaju oni sami, kako su Vas odmah nakon mog dolaska izvijestili.

Cim sam stigla ovamo na K.K. odmah sam poduzela sve da uspostavim vezu preko B. Gradiške, no nije se moglo ništa učiniti budući da su se već vodile borbe u samom mjestu, te se do tamo nije moglo prodrijeti. Preko Okučana se također nije moglo ništa učiniti, jer s tim uporištem nema uopće nikakvih stalnih veza. Zato sam pokušala putem pošte u paketu otpremiti pismo (preko Nove Gradiške) ali odgovor još do danas nije stigao a to zbog ovih razloga.

U međuvremenu dok su se vodile borbe u samoj Bos. Gradišci i okolici ustaše su preselili cijeli logor u Jasenovac. Tako su nas izvijestili informativci područja Bunjevac na sektoru Stara Gradiška i Posavina, no narod u tamošnjim selima govori da su jedan dio tj. Srbe djelomično poklali i otpremili za Jasenovac dok su Hrvati ostali još u logoru.

Istovremeno dok Vas izvještavam o ovome javljam i Okružnom komiteu da preko veze ispita da li su uistinu zatočenici iz log. Stara Gradiška stigli u Jasenovac.

Drugovi iz K.K. Nova Gradiška izašli su mi u susret i nastojali mi pomoći kod uspostave veze, no događaji su nas pretekli, te sada po svemu izgleda da je izgubljena svaka mogućnost pomoći našim drugovima.

Kad dobijem odgovor iz Jasenovca preko O.K. da su uistinu preseljeni svi u Jasenovac, tada ja ovdje neću imati nikakvih dužnosti budući da O.K. imade uspostavljenu i stalnu vezu sa log. u Jasenovcu, o čemu ću Vas obavijestiti i staviti se na raspolaganje. Za sada vršim ovdje na K.K. privremeno dužnost administratora.«

Budući da su 18. II. 1945. godine na prisilni rad u Njemačku upućeni drugovi koji su bili obuhvaćeni organizacijom, a među njima i neki članovi rukovodstva, javile su se nove teškoće, pa se rad ograničio na aktivnost grupe za prehranu.

U tim danima čvršće organizacije nije moglo ni biti, jer je već uslijedila konačna likvidacija logora. Međutim, upravo su drugovi iz rukovodstva koji su ostali u Jasenovcu, kao i rukovodioci pojedinih grupa, nešto poslije bili inicijatori i vođe jasenovačkog proboja.

Ženski logor u Jasenovcu

U Logoru III. Ciglana od ljeta 1943. godine postojao je i ženski logor. O njemu je vjerno, istinito i neposredno pisala Nada Salamon, koja je uhapšena 1941. godine u Zagrebu i bila u logorima Lobor, Stara Gradiška i Jasenovac. Zato je najbolje donijeti dijelove njezinog prikaza objavljenog u Zagrebu 1984. godine u drugoj svesci »Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945.«

»Jasenovac - ženski logor u velikom muškom logoru Jasenovac bio je smješten od ljeta 1943. do jeseni 1944. na takozvanoj 'Ekonomiji' unutar muškog logora, to jest u jednom krugu opasnom bodljikavom žicom, u

kojemu su se nalazile dvije barake – nastambe i jedna baraka – latrina. Iza bodljikave žice bilo je s jedne strane takozvano 'jezero', to jest baruština veličine 100x200 metara, a s druge strane nasip i rijeka Sava. Ispred ulaznih vrata bila je visoka osmatračnica, u kojoj je danonoćno bila ustaška straža.

Od jeseni 1944. g. pa do konačne likvidacije logora ženski je logor bio smješten nekih 500 metara dalje od te 'Ekonomije', u dvije velike jednokatne zidane zgrade, od kojih je samo jedna služila za našu nastambu, a druga je imala neke radionice. U ovim zgradama došlo je do konačne likvidacije i muškog i ženskog logora u proljeće 1945. Shvativši tu neposrednu opasnost, muškarci su iz svoje zgrade napravili proboj, to jest pokušaj zajedničkog bijega, u kojemu je ostalo malo živih (prema procjenama, samo 72 druga).

Početak organiziranog ženskog logora u Jasenovcu počinje u ljeto 1943. kada je grupa od 100 žena dopremljena iz logora Stara Gradiška na poljske radove u Jasenovac. Većina nas bila je mlada i zdrava, to jest sposobna za teške fizičke radove koji su nas tu čekali. Svakoga dana ustajale bismo u ranu zoru, prije izlaza sunca, na brzinu bismo primale mršavi doručak od 'crne kave', to jest kuhane cikorijske bez šećera i bez kruha i u redu stupale, opkoljene ustaškom stražom, preko savskog nasipa do skele, koja nas je prebacivala preko Save. Tada bismo hodale i po 10 kilometara pješice do udaljenih polja koja smo obrađivale. Radile smo cijeli dan na okapanju kukuruza, sabiranju plodova, sušenju sijena i slično, a na večer bismo se vraćale natrag u barake, u koje smo stizale već duboko u noć. Hranile smo se uglavnom rijetkom purom bez soli i masnoća.

U takvim okolnostima postavile smo naš politički rad odmah u početku dolaska ovako:

1. Treba izabrati logornicu i desetare radova od drugarica koje će biti prihvatljive ustašama i znati najefikasnije zastupati naše interese. Naime, ustaše su nam prepustili da sami izabiremo ova lica. Ženskim logorom zapovijedala je jedna ustašica koja se uglavnom nalazila u zapovjedništvu u Jasenovcu i nije često dolazila na naša radilišta. Ali ona je izdavala sve naredbe našoj logornici i desetarima radova. Zato je bilo vrlo važno izabrati to rukovodstvo, jer je o njihovoj spretnosti često ovisio naš život.

2. Trebalo je organizirati sve žene u takozvanu zajednicu, to jest jedinstvenu ekonomsku organizaciju, sastavljenu od grupa u kojima se nalazilo 6 do 10 drugarica i jedan ekonom. Ove grupe uzimale su zajedno hranu, sve dijelile na jednake dijelove i preko njih se odvijao sav naš rad i politička aktivnost.

3. Kao najhitniji zadatak postavilo se uspostavljanje veze s muškim logorom i eventualno s Komunističkom partijom na slobodi.

4. Krajnji cilj naše borbe u logoru bilo je oslobođenje svih ili većine zatočenika organiziranim bijegom, kojega smo nazvali proboj.

Logornice

Logornica je trebala biti, s jedne strane, prihvatljiva ustašama, a s druge odana KPJ i sposobna da brani naše interese. Mogu slobodno napisati da su sve naše logornice u Jasenovcu, kao i desetari, shvatile svoj položaj kao partijski zadatak, kojega su disciplinirano i vrlo spretno obavljale, kao pravi članovi KPJ, iako to one nisu bile.

Prva logornica prilikom našeg dolaska u Jasenovac bila je Ljubica Đurić, profesorica iz Sarajeva, mislim da je bila član KPJ. Ona je likvidirana u

Staroj Gradiški ubrzo nakon povratka s radova iz Jasenovca 1943. godine. Uz Ljubicu Đurić djelovala je kao partijski rukovodilac u logoru i kao desetar radova Katica Hrušč-Debeljak (Crna). Za vrijeme ove logornice uspostavljena je 'zajednica', tako u Jasenovcu, tako i u Mlaji i Jablancu, a teški uvjeti života i rada počeli su se uspješno prevladavati.

Druga logornica bila je Danica Dasović (sada živi u Beogradu). Ona je prije hapšenja bila aktivist NOP-a, a kao logornica pokazala je veliku hrabrost i spretnost u kontaktu sa zapovjednicom ustaškom, branići naše interese, tako da se zbog svojih izvanrednih ličnih kvaliteta i odanosti KPJ može u potpunosti izjednačiti sa svakim borcem i članom KPJ. Kako je po zanimanju bila medicinska sestra, za vrijeme njezina rada popravile su se mnoge higijenske prilike u logoru, riješile smo se stjenica, zbog kojih ispočetka nismo uopće mogle spavati u barakama već na dvorištu. Ona je znala vješto isposlovati 'bolovanje' za premorene drugarice, a i stvarno liječenje u jasenovačkoj bolnici, ukoliko je to bilo potrebno.

Poslije Danice za logornicu je bila postavljena Stefica Belak, studentica iz Sarajeva, član KPJ i borac s Romanije. Sada živi u Sarajevu. Ona je prva uspostavila redovite i stalne veze s muškim logorom preko dr Mila Boškovića. Za vrijeme njezina rada naša se politička aktivnost u logoru potpuno razvila, imale smo čvrstu zajednicu, koja je obuhvaćala sve žene, imale smo stalnu vezu s komitetom iz muškog logora, a preko njega i sa KPJ na slobodi. To je razdoblje trajalo sve do velike provale i likvidacije u jesen 1944. godine.

Najgore razdoblje našeg života u Jasenovcu obuhvaća period od jeseni 1944. do likvidacije logora u travnju 1945. U tom razdoblju postavljena je za logornicu Pina Vlah, koja je likvidirana u travnju 1945.

Zajednica

Sve žene koje su u jasenovačkom logoru bile zatočene zbog svog rada za NOP bile su obuhvaćene u zajednicu. Zajednica se sastojala od manjih ili većih grupa, to jest od 5-6 članova, a svaka je grupa imala svoga ekonoma. Putem tih grupa dijelila se hrana, odjeća, obuća, lijekovi; sve na potpuno jednake dijelove svakom članu grupe. Ekonomski su imali stalne sastanke i dogovore, a njihovim radom i odlukama rukovodili su članovi KPJ. Iako mi u jasenovačkom logoru ispočetka (gotovo cijelu 1943. godinu) nismo uopće dobivale pakete, jer smo bile potpuno odsječene od vanjskog svijeta, ipak su naše zajednice imale uvijek nešto da dijele. Upravo u tome se sastojao naš ogroman napor i rad. Svaki član kolektiva bio je zadužen da pribavi, ukrade, nađe, dobije i donese u zajednicu bilo što za hranu. Tako smo na poljima krale kukuruz, ponekad krumpir, paradajz, bundeve, itd. U ustaškim magazinima krao se grah, ponekad salama i slanina. Sve se to na zajedničkom sastanku ekonomski dijelilo na jednake dijelove, koje su ekonomski preuzimali svaki za svoju grupu.

Ekonomi su tu hranu priređivali za članove svoje grupe prema vlastitom nahođenju. Ponekad bi dobili samo malo masti, da svima jednako zamaste kazansku puru, ponekad malo kukuruznog brašna, da je zaguste. A nekada smo imali i takozvane gablece, to jest tanku krišku kruha s komadićem slanina, pekmeza i slično. Grupe po zajednicama uvijek su zajedno uzimale kazanske obroke, kojima bi se dodavao neki 'dodatak'. Ako je hranu trebao skuhati, tada bi obično jedan slabiji član kolektiva ostao na 'bolovanju' uz znanje logornice i skuhaio hranu na ognjištu koje bi sam napravio na logorskom dvorištu, jer nismo imale peći. Uz jelo uvijek bi se ras-

pravljalo o aktualnim pitanjima našeg logorskog života, zatim o stanju na frontovima, ako bi netko nešto o tome u toku dana čuo. Svaka grupa odvajala je uvijek bolju hranu za bolesnike, djecu, starce, tako da, na primjer, šećer, gris, čaj i slično zdravi članovi zajednice uopće nisu jeli. Bila je to velika škola odricanja, škola proleterke solidarnosti i komunizma.

Svaka akcija pribavljanja hrane povlačila je za sobom ustaške represalije, ako bi oni za to doznali. Tako je taj zadatak bio jednak izvršavanju bilo kojeg partijskog zadatka, a ekonomski grupa bili su ravnj po svojoj odgovornosti i političkoj svijesti rukovodiocima aktiva Partije ili sekretarima SKOJ-a i KPJ. Naša je zajednica prerastala svoj ekonomski karakter i razvijala se u pravu političku organizaciju.

Navodim ekonomice iz Jasenovca kojih se sjećam:

Vera Gregurović (živi u Zagrebu), Bogdana Jurišić-Vejnović, sada Sandić (živi u Tesliću), Grozdana Vrga (živi u Sarajevu), Stela Polak (likvidirana u Jasenovcu u jesen 1944), Katica Filipović (živi u Zagrebu), Mara Simić (živi u Zagrebu), Nikolina Šitin (živi u Splitu), Milena Milić (živi u Zagrebu - udana Krajačić), Madika Janele (živi u Daruvaru), Dragica 'Žuta' (živi u Banjoj Luci), Ilonka Zadravec (likvidirana u Jasenovcu), Barbara Mežnaršić* (likvidirana u Jasenovcu potkraj 1944) i druge, većinom omladinke. Bilo ih je više, mijenjao se sastav i ekonomski i grupa prema prilikama, ali njihov rad i principi na kojima je počivao ostatak će živi svjedoci da smo znale biti komunisti i u takvoj klanonici kao što je bio Jasenovac.

Navodim i desetare radova i članove KPJ koji su rukovodili zajednicom: Katica Hrušč-Debeljak, Berta Petričić (umrla u Beogradu poslije oslobođenja), Grozdana Vrga, Bogdana Vejnović-Jurišić i ja.

Uspostavljanje veze s muškim logorom

Sav rad i naši stavovi o organizaciji logorskog života počivali su na našim ideološkim komunističkim stavovima i na poznatim iskustvima iz života i rada naših drugova u zatvorima bivše Jugoslavije. Međutim, specifičnost ratnih uvjeta i fašističkog terora u ustaškim logorima prelazila je okvire naših dotadašnjih iskustava, te su se pojavljivala pitanja na koja nismo imali gotove odgovore. A odgovore je ipak trebalo dati.

Uglavnom su to bila dva važna pitanja:

1. Da li obuhvatiti u 'Zajednicu' sve žene dovedene u logore ili samo aktiviste i članove KPJ?
2. Da li odobriti individualno bježanje iz logora ili pripremati opći prozor?

Na prvo pitanje jasenovački ženski logor dao je beskompromisni odgovor. Mi smo obuhvatile sve žene koje su došle u logor kao suradnice NOP-a, pa i one koje su bile samo žrtve fašističkog terora. Nismo obuhvatile samo prostitutke i kriminalke, kojih je bilo nešto malo.

Treba naglasiti da je za taj beskompromisni stav snosila glavnu zaslugu drugarica Katica Hrušč-Debeljak, grafička radnica iz Zagreba, član i sekretar KPJ u logoru (živi u Zagrebu).

Na drugo pitanje također smo našle odgovor, iako su se o tom pitanju pojavljivala povremeno, pa sve do kraja logora, različita mišljenja. Jedne su smatrale da treba iskoristiti svaku mogućnost bijega u slučaju da se pozna-

* Istovremeno je u logoru u Staroj Gradiški na ekonomiji bio zatočen njen suprug Silvio Mežnaršić iz Metlike u Sloveniji, koji je 1944. godine odveden u Jasenovac gdje mu se izgubio trag.

je teren, da se ima veza izvana, ako postoje izgledi da bi bijeg uspio.

Druge su smatrale da svaki individualni bijeg povlači za sobom desetke života onih koji ostaju u logoru. Te ustaške represalije nanose više štete našem ilegalnom radu u logoru nego što bi NOP-u koristilo bijeg pojedinaca.

Naša jasenovačka zajednica nije odobravalala individualni bijeg, nego se radilo na pripremanju općeg prodora iz logora.

Zbog važnosti navedenih pitanja i odgovornosti koju ona povlače pred Partijom, mi smo odmah u početku dolaska u Jasenovac tražili vezu s muškim logorom, koji je bio veći, jači i razvijeniji i za koji smo vjerovali da ima direktnu vezu sa KPJ na slobodi. Već sam spomenula da je prva veza bio dr Milo Bošković, logoraš i liječnik, Crnogorac i član KPJ. Istovremeno su na naš politički život u logoru imali velik utjecaj 'ustaški' liječnici dr Marin Jurčev i dr Ivan Belušić. Oni su zapravo bili zakamuflirani aktivisti NOP-a, izaslanici logorskog komiteta, koji su nosili ustašku uniformu u činu satnika, ali su sav svoj rad posvetili NOP-u i logorašima. Zbog toga su rada bili i obješeni nakon provale zajedno s tridesetoricom drugova iz logora. Preko njih dobivale smo iz ustaških magazina najvjerovatnije stvari. Bilo je dovoljno da mi, preko naše logornice, napravimo spisak potrebnih stvari, kao što su lijekovi, odjeća, obuća, hrana itd. pa da sve to u traženim količinama dobijemo u najkraćem roku u naš krug. To je značilo da drugovi iz muškog logora drže u svojim rukama sve važne pozicije, to jest skladišta, radionice, magazine, kancelariju, bolnicu, namijenjene ustašama, te da sve to koriste za nas logoraše.

Sve navedene stvari dostavljao je u naš krug drug Mirko Majić, logoraš iz Zagreba, koji je po ustaškoj liniji bio zadužen za snabdijevanje u naš krug pitkom vodom i vodom za pranje iz Save, a dovezio ju je kolima s konjskom zapregom. Međutim, u njegovim kolima bilo je uvijek svega više od same vode. Nadalje, preko dr Jurčeva i dr Belušića mogle smo tražiti da nas dovedu 'na liječenje' u ustašku bolnicu u Jasenovac, ako se želimo oporaviti, ili samo posavjetovati s drugovima.

Preko njih prebacivale su se bolesne i slabe žene, posebno omladinke, u logor Stara Gradiška, gdje su bile snošljivije prilike jer nije bilo tako teških radnih uvjeta. Tako su, na primjer, prebačene i drugarice Terka Gojmerac i Beška Turković. Preko ovih liječnika dobivale smo vijesti s frontova, zatim informacije o ustaškim namjerama i zločinima, u razgovoru s njima određivali bi se taktički stavovi itd. Neopisiva je bila hrabrost i odanost KPJ drugova Jurčeva i Belušića koji su za svoj rad dali živote svoje i svojih porodica.

Kada je u jesen 1943. većina drugarica vraćena natrag u Staru Gradišku, ostalo nas je samo 15-20 i dalje u Jasenovcu, jer su ustaše organizirali ustašku praonicu rublja u kojoj je trebalo raditi i preko zime. Ta se radionica nalazila na drugoj strani muškog logora, izvan glavnih vrata ali unutar logorskih zidina. Desetar tih radova bila je drugarica Berta Petričić, a drugarice koje su tamo radile bile su: Vera Gregurović, Ilonka Zadravec, Bogdana Jurišić-Vejnović, Grozdana Vrga, Lazarka Vranješ, Anđelka Mirković, Stela Polak, Nikolina Sitin, Ksenija Zelić, zatim dvije omladinke Anka i Radojka Vuković (ne sjećam se Ankinog prezimena), te jedna drugarica iz Sarajeva židovskog porijekla (poginula u Jasenovcu) i ja.

U toku zime 1943-44. u naš logor dolazile su nove žene, pohvatane na partizanskim terenima i u okolnim selima, tako da se logor ubrzo popunio

i bio veći nego u svom početku. Kada su ponovno došle drugarice iz Stare Gradiške u proljeće 1944. na poljske radove, našle su naš logor bolje organiziran i politički jači nego što je bio prije. Za to vrijeme uspjele smo uspostaviti direktnu vezu s logorskim komitetom u muškom logoru i to preko druga Mirka Jurišića, muža drugarice Bogdane Vejnović-Jurišić. Oni su bili uhvaćeni u Petoj neprijateljskoj ofenzivi i zajedno dopremljeni u Jasenovac.

Ova je veza bila uspostavljena na ovaj način: kada bismo odlazile na rad u praonicu rublja, prolazile smo kroz muški logor. Tom je prilikom Bogdana uspjela uspostaviti pismenu vezu s Mirkom, o čemu je odmah obavijestila naše logorsko rukovodstvo. Mi smo tada dogovorile i lični kontakt s tim drugom. Oko dva sata u noći, kada bi sve spavalo, drug je dopuzao obalom onog 'jezera', sve do naše bodljikave žice iza latrine. Bogdana i ja razmaknule bismo žicu i spuštale se škarpom do obale 'jezera'. Tu su se ukratko, u roku od 1-2 minute, saopćile najnovije vijesti, predale direktive za rad, primila ilegalna štampa s oslobođenog teritorija («Vijesnik» i proglaši Glavnog štaba Hrvatske) i tada bismo se povukle. Tako smo raspravljali i o problemima naše zajednice. Saznale smo da drugovi u muškom logoru odobravaju naš rad, kao i naš stav protiv individualnog bježanja, te da se muški logor sprema za 'prodor', to jest oslobađanje svih logoraša prepadom na ustašku stražu, a uz pomoć jedinica NOV.

Organizacija proboja

Isto tako smo saznale da drugovi imaju stalnu vezu s KPJ na slobodi preko jednog svog 'slobodnjaka' koji je kao veterinar odlazio u Bosansku Dubicu. Tvrđili su da preko te veze u Bosanskoj Dubici dobivaju direktne vijesti od Glavnog štaba NOV Hrvatske.

Organizacija proboja bila je planirana tako da su u muškom logoru bile formirane trojke, to jest udarne jedinice, koje su u datom trenutku trebale da napadnu ustaše i stražu u logoru, kako bi oslobodile put za bijeg ostalim logorašima preko Save i spajanje s jedinicama NOV. Ove trojke bile su i naoružane oružjem proizvedenim vlastitim snagama, ilegalno, u jasenovačkoj lančari. Bile su to male puške koje su se mogle sakriti ispod košulje na grudima.

Sam prodor trebao je biti izveden tako da jedna partizanska jedinica napadne Bosansku Dubicu i povuče glavninu ustaške vojske iz Jasenovca u tu borbu. U isto vrijeme logoraši bi sa svojim trojkama izvršili napad na ustaše, koji su ostali u logoru, oslobodili ostale zatvorenike i preplivali Savu, da bi se spojili na bosanskoj strani s jedinicama NOV. Plan je bio razrađen do najmanjih sitnica, a nama ženama bio je stavljen zadatak da također organiziramo trojke od sposobnih drugarica i da čekamo znak za napad. To je bilo u ljetu 1944. godine.

Mi smo tada zaista stalno i svakodnevno čekale znak za napad, a partizanke među nama, koje su poznavale vojne vještine, učile su ostale žene kako se treba ponašati u jurišu, kako se zaklanja, puže itd. U našem logoru vrilo je kao u košnici. Bez obzira na to što su ustaše svakodnevno dopremali nove žene i čitava sela, da bi ih u roku od jedne noći sve likvidirali, naš je moral bio na visini. Svake večeri poslije teškog rada na polju plesale smo kola, pjevale pjesme, s pjesmom smo svakog jutra išle po nasipu. Naša je pjesma odzvanjala čitavim logorom, a drugovi su govorili da im ta pjesma daje veću snagu i vjeru u pobjedu.

Bile smo jedinstvene iznutra, s pouzdanjem u pomoć izvana.

Međutim, do općeg prodora logoraša iz Jasenovca nije došlo u 1944. godini, već prilikom posljednje likvidacije u travnju 1945. Tada je naša organizacija bila već potpuno uništena, proboj je bio slab i bez ikakve pomoći izvana, tako da su se spasila samo 72 druga.

U početku jeseni 1944. uhvaćena je naša vca u Bosanskoj Dubici. Bila je to provala i tridesetak drugova iz muškog logora odvedeno je u jaseno-vačku zvonaru, to jest u zatvor sa samicama unutar logora. Zvonara se nalazila s lijeve strane velikih ulaznih vrata, koja su vodila u logor. Otpočela je istraga o ilegalnom radu u logoru. Među prvima odveden je dr Milo Bošković, zatim Remzija Rebac, jedan od organizatora prodora i još tridesetak drugih logoraša...

Poslije toga, mislim da je bila jedna nedjelja popodne, odveli su u zvonaru Šteficu Belak i mene. Tukli su nas i pitali stalno o vezama s muškim logorom i o logorskoj organizaciji. No, iz njihovog ispitivanja razabrala sam da nas niti jedan od uhapšenih drugova nije teretio ni sa čim konkretnim, pa je bio jedini mogući način ispravnog držanja ne priznavati ništa. Bacili su nas u samicu, u kojoj smo Stefica i ja ležale na podu jedna uz drugu, od zida do zida. U toj ćeliji nije bilo ništa drugo do kible. Koliko dugo smo bile pod tom istragom da li dva, tri, ili deset dana, teško je reći. Svi ti dani i te noći bili su nabijeni užasom, strahotama, koje čovjek zaboravlja da bi mogao živjeti dalje. Bilo je više ćelija oko nas u kojima su bili naši drugovi i mi smo slušale kako ih muče. Čitavu jednu noć jednom su rezali komad po komad tijela, vriska je bila nepodnošljiva, kletve užasne, mi nismo uopće spavale već drhtale i željele samo brzu, a ne tako polaganu smrt.

Druge večeri čule smo glas Maksa Luburića, glavnog zapovjednika logora, koji je izrekao kaznu pokretnog prijekog suda: 'Svi uhapšeni osuđeni su na smrt vješanjem, javno pred čitavim logorom'.

I zaista, drugog jutra čule smo kako se otvaraju vrata ćelija do nas i kako pozivaju drugove. I mi smo čekale da nas prozovu, no vrata naše ćelije nisu se otvarala. Ostale smo neprozvane, u još većem strahu, jer nismo znale na koji način će nas ubiti. Znale smo da iz samica zvonare rijetko tko izlazi živ. Na zidovima naše ćelije čitale smo stravične zapise onih koji su prošli kroz njih, umoreni glađu, 'kalendar' u kojemu je pisalo: '21 dan bez hrane...' Stravični zapisi, kojih se više ne sjećam, jer čovjek se bori da zaboravi užase.

Bile smo u toj ćeliji još nekoliko dana poslije vješanja drugova, najprije potpuno bez hrane i vode (mislim dva dana), a onda su nam donijeli malu pliticu rijetke pure, koja nam se učinila vjesnikom života. Nakon toga otvorila su se vrata samice i ustaša Šakić s još nekolicinom krvnika rekao je: 'No, šta ćemo s vama?' Mi smo se prisilile da vedro odgovorimo: 'Pa vi ćete nas pustiti u logor, jer znate da nismo ništa krive'. On je odgovorio: 'Mi znamo da ste i vi krive, no mi ćemo vas ipak pustiti, a vi nećete nikad znati zašto'. Zaista, i to je jedan od apsurdna u toj krvavoj ludnici i košmaru koji smo prošle.

Poslije toga pustili su nas natrag među drugarice. Ženski logor je za to vrijeme dok smo bile u samici premješten u zidanu zgradu, o kojoj sam prije govorila. Dočekane smo raširenih ruku, od svih žena u logoru, i beskrajno dugo prepričavale smo protekle događaje, koji su značili pravu prekretnicu u našem životu...

Kratko vrijeme nakon pogibije ovih drugova obješeni su javno u selu Jasenovcu drugovi dr Marin Jurčev i dr Ivan Belušić, te Marina žena.

Cule smo da su ih grozno mučili, jer je Luburić bio posebno bijesan na njih, s obzirom na to što je mislio da su njihovi.

Kraj logora

Najgore razdoblje našeg života u Jasenovcu obuhvaća period poslije ove provale pa do kraja logora. Odmah nakon pogibije navedenih drugova uslijedile su nove provale, tako da smo stalno slušale kako odvođene grupe u samice zvonare, iz kojih se više ne vraćaju. Nije bilo više javnog izricanja smrtne kazne. Tako su stradali gotovo svi članovi logorskog komiteta, a među njima i drug Jurišić, s kojim smo održavale vezu. Masovne likvidacije žena i muškaraca bile su svakodnevna pojava. Te jeseni 1944. godine naš ženski logor u Jasenovcu brojio je stalno oko 500 do 1000 žena, jer su neprestano dolazili novi transporti, a svake večeri je prozivano 100 do 200 žena za likvidaciju. U tom razdoblju radile smo u ustaškom vešeražu, u krojačnici, na čuvanju krava u Jasenovcu i na čuvanju volova u Uštici. Kada bismo navečer dolazile s poslova, bile smo gotovo svakog dana zastavljene na glavnim vratima logora i tu bi iz naših redova odvajali, prozivali pojedine žene, koje se više nisu vraćale k nama. Nakon povratka u zgradu logornica Pina često bi ponovno prozvala drugarice koje su otišle, a drugog dana su se njihove stvari nalazile po magazinima.

U to vrijeme logornica Pina govorila je da je ustaška naredba takva da niti jedna Židovka ne smije ostati živa. Mi smo u našim redovima, to jest u radionicama, čvale između sebe drugarice židovskog porijekla prikazujući ih »arijevkama«. Posljednja koju smo tako prikazivali bila je omladinka židovskog porijekla Stela Polak, koja se u samom logoru razvila do prave skojevke. U kasnu jesen 1944. i ona je prozvana jedne večeri kada smo se vraćale iz vešeraja. Ona je čitavog dana slutila da će biti prozvana. Bila je neobično hrabra, nije plakala, već je sa smiješkom govorila: 'Pa što je jedan život, moj život, prema milijunima mladih života, koji u svakoj minuti pogibaju na svim frontovima!' O njezinoj hrabroj pogibiji govorili su i sami ustaše, koji su bili prisutni likvidaciji. Izvikivala je parole, nije se dala mirno udariti maljem, već je nasilno zaklana. Ona je zaslužila da se njeno ime nikad ne zaboravi.

U to vrijeme došla je u naš logor i grupa pohapšenih članova Mjesnog komiteta KPJ iz Zagreba, a među njima i Marica Knežević i jedna omladinka – Sonja Fabijanić. One su bile jedne večeri s nama, a druge večeri već su prozване. Od njih smo tada doznale o pogibiji drugarice Eme Cekurić i o strašnim provalama u okupiranom Zagrebu.

U to vrijeme mnogo je žena bilo bolesno, jer više nismo imale ni liječnika ni lijekova. Još više ih je umiralo. U našoj zgradi bila je na tavanu jedna prostorija koja je služila za – mrtvačnicu. U nju su odnosili polumrtve žene, koje su tamo trebale da čekaju smrt. U toj mrtvačnici prosjedile smo čitavu noć i dan Mara Simić i ja prije našeg odlaska u zamjenu. I to zbog toga, jer je ustašica Marica Žabek bila veoma bijesna na nas kada je došao poziv za zamjenu, pa je odredila: 'Proklete partizanke, marš u mrtvačnicu!'

Jedini svijetli trenuci u tom mračnom razdoblju bile su zamjene koje su tada učestale. Grupe su bile sve veće i sve veći se broj naših drugarica našao na oslobođenom teritoriju. A svaka grupa koja bi izašla zamjenom imenovala je one drugarice koje su još ostale i koje bi trebalo zamijeniti. Tako je jedan dio naših aktivista preživio. No, velik dio žena poginuo je u posljednjoj likvidaciji u travnju 1945. Među poginulima bile su i aktivistkinje

naše logorske organizacije Marica Lončarević iz Plesma, Ilonka Zadravec iz Zagreba, Radojka Vuković iz Mostara i mnoge druge, kojima neka je slava!

Ja sam zamijenjena potkraj ožujka 1945. zajedno s drugaricama Marom Simić i Bogdanom Vejnović-Jurišić. I to je bila posljednja zamjena prije niranja logora.

Sačuvan je »Originalni popis zatočenica logora Jasenovac« sa spisikom od 1165 žena. To je bilježnica ispisana rukom. Uneseni su podaci: prezime i ime, očevo ime, vjeroispovijest, godina rođenja, mjesto, datum dolaska u logor i opaska. Prezimena su grupirana po slovima abecede. Prema vjeroispovijesti, najviše je rimokatolkinja (RKT) 726, zatim pravoslavki (HPR) 280, Židovki (žid.) 83, muslimanki (msl) 42 i nekolicina drugih vjeroispovijesti. Po životnoj dobi: od djevojaka do starijih žena, nekoliko djece. Spisak nije nastajao kako su logorašice stizale. To pokazuju i datumi u rubrici o dolasku. Oni ne teku kronološki. Valja pretpostaviti da je nastao u drugoj polovici 1944. godine i onda nadopunjavani. Naime, postoji poseban spisak od 50 žena upućenih iz logora Stara Gradiška u logor Jasenovac 2. lipnja 1944. godine. Gotovo sve logorašice iz toga spiska nalaze se i u navedenom »Originalnom popisu zatočenica logora Jasenovac«. Isto je i s drugim popisom od 99 logorašica iz Stare Gradiške dovedenih u Jasenovac. To bi potvrđivalo da je on nastao poslije njihovog dolaska. Ovdje valja naglasiti da se ženski logor u Jasenovcu i formirao pretežno od logorašica koje su u više navrata dovedene iz Stare Gradiške. Zato i datumi u rubrici o dopremanju u logor ne znače dan dolaska u jasenovački logor. U spisku ima zatočenica koje su u logor došle u toku 1942, pa 1943. godine, kad još nije postojao ženski logor u Jasenovcu. Dakle, ti datumi se odnose na dolazak u druge logore, uglavnom u Staru Gradišku.

U rubrici »Opaska« za velik broj žena označeni su dan, mjesec i godina kad su umrle, otpuštene ili otišle. Pod umrle treba za mnoge čitati ubijene. Otpuštene i otišle odnosi se na puštanje na slobodu ili u zamjenu. Kod ostalih je prazno, što znači da su ostale do kraja u logoru kad su i likvidirane.

Spisak, koji je u cijelosti tiskan u drugoj knjizi Antuna Miletića, ima pogrešaka. Krivo napisanih imena, pogrešnih datuma, različito ispisanih prezimena i imena istih osoba iz sva tri spomenuta spiska. Nelogičnosti između dolaska u logor, datuma smrti ili otpuštanja. Ima ih čak koje su »umrle« poslije oslobođenja ili pak prije negoli su i dovedene u logor.

Ustaška propaganda o logorima

U toku postojanja logora Jasenovac su posjetile neke komisije, kao i predstavnici međunarodnog Crvenog križa. Kod tih posjeta Luburić i logorska uprava prikivali su pravo stanje, režirali susrete zatočenika sa članovima komisija, pokazivali ono što su oni htjeli i davali krive podatke i informacije. Doduše, komisije nisu mogle ni biti objektivne,

jer ih je inicirao i forsirao Pavelić, te nisu imale drugo značenje nego da se i na takav način pokaže kako je u logorima stanje dobro.

U sastavu komisije, koja je na početku 1942. godine posjetila Jasenovac, nalazili su se i neki novinari. Međutim, to su bili povjerljivi suradnici i urednici njemačkih ili ustaških redakcija koji su imali zadatak da logor prikažu u sasvim drugom svjetlu. Tako je, naprimjer, dr. Herman Pröbst u časopisu »Za dom« pod nazivom »Posjet koncentracionom logoru Jasenovac«, između ostalog, pisao ovako:

»U jednoj lijepoj zgradi na glavnom trgu, koje izgled nema posebna obilježja, pokazali su nam uređenje uprave. Tu je u prvom redu osobni popis (kartoteka) ustaške postrojbe, koja vrši službu u Jasenovcu. Bez dvojbe je bila dobra zamisao, da se čuvanje logora ne prepusti stalnoj momčadi, jer ljudska narav teško podnosi, da pazi na uhićenike, jer onda naginje da od čuvara postane pandur ili ga zavodi na to, da drži s uhićenicima. Službu vrši četa, koja je još u redovitoj izobrazbi i za koju se drži, da je najbolja iza tjelesne bojne. Njezino boravište je selo Jasenovac, a služba čuvara u logoru je samo nevažni dio njihove opće službe. Ova se četa sastoji većinom od dobrovoljaca. Pogled u popis kaže nam, da u njihovim redovima ima mnogo đaka.

Osobni podatci onih u logoru vode se u središnjem popisu (kartoteci). Za oznaku njihove političke i socijalne boje navodi se 27 različitih obilježja. Tako: četnik, komunist ili Židov, slobodni zidar ili nesocijalna skitnica. Oni se odmah razvrstavaju po svom zanimanju i zaposluju se prema svojoj izobrazbi. Svakih 14 dana unose se opaske o vladanju, koje odlučuju o daljnjem položaju u logoru. Moguće je podići se osobitim sposobnostima. Skupine od 10, 50 i 100 ljudi, u kojima rade uhićenici, ne vode nadziratelji, nego netko od njih. I ovi sami obavljaju pojedine poslove. Ovaj uzdignuti položaj donosi i neke prednosti. Tako na pr. jedu u posebnoj kantini za prostrtim stolom...

U jednoj zgradi pokazali su nam proizvode raznih radova: visoke čizme, pripasne remene, razne kožne i kovinske predmete, opeke i crijep. Tada započinje daljnji pregled. Najprije uđosmo u tvornicu lanaca, gdje je u jednom trijemu tutnjilo od udaraca kladivaca. Jedan komunist je neprispodobivom brzinom sastavljao užarene karike jednu u drugu. U jednoj radionici za finu električnu mehaniku izrađivali su se različiti fini predmeti. U ciglani nam je jedan upravitelj Židov koji je na sebi imao zavidno lijepi, krznom postavljeni kaput, održao neprisiljenim žarom znalačko predavanje o svojim pećima, kao da je samo jedva dočekao, da nam pokaže ili svoju vrstnoću ili svoju ciglanu. Uostalom, tamo se ne prave samo obične opeke. Tamo ima i keramički odio, u kojem neki umjetnici, koji nisu zadovoljni, da iz teške gline dočaravaju samo slonove ili lavove, prave i različite pustolovne borbene prizore između ustaša i četnika. Jedna vlastita električna centrala opskrbljuje same radionice strujom...«

Zapravo taj članak bio je štampan u »Deutsche Zeitung in Kroatien«. Ustaška »Spremnost« ga je također prenijela pod naslovom: »Jasenovac nije lječilište ni mučilište«. Očito se htjelo kazati da su osnovane glasine o mučenjima u Jasenovcu, ali da ga ne treba ni smatrati sanatorijem. Tako je ustaška propaganda pokušala dati svoju verziju o Jasenovcu.

Sve je to bilo napisano nakon što su logor 6. veljače 1942. godine razgledali predstavnici njemačkog poslanstva, nekih talijanskih, rumunjskih, mađarskih i njemačkih listova, predstavnik Vatikana, sekretar nadbiskupa Stepinca i major Knehe iz njemačke Feldkomandature. Logor su razgledali pod vodstvom Eugena Kvaternika. Odmah sutradan predstavnik njemačkog poslanstva napravio je o tome svoju bilješku koja je poslužila Kascheu za izvještaj o posjetu.

»Na poziv vlade jedan predstavnik ovog poslanstva razgledao je 6.2.1942. koncentracioni logor Jasenovac. Na razgledavanje su bili pozvani i prisustvovali su predstavnici štampe Italije, Rumunjske, Mađarske, Njemačke, zatim sekretar papinske (nečitljivo), sekretar nadbiskupa Stepinca i major Knehe od Feldkomandature. Razgledavanje je vodio državni sekretar Eugen Kvaternik.

Najprije je pokazan štab logora sa svojim pojedinim odjeljenjima. On se sastoji od komandanta logora, kapetana Luburića, jednog zamjenika, 2 adutanta, odjeljenja za organizaciju rada, zdravlje, upravu i opskrbu. Planove za izgradnju logora izradio je kapetan Luburić već u emigraciji. Oni su poboljšani nakon razgledavanja njemačkih instalacija. Organizacija i uređaji logora su prema tvrđenju državnog sekretara Kvaternika sasvim novi i datiraju od 1. siječnja 42. Upućivanje zatočenika u logor vrši se sada na slijedeći način: policijska uprava koja je izvršila hapšenje mora podnijeti zahtjev političkoj policiji koja odlučuje o tome hoće li uhapšenik biti prebačen u koncentracioni logor ili neće. Nakon toga kažnjenik se upućuje u logor i o njemu se izdaje točna personalna lista. Osim toga, vodi se za njega i lista za logorsku kartoteku; duplikat te liste nalazi se u Zagrebu. Na toj listi naznačeni su tačni podaci i rubrike zaposlenja i ponašanja. Kažnjenik se svakih 14 dana iznova ocjenjuje, ukupno je predviđeno 5 razreda. Organizacija štaba logora ostavlja dobar dojam.

Poslije toga pokazana je kartoteka za čuvare logora. Za svakog ustašu uspostavlja se personalni spis. On mora položiti posebnu zakletvu da svoju moć neće zloupotrijebiti i da se neće bogatiti na račun kažnjenika, uz prijetnju kazne smrti (pokazani su grobovi deset već strijeljanih ustaša pred kojima se polaže ta zakletva).

Nakon toga pokazan je sam logor. Smještaj se vrši u drvenim barakama sa po otprilike 100 ljudi. Postoje dalje kuhinjska i sanitetska baraka. Bolesnici leže u zasebnim krevetima i imaju posteljno rublje. Liječnička ordinacija dobro je opremljena, ormari s instrumentima dobro ispunjeni. Kuhinjska baraka podijeljena je na magazin za namirnice i samu kuhinju. I taj je uređaj bez prigovora. Prema tvrđenju komandanta logora dnevno se kolje 7 goveda, odnosno upotrebljavaju odgovarajuće druge vrste mesa.

Logor zatim raspolaže štalama sa oko 170 do 180 komada goveda, oko 130 svinja, zatim najmanje 100 pataka, gusaka, kokošiju i s malim stadom ovaca. Klaonica je smještena u posebnoj baraki i nalazi se također u besprijekornom stanju. Za pekaru i daljnje magazine namirnica gradi se čvrsta zgrada, a planirane su još tri.

Logoraši su podijeljeni na stotine, koje su opet podijeljene. Ovu podjelu vrše sami zatočenici.

Logor je izgrađen na osnovu slijedećih planova:

Prvo, on treba da bude pretvoren u veliko dobro za uzgoj ovaca, sa 5000 ovaca, kako bi proizvodi tog dobra mogli regulirati trošenje živežnih namirnica. Zatim bi u logoru, koji treba da bude povećan na 10.000 zatoče-

nika, trebalo da se izrađuju uniforme za ustaše i osim toga eventualno za domobrane. Povrh toga, treba da izgradnjom tvorničkih pogona budu sagrađene i radničke nastambe, škole i upravne zgrade. Prema planovima arhitektonskog biroa, u logoru bi trebalo da bude proizveden i sav za to potrebni materijal, koji bi poslije specijalne građevinske jedinice ugradile na licu mjesta.

Disciplina u logoru je dobra. Koncentracioni logor u svom današnjem stanju odaje potpuno besprijekorni i dobar dojam. U logoru se trenutno nalazi oko 1000 ljudi, od toga otprilike 75% Židova. Ostatak su Cigani, Srbi i komunisti.

Kasche«

I taj izvještaj potvrđuje da je planove za izgradnju logora izradio Luburić već u emigraciji i da su oni poslije dotjerani i usavršeni na osnovi iskustava i upoznavanja »njemačkih instalacija«.

Ustaška obrana 1942. godine organizirala je u Zagrebačkom zboru izložbu o životu u logorima. I opet se pokušalo prikazati kako taj život nije onakav kako se priča nego da zatočenici u logorima dobro žive, rade i preodgajaju se. Izložba je bila organizirana u vrijeme kad je ustaška država za sobom imala godinu dana strahota iz koncentracijskih logora. »Hrvatski narod« od 9. rujna 1942. godine na trećoj stranici pod naslovom »Njihov prijašnji rad bila je politika – sadašnja naša politika jest rad« donio je izvještaj o izložbi u kojemu se, pored ostaloga, kaže:

»U okviru jesenjeg velesajma Zagrebačkog Zbora, koji je otvoren prošle subote, priredila je Ustaška obrana danasve uspjelu izložbu pod naslovom: Godinu dana rada sabirnih logora Ustaške obrane, a pod geslom: Njihov prijašnji rad bila je politika, sadašnja naša politika jest rad.

Izložba je smještena u izvornoj baraci, koja služi kao nastamba zatočenicima u logorima.

Baraka je izvana ograđena žicom, a na svakom kraju postavljena je stražarnica u kojoj ustaše čuvaju stražu. Išlo se je, naime, za tim, da se dobije što vjernija slika i da sve bude onako kao i u sabirnim logorima...

Unutrašnjost same barake ispunjena je s brojnim snimkama, crtežima, modelima te najraznovrsnijim stvarima, koje se izrađuju u sabirnim logorima, a iz kojih se razabire obseg rada u samim logorima. Možemo mirne duše ustvrditi, da gotovo i nema niti jednog obrtnog područja, koje nije zastupano. Zatočenici pod nadzorom stručnjaka Ustaške obrane bili su dje-latni na brojnim područjima, izrađivali su najraznovrsnije predmete, jednom riječju radili su sve ne samo za potrebe sabirnih logora i Ustaške obrane već i mnoge predmete, koji će biti stavljeni u prodaju...

U sabirnim logorima postoje vlastite ekonomije, koje su najsvremenije uređene. Na izložbi u Zboru izloženi su pojedini proizvodi tih ekonomija, a osobito su upali u oči fino priređeni med, pekmez, kao i brojno voće i povrće...

Iztakli smo, da zatočenici izvode sve radove, koje je potrebno raditi, jednom riječi sve što treba učiniti, pa su tako među ostalim sagradili i veliki obrambeni nasip, jer je rijeka Sava baš kod Jasenovca prouzročila često veće poplave. Novi nasip je dugačak 1.403 metra, a gornja širina iznosi 6 m, tako da služi kao cesta. U ciglih devet tjedana prebačeno je 56.000 kub.met.

zemlje i osiguran odvod vode. Taj nasip je sagrađen upravo uzorno, tako da u cijelosti odgovara svrsi...»

U to vrijeme su ustaše snimali i film o životu u logorima, koji su interno prikazivali u Zagrebu.

Bez sumnje, krajnji apsurd i licemjereje. Ali perfidnost Pavelića, Artukovića, Kvaternika, Luburića i ostalih ustaških funkcionara nije imala granice pa zašto bismo se čudili što su bezočnim lažima pokušavali poreći činjenice. Ipak je to dokaz da je istina o logorima već u to vrijeme probila u javnost i da su oni bili prisiljeni organizirati svoju propagandu i pokušati dokazati da su vijesti o njihovim zlodjelima puke glasine i neistine koje šire neprijatelji hrvatske države.

I poslije su objavljivani u novinama članci o Jasenovcu. Ratni izvjestitelj Alojzije Lutz u »Hrvatskom vojniku«, naprimjer, svoj posjet Jasenovcu na početku 1945. godine opisuje kao čistu zimsku idilu.

»Jasenovac, početkom veljače

Vedro zimsko jutro obasjalo je malu seljačku sobicu s jednostavnim ali ukusnim namještajem. Svježi, odmorni i čili ustali smo. Prva misao bila nam je naš raspored, koji smo imali za taj dan: posjet jascenovačkom logoru.

Današnji dan provest ćemo u logoru. Nismo spomenuli: u Jasenovcu, jer za nas, koji se već nekoliko dana nalazimo u tome mjestu i njegovoj okolini, pojam Jasenovca više ne zvuči kao prije.

Neobičan je osjećaj posjetiti mjesto, u čijoj se neposrednoj blizini nalaze ljudi, koji su lišeni slobode.

Posljednji dan našeg putovanja po krajevima između Save i Une s ministrom unutarnjih poslova Duglavinikom drom Matom Frkovićem i njegovom pratnjom određen je za posjet logoru u Jasenovcu.

Rano u jutro čekali su nas pred stožerom Obranbenog Zdruga samovozi. Ušli smo u njih i krenuli prema logoru.

– Kilometar i pol od samog mjesta nalazi se logor. Brzo ćemo biti na cilju – tumačio nam je naš vodič.»

Zatim se opisuje dolazak pred željezna vrata logora lijevo od kojih je kula s izviđačkim tornjem. Dočekao ih je zapovjednik logora te najprije pozdravio ministra. Logor je u velikom prostoru okružavala »visoka crvena zidana ograda«. Prvi zatočenici koje su susreli istovarivali su balvane iz vagona.

Pošli su na »tvrđavu« odakle se vidi čitav logor i okolica. Zatim razgledavaju unutrašnjost logora.

»Do sada su se na cielom svijetu kažnjavali sami kažnjenici i osuđenici tamnicom, samicama i zatvorima. Međutim, mi smo se uvjerali da je ovdje način kažnjavanja nepoćudnih članova ljudskog društva izmijenjen, tako da ti isti članovi, koji su do nedavno bili opasni i štetni, sada su korisni cjelini i zajednici, u kojoj djeluju.«

Zatim obilaze tvornicu lanaca.

»U pokrajnjoj prostoriji zaokupio je našu pažnju stroj, koji je sam pravio gotove lance. Posao oko nadziranja stroja obavljao je dječak, od svojih 12 godina. Na glavi je imao ustašku kapu.

– Partizani su mu ubili roditelje i popalili selo! Mi smo ga primili k sebi i ovdje uči zanat. Vidjet ćete kod nas još mnogo ovakvih mališana, izbjeglica iz Bosne i Hercegovine.«

Posjetili su i druge radionice. Vidjeli su pilanu, ciglanu, bravariju, stolariju, građevni odjel, električnu centralu koja opskrbljuje logor strujom. U napisu se komentira:

»— Svoju slobodu izkupljuju zatočenici marljivim radom. O njima samima ovisi, kad će izaći na slobodu. Najmarljiviji nagrađuju se skraćanjem roka prisilnog rada.

— Za Božić je Poglavnikovom amnestijom pušteno na slobodu preko 500 zatočenika. Vi ćete sigurno pomisliti: svaki od njih bio bi najsvetniji, da bude što prije pušten na slobodu. To je doduše, istina, ali moram vas upozoriti na to, da smo do sada dobili cielu hrpu pisama od bivših zatočenika jasenovačkog logora, u kojima se zahvaljuju upravi logora, što ih je privela korisnom i čestitom radu. Međutim, ima i velik broj onih zatočenika, koji nakon kazne ne žele izaći iz logora, već ostaju i dalje u njemu kao slobodni ljudi. Rade kao državni majstori osam sati dnevno.«

Na kraju izvještaj završava:

»Kroz prozore vidjeli smo skupinu ljudi, koji su sa zavezljajima pod rukama stupali prema logoru, praćeni vojnicima. Jasenovački logor očekivao je svoje nove bolesnike, koje treba izliječiti, da bi se mogli povratiti u zdravu sredinu ljudske zajednice.«

Ustaška obrana dopuštala je ulazak u logor iznimno i u svojoj režiji. Dogodilo se da je u kolovozu 1944. godine Jasenovac posjetio predstavnik švicarskog Crvenog križa na što je Luburić najoštrije reagirao. O tome posjetu doznajemo iz izvještaja policijskog atašea Hansa Helma koji je podnio poslaniku Kascheu.

»Gore imenovani (predstavnik Crvenog križa, op.p.) razgledao je nedavno, zajedno s državnim sekretarom u ministarstvu unutrašnjih poslova dr. Sabolićem i s glavnim ravnateljem za javni red i sigurnost dr. Jurčićem koncentracioni logor Jasenovac da bi tamo proučavao uvjete zatočenika. Schmidl se u prvom redu vrlo živo zanimao za postupak sa Židovima. Za ostale zatočnike logora pokazivao je samo malo zanimanja.

Ustaški potpukovnik Luburić, koji je ranije bio komandant Jasenovca, saopćio je da mu je Schmidl posebno skrenuo pažnju da se sa Židovima treba postupati vrlo dobro i da bezuvjetno moraju ostati na životu. On je predložio da će švicarski Crveni križ uputiti lijekove, namirnice i odjeću Židovima koji se nalaze u logoru, ali mora dobiti garanciju da će ove pošiljke biti podijeljene samo Židovima. Schmidl smatra garancijom da se ovaj uvjet ostvari, da se svaki internirani Židov pismeno obrati nadležnoj službi švicarskog Crvenog križa i da tamo zatraži što mu je potrebno. Crveni križ će tada zatraženu robu dostaviti dotičnom Židovu. Kolektivna pošiljka robe ne dolazi u obzir, jer postoji opasnost da bi roba i namirnice mogle biti podijeljene ostalim zatočenicima. Luburić smatra da je Schmidl engleski agent. Iz tog razloga Luburić je onemogućio da Schmidl dođe u neposredan kontakt sa zatočenim Židovima. Prema raspoloživim izvještajima, Schmidl je bio vrlo zadovoljan s postupkom prema Židovima u logoru Jasenovac i o tome se i javno izjasnio.

Potpukovnik Luburić označio je kao bezobrazluk da je od strane nadležnih ministarstava uopće dozvoljen posjet jednog stranog državljanina jednom hrvatskom koncentracionom logoru, bez obzira na to da se radi o delegatu Crvenog križa.

Iz izvještaja se vidi kako je Luburić reagirao ako je netko pokušao da nešto više sazna o životu u logoru. Ujedno, to dokazuje da su vijesti o ustaškim logorima doprle i u svjetsku javnost. Zainteresirao se međunarodni Crveni križ i pokušao pomoći slanjem paketa, ali bez većeg rezultata.

Likvidacija logora i proboj zatočenika

Potkraj 1944. godine očito je bilo da Hitler ne može dobiti rat. Uza svu propagandu to je bilo jasno Paveliću i ustašama. Oni su se zajedno s Nijemcima sve više morali povlačiti. U njihovim vlastitim redovima dolazi do otvorenih sukoba, hapšenja i likvidacija. No Pavelić svejedno pokušava da zajedno s Nijemcima obrazuje front na području NDH. U svom očajanju on čak pregovara s Dražom Mihailovićem. Luburić u međuvremenu premješta zatočenike iz logora u logor. A kad su sasvim propali izgledi da će se uspostavom fronta moći oduprijeti i da zaista više nema nikakvog spasa, Luburić otpočinje definitivnu likvidaciju logora.

U toku kolovoza 1944. godine Pavelić je optužio svoje ministre Mladena Lorkovića i Antu Vokića za malodušje, pokušaje pregovaranja sa Zapadnim saveznicima i izdaju. Tom prilikom je zatražio od Kaschea da se povede postupak protiv opunomoćenog njemačkog generala u Zagrebu Glaisea von Horstenaua, koji je u svemu tome davao podršku i surađivao s njegovim »otpadnicima«. Pavelić je ovim pismom obavijestio Kaschea o svojoj akciji:

»Iz izvještaja ministra vanjskih poslova dr Lorkovića ja sam saznao da se on posljednjih tjedana intimno bavljao s generalom Glaiseom i tom prilikom se general Glaise krajnje negativno izjasnio o ratnom položaju i dapače zapitao ministra Lorkovića, kako će se Hrvatska u tom položaju orijentirati. Među ostalim general Glaise izričito je rekao ministru Lorkoviću da je rat izgubljen, da se u Francuskoj čitava jedna armija više ne može spasiti, da se zbog pomanjkanja ljudi više ne može ni nadomjestiti.

Zatim mu je rekao da smo od našeg poslanika dobili optimističan izvještaj, ustvrdio je dalje da on ipak ne vjeruje u pobjedu.

Ja Vam to, ekscelencijo, moram saopćiti, jer sam opazio da takve izjave nepovoljno djeluju na pojedine moje ministre i ja ću poduzeti odgovarajuće mjere protiv tih pojava.

Ja vas molim, ekscelencijo, da primite izraze mog poštovanja

Vaš

Ante Pavelić«

Na osnovi toga Kasche je poduzeo mjere protiv Glaisea von Horstenaua, koji je nakon izvjesnog vremena bio povučen iz NDH. Ante Vokić i Mladen Lorković bili su razriješeni svih svojih dužnosti, a zatim uhapšeni i zatvoreni u Lepoglavi. S njima su se nalazili još neki ustaški funkcionari umiješani u taj tzv. Vokić-Lorkovićev puč. Pred konačnu ratu oni su ubijeni.

Kasche je o čitavom slučaju načinio vrlo opširnu bilješku 1. rujna 1944. godine u kojoj je detaljno zabilježio kako su tekli ti događaji. U

njoj je opisao svoje razgovore s Pavelićem i Glaiseom von Horstenauom. U vezi s tim on je putovao u Njemačku da usmeno referira o »pobuni« i primi instrukcije.

U to vrijeme Pavelić po nalogu Nijemaca pokušava kolaborirati sa četnicima. Do direktnih kontakata dolazi na početku 1945. godine. Ožujka mjeseca 1945. godine Draža Mihailović šalje Paveliću svog izaslanika Svetu Đukića, generala bivše jugoslavenske vojske. Tom prilikom je Dražin izaslanik nudio suradnju četnika s Pavelićem. Pretresala se mogućnost prelaska četnika na teritorij NDH i spajanja sa snagama Nedića i Ljotića, koje su se s Nijemcima poslije protjerivanja iz Srbije, tamo povukle. Pavelić je pristao da se četnici grupiraju na južnom krilu njegovih snaga na prostoru južno od Kozare. Za daljnje ostvarenje tog sporazuma u ime NDH određen je Luburić. Pavelić je tada poslao Draži Mihailoviću hiljadu ampula injekcija protiv tifusa.

Taj kontakt s Dražom Mihailovićem odgovarao je Pavelićevoj ideji, da se sa svojim snagama povuče u Liku i da s osloncem na Velebit i Italiju vodi borbu i sačeka u zemlji sukob Zapadnih saveznika sa Sovjetima.

Trinaest dana prije oslobođenja Zagreba Draža Mihailović je poslao Paveliću i Stepincu bivšeg generala Ranka Brašića, koji im je predao njegov memorandum. U pismu koje je Draža poslao Stepincu, između ostalog, se kaže:

»Preplavivši Srbiju i druge pokrajine komunistički val od nekog vremena zapljuskuje i one pokrajine, koje nastanjuje hrvatski narod. On se sve više širi, i naročito posljednjih dana, preti da preplavi te krajeve, onako isto kako je to bio slučaj u minuloj godini sa srpskim krajevima. Prilikom prve audijencije kojom ste donosiocu ovog pisma učinili čast, imao je prilike da obavesti Vašu Preuzvišenost o svim nevoljama i patnjama što ih je komunistam prouzrokovao srpskom narodu u toku nekoliko meseci...

Bez obzira na sve one momente i okolnosti koji su nas ili koji bi nas mogli deliti, ja smatram za svoju dužnost da zamolim i Vašu Preuzvišenost, da uloži sav svoj uticaj i sve svoje napore u cilju aktiviranja svih nacionalnih snaga hrvatskog naroda u borbi protiv boljševizma...«

To sve najbolje govori u kakvoj situaciji se našao Pavelić u proljeće 1945. godine.

Istodobno Luburić i Ustaška obrana otpočinju potpunu likvidaciju svih logora.

Samo se neznatan broj zatočenika Logora III. Ciglane uspio izvući posljednjih dana. Ustaše su žurili da potpuno unište logor i zatru tragove svojih zlodjela. Predvečer 21. travnja najprije su otjerali na gubilište posljednju grupu žena. Preživjeli logoraši iz proboja u svojim sjećanjima iznose potresnu sliku odlaska žena. Kolona smrti je prolazila pokraj njih. Ali iako su znale kamo ih vode, hrabro su pozdravljale stisnutim pesnicama.

Posljednja grupa zatočenika pokušala se probiti, uvjerena da je bolje poginuti od metka nego pustiti da te zakolju nožem ili dotuku mačljem.

Navečer 21. travnja 1945. godine preostalo ih je točno 1073. Nalazili su se zbijeni u zgradi postolarske radionice u kojoj je, osim ogromne hale za rad, bila i jedna manja prostorija. U noći na 22. travnja nekoliko se logoraša objesilo.

U maloj prostoriji dogovaralo se desetak logoraša o probouju. Može-mo ih nazvati štabom juriša. U grupi su bili Ante Bakotić, Cedomil Huber, Dragutin Skrgatić, Pavao Kulaš, dr. Krstić, Jovo Živković i još neki. Predložena su dva plana za bijeg. Neki su predlagali da treba, pod nekim izgovorom, pozvati stražara koji stoji na uglu zgrade da dođe u prostoriju i tada ga ubiti. Nakon toga jedan od njih će obući njegovu uniformu i izaći van te ubiti drugog stražara. Za to vrijeme treba provaliti iz zgrade i bježati prema izlazu iz logora. Drugi prijedlog sastojao se u tome da ne treba uopće pokušavati uvući stražara u zgradu, jer to može a ne mora uspjjeti, nego na svaki od tri izlaza iz zgrade postaviti desetinu najodlučnijih ljudi koji će naoružani postolarskim noževima, čekićima i letvama istodobno provaliti na sva vrata, dotući stražare i bježati prema izlazu iz logora.

Taj je plan prihvaćen. Još je dogovoreno tko će biti rukovodilac desetina i koja će desetina napasti na koja vrata. Juriš će uslijediti na povik Ante Bakotića: »N a p r i j e d d r u g o v i!«.

To je bilo ujutro, 22. travnja 1945. točno u 10,30 sati. Na Bakotićev uzvik desetine su navalile na vrata i opći juriš je započeo. Cedomil Huber ovako opisuje ono što se tada odigravalo:

»Na dani znak izjurili smo kroz vrata. Skrgatić i još jedan, mislim da je to bio Kulaš, oborili su ustašu i s njime se gušali. Poletio sam prema drugom, ali tu je već Sava Luketić (ili Vlaktetić iz Dalja) imao pušku i njome pucao prema bunkeru pored ceste. Pozvao sam ostatak svoje desetine da obidemo oko ženskog logora da nas od tamo netko ne iznenadi, ali tamo nikoga nije bilo.

Kada sam izbio pred ženski logor i potrčao prema kapiji, vidio sam da već ogromna masa zatočenika juriša prema kapiji. Bili su tijesno zbijeni jedan uz drugog kao da su se htjeli jedan na drugog osloniti. Vikali su: 'Naprijed drugovi!'. Bio je to sada bojni poklič zatočenika koji su jurili prema slobodi. Ustaše su bili potpuno iznenađeni, tako da su vatru otvorili tek kada smo pretrčali već gotovo polovicu puta prema kapiji. Ostavili su minobacač, koji nije imao mina, ostavili su i teški mitraljez s neistrošenim redenikom metaka. Sklonili su se u bunkere njihove izvidnice i odavde nas obasipali vatrom.

Razumije se da je mnogo zatočenika padalo. Ali, jurili smo i preko njih, samo naprijed, da što prije stignemo do kapije.

I tada se dogodilo ono što nismo mogli očekivati. Najednom se među zatočenicima javiše glasovi: 'Nemojte bježati, jer će nas sve pobiti! Natrag!' Dakle, i u ovom trenutku još je postojalo vjerovanje kod nekih zatočenika da neće svi biti pobijeni. Nevjerojatno, ali istinito.

Još glasnije se zaorio poklič: 'Naprijed, drugovi!' Još smo brže potrčali.

Milan Ristić, zarobljeni partizan, zatočenik, dočepao se mitraljeza i otvorio vatru na bunker na cesti i ušutkao ga. Aca Grabovac je bacio bacač u Savu. A kada je ispraznio redenik i Ristić je to učinio s mitraljezom. S izvidnice su ustaše bacali na nas ručne bombe. Vjerojatno su se i oni uplašili

pa su bombe bacali suviše rano, tako da su šišteći padale na zemlju, vrtjele se tamo. Zatočenici su ih uglavnom nogama gurali u Savu. I ja sam to s jednom učinio...

Napokon sam i ja izašao iz logora. Primijetio sam da ustaše gađaju po vodi, ali da ne mogu tući samu obalu. Brzo sam se spustio i pošao obalom, tako da sam cijelom visinom bio zaklonjen od mogućih metaka. Bio je to mrtvi ugao. Stalno sam pogledavao gore. Vidio sam zatočenike koji trče cestom i vidio kako ih meci obaraju. Vidio sam u Savi kako tonu oni koji su je pokušali preplivati. Nastavio sam tim putem.

Još dok sam se nalazio u logoru, dok sam trčao prema kapiji, osjetio sam da me pogodio metak. Osjetio sam udarac u prsa. Nisam imao hrabrosti pogledati jesam li i kako ranjen. Samo sam duboko uzdahnuo da osjetim mogu li disati. Kada me ništa u tome nije sprečavalo, nastavio sam trčati pojačanom snagom.

Međutim, zatočenici su bili iscrpljeni dugim boravkom u logoru. Nisu imali snage da dugo trče. I čim su izašli iz logora, morali su krenuti običnim korakom jer trčati više nisu mogli. Sjećam se da sam vidio Antu Bakotića kako ide po cesti, korakom, a pluća mu se nadimaju kao kovački mihaj. Pozvao sam ga da siđe k meni i da ide ovim mrtvim uglom. On je samo odmahnuo rukom i nije pošao dalje. Tako ga je pogodio metak i on se srušio u Savu...

Prešao sam na livadu koja nas je dijelila od šume. Na livadi se nalazilo neko drvo i poneki grm. To je pružalo dobar zaklon od oka, jer je već bilo i ponešto mladog lišća. Ni ja više nisam mogao trčati. Hodao sam korakom i polako napredovao. Cilj mi je bila šuma koja se crnila preda mnom. Dosta je zatočenika išlo tim putem.

I sada su ustaše načinili nešto što je s njihove strane neshvatljivo. Oni su poslali na nas ustašku satniju. Bili su to mladići, gotovo još djeca. Pošli su nas hvatati žive. Kao da će ijedan sada pristati da bude živ uhvaćen. Bila je to borba na život i smrt, ali samo za nas zatočenike. Mi smo mogli, ili ostati živi i slobodni ljudi, ili poginuti. Treće mogućnosti više nije bilo.

Zbog toga su ustaše morali prekinuti vatru iz izvidnica, jer bi potukli svoje...

Napokon sam se našao u šumi. Pošao sam u nju, samo što dalje od logora. Tek tu, u relativnoj sigurnosti, pogledao sam svoja prsa. Odijelo, pa čak i košulja bili su poderani, metak ih je zakvačio. Ali prsa su ostala neozlijeđena. Imao sam, dakle, mnogo sreće. Nastavio sam ići sve dublje u šumu. Tu sam sreo i Jovu Živkovića. Dogovorili smo se da se razidemo, da svaki krene na drugu stranu kako bi barem jedan sigurno preživio. I tako sam ostao sam u šumi. Pucnjava je postajala sve slabija, pucanje se sve rjeđe čulo. Na kraju je zavladao mir, a ja sam bio slobodan, sam, u šumi i nisam bio povrijeđen. Tada mi je to bilo dovoljno. Tada nisam ni pomišljao na to da smo danas, mi zatočenici, likvidirali logor, da smo ustašama pomrsili račune. To mi je na pamet palo tek nekoliko dana kasnije, kada sam već bio u jedinici. Tada sam osjetio veliko olakšanje što više nisam zatočenik, što sam slobodan i neozlijeđen. Sve ostalo je bila budućnost. A ona je morala biti svijetla poslije svega što sam proživio...

Posljednju likvidaciju u logoru izbjeglo je sedamdesetak zatočenika koji su se spasili u jurišu smrti. U proboju nisu sudjelovali svi logoraši. Cedomil Huber daje ovu bilancu:

»Kroz izlazna vrata logora, u toj neravnopravnoj borbi, protrčalo je stotinjak logoraša, a ostalo u životu svega oko 80. Na tom putu i oko logora, kao i u rijeci Savi, našlo je smrt oko 520 zatočenika. Onih oko 470 koji su ostali u logorskom krugu ustaše su pobili, izuzev jednog, koji se sakrio u bunar i tu dočekaio pripadnike Jugoslavenske armije« («Poruke«, broj 1/21/, Jasenovac, 15.travnja 1986).

Logor je ostao pušt. Zgarište, dim i leševi. Zločinci su bježali. Napuštali zemlju. Sobom su pokupili i devet logoraša. Napravili su sanitetsku ekipu od liječnika i bolničarki. Među njima je bila Đordana Friedländer-Mandić, koja je radila u ustaškoj bolnici u Jasenovcu. U željezničkom transportu su se sabirali ustaše iz Jasenovca, Gradiške i Lepoglave. Dopri su do Maribora. Transport je zarobljen i svi odvedeni u sabirni logor. S njima i logoraši. Đordana pokušava objasniti tko su oni i da nemaju veze s ustašama. Ali partizani ne vjeruju. Misle da je to jedna od smicalica kojima su se ustaše služili kako bi izbjegli zarobljavanje i kazne. Đordana je odlučna i noću bježi iz logora. Stiže u Maribor i u komandu grada. Nasreću, jer tko zna kako bi se sve ovo razjasnilo, u komandi nailazi na partizanskog oficira, poznanika iz Beograda gdje je prije rata neko vrijeme živjela. On je odmah prepoznaje. Tako se to putovanje konačno za njih devet logoraša sretno završilo, a moglo je biti i tragično.

Uhvaćeni ustaše iz transporta odgovarali su za zločine koji su ostavili u jasenovačkim logorima. I ne samo u njima.

Jasenovac je oslobođen 2. svibnja 1945. godine. Jedinice 45. divizije Jugoslavenske armije ulaze u logor. Evo, izvještaja o neposrednim događajima.

»Borbe vođene u ovom periodu predstavljaju produžetak operacija vođenih na sektoru Gračanice, na planini Ozrenu i pri forsiranju Bosne i oslobođenju Doboja.

U svim tim ranijim borbama koje su bile teške i krvave, neprijatelju su naneti veliki gubici. Samo forsiranje Bosne izvršeno je sa svim jedinicama vrlo brzo i nastavljeno je gonjenje razbijenog i demoralisanog neprijatelja. Naše jedinice gonile su neprijatelja u stopu i nisu mu dozvolile da se sredi, prikupi i organizuje jači otpor. Neprijatelj je doduše ostavljao jače zaštitnice kako bi imao vremena da što više odmakne i izgubi dodir sa našim jedinicama. To mu nije polazilo za rukom. Pod snažnim naletom naših jedinica te su se bande nakon borbe bezglavo povlačile. Najveći otpor neprijatelj je pružio u Bosanskoj Gradiški, a potom u Bosanskoj i Hrvatskoj Dubici, gdje su se vodile teške borbe nekoliko dana. Samu rijeku Vrbas neprijatelj nije mogao iskoristiti kao prirodnu prepreku zbog neprestanog gonjenja od strane naših jedinica...

U drugom delu, tj. u vremenu od 25. aprila do 2. maja vodile su se teške i krvave borbe za Bos. i Hrv. Dubicu i izvršeno forsiranje r. Une. Pre nego što je izvršeno forsiranje Une vodile su se teške borbe u Bos. Dubici. Neprijatelj je u ovom mestu imao preko 50 betonskih i zidanih bunkera, a koristio je za obranu i zgrade. Pored toga imao je i prepreke od žica sa minskim poljima. Na taj način neprijatelj nije branio samo levu već i desnu obalu Une. Prema tome odbrana na sektoru Bos. i Hrv. Dubice može se smatrati kao posredna odbrana. Na položajima oko Bos. i Hrv. Dubice ne-

prijatelj je skoncentrisao oko 4000–5000 vojnika sa većim brojem artiljerijskih oruđa, minobacača, mitraljeza i drugog automatskog oružja. Pored toga imao je dva do tri tenka, nešto motorizacije i jedan blindirani voz koji je dejstvovao jakom vatrom sa pruge od mosta preko Save kod Jasenovca pa sve do s. Zirovljak. Neprijatelj je mogao doći do izražaja svojom jakom artiljeriskom i minobacačkom vatrom i zbog toga što su njegovi položaji na levoj obali reke kod Hrv. Dubice bili dominirajući u odnosu na položaje naših jedinica. Tome treba dodati i prilično otkriven teren kod Bos. Dubice. Iako je neprijatelj uporno branio Bos. Dubicu utvrdivši je mnogobrojnim bunkerima, glavna njegova odbrana bila je na levoj obali, gde se nalazila i glavnina njegove snage...

29. aprila neprijatelj je pokušao na sektoru 23. brigade sa većim snagama i sa 2 tenka da se približi obali u cilju napada na položaje ove brigade. Jakom artiljeriskom, minobacačkom i mitraljeskom vatrom neprijateljski napad je odbijen i tom prilikom naneti su mu osetni gubici u ljudstvu. U toku noći na sektoru ove brigade jedinice su se spustile do same obale i tukle neprijateljske položaje.

Na sektoru 24. brigade 29. aprila u 23 časa neprijatelj je otvorio vatru na položaje 3. bataljona i odmah potom pokušao da forsira r. Unu na tom delu. Međutim, dočekan je jakom vatrom tako da se morao povući. Tom prilikom potopljen je jedan gumeni čamac sa neprijateljskim vojnicima i jedan teško oštećen. U toku noći između 30. aprila i 1. maja 1. četa 3. bataljona 24. brigade prešla je r. Savu istočno od Jasenovca. Zatim je otpočela da čisti teren od malih ustaških grupica i tako ušla u Jasenovac koji je neprijatelj napustio pošto ga je zapalio. Borci su uspeli na mnogim mestima da lokalizuju vatru i da zaplene dosta materijala. Ova četa je po uspostavljanju veze sa jedinicama I Armije prešla r. Savu između Jasenovca i Drenoboka noću 1/2. maja i ušla u sastav svoje jedinice.

Zbog osetnih gubitaka u svim iznetim borbama i pritiska jedinica I Armije desno od nas i jedinica 28. divizije levo od nas, neprijatelj je morao napustiti Hrv. Dubicu i povlačiti se dalje...»

Izveštaji komisija

Odmah poslije oslobođenja zemlje organizirana su tri komisijska pregleda u Jasenovcu. Prvi uviđaj je obavila Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Nove Gradiške 11. svibnja 1945. godine. Drugi uviđaj izvela je posebna Anketna komisija, koju je Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Narodne Republike Hrvatske (ZKRZ) uputila u Jasenovac 18. svibnja iste godine sa zadatkom da ispita tragove zločina. Treći je uviđaj provela Zemaljska komisija (ZKRZ) uz sudjelovanje sudbeno-liječničkih vještaka i dva fotografska stručnjaka.

U službenom zapisniku Anketne komisije između ostalog stoji slijedeće:

»Anketna komisija nakon izvršenog uviđaja samog logora, liječničkog nalaza i mišljenja sudskog vještaka, te preslušanja očevidaca ustanovljuje:

da zločini počinjeni u po zlu čuvenom logoru u Jasenovcu, jednom od najzloglasnijih mučilišta i klanja zatočenika ne samo u našoj zemlji, nego u opće u Evropi, po svojoj okrutnosti, po načinu i perverzности izvršenja, po

broju i opsegu nadilaze sve, što je najbujnija fantazija mogla zamisliti. Okrutnost pokazuje karakteristike najdivljeg sadističkog izživljavanja, pa doista samo psihopatološki elementi mogu da objasne sve ono morenje gladu i žeđu zatočenika u posebnim ćelijama krletkama, zabijanje čavala pod nokte, rezanje živog mesa, a zatim soljenje rana, upotrebljavanje vagine žive žene kao pepeljare za cigaretnu otpatke (slučaj Marice Lončarević iz Plesna kotar Novska kojoj su ustaški zlikovci Luburić, Matković, Ljubo Miloš, Stojčić i Kordić bacali pepeo) i čikove u spolno udo privezavši je i raskrečivši je prethodno na stolu), spaljivanje živih ljudi u pećima za pečenje cigle, odrezivanje spolnih uda, bacanje djece u zrak i dočekivanje na bajunete, lomljenje kostiju, vješanje, davljenje u Savi i t.d.

Komisija je ustanovila da su žrtve logora bili pripadnici svih naših naroda i iz svih krajeva Jugoslavije (Srbi, Zidovi, Hrvati, Crnogorci, Makedonci i drugi). Ljudi su dovedeni u logor samo radi toga ili za to, što su se po vjeri ili »rasi« razlikovali od svojih tlačitelja ili pak zato, što bi na njih pala i najmanja sumnja, da se ne slažu s ustaškom strahovladom.«

U lipnju 1964. godine specijalne ekipe antropologa i specijalista za sudsku medicinu istraživale su jasenovačke grobnice na području Doline Gradine, a u rujnu na terenu Logora III. Cigлана. Ispitivanja su organizirali republički odbori Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata SR Bosne i Hercegovine i SR Hrvatske. Službeni izvještaji nalaze se u republičkim odborima SUBNOR-a SR BiH i SRH. U njima se navodi, da su antropolozi Vida Brodar, stručni suradnik Instituta za biologiju Univerziteta u Ljubljani, Anton Pogačnik, asistent Antropološkog odsjeka Biotehničkog fakulteta u Ljubljani i dr. Srboljub Živanović, asistent Zavoda za anatomiju Medicinskog fakulteta u Novom Sadu vršili ispitivanja grobnica u Gradini 22-27. lipnja 1964. godine. Istodobno su izvršeni pregledi i ekspertize ekshumiranih kostura. To su učinili specijalisti za sudsku medicinu dr. Halil Prohić i prof. dr. Miodrag Bučić. Ispitivanjima su prethodila bušenja koja su trajala od 9-17. lipnja 1964. godine kojima je rukovodio dr. Alojz Sercelj. Na području Logora III. Cigлана radila je ista ekipa antropologa kao i u Gradini tri mjeseca ranije.

U Gradini je bilo probušeno 130 bušotina na 100 grobnica. Budući da nije bio poznat položaj ostalih grobnica, odustalo se od daljnjeg bušenja dok se ne utvrde lokacije i eventualnih ostalih grobnica. Međutim, učinjene bušotine dale su dovoljan uvid u sadržaj, dubinu i tip grobnica. Bušotine su izvršene na kompleksu grobnica »Calinka«, na zemljištima Mirka i Steve Vukića, »Bjeljevina« na zemljištima Ante Bogića i Milana Pjevića i »Kujnovača« na zemljištu Rokića. Kod bušenja se ustanovilo da postoje tri tipa grobnica:

- a) one do kojih su bili dovedeni živi ljudi i tu ubijani;
- b) grobnice u koje su bili dovezeni leševi;
- c) grobnice sa kuhanim i paljenim kostima.

Na osnovu tih nalaza izvršena su otkopavanja izvjesnog broja sondi koje su mogle da pruže karakterističnu sliku i uvid o sadržaju masovnih grobnica kao i da dadu osnovne podatke o broju žrtava na određenu kubaturu, njihovu spolu i starosti te da se utvrde znakovi koji bi

govorili o prirodi povreda koje su uzrokovale smrt. Na taj način otkopano je nekoliko grobnica koje su ispitane. U njima su se nalazili kosturi u vrlo različitim položajima, nabacani bez nekog reda. Oni su najčešće bili međusobno isprepleteni. Jedni su bili postavljeni s licem okrenutim naniže, drugi su bili u bočnom položaju, neki zgrčeni, a drugi opet u opruženom položaju. Među njima je bilo ženskih, muških i dječjih kostura najrazličitije dobi starosti. Oni su se pojavljivali pri otkopavanju u različitim dubinama počevši već od pola metra pa najčešće od 1,50 do 2 metra. Uz kosture su se nalazili mnogi predmeti kao češljevi, sitni novac, ostaci odjeće, porcije za hranu, opanci, dječje cipele, kašike i tome slično. Na najvećem broju kostura otkriveni su tragovi raznih povreda. Samo u jednoj grobnoj jami koja je označena pod brojem 112 B a nalazi se u kompleksu »Calinka« uz nasip iskopano je 197 kostura. Ona je veličine 6 × 2,5 m. Prvi ostaci kostura nađeni su na dubini od 1,05 m, a onda na dubini od 1,40 do 1,80 m nalazi se sloj kostiju debljine oko 40 cm. Svi skeleti nađeni su, dakle, na površini od 15 m² sonde. Pošto je sloj od kostiju iznosio oko 40 cm u prosjeku to znači da je bilo ukupno 22 kostura na 1 m³. Prema spolu i starosti nađeno je slijedeće stanje:

	Ukupno	od toga:		
		muških	ženskih	neodređeno
djece do 14 god.	51			51
od 14 do 20 god.	7	1	6	
od 20 do 25 god.	33	1	32	
od 25 do 35 god.	56	5	51	
od 35 do 50 god.	28	3	25	
iznad 50 godina	6		6	
neodređena starost	6	3	3	

Prema nađenim predmetima u ovoj jami zaključuje se da su žrtve direktno dovedene do nje i tu ubijene. One nisu prošle kroz logor. Dok, naprimjer, u nekim grobnicama pored kostura nije nađen nikakav ostatak tekstila što navodi na zaključak da su žrtve dovođene iz logora i pogubljene bez gornje odjeće. Najčešće su to muški kosturi uz koje nema drugih predmeta.

Pregledane sonde i otkopane grobnice ne mogu dati uvid u cjelokupno stanje stvari jer je poznato da postoji oko 200 grobnica na području logora Jasenovac, od kojih su neke udaljene jedna od druge i nekoliko kilometara. U svakom slučaju to zahtijeva mnogo više vremena da bi se ispitala sve grobnice. Šteta je i to što se tom radu nije pristupilo ranije. Što vrijeme odmiče sve je teže. Pogotovo što se tiče utvrđivanja grobnica jer se često događalo i ovom prilikom da je trebalo pogađati točna mjesta gdje su se one nalazile. Ali bez obzira na sve to rezultati u Gradini potvrdili su da postoji vrlo velik broj takovih masovnih grobnica. Isto tako oni su naučno dokazali kako su žrtve stradale. Tako je utvrđeno da je broj leševa u grobnica-

ma bio mnogo veći ali ih se većina potpuno raspala. To potvrđuje činjenica da su zaostale samo pojedine kosti od kostura. Osobito je karakteristična jedna pojava da nedostaju krupnije kosti kao butnjače i goljenice, a da su nađene pojedine kosti lubanje. Ona se može tumačiti dvojako: da su ostale kosti istrunule i raspale se prije nego kosti lubanje ili da su odsijecane glave od onih čija su tijela bacana u Savu a glave sahranjene u grobnicu. Zna se da su Savom plivali leševi bez glave. Ova pretpostavka je vjerojatnija kad se zna da se krupnije kosti sporije raspadaju od kostiju lubanje.

Kod najvećeg broja kostura nađene su povrede na lubanji. Veličina rupa je različita. Prelomi su uglavnom bili lokalizirani u donjem potiljnom predjelu, desnom i lijevom potiljno-tjemenom, desnom i lijevom sljepoočno-tjemenom i desnom i lijevom sljepoočnom predjelu dok je daleko najmanji broj nađen u čeonom predjelu. Povrede su nastale tupim, jako zamahnutim oruđem kao što je malj, čekić, kundak i slično. U nekim grobnicama oko kostiju ruku nađeni su dijelovi omotane žice.

Na samom području Logora III. izvršena su probna ispitivanja na 24 mjesta. Iz 15 sondi izvađena su 193 kostura među kojima ih je bilo najviše između 30 i 40 godina starosti. Međutim, to je premalo da bi se mogao i približno utvrditi broj pogubljenih žrtava, jer istražena površina sondi nije dovoljna u odnosu na veliki broj i opseg masovnih grobnica. Naknadna i opsežnija ispitivanja mogla bi dati potpuniju sliku, budući da ovo istraživanje predstavlja samo početak radova, govori se u izvještaju.

Kosturi su nađeni i u drugim jamama. Na jednom mjestu 48, na drugome 26, pa još 8.

Bušenja su izvedena i u lipnju 1965.

Idućih godina otkopane su i istražene još neke grobnice. U kolovozu 1981. godine Sava je odronila zemlju na desnoj obali, kilometar nizvodno od spomenika Cvijeta. Otkrile su se kosti i razni predmeti. U kolovozu 1986. godine stručnjaci Spomen-područja Jasenovac istražili su još jednu grobnicu. O nalazima u njoj govorio je na skupu »Okrugli stol Jasenovac 1986« dr. Dušan Zečević. Znanstvenim ispitivanjima utvrđeno je da su u grobnici bile najmanje 152 osobe, od toga 37 muškaraca, 51 žena 11 djece, dok se za 53 nije mogao utvrditi spol ni životna dob. Prikazani snimci pokazali su lubanje oštećene i razbijene udarcima tvrdim predmetima.

Steta je što u proteklih četrdeset godina takva istraživanja grobnica nisu bila stalna i planirana. U tom, ne tako kratkom periodu, mogao se istražiti cijeli teren. Podaci bi bili dragocjeni i otklonili bi mnoge polemike i konfrontacije.

Poslije drugog svjetskog rata istraživanja su obavljena i aerosnimanjem. Prve aerosnimke napravljene su 1957. godine, druge 1976. godine i treće, najnovije 1983. godine. Najpotpunija i najsuvremenija su bila istraživanja 1983. godine. Njihove rezultate stručno je obrazlagao dipl. inž. geologije dr. Marinko Oluić na skupu »Okrugli stol« 21. trav-

nja 1984. u Jasenovcu. Tada se osvrnuo i na rezultate prethodnih ispitivanja, jer su se oni uspoređivali i koristili pri obradi snimljenih materijala iz 1983. godine.

Na temelju ugovora od 21. svibnja 1982. godine između Spomen-područja Jasenovac i INA-Projekta (ranije »Industro-projekt«) obavljeno je fotogrametrijsko snimanje područja logora Jasenovac. To snimanje u kolor-tehnici izveo je beogradski Vojnogeografski institut u travnju 1983. godine. Ukupno je snimljeno 206 četvornih kilometara površina interesantnih za istraživanje grobnica iz drugog svjetskog rata. Željeli su se dobiti aerofotogrametrijski snimci na kojima će se provesti analiza i pokušati registrirati grobnice. Prilikom te analize konzultirani su i fotogrami iz 1957. godine i infracrveni crno-bijeli aerosnimci iz 1976. godine.

Najnoviji snimci iz 1983. godine trebali su poslužiti: prvo, za analizu radi eventualnog identificiranja i registriranja novih grobnica, drugo, za izradu fotomozaika cjelokupnog područja i treće, kao trajna slika stanja terena u vrijeme snimanja.

Snimanje je, kao što je rečeno, izvedeno u travnju 1983. godine. Uvjeti nisu bili najprikkladniji. Usljed proljetnih kiša tlo je bilo zasićeno vlagom, a dešifriranje fotograma otežala je zazelenjela vegetacija i razlistala šuma. Zatim su analizirani svi dobiveni materijali, pregledani i oni otprilike, a obavljene su i provjere na terenu. Za određene dijelove terena, odnosno za predjele s utvrđenim grobnicama izrađene su fotoskice u boji, mjerila 1:4500, dimenzija 50 puta 50 centimetara na kojima se mnogo bolje zapažaju detalji nego na aerosnimcima. Od aerosnimaka u boji napravljen je fotomozaik područja duž Save od sela Puska na zapadu do Stare Gradiške na istoku. Dužina je terena oko 37 km i prosječna širina 5,5 km.

Iznoseći rezultate cijelog posla dr. Marinko Oluić je na kraju kazao:

»Stereoskopska analiza crno-bijelih aerosnimaka načinjenih 1957. godine, unatoč tome što su kvalitetom lošiji od novih snimaka u boji, uputila je na određene lokalitete koji bi mogli predstavljati grobnice. Na snimcima je zapaženo da je tlo na takvim lokalitetima, u otkrivenim predjelima, rahlo i narovušeno u odnosu na okolinu. U terenima prekrivenim šumom, na takvim mjestima šuma je rjeđa i nižeg je rasta, što ukazuje na pretpostavku da je na tim mjestima šuma bila posječena, te da je drveće ponovno izniklo, ali se još nije uspjela razviti vegetacija kakva je na okolnom terenu (razdoblje od desetak godina 1945-1957). Takva mjesta dužno je provjeriti in situ i potvrditi ili negirati pretpostavku.

Pregledani su i infracrveni crno-bijeli aerosnimci iz 1976. godine (mali format, 14 puta 14 cm i prilično slabe kvalitete). Analizom tih snimaka nisu utvrđeni podaci koji bi ukazivali na postojanje grobnica (grobnice ranije označene na snimcima nisu provjeravane ovom prilikom). Analiza i interpretacija tih snimaka načinjena je u Geodetskom zavodu SR Slovenije 1976. godine i na snimcima je izdvojen veći broj lokaliteta za koje se misli da odgovaraju grobnicama. Po našoj ocjeni, takva izdvajanja na temelju analiza korištenih snimaka, u više slučajeva, presmjela su.

Najprikladniji fotogrametrijski materijal za identifikaciju grobnica jesu fotoskice. Analiza na njima vršena je pomoću povećala (lupe). Na otkrivenim terenima mogli su se koristiti kriteriji 'tlo' i 'vegetacija'. Na temelju tih kriterija izdvojena su određena mjesta koja su morfološki nešto niža – ulegnuta i relativno pravilnih obrisa. Vegetacija je na njima obično bujnija i na fotoskici tamnije tonirana (terenskom provjerom je utvrđeno da na takvim mjestima često raste kopriava). U prikrivenim predjelima šuma posve 'maskira' takve lokacije i gotovo ih je nemoguće na fotoskicama prepoznati.

Karakteristični oblici (koji bi mogli odgovarati grobnicama) dešifrirani na aerosnimcima preneseni su na fotoskice, pa su tako na fotoskicama označena sva mjesta registrirana kao moguće grobnice.

Nekoliko takvih mjesta provjereno je na terenu (uz pomoć radnika Spomen-područja).

Dana 6. travnja 1984. godine provjera je izvršena na sedam lokacija označenih na fotoskicama. Provjeravane lokacije nalaze se u predjelu bivšeg logora i u njegovoj neposrednoj blizini. Provjera je vršena željeznom šipkom dužine 150 cm, a nakon toga vršeno je otkapanje. Kopane su jame približnih dimenzija 40 puta 40cm i do sto centimetara dubine.

Rezultat provjere bio je slijedeći:

na četiri lokacije pronađene su ljudske kosti i lubanje, te razni predmeti, kao što su: žlice, četkice za zube, novčanik, katanac, ženske ogrlice (rasute), ženske cipele i razni drugi predmeti. Sve je to nađeno na dubini od 80 do 100 cm. Na jednoj od tih lokacija ustanovljeni su ostaci kreča.

Na lokaciji koja se nalazi u neposrednoj blizini označenog groblja u bivšem koncentracionom logoru pronađene su goveđe kosti. Prema usmenom saopćenju R. Trivunčića, u vrijeme egzistiranja logora tu se nalazila kuhinja i mesnica pa su u tu jamu bacane kosti životinja.

Na dvije lokacije, izvan bivšeg logora, terenskom provjerom nisu ustanovljeni ostaci koji bi ukazivali na postojanje grobnica.«

Na kraju je dr. Marinko Oluić rezimirao sve radove i pri tom izveo ovaj zaključak:

»Godine 1983. izvršeno je fotogrametrijsko snimanje šireg Spomen-područja Jasenovac. Aerosnimanje je izvedeno u kolor-tehnici.

Izrađeni su aerosnimci mjerila 1:9000 i fotoskice 1:4500. Iz aerosnimaka je izrađen i fotomozaik u istom mjerilu, koji predstavlja slikovni prikaz cjelovitog terena.

Na aerosnimcima i fotoskicama izvršena je fotoanaliza u cilju registriranja grobnica iz drugog svjetskog rata. Pri tom su korišteni i crno-bijeli aerosnimci, načinjeni 1957. godine, a konzultirani su i infracrveni crno-bijeli snimci iz 1976. godine.

Analizom navedenih snimaka ograničena su određena polja koja bi mogla predstavljati lokacije grobnih jama.

Izvršena je djelomična terenska provjera nekoliko registriranih lokacija i na nekim od njih utvrđeni su ostaci ljudskih kostiju i drugi predmeti iz lične upotrebe pokopanih.

Daljnjim radovima potrebno je terenski provjeriti i druge registrirane lokalitete.

Fotogrametrijski materijal predan je Spomen-području na daljnje korištenje i arhiviranje.«

Sigurno je da takvih grobnica ima mnogo. Sjetimo se samo nekih najbrojnijih likvidacija. Možemo ih razvrstati u tri etape.

Prva, jesen-zima 1941/42. godine. Krapje, Bročice, Ciglana. Transporti iz Gospića, Paga, Krušćice, Koprivnice i Jastrebarskog. Veće grupe iz raznih krajeva. Nasipi, odabiranje, bolesti i iscrpljenosti, katolički Božić, Nova godina, Sava, Donja Gradina.

Druga, proljeće-ljeto 1942. godine. Po ubijanju najmasovniji period. Ofanziva na Kozaru. Raseljavanje Potkozarja. Šezdeset do sedamdeset tisuća stanovnika je otjerano iz svoga kraja. Dio njih završio je u jasenovačkim grobnicama. U njima su također završili Romi, pa kompletan logor iz Đakova: Židovke s djecom. III C. Čišćenje pojasa oko logora: Jasenovac, Uštica, Mlaka, Jablanac, Crkveni Bok i druga mjesta. Transporti iz Srijema i Slavonije, iz Bosne, i ostalih krajeva, iz gradova. Ekipa Arhiva Hrvatske poimenično je iz Zagreba i njegova užeg područja utvrdila 3264 žrtve koje su stradale samo u Jasenovcu, osim ostalih logora. Slično su do danas utvrdili podatke o svojim žrtvama mnogi gradovi, naselja, općine, regije i šira područja. U mnogim iscrpno i dokumentirano napisanim monografijama nalazimo gotovo sasvim provjerene i točne podatke o sudjelovanju u ratu i ljudskim gubicima (v. poglavlje »Bilanca smrti«).

Treća, jesen 1944. do proljeća 1945. godine. Raseljavanje Stare Gradiške. Transporti iz Lepoglave. Likvidacija Ciglane i Kožare. Proboji logoraša.

Jasenovačke žrtve zakopane su uglavnom u masovnim grobnicama. Spominje ih se dvjesto. Dosadašnja istraživanja pružila su određene podatke i omogućila izvjesne spoznaje i zaključke. Otkopane grobnice pokazuju i koliko su prosječno bile velike, a posebno do koje se dubine moglo kopati, s obzirom na to da su se nalazile na podvodnom terenu. Dosad istražene grobnice daju nam i podatke koliko je u svakoj od njih bilo leševa.

Podaci komisija stručnjaka nigdje ne spominju brojke o ukupnim žrtvama. To su, međutim, svojevolumeno učinili pojedini autori, koji su proizvoljno na osnovi nalaza u pojedinoj grobnici izvodili nedopustive matematičke operacije množenja. Jer u Donjoj Gradini ni u jednoj ispitanoj grobnici nisu nađeni ostaci više od 200 do 300 žrtava. Istodobno pojedinci iznose da je bilo 200 do 300 grobnica. Kad bi i taj broj bio točan – a on je također proizvoljno procijenjen, jer se samo pretpostavlja da bi ih toliko moglo biti – onda bi jednostavnim množenjem cifre od 300 žrtava sa 300 grobnica, taj broj mogao iznositi najviše 90.000. Kao što vidimo, ovdje sam uzeo broj žrtava u jednoj grobnici veći nego ih je utvrđeno u ispitanim grobnicama. Prema tome, nameće se sasvim jednostavan zaključak: ako su ti autori naveli da je u Donjoj Gradini ukupno bilo 360.000 žrtava, a po nekima i do 500.000, onda je moralo biti najmanje 1–2 tisuće grobnica pod pretpostavkom

da je u svakoj bilo do 300 žrtava, ili obratno, 200 – 300 grobnica, ali u svakoj prosječno ne manje od 1 do 2 tisuće žrtava.*

Na osnovi podataka da je u samo jednoj grobnici na 15 m² pronađeno 197 kostura ili da su u prosjeku bila 22 kostura na 1 m³ izvodila su se određena preračunavanja. Brojke kostura množile su se s brojem grobnica i njihovim kvadratnim metrima.

Logor IV. Kožara

U samom mjestu Jasenovac nalazio se Logor IV. Kožara. Ustaše su industrijske zgrade, gdje se izrađivala i sušila koža, opasali bodljikavom žicom od više redova, tako da su sva skladišta, radionice, prostori s dinamom, motorom i parnim strojem, bazeni za umakanje kože, jame za vapno, poslovne zgrade i stanovi namještenika, sačinjavali logor.

U Kožari su prilike bile bolje nego u Ciglani. Brojno stanje je uglavnom bilo neprestano jednako. Oko 100 do 150 ljudi, mahom stručnjaka potrebnih tehnološkom procesu. To ih je i sačuvalo. Obuća i drugi predmeti od kože ustašama su bili važni. Svaki poremećaj osjetio bi se na proizvodnji i opskrbljivanju vojnih jedinica. Radilo se dnevno po 10 sati. U Kožari su bili pretežno Židovi. Organizirana je logorska uprava s logornikom-zatočenikom na čelu. Za postojanja logora nije bilo masovnih likvidacija. U nekoliko navrata bili su odvođeni pojedinci koji se nisu vratili. Prema pričanju Stojana Lapčevića, postolarskog radnika iz Zagreba, uhapšenog zbog ilegalnog rada, koji je u Kožari radio više od dvije godine, tako je likvidirano desetak ljudi. S većim ili manjim oscilacijama život je podjednako tekao do travanjskih dana 1945. godine. Kad su logoraši osjetili da se primiče kraj, najsvjesniji, najaktivniji i najhrabriji dogovorili su se o otporu. Formirali su četiri udarne desetine, spremne na udar i proboj. Ustaše ih još nisu dirali, jer su trebali izraditi određene količine obuće i kožne opreme.

Istoga dana, tj. 22. travnja 1945. godine, kad su se probijali logoraši u Ciglani, jurišali su i zatočenci Logora IV. Iz Ciglane prije podne, a iz Kožare navečer.

Jedan od sudionika i organizatora Egon Berger, koji je u jasenovačkim mučilištima proveo puna 44 mjeseca, ovako je iznio sjećanja na taj juriš:

»U noći 21. aprila 1945. dežurali smo na krovu magazina i pratili pokrete ustaša. U logoru smo se dogovorili za konačnu pobunu.

* Pojedinci to čine i u najnovije vrijeme, makar su činjenice postale evidentne. Tako se, naprimjer, u emisiji beogradske televizije »Porota« (13. studenoga 1989) telefonski javio iz Londona dr. Srboľjub Živanović. Premda je prije 25 godina potpisao kao član spomenute komisije Izvještaj u kojemu nigdje nije naveden bilo kakav sumarni podatak, toga sada nije smetalo da izjavi kako su onda, tobože, utvrdili 700.000 žrtava u jasenovačkim grobnicama.

Bila je subota. Te noći smo vidjeli kako gore velike vatre na Ciglani. Bile su to zapaljene barake naših drugova. Pred samo jutro, uz jaku detonaciju, srušio se i dimnjak Ciglane. Shvatili smo da je otpočela konačna likvidacija logora.

U jutro 22. aprila, u nedjelju, sazvali smo tajni sastanak i utvrdili konačan plan.

U logoru Kožara bilo je nas stotinu šezdeset i sedam. Odlučeno je da formiramo četiri desetine. Sastavili smo listu četrdesetorice drugova na koje možemo računati za izvršenje zadatka.

Naš logor imao je dvije nastambe. Prva se nalazila bliže glavnom izlazu i cesti. Ta prednja nastamba imala je dva izlaza: jedan tik do glavne kapije i čuvan od ustaše na straži i drugi koji je vodio prema stražnjem dijelu logora. Druga nastamba imala je također dva izlaza: jedan prema magazinima, a drugi prema krugu logora. Sve je to bilo okruženo bodljikavom žicom i čuvano od ustaške straže.

Raspodijelili smo zadatke po desetinama:

prva desetina treba da noževima napadne stražu na prednjem dijelu logora i pokuša oteti oružje;

druga desetina dobila je zadatak da iz druge nastambe i magazina napadne stražu u stražnjem dijelu logora i oduzme joj oružje;

treća desetina morala je za to vrijeme – čim dobije signal – da reže žicu i načini slobodne prolaze za bijeg iz kruga logora;

četvrta desetina imala je zadatak da o pobuni i mogućnostima bijega obavijesti i sve ostale zatočenike koji do posljednjeg časa nisu smjeli biti upućeni u akciju da ne bi došlo do njenog prijevremenog otkrivanja. Jer, među zatočenicima bilo je i takvih koji su bili protiv svake akcije i koji su u svojoj naivnosti još uvijek vjerovali da bi se i bez toga mogli spasiti i ostati pošteđeni.

U našoj radionici imali smo još mnogo narudžbi za izradu čizama. Ustaše su forsirali da radimo tu noć i da završimo cijeli posao do drugog dana ujutro. Prema tome smo zaključili da bi naš logor imao biti likvidiran tokom 23. aprila pa smo odlučili da napadnemo u nedjelju navečer u 9 sati i 30 minuta.

U nedjelju ujutro osjetila se grozničava aktivnost među zatočenicima. Počelo se kovati oružje. Braća Moster iz Zagreba izradila su u kemijskom laboratoriju otrov. Bočice u kojima smo držali saharin napunjene su cijankalijem i nekom otrovnom kiselinom. Te smo bočice raspodijelili među zatočenicima koji su bili upućeni u akciju. Lansirali smo vijest da se Narodnooslobodilačka vojska približava Jasenovcu i ako bi ustaše došli da likvidiraju logor, neka svaki radije popije otrov nego da se dađe mučiti.

Pododne smo još dugim oštrim čeličnim noževima zvanim 'šermeseri', skidali mesinu s kože. Poslije podne smo desetak tih noževa pretvorili u ubojito oružje. Odsjekli smo nepotrebni dio i dali im oblik mača ili dugačkog bodeža. U magazinima smo imali još sakrivene tri sjekire i pet krampova. To je bilo naše oružje za navalu.

Došlo je poslijepodne. Logorom smo stalno širili vijest da su partizani blizu Jasenovca i da treba nešto poduzeti. Tako smo i ostale zatočenike počeli pripremati za akciju, a da im ipak nismo otkrili plan.

U logor je stigao telefonski nalog da sve naručene čizme moramo završiti do osam navečer. Bilo nam je odmah sumnjivo što se ustašama tako žuri, pa smo i mi početak pobune pomakli od 9 i pol na 8 sati na večer.

U 5 sati poslije podne pozvali smo jednog od zapovjednika Kožare, ustaškog zastavnika Matu Živanovića, koji se svake nedjelje u to doba brijaio, da se dođe obrijati u zatočeničku brijačnicu koja se nalazila u logorskoj ambulanti. Taj je ustaša bio među nama posebno omražen. On je odabirao zatočenike za likvidaciju. Bio je naročito podmukao i kad bi s kojim od zatočenika prijazno razgovarao, znali smo da mu je istovremeno skrojio sudbinu.

Kad je zvijer Mato stigao u brijačnicu, dočekao ga je brijač David Atijas. Iza zastora ambulante nalazila su se još dva druga: Nikola Santrač iz Krupce i Stevo Bogdanović iz Sarajeva. Pretvarali su se da su bolesni, da ih je pregledavao naš obljubljeni liječnik, starac od 76 godina – dr Neuman iz Pakraca.

Brijač Atijas je sapunao Matu. Stalno su se šalili. Ustaša je po običaju govorio brici neka ga dobro obrije jer da ide curi, a David mu odgovori da će biti obrijan kao još nikada i – jednim potezom britve presječe mu grkljan. Mato nije ni beknuo. Oduzeše mu revolver i naboje, zamotaše ga u deku i bace u bunar koji je bio iza zgrade.

Oduševljenje među nama četrdesetoricom bilo je neopisivo. Likvidirali smo jednu od zvijeri koja je mislila da će nekoliko sati kasnije prolići našu zajedničku krv. Snaga nam je porasla, iako smo bili svjesni da gotovo i ne postoji mogućnost spasa iz logora. Jer, pred nama su bile bodljikave žice, rijeka Sava, Una i Strug i bunker na svakih pedeset metara. Ipak, ako se spasi makar samo jedan jedini, on će moći da priča ne samo o našim patnjama nego i o našem djelu.

Kad je ustaša Mato bačen u bunar, pozvali smo njegovog ordonanca i rođaka, isto Živanovića i koljača, neka donose šmajser da mu izradimo obećanu navlaku. Ordonanc se brzo odazvao. Čim je otvorio vrata radionice šćepale su ga snažne ruke Santrača i Bogdanovića. I taj je zadatak obavljen brzo i nečujno. To nam je dalo još više hrabrosti i odlučnosti za posljednji obračun sa zvijerima koje su nas četiri godine čuvala, mučile i kladale, ali ne za obračun kakav su oni sebi zamišljali, već kakav smo mi sami izabrali.

Sada smo već posjedovali i revolver i šmajser i bili sposobniji za izvršenje našeg plana. Drugovi iz prednje nastambe imali su zadatak da izvrše napad na glavnu kapiju i omoguće bijeg na prednji dio logora. Mi u stražnjoj nastambi morali smo šermeserima, sjekirama i pijucima navaliti na ustaške stražare i u isto vrijeme zapaliti sve magazine kako bi među ustašama nastala što veća panika.

U osam sati navečer izvršena je smjena ustaške straže. Ustaški stražar Živko, kojega smo naročito mrzili, jer nas je uvijek ganjao, prolazio je pored magazina sirove kože gdje je bio sakriven drug Miro Auferber iz Osijeka. Kad mu se Živko približio na dohvat, Miro ga željeznom batom obori na zemlju. Time je počeo opći napad. Ja sam bio sakriven u magazin do bašte odakle sam primijetio drugog stražara kako trči kroz baštu da napadne Miru. Iznenadim ustašu šermeserom po zatiljku, tako da se stropoštao na zemlju bez glasa. I ostali zatočenici i ustaše već su bili vodili ogorčenu borbu.

Dok sam pokušavao da svojoj žrtvi oduzmem pušku, neki je ustaša s druge strane bašte otvorio na mene vatru i ja se dadem u bijeg. Kožara i svi magazini bili su u plamenu. Trčim prema presječnoj žici. Tu se sretнем s drugom Tiborom Leblom. On je otrčao prema Savi, a ja prema že-

ljezničkom nasipu. Već ranije smo se dogovorili da se u bijegu što više raštrkamo kako ne bismo postali laka meta ustašama koji su pucali po nama iz bunkera sa svih strana.

Drugovi su padali kao snoplje. Mitraljeska vatra je nemilosrdno kosila.

Stigao sam do željezničkog nasipa koji je bio udaljen oko pet stotina metara od logora. Pri trčanju stalno sam se spoticao i posrtao. Imao sam osjećaj da sam pogođen. Opipam se i trčim dalje, pretrčim željeznički nasip, provučem se ispod loše postavljene bodljikave žice iza nasipa i trčim prema Krapju. Mnogi su drugovi na tom putu padali teško ranjeni pa su popili otrov da se što manje muče i da ne padnu živi ustaških šaka.

Trčim već preko dva kilometra i počeo sam gubiti dah kad stigoh do prvih velikih bunkera u Krapju. Tu sam dostigao još dva druga. Kraj samog bunkera pored kojeg smo htjeli pretrčati bila je velika bara. Skočio sam naglavce i zaronio. Osjetio sam da mi se glava zapliće u neko žbunje. Polako izronim i vidim da se nalazim u gustom šikarju bare. Svega desetak metara iznad mene stršao je bunker i stalno bljuvao mitraljesku vatru po bari i šikarju. Onako vrućem i iscrpljenom od trčanja u prvi čas mi je godilo ležati u vodi, ali malo kasnije me uhvatila takva drhtavica da sam se bojao da cvokotanjem zubi ne upozorim ustaše u bunkeru na sebe.

Gledam iz bare prema negdašnjem logoru i velikim stupovima vatre. To gori Kožara koju smo upalili da izazovemo kod ustaša paniku i uništimo im što više materijala. Već se spustila noć, ali sam po jakoj mjeseciini razabirao ustaše kako po grmlju i šikarju traže razbježale zatočenike.

Postepeno mi se vraćala snaga sa sviješću da više nisam u logoru i da postoji mogućnost spasa. Sačekao sam u bari dok mjeseciina nije postala slabija. Tada sam oprezno krenuo dalje, roneći i pužući više od jednog sata po blatnjavom terenu dok nisam stigao do rubova šume sela Krapja.

Tu sam se još jednom morao provlačiti kroz bodljikavu žicu. Pužući ispod žice, zaštitio sam leđa zagrnutini kaputom, kaput je zapeo o žicu i ostao na njoj visjeti. Kako su ustaše reflektorima obasjavali okolinu, primijetili su kaput i izrešetali ga mitraljeskim mecima dok sam ja već dalje odmakao neprimijećen. Taj slučaj mi je ponovo spasio život.

Zalazio sam sve dublje u šumu, stigao do rijeke Strug, preplivao je i opet se udaljio u šumu. Počelo se razdanjivati. Popeo sam se na jedno drvo i na njegovim granama doživio prvi dan sunca u slobodi nakon 44 mjeseca patnji i užasa.

Koliko sam mogao razabrati, nalazio sam se sjeveroistočno od logora. Cijeli dan sam proveo sakriven na drvetu, bojeći se da me ustaške potjere ne bi našle. Tek kad se spustio prvi sumrak, sišao sam s drveta i krenuo šumom nasumce prema istoku nadajući se da ću se nekako dokopati Psunjna i oslobođenog teritorija. Lutajući, stigao sam opet do vode, preplivao je i povlačeći se uz šikarje stigao do glavne ceste. Brzo sam je prešao i udaljio se na drugu stranu da ne bih nabasao na ustaše. Uskoro naidem na neku sporednu cestu i čujem razgovor. Na svoje zaprepaštenje primijetim na jakoj mjeseciini kamione i prepoznam glasove i smijeh ustaša. Iz kamiona su izbacivali leševe, posljednje žrtve jasenovačkog logora.

Sada sam tek shvatio gdje se nalazim. Išao sam po šumi i dva puta preplivao vodu, a umjesto na Psunj, vratio sam se natrag u sam Jasenovac. To me je gotovo izbezumlilo.

Ležao sam sakriven oko pola sata i gledao ustaše kako istovaruju leševe i prisluškiavo njihov razgovor. Govorili su najviše o paljenju Jasenovca i o

tom kako će natjerati cjelokupno stanovništvo da se povlači s njima. Tako sam, s olakšanjem, doznao da se sprema skori bijeg ustaša iz Jasenovca.»

Berger je nastavio lutati. Probijao se kroz šikaru. Naišao na Stojana Lapčevića. Krenuli su zajedno. Zaobilazili bunkere. Iscrpljeni i slabi. Gladni.

»Trinaesti dan bez hrane. Živimo samo od lišća i po koje žabe. Te sam noći donio odluku. Cobanin koji je svako jutro dolazio u šumu sa svinjama, jučer nije imao na glavi ustašku nego običnu sportsku kapu. Možda su ustaše napustili Jasenovac? Saopćim Stojanu da ću maloga ujutro nagovoriti pa kud puklo da puklo. Stojan je ostao sakriven kad sam pristupio dječaku. Moj ga je izgled preplašio pa je htio pobjeći, ali sam mu doviknuo da sam učitelj iz Novske i da bih htio u Jasenovac, a ne znam puta. To maloga ohrabri, i misleći da sam zaista učitelj, vrati se. Rekao sam da su me u Novskoj partizani napali i da se sada hoću javiti ustaškoj straži u Jasenovcu. Mali me čudno pogleda i kaže da u Jasenovcu više nema ustaša. I još doda:

– Ne bojte se, gospodine učitelju, partizani neće nikome ništa, to su ustaše samo lagali.

Srce mi je počelo ludo udarati. Zar je konačno istina da poslije četrdeset i četiri mjeseca bijede, muka, ponižavanja i gladi nisam više rob, zatočenik Jasenovca, već slobodan čovjek, čovjek koji će slobodno hodati po gradu, smjeti čitati, pisati, razgovarati s ljudima?

Zovnem Stojana i priznam dječaku da smo mi odbjegli logoraši. Obradovao se i on i odmah nam ponudio svu hranu što ju je imao u svojoj torbici: komad slanine, sira i kukuruznog kruha. Rekao nam je da je vidio logoraše, kako su bježali i da je odmah pri izlazu iz logora, na prvih sto metara, popadalo najviše naših drugova.

Krenuli smo u selo. Na putu sretnemo jednog partizana. Prvi partizan u mom životu! Kad je čuo da smo odbjegli logoraši, htio nas je ponijeti na leđima da se ne mučimo hodajući. Zagrljeni, krenuli smo ravno komesaru XXI srpske divizije koja je ušla u Jasenovac...»

Na spomen-ploči na Kožari danas piše da je tu bio Logor IV »Kožara« i da je 22. IV. 1945. izvršen proboj – ustanak 167 logoraša od kojih je sedam ostalo živih.

Logor V. Stara Gradiška

Tri su karakteristike ustaškog sabirnog i radnog logora u Staroj Gradiški. Prvo, za čitavo vrijeme postojanja od 1941. do 1945. godine u njemu je velika koncentracija svjesnih i organiziranih pripadnika ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta iz gradova i većih mjesta Hrvatske, Bosne i Hercegovine. To su mahom članovi Komunističke partije, SKOJ-a i mnogobrojni antifašisti. Ustaška nadzorna služba, drugi policijski i ustaški organi neprekidno su slali nove grupe antifašista. U logoru je postojala ilegalna organizacija i rukovodstvo. Uspostavljene su veze s partijskim organizacijama izvan logora. Važnu su zadaću imale ekonomske zajednice.

Drugo, u Staroj je Gradiški posebno bilo mnogo žena. Pored komunistkinja, najvećim dijelom Hrvatica, zatočen je bio velik broj Židovki i Srпкиnja. Otpremane su na rad u Njemačku, ali ih je dosta ovdje izgubilo svoje živote. Najmasovnije dopremanje bilo je u vrijeme ofanzive na Kozaru.

Treće, u Staroj Gradiški bilo je djece. Najviše ih je dovedeno s Kozare i okolnih predjela. Mnoga su bila sama i bez ikoga svoga. Pokupljena i ovdje ostavljena na milost i nemilost. Umirala su od bolesti i gladi, iscrpljenosti i iznemoglosti. Logorašice su činile sve što su u takvim prilikama najviše mogle da im bar nekako pomognu. Djeca su nestajala.

Stara Gradiška je na lijevoj obali Save, nizvodno od Jasenovca, nasuprot Bosanskoj Gradiški. U vrijeme kad je Sava bila granica austrijskog i turskog carstva sagrađeno je vojno utvrđenje, poslije pretvoreno u kaznionicu. I nakon dolaska ustaša to je kaznionica sve do kraja 1941. godine, ali istodobno služi kao sabiralište za prisilni boravak. Prve su grupe dovedene već u svibnju 1941. godine iz okolnih mjesta Nove Gradiške i Slavonskog Broda.

O tome govori Vukašin Žegarac, šumarski činovnik, rodom iz Like, koji je za vrijeme osnivanja NDH zaposlen u Novoj Gradiški. U Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu o svom je životu u Staroj Gradiški izjavio 10. travnja 1942:

»Presuda je glasila 'na već odležanih 27 dana zatvora' i na prinudni boravak u Staroj Gradiški na neizvesno vreme. Rihterić je svakoga od nas pitao, 'što volimo da budemo - komunisti ili četnici.' Svi smo odgovorili, da nismo ni jedno ni drugo, a oni onda proizvoljno ispunjavali već gotove presude i to tako da je starije označio kao četnike, a sve gimnazijalce kao komuniste. Tih gimnazijalaca bilo je koliko se sećam oko 40. Rihterić nam je rekao da prinudni boravak po Zakonu može trajati najviše 5 mjeseci. U obrazloženju presude stajalo je da se osuđujemo jer smo se 'ogrešili o interese hrvatskog naroda', kod mene je još posebno stajalo da sam 27. marta prošle godine 'poveo i vodio sokolsku povorku.'

Nakon toga su nas teretnim automobilom za prevoz namještaja firme Kruljac prebacili u kaznionicu u Staru Gradišku. Tu su nas bacili u stare smrdljive i memljive ćelije jedne stare zgradurine iz doba Marije Terezije, koju zovu 'Tvrđava' (riječ je o Kuli, op.p.). U tim smo ćelijama ostali tri nedelje. Nakon toga su nas prebacili u stražarsku zgradu, gdje nam je bilo relativno dobro. U toku meseca jula puštani su pojedinci iz toga zatvora i prebačeni u Srbiju uz uslov da sav svoj imetak poklone Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, što su oni i činili da se spasu zatvora. Na slobodu svojoj kući pušten je bez uslova Nikola Đurić, bivši poreznik iz Sl. Požege, zato što je još u zatvoru prešao na katoličku veru. Ja sam sa svoje strane nudio svoj imetak NDH, da bi me prebacili u Srbiju, a oni su od mene tražili da prethodno predem na katoličku veru. Isto su predlagali još dvojici mojih drugova Nikoli Rosiću, tr. pomoćniku i jednom gostioničaru iz Mašića kraj Bos. Gradiške, kome se pravom imenu u ovom času ne mogu setiti, ali znam da su ga zvali Zrnić, jer je bio zet Zrnićev iz Mašića. Ni ja ni on nismo hteli da prihvatimo taj uslov. To me je stalo svih užasa i preživelih muka u Jase-

novcu, a njih dvojica su u Jasenovcu ubijeni. Tu smo ostali uz relativno dobre uslove života do 24. septembra. Toga dana došle su u kaznionicu izbeglice Hrvati, žene i deca iz Donjeg Lapca i okoline. Moglo ih je biti oko 1500-2000. Pričali su nam da su pobjegli ispred četnika. Kako se njihovim dolaskom zatvor prepunio, nas 24 su prebacili u Jasenovac...»

O grupi iz Slavonskog Broda ispričao je Đuro Medić u istom Komesarijatu:

»Koncem meseca aprila 1941. god. ili početkom maja 1941. god. bili su u Sl. Brodu zatočeni svi Srbi. Njihovo hapšenje izvršeno je po ustaškim vlastima, a bili su stavljeni u policijski zatvor u Sl. Brodu. Tada su uhapšeni i zatočeni: Petrovački Vlado, trgovac, Žmirić Branko, trgovac, Jerkan Đuro, gostioničar, Radovanović Todor, policijski agent, Paskaš Đuro, policijski narednik, Zrnić Stevan, željeznički zvanik, Zunić Stevan, trgovac, Breić Milan, želj. zvanik, Ilić Milutin, pekar, Protić Marko, policijski agent, Tišma Božo, policijski stražar – svi iz Sl. Broda, te više drugih čijih se imena sada više ne mogu setiti.

Oko 28 ovih Srba bili su suđeni na zatvor od 1 do 6 meseci i otpremljeni u Staru Gradišku. Od ovih su posle izvršenja zatvora otpremljeni u Jasenovac: Petrovački Vlado, Tišma Božo i Paskaš Đuro, a drugi su po izdržavanju zatvora pušteni na slobodu. Doznao sam da su spomenuta trojica, koji su bili odvedeni u logor u Jasenovac i tamo ubijeni.»

Da je kazneni zavod u Staroj Gradiški odmah poslužio ustašama kao logor, potvrđuje i dopis ravnateljstva toga zavoda ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagrebu:

»Pozivom na dopis naslova od 19. svibnja 1941. broj 4748-I-6-1941. izvešćuje se naslov, da je Kotarsko predstojništvo u Bos. Gradiški jučer uz dopis broj Pov. 89/1941. od 26. o.mj. dopremilo u ovaj zavod 35 interniraca iz Bos. Gradiške, no da do sada nije dostavilo zavodu odluke o internaciji, pa ovom zavodu nije poznato koliko dugo će ta lica boraviti u zavodu. Sada se nalazi u zavodu svih interniranih lica 99, ubrojivši ovamo internirance iz Nove Gradiške, i Sl. Broda. Za uzdržavanje ovih interniraca ovaj zavod imade u pologu 20.000.- dinara primljenih od Ustaškog stana u Novoj Gradiški i 30.000.- primljenih od naslova pozivom na citirani dopis. Prehrana jednog osuđenika – odnosno internirca prema dostavljenom obračunu za mjesec svibanj dopisom od 22. o.mj. broj 2138 iznosi 8.22 dinara, a osim toga drugo uzdržavanje interniraca u ovome zavodu iznosi 10 dinara dnevno, pa kako su to veliki troškovi za ovaj zavod a nisu ni u kojem trošku predviđeni i kako su gore navedene svote dosta malene i brzo će se iscrpiti to ovaj zavod moli naslov za daljnja sredstva za izdržavanje interniraca.»

Iz pričanja saznajemo da su u Staroj Gradiški privremeno boravile iseljene hrvatske porodice iz Like koje su napuštale svoje područje. One su smještene u kaznionicu, dok ih nisu razmjestili na napuštena srpska imanja. Takvih je transporta bilo i poslije. Tako redarstveni izvidnik javlja 5. lipnja 1942. godine zapovjedništvu redarstvene straže u Karlovcu da je:

»U 22 sata proputovalo kroz Karlovac 1700 ljudi iz Like koji su napustili svoje domove jer im prijete opasnost od strane komunista i partizana.»

To je isti onaj izvještaj u kojemu je javljeno o vagonima Roma za Jasenovac, a o kojemu smo već govorili.

Međutim, kaznionica u Staroj Gradiški potkraj 1941. godine i formalno postaje logor. Dotle je trebalo riješiti probleme statusa kaznionice i preseliti njene osuđenike. Tada je preuzima Ustaška obrana. Ulazi u grupu jasenovačkih logora. Dolazi pod zapovjedništvo sabirnih logora u Jasenovcu kao Logor V. Zakonskom odredbom od 17. veljače 1942. godine ukida se Kaznionica i zavod za prisilni rad u Staroj Gradiški.

Logor se puni novim zatočenicima. Opasan je visokim zidom s izvidnicama u kojima su ustaše danonočno s mitraljezima čuvali stražu. Unutar zidina nalazili su se muški i ženski logor.

Muški logor obuhvaćao je nekoliko zgrada bivše kaznionice. Glavna i najveća jednokatnica s dva krila pripadala je nekadašnjoj tvrđavi. Odvojeno su bili smješteni Židovi i Srbi od Hrvata i Muslimana. Sobe su bile velike. U toj su se zgradi nalazile sodara, prostorija za dezinfekciju, bojadisaonica, pekara, dvije zatočeničke kuhinje s priručnim skladištem i ambulanta. Uzduž dva krila protezao se tavan u kojemu je bila Krpara, skladište opljačkane odjeće i posteljine. Prema zapadu, na tu se zidanicu nastavljala dvokatna zgrada s prizemljem, izgrađena svojedobno za potrebe kaznionice. U malim izbicama, nekadašnjim samicama, boravilo je šest do osam logoraša. Zvala se K (katolička) nastamba jer su u njoj bili katolici i muslimani.

Nešto podalje prema zapadu odvojeno je stajala zgrada ustaške bolnice. Posebno je značajna jer su u njenim podrumima pojedinačno mučeni i ubijani zatočeniци. U istom krugu, ali na sjevernoj strani nalazile su se u duguljastoj prizemnoj zgradi radionice: krojačka, postolarska i stolarija. Neposredno uz nju bile su električna centrala, ugljara i mlin. Tiskara i knjigovežnica bile su pokraj židovskih nastambi.

Ženski je logor prvotno bio u Kuli, glavnom obrambenom dijelu nekadašnje utvrde. Mračno, memljivo, zapušteno zdanje. Velike prostorije s malo svjetla. Debeli zidovi od opeka. Postala je pojam nečovječnih postupaka, bolesti, gladi, straha, mučenja, umiranja i ubijanja. Svrstava se među najgora mučilišta. Već je sam ambijent djelovao zastrašujuće, a kamoli još sve svireposti koje su se u njoj događale. U početku su u Kuli bile zajedno Hrvatice, Židovke i Srпкиnje.

U ožujku 1942. godine ustaše odvajaju Hrvatice u nove prostorije, u tzv. hrvatski ženski logor. Opasan je zidom. Sastojao se od nekoliko zgrada. Prva je radionica bila tzv. paračnica, zidana prizemnica u kojoj su parali uniforme bivše jugoslavenske vojske, a kasnije je kratko vrijeme bila krojačnica. Prije dolaska predstavnika Crvenog križa postala je bolnica i ostala do kraja. Glavna zgrada za stanovanje bila je prema Savi. Zatočenice su bile u prizemlju, na katu i tavanu. Kuhinja je bila zasebno.

Na odvojenom je prostoru bila ekonomija s mesnicom, mlijekarom, stajama za krave i konje, svinjcima i prostorijama za smještaj zatočenika. Kroz ekonomiju je vodio glavni ulaz u logor iz pravca Okučana.

U posebnoj je zgradi bilo zapovjedništvo logora. Zatim su slijedile nastambe za ustaše, ustaška kuhinja, katolička crkva (pravoslavnu su srušili) i radionice u Kuli: bravarska, kolarska, limarska i druge. Pa prionica rublja, zubna ambulanta i još neki objekti.

Prvi komunisti i antifašisti, muškarci i žene, stižu u Logor V. krajem 1941. i početkom 1942. godine.

O tome Ljubica Buba Jančić-Zec kaže:

»3. I 1942. godine došla je u Staru Gradišku grupa od 40 do 50 žena, uglavnom Zagrepčanki. U toj grupi bilo je aktivistkinja, članica Partije i SKOJ-a, rođakinja naših drugova i drugarica, slučajno ili denuncijacijom uhapšenih žena, a i drugih. Dopremljene su u zgradu tzv. muškog logora (bivše kaznionice) u kojoj je već bilo smješteno mnogo Jevrejki s djecom i mala grupa uglavnom političkih zatvorenica koje su ovamo dopremljene nešto ranije, u samom trenutku osnivanja ovoga logora.

U toj grupi bilo je drugarica koje su uhapšene još za vrijeme stare Jugoslavije, pa ih je Mačekov režim izručio ustašama. To su bile: Vera Jelić, Ljubica Sagi, Fina Grković, Beška Turković i druge. Bilo je i onih koje su ustaše pohapsili u Zagrebu u toku 1941: Sofija Jović-Sosa, Lucija Borjan, Terka Rihtman, Katica Fergec, Jelka Pachl, Marija Eker-Cica i druge. Ova grupa prošla je prije toga koncentracione logore u NDH – Koprivnicu (»Danica«), Jasku, Gospić, Jasenovac i napokon Staru Gradišku.«

Ivanka Klaić (Seka, Ivica) dopremljena je u logor Stara Gradiška u prosincu 1941. godine, a već je 29. prosinca iste godine poslana natrag u Zagreb na ponovno saslušanje. U svom posljednjem pismu iz zatvora u Zagrebu prije strijeljanja koje je izvršeno 14. siječnja 1942. godine napisala je Srđi Srđanu Brujiću koji je već tada bio u partizanima:

»Danas idem u smrt i pruža mi se prilika da ti se javim. Drži se dobro, budi hrabar. Na mene se nemoj ljutiti, sve mi oprostite kao i svi drugovi. Kad se sjetiš mene, napiši kartu mojoj seki, to će za nju biti utjeha.

Mnogo, mnogo pozdravi drugove, nek mi oprostite ako sam koga uvrijedila. Mnogo te pozdravlja i čvrsto grli tvoja seka. Pozdravi sve. – Za Srđu.«

O dolasku grupe komunista iz Jasenovca kazao je Janez Gabrič:

»Ako se ne varam, bilo je to prvih dana poslije Nove godine 1942. kada su našu grupu, tzv. katolika prebacili iz logora Jasenovac u logor u Staroj Gradiški. Tu su nas smjestili u tvrđavu, zvanu Kula, u desne prostorije prvog kata.

U tim smo prostorijama bili tri dana zaključani bez hrane i bez vode. Navečer trećeg dana, kada smo svi mislili da će nas odvesti na likvidaciju, ustaše su nas postrojili te odveli u drugi, zidom ograđeni prostor, koji je nazivan muški logor.

Kada su nas preveli iz Kule, smjestili su nas u zgradu u kojoj su nekad bile samice. Imale su površinu od oko 4,5 m². U svaku su smjestili četvoricu ili petoricu. Tada smo prvi put dobili hranu: bilo je to pola litre prazne čorbe od kukuruznog brašna.

Svako jutro su nas ustaše postrojavali i odvodili na razne teške radove. Zbog slabe ishrane, teškog rada i batinanja, raširile su se razne zarazne bolesti kao što su pjegavac, trbušni tifus, dizenterija, a uz sve to i uši. Zatočnici su se jedva držali na nogama. Zbog tih bolesti i nemogućih uslova rada masovno se umiralo, ali i ubijalo.

Ustaše su znali, poslije našeg odlaska na rad, pretresati po samicama i ako bi našli koga bolesnog, odveli bi ga u posebnu prostoriju, tobože u bolnicu, odakle su ga noću odvodili na ubijanje.»

Cetvrti siječnja 1942. godine otpremljena je u Staru Gradišku iz Jasenovca grupa od deset Srba. Sedmorica iz grupe bili su iz Pakraca. Među njima i Lazar Orozović.

»Ja sam ostao«, navodi on, »u logoru u Staroj Gradiški do 15. januara 1942. godine. Po danu smo prenosili neka drva i čistili sneg. Hrana je bila kao u Jasenovcu vrlo loša, jedino smo spavali u sobama na slami, pa nam je bilo malo toplije. Za vrijeme mojeg boravka u Staroj Gradiški, nije nitko ubijen, ali ih je više umrlo naravnom smrću. Imena umrlih ne znam. U logoru u Staroj Gradiški, najvećim delom su smešteni Židovi-zatočenici. Sa mnom su iz Jasenovca premešteni bili u Staru Gradišku već spomenuti: Radić Đuro, Milaković Jovan, Kovačević Dušan, Pavlović Jovan, Orozović Đuro i Sudar Gavro. Druge Srbe, koji su bili sa mnom u logoru u Staroj Gradiški nisam poznao, jer sam tamo kratko vreme boravio.

Na 15. januara 1942. godine išao sam sa još dva Srbina i tri Židova zatočenika na želj. stanicu u Okučane, gde smo istovarivali iz vagona krumpir, koji je bio određen za ustaše u Staroj Gradiški. Sa mnom su od Srba tada bili u Okučanima pomenuti Radić Đuro i Milaković Jovo. Nas tri smo se još pre toga dogovorili, da ćemo na svaki način pokušati pobeći. – Kad smo sa istovarivanjem krumpira bili gotovi, došli su u dva autobusa ustaše, koji su nekuda išli i oni su na želj. stanici zastali i stupili u razgovor sa ustašama, koji su nas čuvali. Nas trojica uhvatili smo ovu priliku i pobjegli, a da nas od ustaša nitko nije primetio...«

Boravak u Staroj Gradiški za najveći je dio interniraca iz Lepoglave, drugova iz studentske grupe i još nekih komunista bio najtragičniji period. Došli su do kraja puta – do posljednje stanice. Čekalo ih je polagano, ali surovo umiranje.

Toga vremena dobro se sjeća Bruno Volčanšek. Kad su ustaše došli na vlast, prokazan je da je prije bio zbog komunizma u zatvoru, pa su ga zatvorili i s grupom iz Gradske električne centrale u Zagrebu, gdje je bio zaposlen, otpremili u Jasenovac. Tamo je bio kad su doveli lepoglavске internirce. On potvrđuje da su djelovali kao čvrst i dobro organiziran kolektiv. Zajedno s njima je odveden u Staru Gradišku. Najprije su smješteni u Kulu, a poslije dan-dva u K-nastambu.

»U K-nastambi«, ispričao mi je Bruno Volčanšek, »bili smo smješteni po ćelijama. U prvoj ćeliji na I. katu bili smo: Marijan (Krajačić, op.p.), Stjepko Kavurić, Mirko Bukovac, Zvonko Svetličić i ja. Ležali smo na podu. U druge ćelije su porazmješteni ostali. Tada smo izabrali Pompera za logornika. U početku nismo radili, a poslije smo počeli raditi u radionicama, a neki su bili na vanjskom radu. Ja sam nosio drva na Savi. Bila je velika zima. Marijan i Kavurić radili su u stolarskoj radionici, a zatim su i mene povukli. Imali smo svoj kolektiv: lepoglavci plus zetovci (9 tramvajaca) i još nas nekolicina ostalih (Pomper, Kovačić i drugi). Ne znam baš točno koliko nas je moglo ukupno biti. Održavao se i politički rad. Proslavili smo, na primjer, dan 3 L (Lenjin, Luxemburg, Liebknecht). Ja sam u ćeliji ležao do Marijana. Razgovarali smo o svemu. Tako sam ga dobro upoznao. Bio je visok, razvijen, širokih ramena, uska struka, mršav, brada rasječena od šrap-

nela, stalno je imao malu temperaturicu. Vrlo je malo jeo. Naučio je tako organizam. Mnogo se puta desilo da je hranu znao podijeliti ostalima. Jednom su ga odveli na saslušanje u zapovjedništvo. Kad se vratio, imao je raščepenu usnicu i plavo, natečeno oko.«

U toku 1942. godine pokušavalo se zamjenom izvući bar neke od njih. Ali kad se u jesen 1942. godine zamjena napokon mogla realizirati, bilo je kasno. Oni su s većinom ostalih već bili mrtvi.

Kad se prouče izjave i sjećanja Ive Senjanovića, Bruna Volčanseka, Ivana Horvata i Božidara (Bogde) Jadrešina, koji su i sami bili u ćeliji smrti ili najneposredniji svjedoci o tome kako su ti drugovi ubijeni, možemo gotovo sasvim vjerodostojno opisati tok događaja.

Navečer 27. ožujka 1942. godine u ćeliju, u kojoj je bio Željko Pomper, došao je ustaški natporučnik Nikola Gadžić i rekao mu: »Izvedi mi u nastup ova lica« i pritom mu dao spisak s imenima. Pozvani su: Marijan Krajačić, Mirko Bukovac, Zvonko Kovačić, Marko Vučić, Armando Paparella, Ante Zorica, Ante Treursić, Josip Treursić, Vinko Aljinović, Zvonko Svetličić, Josip Rakar, Stjepan Benceković, Josip Antonini, Ivo Benevoli, Frane Belulović, Nikola Podrug, Dragutin Bocak, Josip Bolfek i Stjepan Pasariček. Kad je Pomper sve prozvao, onda mu je Gadžić rekao: »Sad im se priključi i ti!« Tako je u toj grupi bio i Željko Pomper. Prozvano ih je 20. Odvedeni su u podrum K-nastambe i strpani u ćeliju. Zaključani su i nitko im se nije smio približiti.

Ostavljani su da umru od gladi i žeđi. Nitko nije dolazio. Osmi dan donijeli su im gusto skuhanog graha da jedu. Bio je to sadizam posebne vrste. Htjeli su da se, onako izgladnjeli, halapljivo bace na jelo i još više povećaju muke. Prozreli su da je opasno, pa nisu tako postupili. Bili su izmučeni. Glad ih je svakoga dana sve više morila. A sa žeđi je bilo još gore.

Danima i noćima se čulo, jedva čujno, traženje: »Vode, vode«. Vapaji su sablasno odjekivali hodnicima. Dok su mogli, kad je padala kiša, pokušavali su limenim porcijama nekako kroz rešetke na prozoru uhvatiti koju kap.

Borba sa smrću je bila okrutna. Usta su se sušila. Jezik zadebljavao. Gubili su svijest. Padali su u agoniju i jedan po jedan umirali.

Poslije se po logoru pričalo da su ti hrabri ljudi toliko dugo izdržali zato što nisu cijelo vrijeme bili potpuno bez vode. Pojedini su zatočnici uspijevali da im doture mokre krpe i oni su ih sisali i tako dolazili do vode.

U jednom razgovoru Josip Vidan se prisjeća da su povremeno uspijevali na špagi spustiti lopticu od vate (izvađene iz podstave odijela) natopljenu vodom, koju su izvlačili sasvim izcijedenu. Isto tako su im povremeno doturali kriške limuna i kocke šećera. Spuštali su to noću s prozora ćelije iznad »trice« do prozora »trice«, koji je bio zakucan kosim daskama. Naime, kroz daske se ništa nije moglo vidjeti, ali je kosina dozvoljavala odozgo, kroz rešetke ulazak malo svjetla i zraka. Kroz taj otvor je doturana ta pomoć.

Drugu grupu, također osuđenu da umre od gladi i žeđi, na sličan način zatvorili su na početku srpnja. Na nastupu su bili natporučnik Gadžić i vodnik Ilko Bukovac. Dr. Zvonko Tkalec ovako opisuje taj događaj:

»5. jula bila je nedjelja i novi nastup. Izvedeni su bili i oni zatvoreni u ćelijama. Stajali su odvojeni od nas. Opet Gadžić i Bukovac:

– Neka izidu svi oni koji su osuđeni na tri godine. – Trogodišnjaci.

Desetak ljudi izišlo je iz reda. Gadžić je ispitivao. Bukovac popisivao. Jedno i drugo bilo je popraćeno udarcima čizama, udaranjem po glavi, pljuskama. Kotarskog predstojnika iz Stubice Josipa Soka i stubičkog advokata dr. Stjepana Bačića, oba trogodišnjaka, Gadžić je ispljuskao, ali ih nije izdvojio, nego vratio natrag u red. Soka je predstavio kao onaj 'bandit' koji je ubio kotarskog predstojnika u Dubici i koji kotarske predstojnike naročito voli. Dr. Bačića je vratio, jer nije posumnjao da je komunist. Tražio je samo komuniste. I Gadžić i Bukovac naročito su se okomili na tramvajca Dugandžića. Oba su ga udarala nemilice, jer da ih sramoti kao Hercegovce. I tako je išlo redom s trogodišnjacima. Poslije toga Gadžić je prišao do stroja, prošetao se i počeo da nas izvlači napolje, onako od oka. Po fizionomiji. Kratko pitanje tko si, odakle i što si po zanimanju. Onoga tko bi kazao da je student, odvajao je na stranu k trogodišnjacima. Tako je odvojio Branko Antonović i Zdenko Radonić iz Zagreba, Džemil Krvavac iz Sarajeva, koji je kazao da je svršio srednju tehničku, Oskar Juren, mladić od nekih 16 godina, dak preparandije iz Karlovca, gotovo još dijete. Malog Jurena tukli su i pljuskali dok nije zaglavinjao i pao.

Kad je i ovo svršilo, Gadžić je pozvao logornika i naredio, da se svi na novo izdvojeni i oni otprije zatvoreni smjeste u jednu ćeliju. Ne smije im se dati ni hrane ni vode. Osuda je bila izrečena.

U ćeliju pet koraka dugu i tri široku ugurano je 36 ljudi. U istu onu u kojoj su nedavno umrla dvadesetorica od gladi i žeđi. Osuđeni na to da budu živi zakopani, 36 ljudi u prostoru jedne samice, ćelije za jednog robijaša! Nije moglo biti mjesta ni da sjednu. Napolju je bila julska žega. Kako je moglo da bude u toj samici, kraj disanja, isparivanja i smrada 36 tjelesa?

Izdržali su u tom položaju dva dana i pol. Treći dan na večer provalili su iz ćelije i istrčali na dvorište. Tražili su smrt od puščanog zrna. Zid oko logora visok je šest metara, na kapiji mnogostruka straža. Na bijeg iz logora nije se u ovakvoj prilici moglo ni pomisliti.*

Među logorašima nastala je panika. S dvorišta su svi potrčali u zgradu. Videći trku po dvorištu, ustaše su počeli pucati. Sve je bilo alarmirano. Nastao je lov na ljude, koji su trčali dvorištem. Nas su zatvorili u ćelije. Pala je noć, po logoru su još odjekivali pucnji.

Drugog dana ostali smo zatvoreni u zgradi i zaključani u svojim ćelijama. Saznali smo, da je 14 drugova ubijeno, 13 uhvaćeno živih, 9 ih nije više imalo snage da pobjegne iz ćelije. Oni koji su bili uhvaćeni živi, otpremljeni su u ustašku bolnicu, prijašnu kaznioničku bolnicu. Njeni podrumi služili su sada za mučenje i ubijanje. Bolnica se nalazila nekoliko desetaka koraka od naše nastambe.

* Naknadno je autor ove knjige doznao od Sime Klaića da je jedan od bjegunaca uspio čak proći kroz glavna ulazna vrata logora prema Okučanima pored iznenađenog stražara. Ali nije daleko odmakao, jer su ga pogodili puščani meci stražara.

Gadžić je vodio istragu da dozna zašto su bježali. Bio je bijesan što se u logoru napravio rusvaj. Dvije noći i jedan dan ustaše su mrcvarili te drugo-ve. Boli, klali, gazili, rezali i udarali dok ih nisu zatukli.

Deveti VII ujutro promatrao sam ovaj prizor. Pred ustaškom bolnicom stajala su seljačka kola u koja su grobari bacali leševe iznesene iz bolničkog podruma. Kola su se napunila do vrha, oko njih je stajala hrpa ustaša. Kad je utovar bio završen, bit će da su spazili kako netko u kolima još pokazuje znakove života. Jedan od ustaša skočio je na kola i počeo bjesomučno udarati čizmom po onom koji se micao. Kad je sišao s kola, drugi je nastavio odozdo udarati štapom. Onda su kola, gurana od grobara, krenula kroz logor.

Od 36 osuđenih na strašnu smrt od gladi i žeđi ostala su još devetorica. Odлуka o načinu njihove smrti nije se mijenjala. Umirali su kroz mjesec i više dana, vikali su i tražili vode za čitavo vrijeme, danju i noću. Četvorica su umrla u toku mjeseca jula, posljednja petorica nisu umrla ni nakon pet tjedana. Onda je valjda netko i u zapovjedništvu logora postao nervozan. U noći na 12. augusta došli su ustaše i zaklali tu petoricu. Ujutro su izneseni leševi. Samicu su počistili naši čistači, krvi je isteklo malo. Među ovim posljednjima bio je Rudo Hrozniček i dva radnika iz Dalmacije, Cetinić i Mardešić, sva trojica još iz lepoglavskog zatvora. . . .«

Tako su ubijeni: Branko Antonović, Dragutin Baričević, Slavko Brkljačić, Suncoslav Bronzin, Ivan Cetinić, Jakša Dugandžić, Vladomile Frković, Konrad Fink, Zvonko Gregurić, Andrija Henigman, Rudolf Hrozniček, Oskar Juren, Franjo Kapov, Stjepan Kavurić, Ivan Korpár, Ante Kožar, Džemil Krvavac, Nikola Mardešić, Stjepan Miletić, Milan Milošević, Zdenko Radonić, Ivan Sirišćević, Mijo Sunarić, Milan Špalj i brat mu Luka Špalj, Ivica Variola, Pavao Zrinščak, Srećko Marušić, Ivan Psoćka i još nekoliko komunista.

Zanimljiv je spisak logoraša (nalazi se u Jevrejskom muzeju u Beogradu) koji je napravljen na temelju dopisnica što su ih iz logora u Staroj Gradiški na početku proljeća 1942. godine pisali logoraši. Na popisu ima ukupno 553 zatočenika i zatočenica s njihovim logoraškim brojevima. Prema imenima može se zaključiti da je riječ o Židovima, Hrvatima, Srbima i Muslimanima. Veoma su interesantni brojevi za pojedince. Tako, naprimjer, Schwarz Zdenko Jakob ima 1-III, Josip Ambrošić 34-III, Miroslav Belc 57-III, Miško Radošević 60-III, Vilim Bek 69-III i narodni heroj Milan Špalj 250-III, Altarac S. Jakob 1-V, Altarac B. Samuel 2-V, Rudi Adanja 10-V, Đuro Blažeković 15-V, Bruno Volčanšek 28-V, Slavko Stančić 38-V, Josip Ajetić 41-V, Ivo Vučetić 56-V, Ivan Činčurak 69-V, Ivan Horvat 70-V, narodni heroj Ivan Sabljak 241-V, Pavao Zrinščak 247-V, Vilim Rotter 307-V, Nikola Pejnović 458-V, Emerik Blum 678-V, Stevo Aleksić 784-V, Milan Savić 813-V i Milan Stanojević 817-V.

Kod žena Ankica Kujundžić 90, Ljubica Šagi 213, pa Vanda Avanić 2034, Sofija Bakarić 1530, Lucija Borjan 219, Darinka Bosnar 617, četiri sestre Filipović: Nevenka 2036, Katica 2037, Dragica 2038 i Ljubica 2052, Ljubica Jančić 653, Sofija Jović 222, Greta Kavaj 1355, Marija Klaić 1357, pa mati i kćer Korčulanin: Katica 632 i Antea 643, pa Ruža

Rubčić 1716, Fanika Rupčić 654, Zofka Radošević 1609, Zlata Segvić 2041, Lidija Zlatić 1605 itd.

Zatočenici na ekonomiji označeni su samo oznakom E.

U lipnju 1942. godine u Staru Gradišku su dopremljena 54 židovska emigranta iz Njemačke. Iz Banje Luke na početku srpnja dopraćene su 24 »nepoćudne osobe u zbirni logor na prisilni boravak«. Potkraj istoga mjeseca iz Sarajeva je krenulo posebnim vlakom »146 nepoćudnih osoba u sabirne i radne logore Jasenovac i Stara Gradiška«. Posljednjega dana srpnja otpremljeni su iz Banje Luke u logor u Staru Gradišku svi banjolučki Židovi, njih 160, dok je u zatvoru zvanom »crna kuća« čekalo još 78 uhićenih »radi sumnje pomaganja komunistima« da se otpreme u logor. Nabrojani su samo neki transporti.

To je vrijeme kad i u Logor V. pristiže stanovništvo s Kozare. Prema danom uputstvu o raseljavanju, hvata se sve živo što se može uhvatiti i tako čisti teren. Salju razne vojne jedinice. Stožer 3. pješačke divizije 6. kolovoza 1942. godine javlja zapovjedništvu II. domobranskog zbora, hrvatskom generalu pri 718. njemačkoj pješadijskoj diviziji:

»U toku ovoga dana, predalo se našim vlastima na ovom dielu položaja 1363 ljudi, sa mnogobrojnom stokom. Svi su sprovedeni u logor u St. Gradišku.

Preko celoga dana, predaju nam se manje grupice izbjeglica iz Kozare. Svi se sprovode u logor, jer među njima ima i razoružanih partizana.«

O masovnom dopremanju srpskog stanovništva u Staru Gradišku i boravku u logoru Jovanka Trivunčić iz Jasenovca 15. siječnja 1943. izjavila je u zapisniku Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu:

»Na 7. maja 1942. godine u veče ustaše iz Jasenovca sa stranim ustašama blokirali su mesta Jasenovac i Ušticu, tako da nitko nije mogao tu noć izići iz sela. Na 8. maja 1942. godine rano u jutro išli su ustaše od kuće do kuće i odreda kupili sve srpske porodice iz ovih mesta i terali ih u jasenovački logor, koji se nalazi u Bačićevoj ciglani. Najpre su došli do kuće Borojevića Jove u Jasenovcu i na kućnom pragu ubili njega i njegovog sina Gavru, i to bez ikakvog razloga, a Gavrinu ženu i dece oterali u jasenovački logor, gde su ih preko noći mučili i naposljetku ubili. Potom su zaredali i po ostalim kućama i digli beziznimno sve srpske porodice u ovim selima i oterali u jasenovački logor. Tada sam i ja bila odvedena sa mojim mužem Petrom i decom Danicom starom 6 godina i Đorđem starim 4 godine.

Sutradan na 9. maja 1942. godine mi žene i deca otpremljeni smo u logor u Staru Gradišku, a odrasli muškarci ostali su iza nas u logoru u Jasenovcu. Putovali smo vozom sa decom do Okučana, a odatle peške do Stare Gradiške. Kada smo stigli u Staru Gradišku, bilo je već pola noći. Smeštene smo sa decom u zatvorske ćelije, a ležale smo na golom podu.

Posle nekoliko dana doterali su ustaše u Staru Gradišku iz Hrvatske i Bosanske Dubice više hiljada srpskih žena i dece, za koje su kazali, da su ih našli u šumama. Međutim, od samih smo žena i dece čuli, da su ih ustaše pokupili po njihovim selima, kod njihovih kuća i bez ikakove krivice doterali u logor u Staru Gradišku, kako su to učinili i sa nama. – Tako je bilo nas žena i dece u logoru u Staroj Gradiški više hiljada.

U logoru u Staroj Gradiški dobijali smo svi skupa za jelo na vodi kuhanu kravlju repu, koja nije bila niti osoljena, niti začinjena, tako da je niti svinje ne bi htele jesti. Pa i ovo smo dobivali jedanput dnevno. Hleba nismo nikada dobijali niti mi, niti naša deca. Posle kada je nestalo kравlje repe, davali su nam jedanput dnevno skroba skuhanog od pokvarenog kukuruzovog brašna. Skrob je bio nekada presoljen, a nekada nije bio uopšte osoljen. Naša deca bila su od gladi užasno oslabila i iznurena tako da su u masama umirala. Znalo je koje jutro i po 30 dece osvanuti mrtvo. Zatočnici – Židovi kupili su svako jutro mrtvu decu i odnosili i negde zakopavali. Za vreme mojega boravka u Staroj Gradiški umrlo je u logoru od gladi oko 200 srpske dece.

I žene su umirale od gladi, a naročito starije.

S nama je bila zatvorena u logoru Salković Anđa, žena Salkovića Laze iz Jasenovca, čiji je muž ostao u logoru u Jasenovcu, a ona sa šestoro malodobne dece sa nama dovedena u Staru Gradišku. Ona je drugi dan nakon dolaska u logor u Staru Gradišku poludela i ustaše su je posle toga od nas odlučili (odvojili, op.p.) i zatvorili u posebnu sobu, gde je nakon dva dana umrla, ili su je možda ustaše tamo ubili. Mi smo videle kako su Židovi – zatočnici jedno jutro njezin leš izneli iz sobe, u kojoj je bila smeštena i odneli nekuda zakopati.

14. dan nakon našeg dolaska u logor u Staru Gradišku odvojili su ustaše između nas sve devojke, te mlade žene, koje su bile bez dece, za koje su kazali da će ih poslati u Nemačku na rad.

Stare žene, koje usled starosti i slabosti nisu bile sposobne za nikakav rad, strpali su ustaše po noći u kamione i odvodili izvan Stare Gradiške i ubijali. Nije mi poznato mesto gde su ih ubijali. Na taj način je ubijeno 500 do 600 starih žena. Samo iz Jasenovca ubijeno je oko stotinu starih žena. Na taj način ubijene su iz Jasenovca: Sedlarić Anđa, Bačić Ljuba, Colak Kata, Vukajlović Nasta, Drača Ana i Ugrinić Đuja, dok se imena drugih ne sećam.

Starije žene, koje su bile sposobne za lakši rad odvodili su nekuda, a kazali su da ih odvođe u Đakovo i da će ih tamo uposliti na biskupskoj ekonomiji (i to je bila jedna od uobičajenih ustaških obmana, op.p.).

Naposletku ostale smo u logoru samo mi žene, koje smo sobom imale malu decu, te nekoliko starijih žena, koje su sa sobom imale malu unučad.

Na 28. juna 1942. godine, odvojili su ustaše našu decu od nas sa izjavom, da će decu poslati na odgoj u Zagreb, a nas mlađe žene u Nemačku na rad. Našu decu su odmah odveli u drugu kaznioničku zgradu i mi ih više nismo mogle videti.

Na 29. juna 1942. godine ustaše su nas mlađe žene odveli na želj. stanicu u Okučane, a nekoliko starijih žena, koje su bile ostale radi unučadi, zadržali su i dalje u logoru. Kod polaska molile smo, da nam dozvole, da bar još jedanputa vidimo svoju decu, ali nam to nisu dozvolili. Ustaše su nas vozom dopratili do Maribora, ali nas tamo nemačke vlasti nisu htele primiti, jer smo sve bile od velike gladi potpuno iznurene i za svaki rad nesposobne. Ustaše su nas potom vratili nazad, te su nas razmestili po raznim selima. Ja sam bila smeštena u selu Bodegraji (općina Okučani, op.p.), opštine iste, sreza Novska, gde sam radila kod jednog seljaka.

O svojoj deci koja su oduzeta u logoru u Staroj Gradiški, ne znam više ništa. Isto tako ne znam ništa niti o mužu, koji je iza mene ostao u logoru u Jasenovcu.

Ja sam na 10. januara 1943. godine pomoću jednog Hrvata – željezničara koji mi je otprije bio poznat, doputovala u Zemun. U Zemunu sam dobila propusnicu i prešla u Beograd na 12. januara 1943. godine.»

Slanje uhapšenih ljudi u logor nastavlja se 1943. i 1944. godine gotovo sve do same likvidacije. Stalno pristižu grupe od pet, deset, dvadeset ili više osoba. Posebno iz okupiranih gradova, najviše iz Zagreba. Uz to povremeno dopremaju veće skupine stanovništva koje nisu ni evidentirane u logorskim pisarnicama.

Prvi upravitelj logora u Staroj Gradiški bio je Ivan Rako. On je imao iskustva iz Jasenovca. Naslijedio ga je ustaški natporučnik Mile Orešković.

Poslije Mile Oreškovića upravitelj je Miroslav Majstorović-Filipović, nekadašnji fratar, koji se isticao svojim ubijanjima najprije u Jasenovcu, a onda u Staroj Gradiški. Zvali su ga fra Sotona. Osiguranje je imala III. ustaška bojna čiji su zapovjednici bili Krešo Majić i Stjepan Bosak. Miroslava Majstorovića naslijedio je kao upravitelj logora Nikola Gadžić u travnju 1943. godine. Zatim je upravitelj ustaški natporučnik Branko Slijepčević, a u prosincu 1943. godine zapovjedništvo preuzima Stjepan Bosak. U njegovo vrijeme izbila je afera sa zlatnim zubima. Vodnik Grubješić isticao se pljačkanjem zatočenika. Prisilio je zatočeničke grobare da iz čeljusti ubijenih ili umrlih logoraša i logorašica čupaju zlatne zube. Bosak je to doznao. Zatvoreni su Grubješić, njegova žena i četiri grobara. Svi su ubijeni. Bosak je inače pooštrio režim u logoru. Zajedno sa natporučnikom Šimunom Buntićem* ubio je ustašu emigranta Vladu Singera** koji je bio interniran u logoru. U mučenjima i ubijanjima ističe se sigurnosna služba logora, na čelu s ustaškim emigrantom, natporučnikom Antom Čenanom i njegovim suradnicima.

Spominje se ustaški zastavnik Nikola Gagro po kojemu mučilište u ustaškoj bolnici dobiva ime »hotel Gagro«. Tamo je likvidiran sredinom 1942. godine Mihovil Pavlek Miškina, seljački pisac, a ne u Jasenovcu kako se obično navodi u njegovim biografijama. Šimo Klaić ga je osobno susreo kad je doveden sa još nekolicinom u Staru Gradišku. U bolničkim podrumima ubijen je 1942. godine i književnik Grgur Karlovčan.

Mjeseca travnja 1944. godine ubijen je Stjepan Bosak u Bosanskoj Dubici. Ubio ga je ustaški poručnik Tomić, koji je po naređenju Luburića zatim strijeljan. Upravu logora nakratko preuzima Ivica Brkljačić, a od njega Josip Stojčić.

* U logoru Stara Gradiška postojao je još jedan Šimun Buntić, vodnik, šef ustaške kuhinje, koji nema veze s imenovanim Šimunom Buntićem i ubojstvom Vlade Singera i drugim zločinima.

** Vlado Singer, iako Židov, pripadao je ustaškom pokretu već u emigraciji prije okupacije Jugoslavije. U početku NDH zauzimao je visoke položaje u UNS-u, a onda je zbog sumnje i nepovjerenja konfiniran u Jasenovac pa u Staru Gradišku, gdje je konačno ubijen. Sjetimo se, spominje ga u svojim sjećanjima o zatočenju u Jasenovcu dr. Vladko Maček.

U ljeto i jesen 1944. godine na ekonomiji Gređane bila je 9. satnija III. bojne. U obližnjem selu Uskoci je 10. satnija, 11. satnija čuvala je logor, a 12. se nalazila u Jablancu. Brojno stanje satnija kretalo se oko 150 vojničara, dočasnika i časnika. Brojnija je bila 11. satnija, i to zato što je imala i veće zadatke u velikom kompleksu logora. U Bosanskoj Gradiški stacionirano je oko 1000 Nijemaca i domobrana.

U to je vrijeme u logoru bilo oko 2370 muškaraca i žena zajedno.

Inače, govoriti o prilikama u logoru, značilo bi ponoviti mnogo od onoga što je već rečeno i opisano o življenju logoraša u Jasenovcu. Stoga ćemo se više zadržati na nekim osobenostima Logora V. u Staroj Gradiški.

I u starogradišćanskom logoru zatočenici su umirali od zaraznih bolesti. U tom pogledu stanje nije ništa povoljnije od onoga u Jasenovcu ili nekim drugim logorima u kojima su vladale epidemije i kosile logoraše. U Staroj Gradiški posebno su tragični mjeseci od travnja do rujna 1942. godina. Mnogi su oboljeli od tifusa, bez razlike muškarci, žene i djeca. Ustaše su danomice odvajali bolesne i smještavali ih u prizemnicu koja se nalazila slijeva pred ulazom u Kulu. Ona je nazvana bolnica. Kad bi se napunila, bolesnici su noću odvođeni na likvidaciju. U logoru nije smjelo biti bolesnih, pogotovo kad su dolazile neke komisije. Tako, naprimjer, kad je u lipnju 1942. godine najavljen posjet komisije Crvenog križa, pokupili su u logoru sve bolesne i zaključali ih na tavanu glavne zatočeničke zgrade, gdje su pomrli, ostavljeni bez jela i vode. Bolesna djeca također nisu ništa bolje prolazila (vidi o tome u poglavlju o djeci, op.p.).

U 1942. godini i iz logora u Staroj Gradiški otišlo je više transporta zatočenika, muškaraca i žena u zemunski logor. U svakome je bilo po nekoliko stotina logoraša. Oni su iz Zemuna upućeni na prisilni rad u Njemačku i zemlje koje su Nijemci okupirali. Dio ih je završio u njemačkim logorima u Norveškoj. Slično se događalo s logorašima iz Jasenovca. Dosta podataka o tome je sakupio Milan Koljanin. Na skupu »Okrugli stol Jasenovac 1986« posebno je izvijestio o vezama između njemačkog logora na beogradskom Sajmištu u Zemunu i logora Jasenovac i Stara Gradiška (vidi logor u Zemunu).

Kad se govori o slanju radne snage, zanimljiv je izvještaj njemačkog natporučnika Schmidt-Zabierowa, iz ureda njemačkog zrakoplovnog atašea, koji je 12. lipnja 1942. godine posjetio logor u Staroj Gradiški.

»12. o.m.j. ja i opunomoćenik R.A.M. potpredsjednik dr Petersen razgledali smo u pitanju radne službe u zrakoplovnim tvornicama zajednički logor Stara Gradiška. Zatočenici koji se trenutno tamo nalaze regrutiraju se od pravoslavaca, Židova i komunista. Uprava logora nije mi dala nikakve konkretne podatke o broju zatočenika, ali sam čuo od povjerenika koji su već dulje vrijeme tamo aktivni da se tamo trenutno nalazi nekoliko tisuća ljudi. Predavanje Židova kao radne snage isključeno je samo po sebi, osim toga njih više i nema mnogo jer su najvećim dijelom već likvidirani. Predavanju komunista opire se uprava logora, iako se mora pretpostaviti da se pod tim skupnim imenom ne nalaze samo nepopravljivi komunistički elementi. Preostalo je znači samo prikupljanje pravoslavaca koje su službenici

R.A.M. obavezali u višednevnom radu dobrovoljnim nagovaranjem i to prvenstveno žene. Većina obitelji upućena je u logor s mnogo djece, ali bez muškaraca, i prebacuju se u Reich za upotrebu u poljoprivredi. Do 12.6.42. bilo je oko 2500 osoba koliko je moglo biti prebačeno. Kako opunomoćenci R.A.M. mogu samo uputiti obitelji sa starijom djecom, mala djeca moraju biti prepuštena brizi hrvatske države. Nužna posljedica toga je znači odvajanje. U nekom dvorištu vidio sam stotine djece, već odvojene od njihovih majki i sabijene zajedno na nečovječni način kako čekaju na svoju daljnju sudbinu.

Sanitarnih uređaja gotovo i nema i djeca leže na dvorištu pod vedrim nebom i plaču za hranom.

Ostali zatočenici nalaze se u kazamatima i leže na golom podu. Prisutni liječnik je unatoč svojoj dobroj volji nemoćan i boji se uprave logora.

Pristup boravišnim prostorijama s rešetkama od guste bodljikave žice zabranjen mi je. Ipak sam mogao promatrati zatočenike u dvorištu. Odavali su osjetno pothranjeni dojam.«

Logorske uprave brinule su o radnoj snazi na pojedinim ekonomijama. Tako su se zvala napuštena srpska imanja u obližnjim selima. Na ekonomije su odlazile grupe logoraša, posebno žena, radi poljoprivrednih radova, ponajprije ubiranja plodova. Tamo su boravili određeno vrijeme, prema opsegu poslova. Jedino je ekonomija Gređani bila stalna.

Jedna takva ekonomija nalazila se u Bistrici, u kojoj se potkraj 1942. godine dogodio masovan zločin koji je počinio Miroslav Majstorović-Filipović. O tome je još 1946. godine u »Omladinskom borcu« pisao Simo Klaić u članku pod naslovom »Krvavi Badnjak«. Uoči katoličkog Božića, 24. prosinca 1942. godine, Majstorović je kao upravitelj logora zapovjedio da se svi katolici, muškarci i žene, odvedu u crkvu. Poslije održanog obreda koji je sam osobno obavio, skinuo je svećeničku halju i u automobilu došao pred ekonomiju u samom logoru, pozivajući u nastup. Najprije je ustrijelio jednog zatočenika, zatim drugom prerezao grkljan, a nakon toga se odvezao u Bisticu, selo na bosanskoj strani ispod Prosare, oko 16 kilometara od Bosanske Gradiške. Kad je stigao, dao je povezati žicom 56 Židova i onda ih je osobno likvidirao sjekirom. Simo Klaić je istoga poslijepodneva uz pratnju dva stražara poslan zaprežnim kolima, iz ekonomije u logoru gdje je radio, u Bisticu, jer je trebalo voziti stvari iz Bistrice natrag u logor. Tako je došao neposredno nakon zločina. Ostali muškarci, uglavnom Srbi i žene vraćeni su natrag u logor. Poslije toga na ekonomiju u Bisticu više se nije odlazilo.

Ali time nije bilo završeno luđačko mahnitanje Majstorovića. Tih dana je u krugu logora strijeljao devet Židova.

Bjegova je bilo i iz logora u Staroj Gradiški. Neki su pobjegli dok su bili na poljskim radovima.

Miša Danon ovako je opisao svoj bijeg:

»Iz Jasenovca sam početkom 1942. sa grupom kvalifikovanih radnika prebačen u logor u Staroj Gradiški. Tu sam vrlo rano počeo da mislim na bekstvo. Jednom sam u pratnji ustaškog stražara išao u Banju Luku. Nije mi se ukazala zgodna prilika za bekstvo.

Kada sam se vratio u logor, sreo me je lekar dr Leon Perić, također zatočenik iz Sarajeva, upitao me zašto nisam pobjegao. Rekao sam mu da nisam imao prilike, jer su me budno čuvali, ali i da sam pobjegao, što zatočenika bi, po utvrđenoj normi bilo ubijeno. Na to je on spremno odgovorio:

– Makar ja bio jedan od te stotine, drugi put beži. Vidiš da odavde nitko živ neće izaći!

Misao o bekstvu me više nije napuštala. Najpre sam mislio da bežim kroz kanalizaciju. Sa nekoliko drugova sam se o tome i dogovorio. Zbog velikog broja zatočenika u logoru, kanalizacija se začepљivala. Ustaškom natporučniku Nemetu (Petar, op.p.), koji je rukovodio stručnim poslovima u logoru, predložili smo da gradimo veći presek odvodnog kanala do Save, kako bi se otklonilo začepљivanje. Tako je i izgrađen kanal tolikog profila da se kroz njega moglo lako proći. Bekstvo kroz kanal zahtevalo je preplivavanje Save, a tamo bismo se dokopali Bosne i partizana. A preplivavanje Save je za nas, fizički jako iscrpene, bilo vrlo teško, pa smo došli na drugu zamisao.

Dogovorio sam se s Moricom Romanom, trgovačkim pomoćnikom, i Salamonom Katanom, vodoinstalaterom, da po nekom izmišljenom poslu, uz pratnju ustaškog stražara, pređemo pontonskim mostom u Bosansku Gradišku i da posle, negde u Bosni, ubijemo ustašu i pobjegnemo. Više od trojice nije nas smelo biti, jer su za četvoricu zatočenika koji bi išli na vanjske radove određivali dva stražara za pratnju.

Iskoristili smo dan kad je natporučnik Nemet bio odsutan (on je jedini imao pregled radova) da dobijemo propusnicu. Kao razlog smo naveli da idemo da demontiramo neki motor na mlinu. Nikakav konkretan mlin nismo znali, a ja, osim toga, nisam nikada pre ni bio u Bosanskoj Gradiški. Poneli smo i alat: čekić, klešta, ključeve, što nam je moglo da posluži za obračun s ustašom.

Prešli smo preko pontonskog mosta u Bosansku Gradišku i izašli iz grada. Ustaša se odmah počeo nečkati da li da idemo dalje, pa je pitao gde je taj mlin. Ubeđivali smo ga da nije daleko. Nije ni sanjao šta mu se sprema. Kad smo osetili povoljan trenutak, napali smo ga. Katan ga je udario čekićem po glavi. Ali gladovanje i strah oduzeli su snagu Katanu, pa je ustaša, uprkos tom udarcu, bio još na nogama. Tada smo sva trojica skočili na njegova. I tek je nakon trećeg udarca pao. Dotukli smo ga kundakom njegove puške i sklonili s puta iza živice...

Pošto smo se oslobodili ustaše, išli smo neprekidno celi dan, krijući se i kloneći se naselja. Hteli smo da stignemo na Kozaru, jer smo čuli da tamo ima partizana, ali ne poznajući put, zalutali smo i tek se uveče orijentisali po jednom putokazu za selo Razboj. Oko ponoći smo stigli do neke veće reke. Predložio sam da je pređemo, da zametnemo trag i onemogućimo poteru patrolama sa psima. Posumnjali smo da je to, možda opet Sava i da je s druge strane Hrvatska, ali smo ipak po brzini i širini reke došli do zaključka da je Vrbas. Imali smo sreće da smo brzo našli čamac. Dosta dugo smo se mučili dok smo stigli do druge obale. Predložio sam da pustimo čamac niz vodu kako se ne bi otkrilo mesto gde smo prešli reku.

Ceo dan ništa nismo jeli. Pred zoru smo ugledali jednu usamljenu kuću i u njoj, srećom, zatekli smo baku s decom. Rekla nam je da u selu nema ustaša i da sada nema ni četnika, jer je pre neki dan bila borba. Uputila nas je nekom izbeglici iz Banje Luke, koji će znati da nam da bolja obavještenja. Bilo je to selo Nožičko.

Nekoliko dana kasnije u selo gdje su se oni nalazili naišli su partizani. Bili su to dijelovi I. proleterske brigade.

Ujesen 1943. godine, po odluci partijskog logorskog rukovodstva, pobjegao je Drago Zatezalo. Kad je u Jasenovcu otkrivena 1944. godine organizacija, zaprijetila je opasnost i za organizaciju u Staroj Gradiški, jer su bili povezani. Tada iz Stare Gradiške bježe Jusuf Sabljaković, inž. Emerik Blum i još neki. O tome govori Fabijan Rukavina, iznoseći rad logorske organizacije.

Jedna grupica iz Stare Gradiške uspjela se jedne večeri u sumrak, pošto je sirena objavila znak da svi moraju biti u svojim nastambama, prebaciti uz pomoć ljestava preko visokog zida i uspješno pobjeći. Imali su sreću da ih nije primijetio stražar s obližnje izvidnice. Neki pojedinci, ili zajedno dvojica-trojica zatočenika, uspjeli su pobjeći na putu između logora i Okučana, drugi opet s obližnjih ekonomija i slično. Svi oni su dospjeli do partizana i tako bili spaseni.

Sredinom svibnja 1944. godine bježe s ekonomije u Jablancu Milan Bogić i Božo Palinić. Preplivali su Savu i pridružili se partizanima na Kozari. Neki pokušaji bijega nisu uspjeli.

Izvjestan broj zatočenika i zatočenica iz Stare Gradiške je zamijenjen. Neke smo već spominjali. Dio ih je u zamjenu otišao izravno iz Stare Gradiške, a neki logoraši i logorašice zamijenjeni su nakon odlaska u Jasenovac ili Lepoglavu. Među zamijenjenima iz Stare Gradiške su, osim već spomenutih, Gustav Šprljan, Zvonko Tkalec, Drago Govorušić, Slavko Brnčić, Josip Vidan, Dragutin Pocen, Katica Fergec, sestre Filipović, Marija Klaić, Ljubica Buba Jančić-Zec, Marica Pataki, Danica Milić, Fanika Rupčić, Ljubica Puhalović, Barka Lovrić, Kata Ravner, Ljubica Sagi, Ankica Palfi, Dragica Dvorščak, Zlatko Munko, Mato Sego, Franjo Đureta i drugi.

U Staroj Gradiški osobito je dobro funkcionirala partijska organizacija. Ona je, doduše ozbiljan udar doživjela likvidacijom komunista u ćelijama smrti, kad su stradali stari logoraši i još neki iskusni partijski radnici. Međutim organizacija se nakon toga oporavlja i iznova organizira. Formira se novo logorsko rukovodstvo, učvršćuje veza sa ženskim logorom, uspostavljaju kontakti s Jasenovcem i povezuje s partijskim forumima izvan logora.

Novo rukovodstvo u muškom logoru sačinjavaju: Fabijan Rukavina, sekretar, Ivica Sabljak, organizacioni sekretar, Jusuf Sabljaković, Antun Benički, Vazmoslav Tijan, Ivo Kardun, Hasan Dolamić, Remzija Omanović. U logor je dopremano u toku 1942. i 1943. godine osobito mnogo rodoljuba, antifašista i komunista. Veliki dio među njima bio je obuhvaćen u ekonomskim zajednicama. Zadatak tih zajednica bio je da se zatočenici međusobno povezuju i ekonomski pomažu, da se razvija drugarstvo i podiže moral. Veze između logorskog rukovodstva i partijske organizacije izvana uspostavljene su 1942. godine, a uz manje prekide održavane su i poslije. Logorsko rukovodstvo je obavještavalo organizaciju izvan logora o stanju i prilikama u njemu, upućivalo na određene veze pojedine zatočenike, koji su bili pušteni iz logora. Dru-

govori izvana slali su ilegalni materijal i informacije o događajima u svijetu i u zemlji, o razvoju narodnooslobodilačkog pokreta, davali određene direktive i upute. Na taj način drugovima u logoru bilo je lakše podnositi sve nevolje, osjećali su se povezani s pokretom.

Pojedini zatočenici koji su dolazili u ustaška skladišta ili radili u zapovjedništvu, ustaškoj kuhinji, bolnici ili drugdje, kriomice, po cijenu života i najstrašnijih muka, uzimali su hranu, lijekove i druge predmete, koji su bili vrijedni logorašima i potajno ih prebacivali u logor. U zajednicama su zatočenici dijelili hranu i pakete, kad su ih počeli primati i tako su se ispomagali. Posebno je važna bila akcija koju su organizirani drugovi i rukovodstvo pripremali za udar i oslobođenje logora. Najpovjerljiviji i najkonspirativniji bili su raspoređeni u udarne grupe, koje su dobile određene zadatke. Plan akcije dugo se proučavao i o njemu su bili upoznati drugovi izvan logora. Tražila se suradnja partizanskih jedinica. To je osobito bilo aktualno 1944. godine. Međutim teško je bilo uključiti partizanske jedinice, jer se logor nalazio na vrlo teškom i za manevriranje tih jedinica neprikladnom terenu. Na jednoj strani Sava, a na drugoj glavna željeznička pruga Zagreb-Beograd, kao i cesta, pa nekoliko vrlo važnih i jakih neprijateljskih uporišta (Novska, Okučani, Nova i Bosanska Gradiška) gotovo da su onemogućavali svaku zamašniju akciju. Borbene jedinice vrlo bi lako zapale u klopku i teško bi se mogle izvući, a samim tim došlo bi u pitanje bilo kakvo izvlačenje zatočenika, pogotovo kad se ima na umu da je među njima bilo vrlo mnogo bolesnih i nemoćnih. Rizik je bio prevelik, a šanse veoma male. Uza sve to logorska je organizacija pripremala udar, a znajući da se svakim danom približava likvidiranje logora, kad će svi izgubiti živote, nije se kolebala u odluci da li u takvoj situaciji izvesti napad. Računalo se da se dobrom organizacijom i iznenadnim udarom ipak može izvući bar dio zatočenika i zatočenica. Zaključeno je: bolje je u jednom jurišu i pokušaju spasa poginuti nego čekati da ustaše stave nož pod grlo ili udare maljem po glavi.

U ljeto 1944. godine plan je bio potpuno gotov i razrađen do najmanjih sitnica. Nekako u to vrijeme u logoru i neposredno u njegovoj blizini nije se nalazio veći broj ustaških jedinica. Bio je određen dan i sat početka akcije. Ali u posljednji čas u logor su stigle jedinice ustaške bojne, koje su se tu koncentrirale za operacije protiv partizana. Odnos snaga bitno se izmijenio i šanse su svedene na nulu. Sad više nitko nije mogao preuzeti odgovornost da naredi bezizgledni juriš i izvršne potpunom masakru logor, a što bi bezuvjetno uslijedilo nakon takvog pokušaja.

Fabijan Rukavina, sekretar partijskog komiteta, iznosi sjećanja o tom radu.

»Pošto je rad na organizaciji znatno napredovao, a mnogi drugovi su izrazili želju da se partijska organizacija proširi i osnuju partijske ćelije u svakoj nastambi, pristupili smo organizacionoj promjeni, pa smo osnovali partijski komitet logora. U komitet smo ušli: ja kao sekretar komiteta, Ivo Sabljak, organizacioni sekretar, Jusuf Sabljaković, zadužen za razmještaj

naših drugova po važnim punktovima na radu u logoru, Hasan Dolamić, zadužen za organizaciju ekonomskih zajednica, Antun Benički, zadužen za tehniku tj. za rukovanje materijalom koji smo primali od zagrebačke partijske organizacije i od Povjereništva KP Hrvatske za sjevernu Hrvatsku drugu Save (Zlatic, op.p.), Vazmoslav Tijan i Ivo Kardun, zaduženi za organizaciju udarnih grupa za samostalno oslobođenje iz logora i Remzija Omanović, zadužen za provođenje tješnjih odnosa između zatvorenika po nacionalnim ili vjerskim skupinama.

Da bi mogao uspješno djelovati, komitet je zadužio pojedine drugove i za neke specijalne zadatke. Tako je Drago Počem dobio zadatak da izradi radio-prijemnik i prikuplja informacije preko ustaške primo-predajne stanice; drug Jozo (Josip, op.p.) Vidan zadužen je za prebacivanje posebnih paketa, prije cenzure, određenim drugovima i za odašiljanje poruka preko pošte u Staroj Gradiški; drug Drago Skrgatić za prikupljanje podataka o stanju u ustaškim skladištima; drug Ivo (Janez, op.p.) Gabrić za prebacivanje hrane iz ustaških skladišta u logorsku kuhinju; drug Simo Klaić za doturanje hrane s ekonomije; drug Mato Šego za pronalaženje mjesta gdje će se smjestiti radio-prijemnik i omogućiti njegovo slušanje.

Svaki drug zadužen za neki specijalni zadatak morao je sam sebi stvoriti potrebnu organizaciju, a vezu je održavao ili s Ivom Sabljakom ili sa mnom.

Radi provođenja postavljenih zadataka izrađen je i plan rada partijske organizacije. Za praćenje i provođenje plana u život bio sam zadužen ja. Da bi se sačuvala stroga konspiracija, ja sam održavao veze samo sa članovima komiteta ili drugovima zaduženim za specijalne zadatke, a svaki član komiteta samo s direktno vezanim članovima. Među članstvom se znalo da postoji logorski komitet, ali se nije smjelo znati tko su članovi komiteta, a naročito ne tko su sekretar i organizacioni sekretar komiteta.

Plan izvršenja postavljenog zadatka za oslobađanje iz logora bio je postavljen na ovaj način:

prvo, prikupiti podatke o drugovima koji su već odslužili vojni rok ili su bili oficiri odnosno podoficiri i koji su naučili rukovati oružjem. Takve ljude svrstati u borbene jedinice, čete i bataljone. Izabrati rukovodeći komandni i politički kadar. Organizaciju provesti tako da se u momentu potrebe jedinice mogu u najkraćem roku svrstati za borbu. Točno odrediti borbena područje svake jedinice. Odrediti plan nastupanja i povlačenja iz logora prema oslobođenom teritoriju. Osigurati sredstva za vođenje borbe.

Drugo, prikupiti podatke o sredstvima u ustaškim skladištima i u operativni. Osigurati ključeve i ostalo da se materijal i druga sredstva mogu brzo uzeti i upotrebiti. Prikupiti podatke o osiguranju logora izvana i razraditi plan likvidiranja toga osiguranja. Prikupiti podatke o mjestima stacioniranja neprijateljskih vojnih formacija u bližoj okolici logora i osigurati obranu od njih.

Treće, pripremiti oružje za početak borbe i razraditi plan kako ga najdjelotvornije upotrebiti.

Četvrto, uspostaviti vezu s partizanskim odredima u blizini logora radi osiguranja povlačenja i zajedničke akcije.

Da bi se podigao moral logoraša i vjera u pobjedu, postavljen je zadatak da se organizira obavještavanje o stanju u logoru, u zemlji i svijetu. U tu svrhu trebalo je postići da naši drugovi rade na svim za nas važnijim točkama u logoru. Nabaviti jedan radio-prijemnik i postaviti ga na takvom

mjestu da se mogu slušati vijesti. Osigurati primanje štampe i ostalog štampanog materijala iz organizacija izvan logora. Organizirati mogućnost da se taj materijal proradi.

Da bi se osigurala jedinstvenost akcije, bilo je potrebno otklanjati svaku moguću podvojenost između logoraša vjerskih i nacionalnih pripadnosti. Zato je bilo važno da se uspostavljaju bolji kontakti među logorašima i pokaže da nam je stanje jednako i da nam je cilj isti. S tim u vezi trebalo je osigurati i zajedničku kuhinju za sve logoraše kako bi se i u tom pokazala jednakost.

Veze s vanjskim partijskim organizacijama bile su uspostavljene i, prema mogućnostima kakve su bile u logoru, smatram da su veoma dobro funkcionirale. Preko zagrebačke partijske organizacije nabavljeni su dijelovi za radio-prijemnik. Drug Drago Pocom sastavio je radio-prijemnik koji je bio montiran u željeznoj kutiji ispod pogona za pumpu, kojom se crpila voda za potrebe logora. Drugovi koji su kod pumpe dežurali slušali bi vijesti i ujutro ih prenosili na svoju vezu. Vijesti su primali na slušalice, pa su morali biti vrlo oprezni jer su ustaše povremeno obilazili pumpnu stanicu.

Da bismo uspostavili kontakt s partizanskim odredima u Bosni, bilo je potrebno organizirati bijeg grupe drugova iz logora. Odlučili smo da to budu drugovi koji su već u borbi ili u ilegalnom radu bili poznati. Bijeg je organiziran u jesen 1943. godine i bio je uspješan. Među ostalima, tada su pobjegli i drugovi Remzija Omanović i Esad Kapetanović. Za taj bijeg ustaše su otkrivali tadašnjeg logornika Nijaza Salihodžića i tom su ga prilikom i ubili.

Ipak, veza s oslobođenim teritorijem bila je teška i nije redovito funkcionirala. Zbog toga smo bili primorani proširivati veze s organizacijama u okupiranim gradovima, i to uglavnom preko paketa u kojima su nam te organizacije slale poštu, štampani i ostali materijal koji nam je bio neophodno potreban. Takvi su paketi stizali na unaprijed dogovoreno ime i naš je bio zadatak da ih preuzmemo prije nego dođu u ustašku cenzuru. Obavijest o prispjeću paketa dolazila je jedan dan prije podizanja s pošte, pa bi drug Vidan obavijestio komitet da će sutradan biti takav paket u logoru, a drug Ivo Sabljak bi odredio čovjeka koji će paket uz pomoć Vidana preuzeti.

U tim paketima dolazila je naša pošta i materijal, a ono malo hrane koja je služila za kamuflažu, davali smo ili u kuhinju, ili, ako se mogla jesti, u bolnicu bolesnim drugovima.

Za poboljšanje hrane izdavanjem veće količine sljedovanja nego što je bilo propisano, bio je zadužen drug Ivo (Janez, op.p.) Gabrič koji je radio u ustaškom magazinu hrane. Kad god mu se pružila prilika, on bi na kolica kojima se hrana vozila iz ustaškog magazina u logorsku kuhinju ubacio po koju vreću hrane više, nekada i preko sto kilograma. Jasno je da se o tome nije moglo govoriti nikome osim onima koji su kod te manipulacije učestvovali. Osim druga Gabriča, u tim akcijama za poboljšanje hrane sudjelovali su i drugovi Ivo Kardun, Ivo Sabljak, jedan drug iz mlina i jedan s ekonomije kojima se imena ne sjećam.

U toku ljeta 1944. vršili smo pripreme za organizaciju samooslobodjenja iz logora. Da bi ta akcija bila uspješnija, donesena je odluka da se istovremeno izvrši i u logoru Jasenovac. Za održavanje veze s logorom Jasenovac bio je određen drug Jusuf Sabljaković. On se dogovorio s inž. Blumom da ga premjesti na rad kod sebe kako bi mogao s brodićem, kojim je pre-

vožena roba iz jednog logora u drugi, ići u Jasenovac i s drugovima u jasenovačkom logoru sinhronizirati akciju. Taj zadatak bio je proveden i veza je uspostavljena. Ona je redovno funkcionirala dok nije došlo do provale organizacije u Jasenovcu. Postojala je velika opasnost da se provala proširi i na Staru Gradišku. Drug Drago Počem saznao je u ustaškoj primopredajnoj stanici, koju je popravljao, da u logor Stara Gradiška dolazi iz Jasenovca ustaški agent Cividini (Branko, op.p.) i da će početi istragu od Bluma i Sabljakovića. Odmah smo ih obavijestili da bježe po svaku cijenu. Oni su još istog dana organizirali bijeg pomoću brodića. Tom prilikom inž. Blumu uspelo je pobjeći dok je drug Sabljaković, kada je bio opkoljen, izvršio samoubistvo otetom puškom. Kad je agent Cividini sutradan došao u logor, nije mogao poduzeti nikakvu istragu jer nije znao odakle da počne, nekoliko dana šetao se logorom, a onda je otišao.

S pripremama za samooslobođenje dobro smo napredovali i samo smo čekali da nam drugovi koje smo poslali na oslobođeni teritorij osiguraju pomoć izvana kako bismo imali što manje žrtava prilikom prebacivanja na oslobođeni teritorij. Ali, očekivana poruka nikako da stigne. Veze su se stalno prekidale. Mnogi drugovi su prigovarali zašto se akcija ne izvodi jer da smo već dovoljno pripremljeni. Potkraj ljeta 1944. godine donijeli smo odluku da sami izvršimo akciju i odredili smo dan i tačno vrijeme kada će akcija biti izvedena. Drug Ivo Sabljak, kad je u pratnji ustaša išao u Bos. Gradišku da nabavi namirnice za ustašku oficirsku menzu, pokušao je da još jednom preko veze u Bos. Gradiški dobije odgovor možemo li računati na pomoć izvana. U razgovoru s tim čovjekom zatekli su ga ustaški oficiri i po povratku u logor zatvorili u ustašku bolnicu, tj. u podrumu gdje su bile samice i odatle ga poslije izveli i ubili.

Na sam dan kada je za 18 sati bila određena akcija stiglo je ujutro u logor oko 200 ustaša u punoj ratnoj spremi. Smjestili su se u parku pred ustaškim zapovjedništvom. Oko 12 sati stiglo je još oko 500 ustaša, također u punoj ratnoj spremi. U prvi mah smo pomislili da nas je netko odao i da su došli zbog nas. Održali smo odmah sastanak komiteta. Odlučeno je da se ostane kod odluke za akciju. Oko 14 sati čuli smo kanonadu topova iz pravca Banje Luke. Bilo nam je tada jasno da su ustaše došli zbog borbi na tom području. Oko 15 sati došlo je u logor još oko 1000 ustaša. Tada smo se, iako pod vrlo teškim uslovima, opet sastali i donijeli odluku da se akcija ipak odgodi, jer nismo bili u stanju da išta učinimo protiv tolike sile. Za vrijeme borbe za Banju Luku ustaše su jedan dio logora prebacili u Jasenovac. Svi naši drugovi koji su bili prebačeni obećali su da će nastaviti borbu i u Jasenovcu ponovno formirati organizaciju.

Mi koji smo ostali u Staroj Gradiški prišli smo popunjavanju nastalih praznina u organizaciji, ali nedugo iza prve grupe prebačen je u Jasenovac i u logor Lepoglavu pretežni dio preostalih logoraša. U Staroj Gradiški ostalo nas je tek nekoliko organiziranih.

Prilikom prebacivanja u druge logore drugovima je savjetovano da iskoriste svaku mogućnost bijega. Pojedininim odgovornijim drugovima podijeljene su bombe kojima smo raspolagali da bi im u slučaju potrebe kod bijega bile pri ruci.

U logor Staru Gradišku prestali su pristizati politički zatvorenici iz gradova, ali su zato ustaše danomice dopremali kolone rodoljuba iz sela i okolnih varošica i nakon nekoliko dana otpremali ih na likvidaciju, a njihovu imovinu odvozili u nepoznatom pravcu.

Nas preostale 'stare' logoraše smjestili su posebno, tako da s ostalima nismo imali dodir. Sama naša organizacija, iako je još postojala, nije bila dovoljno jaka da bi mogla bilo što ozbiljnije poduzeti. Jedina mogućnost, koja nam je još ostala, bila je bijeg. Da bismo što većem broju drugova omogućili da pobjegnu, bilo je odlučeno da se prokopa rov od nužnika električne centrale do ispod zida kojim je logor bio ograđen. Kopanjem se stiglo do pod sam zid, ali je tada naišla voda i poplavila rov. U to smo vrijeme redovito slušali vijesti i znali za kretanje naše armije i poraze fašista. Znali smo da je dan oslobođenja blizu i da treba iskoristiti svaku mogućnost bijega.

To se uskoro i dogodilo. Kada su jedne večeri zapucali naši borci od strane Bos. Gradiške, među ustašama je nastao metež. Počeli su prikupljati logoraše, ali nisu osigurali sve položaje u logoru. Iskoristili smo tu priliku i pobjegli.«

Ekonomske zajednice bile su u logorima osnovne organizacije ekonomskog pomaganja, moralnog hrabrenja i političkog djelovanja. Ulogu ekonomske zajednice lijepo i točno je opisao Čedomil Huber u svojem izlaganju na skupu »Okrugli stol« u Jasenovcu travnja 1984. godine.

O ekonomskim zajednicama govorio je i Josip Vidan na naučnom skupu »Okrugli stol Jasenovac 1986«. I Huber i Vidan opisali su ulogu i organizaciju ekonomskih zajednica. Posebno su istakli kako su one djelovale i od kolike su pomoći bile logorašima.

O delikatnim i za logoraše posebno životnim pitanjima suradnje sa KPH izvan logora, puštanju, oslobođenju, proboju, zamjenama i slično posebno se govori u pismu rukovodstva partijske organizacije u logoru od 15. kolovoza 1944. godine. Čitajući pismo, neka pitanja postaju shvatljivija.

**»CENTRALNOM KOMITETU KOMUNISTIČKE PARTIJE HRVATSKE
Drugovi!**

Mjeseca aprila t.g. poslali smo Vam iscrpan prikaz prilika u konc. logoru Stara Gradiška u kome su bila navedena i imena poklanih i umornih interniraca od 1. I. do konca marta o.g. Iz ovog materijala koji smo vam poslali mogli ste dobiti jasnu sliku o nesnosnom stanju koje vlada u logoru. Uz naš izvještaj uputili smo Vam nekoliko pitanja od velike važnosti za nas i naš rad u logoru čiji je smisao sljedeći:

1. Kakav je Vaš stav prema logorima općenito?

2. Da li ima mogućnost nešto učiniti, da li se išta radi u cilju promjene stanja u kome se nalazimo, a koje se uslijed silnih udaraca Crvene Armije i saveznika, te junačke Narodnooslobodilačke borbe u zemlji svakog dana pogoršava i prelazi postepeno u potpunu likvidaciju svih zatočenika?

3. Sta namjeravate učiniti da se spriječi ova postepena i potpuna likvidacija svih zatočenika, koju će po našem mišljenju i prema sadašnjem držanju ustaša – svakako pokušati učiniti?

4. Kakvo je Vaše mišljenje o jednom organiziranom udarcu iznutra u cilju našeg oslobođenja koji bez pomoći izvana ne bi imao mnogo izgleda za uspjeh, jer bi odstup i spajanje s obližnjim odredima Kozare i Psunja bio vrlo težak s obzirom na nezgodan položaj logora sa jedne strane Save, a s druge strane želj. pruga i dva veća mjesta, Okučani i Nova Gradiška sa jakom posadom?

Stoga je radi sprovođenja jedne ovakove akcije traženo da se uspostavi veza između logora i odreda na Pšunju i Kozari, te da se u najzgodnijem momentu izvrši akcija koja bi sigurno uspjela. Da je logorsko rukovodstvo bilo obaviješteno o napadu na S. Gradišku uoči Nove Godine, sigurno bi prilika bila zauzeta (nejasno, op.p.), most srušen, a time i B. Luka zauzeta. U isto vrijeme logor bi bio oslobođen, a Narodnooslobodilačka vojska došla bi preko 2000 novih boraca.

Smatrajući da su ova pitanja delikatna i da ih je nezgodno pismeno tretirati, predložili smo Vam istovremeno da putem zamjene povučete iz logora jednog člana našeg rukovodstva koji je upoznat sa svim radom i mogućnostima u logoru a koji bi Vam mogao dati najbolje podatke i dobro poslužiti prigodom rješavanja svih pitanja koja bi doticala logor i zatočenike. Taj drug bi bio s naše strane predložen. Pored toga traženo je, ako u dogledno vrijeme nema izgleda da će se logor osloboditi, da se putem zamjene povlače najbolji drugovi i drugarice iz logora prema predlozima logorskog rukovodstva.

Na sva ova pitanja i zahtjeve do danas poslije 4 i pol mjeseca nismo dobili nikakav odgovor.

Svjetsni smo težine rada koji leži na Vama u ovim odsudnim časovima, svjesni smo također i poteškoća oko uspostavljanja i održavanja veze između Vas kao najvišeg foruma i logora, ali nas nitko ne može uvjeriti da se do danas nije mogla uspostaviti veza s odredima na Pšunju i Kozari, stoga osuđujemo drugove i O.K. pod čiji djelokrug spada ovaj logor i ukazujemo na njihovu aljkavost, jer se nisu potrudili da za tri godine uspostave vezu s logorom. Oni to ne mogu pravdati nemogućnošću, jer su nam poznate mogućnosti koje im stoje na raspolaganju.

Kada smo tražili da se zamjene vrše prema našim predlozima, nitko od nas nije tražio da on prvi bude zamijenjen, nitko nije predlagao svoje lične prijatelje, već bi se predlagali najbolji drugovi i drugarice, partijci, partizani, simpatizeri i poštteni građani koji su do hapšenja dali sve od sebe za partiju i Narodnooslobodilačku borbu. Uz to pored svih mučenja ustaške zlikovačke policije nisu postali izdajice, a ovdje u logoru, gdje se glave gube bez ikakve krivice, učestvuju u radu na konsolidovanju prilika među zatočenicima i međusobnom pomaganju – ukratko nastavili su sa radom i životom, koji odgovara jednom ispravnom drugu, te su time zaslužili da se o njima prvenstveno vodi računa.

Međutim, nama po ovom nije ništa odgovoreno, zamjene su i dalje vršene po rodbinskim vezama, ličnim i prijateljskim poznanstvima, iako u logoru postoji organizacija već dvije i pol godine.

U prvim počecima postojala je veza sa Zagrebom koja je prekinuta i tek u martu o.g. ponovo je uspostavljena što je svakako za osudu, pa ma tko bio kriv za to.

Drugaricu i njene suradnike iz Zagreba koji sada održavaju vezu s logorom – pohvaljujemo i ističemo kao primjer savjesnog vršenja povjerene dužnosti, ali primjećujemo da drugovi kojima naša veza prenosi poruke ne trude se da nam odgovore na njih...

Opisani postupak oko zamjene osuđujemo, jer smo imali prilike ispitati drugove, a naročito drugarice, koji su otišli u zamjenu, a da takvu pažnju sa strane Partije nisu zaslužili niti svojim radom prije hapšenja, a pogotovo svojim držanjem u logoru. Istina, bilo je nekoliko drugova koji su i zaslužili da budu zamijenjeni, takovima je log. rukovodstvo dalo dužnost i upute što

će i kako će učiniti da se uspostavi veza logora sa odredima, ali su i oni zakazali. Da li su oni krivi ili pak nerazumijevanje drugova na terenu, nije nam poznato. U svakom slučaju i ovo je za osudu.

Koliko je neispravno povlačiti ljude iz logora po ličnim vezama i poznanstvima, vidi se i po tome što su ovim putem otišli iz logora neki zatočenici koji svojim radom i držanjem u logoru (koji se sastojao u ličnom osiguranju života i udobnosti) ni u kojem slučaju nisu zaslužili da nose časno ime komuniste. Kao takovi nisu niti mogli dati pravu sliku prilika i stanja u logoru, naročito u pogledu organizacije, a sa strane drugova na terenu omogućeno im je da pišu u novinama o patnjama u logoru koje oni nisu u pravoj mjeri niti osjetili. Ovakav postupak razumljivo izaziva negodovanje i protest ispravnih drugova. Za našu tvrdnju da se zamjene vrše samo po ličnoj vezi i poznanstvima imamo dovoljno dokaza. Prvo sada odlaze 2 muškarca i dvije žene, sve četvoro, traženo po ličnoj vezi. Jednoj od ove dvije javio je drug, koji je partizanski oficir, još prije nekoliko mjeseci da će je izvaditi putem zamjene. Uz to nekim drugovima pišu od kuće, pomoću veza u Zagrebu ne mogu te izvaditi pa javi hoćeš li da odeš u zamjenu – to mogu odmah uraditi. Dok jedni uzimaju zamjenu kao krajnju nužnost jer se drugačije ne može izaći, drugi na to ne mogu niti misliti, jer nemaju veza niti poznanstava, a sigurno bi se za Nar. oslobodilačku borbu založili više od prvih ...

Drugovi!

Ovaj naš protest nije glas malodušnika, nije glas očaja, gubljenja borbenosti i napuštanja borbe protiv neprijatelja. Ovaj protest upućujemo u času kad okupljamo sve snage, svjesni da je baš sada potrebno najviše odlučnosti, samoprijedora i volje da se borimo i izdržimo do kraja, pa makar ostali prepušteni sami sebi, dosljedni, vjerni, odani i borbeni, kako to od nas traži Partija Lenjina-Staljina. Ako ćemo napušteni, bez ičije pomoći morati izginiti, izginit ćemo hrabro, ponoseći se što pripadamo slavnoj vojsci koju predvodi uzor borac – drug Tito.

Ovaj protest nije glas malodušnika iako ga upućujemo u času kada se iz naše sredine naši drugovi mrcvare, ubijaju i bacaju u Savu, a najbolje drugarice zatvaraju u samice da budu silovane i potom zaklane.

Drugovi! Smatramo da ćete nas razumjeti i naš protest uvažiti, naročito kada je on upućen protiv aljkavosti i neispravnosti pojedinih drugova.

Na koncu tražimo da nam se odmah dostavi odgovor na postavljena pitanja koja su za nas od životne važnosti.

Ukoliko to ne dobijemo i ovog puta, ističemo da otklanjamo od sebe svaku odgovornost za sve što se dogodi sa oko 2000 zatočenika i zatočenica, među kojima ima veliki broj partijaca, partizana, simpatizera i poštenih građana.

S.F. – S.N.

Rukovodstvo K.P. u logoru Stara Gradiška 15. avgusta 1944.«

Žene i djeca u logoru

Prilike u ženskom dijelu logora bile su slične. Potkraj 1941. godine u Staroj Gradiški već se nalazi izvjestan broj Židovki s djecom. Pridolaze i srpske žene. Dolazak komunistkinja već smo spomenuli.

Kako su one doživljavale dolazak i boravak u logoru opisala je Helena (Jelka) Pacht-Mandić ovako:

»Kaznionica u Staroj Gradiški trebala je postati logor, jer se Jasenovac pokazao pretijesnim, a logor 'Danica' se ukidao. U kaznionicu su stigli zatvorenici, a da nisu bila predviđena čak ni najminimalnija sredstva za bilo kakvu hranu. Bez hrane, moralo se ležati na betonu usred najžešće zime. Pretresi su vršeni gotovo neprekidno, jer su kod Jevreja tražili skriveni novac, nakit, zlato. Svaki pokušaj 'utaje' završavao je fatalno. Započela je praksa 'nastupa', prozivki i izdvajanja, koje je najčešće vršio ustaša Vrban (Ante, op.p.). Kako je trebalo odvojiti ženski logor od muškog, početkom 1942. (8. siječnja?) preseljene smo u Kulu, kaznioničku građevinu iz 18. stoljeća. Broj zatočenih žena povećavao se, a i naša zajednica, u koju ulazi veći broj drugarica koje su početkom 1942. dopremljene iz Zagreba (među njima i Buba Jančić).

Kad smo prije nekoliko godina, kao bivše logorašice, prvi put posjetile Staru Gradišku, našle smo na terenu nekadašnjeg logora nove zgrade, park, zelenilo. U mislima pokušavale smo rekonstruirati nekadašnji logor. Samo je Kula ostala u istom stanju, u kakvom je bila 1941. godine. Sava je i dalje tekla ispod nasipa, a u daljini nazirala se Kozara.

Ulazeći u Kulu, nakon četrdesetak godina, gledajući hodnik koji se pruža na katu, lijevo i desno od stubišta, ćelije, samice, u kojima su ostali okovi, trule podove, memljive zidove, male rešetkama okovane prozore, koliko god sam bila potresena, istodobno sam shvatila da sve što se pisalo i piše o Kuli i logoru Stara Gradiška, gubi snagu pred ovim nijemim, ali uvjerljivim svjedočanstvom.

Tamo u dnu hodnika desnog krila, u ćeliji prema južnoj strani, smjestila se naša proširena zajednica. Duž zidova bio je ležaj do ležaja na podu i jedna željezna pećica uz zid, s lijeve strane ćelije. U Kuli smo prisustvovala mnogim scenama nasilja, ali najstravičnije su bile scene odvajanja djece od majki; izgladnjela i bespomoćna djeca uzalud su strugala po praznom kazanu, da bi pojela ostatke hrane kojih nije bilo. I nas je mučila glad, jer smo potrošile i posljednje zalihe, koje su donijele drugarice pridošle iz Zagreba, a hrana iz jedinog paketa, koji smo primile zahvaljujući hrabrosti i upornosti moje sestre, čuvala se za bolesne. Drugi paket, kovčeg pun hrane, zbog pooštrenog režima, nisu htjeli primiti i ja sam kroz prozor vidjela kako ga moja sestra vuče nasipom i uspijeva dobaciti logorašima, koji su tu radili, nekoliko hljebova. Ono što smo dobivale kao hranu, jedva se moglo nazvati hranom. Pljesniva pura ili kuhana voda s nekoliko zrna graha ili komadića žute repe i listića kupusa. Koricu kruha počele smo dobivati tek kad je otpočeo s radom šnajderaj, a i nju smo dijelile s onim drugaricama iz zajednice koje nisu radile u šnajderaju. (Kasnije će započeti rad i druge radionice.)

Tek početkom travnja 1942. bit će dozvoljeno primanje paketa s hranom i lijekovima, te po jedna karta mjesečno. Znale smo da će od gladi biti gora i opasnija epidemija bolesti i pokušale smo se tome oduprijeti. Dežurala smo noću, da bismo spriječile zagađivanje hodnika, jer je kanalizacija bila začepljena, a izmeti su plivali oko nužnika. Nadolazili su i štakori i ugrožavali ljude. Prvi gavrani počeli su kružiti iznad Kule i logora, kao da su predosjećali da će i ovdje, kao i u Jasenovcu, nailaziti na dobar plijen.

Rano proljeće donijelo je i prve epidemije, najprije dizenteriju, a ubrzo i tifus. Mi smo još odolijevale tifusu, jer smo i u ovim najtežim uvjetima uspijevale održati kakve-takve higijenske uvjete, naravno zahvaljujući samo velikim naporima i disciplini koja je vladala u zajednici. Epidemija tifusa

već zauzima toliki zamah da ključar Bevanda (Ante, op.p.) svako jutro pita: 'Ima li mrtvih', a mrtvace se odvozi kolima.

Stižu novi transporti seljaka iz okolnih sela i s Kozare, no njihov bora-vak u Kuli nije bio dug, jer ih brzo odvođe na likvidaciju. Potresan je slu-čaj jednog učitelja koga će odvesti na likvidaciju sa cijelim njegovim razre-dom učenika. Pristižu i novi transporti Jevrejki, od kojih će jedan dio brzo nestati na putu za Požegu, među njima i Magda Bošković. Sve to nas ipak neće omesti da se priključimo priredbi, koju je organizirala Magda Boško-vić. Recitacije i pjevanje 'Bilećanke' i 'Mitrovćanke', kao i starih hebrejskih pjesama, pretvorile su se u pravi koncert. I osmi mart bit će obilježen jed-nom uspjelom priredbom.

U međuvremenu je zajednicu zadesio veliki gubitak kad su 16. ili 20. ožujka 1942. g. umjesto u bolnicu, kako smo kasnije saznale, ustaše odveli u smrt Veru Jelić i tri Nade: Nadu Kocijan, Nadu Gaon i Nadu Dimić. Da bi se obmanula neka Komisija (Crvenog križa? – koju, nismo nikad vidjeli) i javnost, kako se radi o radnom logoru, otvara se najprije šnajderaj, a kasni-je i druge radionice. Jedna grupa odlazi na rad u šnajderaj, a druga se brine o čistoći i bolestima itd.

Kako je u Staru Gradišku stizalo sve više naroda s Kozare, Kula se pret-varala u 'rezervat' za Srpkinje. Hrvatice su premještene u hrvatski ženski logor, u posebnu zgradu, jednokatnicu. Međutim, zahvaljujući brizi zajedni-ce, neke od drugarica – Srpkinje i Jevrejke – krišom će prijeći u hrvatski logor i tako se spasiti. Bili su to primjeri bratstva i jedinstva koje treba pamtiti. U novoj nastambi, konspirativno će se izvršiti reorganizacija zajed-nica, a odvojit će se i bolesne drugarice, jer i među nama počinje harati, uz raniju epidemiju dizenterije, i epidemija tifusa. Pred ustašama se kriju te-ške bolesnice, jer poučene slučajem Vere Jelić i triju Nada, znale smo kako bi završile. I ja sam se našla među oboljelima. Ležeći uz Sofku Radošević, kao što sam ranije ležala u Kuli uz Nadu Dimić, u groznici sam se pitala hoće li naš završetak biti poput Nadinog.

Na sreću, negdje u travnju, stiže prva karta od mojih. Pišu da su dobro i da se 'nadaju sestrinom ozdravljenju'. To mi je dalo snage i nadu da će me možda uspjeti izvući i spasiti smrti. Sofija Jović i ja ostale smo jedine od studentica uhapšenih u srpnju 1941. u Zagrebu. Ostale su puštene kao što sam već spomenula, još iz 'Danice', a bila je s nama i Cica-Marija Eker iz 'Danice'.

Par dana nakon primitka prve i jedine karte, naređuju mi da se spre-mim. Buba i Vanda (Novosel, op.p.) paraju rubove mog kaputa i ušivaju poruku, jer se ipak nadamo da idem na slobodu. Koji je to dan bio, ne znam točno, koncem travnja ili početkom svibnja 1942. uz ustašku pratnju stigla sam u Zagreb. Smogla sam toliko snage da 'prenesem' svoj skelet od 44 kile, s ruksakom na leđima, pješice od kolodvora do Ustaškog redarstva na tadašnjem Trgu N, kamo me je dopratio naoružani ustaški stražar. Sve ostalo odigralo se u groznici tifusa, s epilogom u Zaraznoj bolnici u Zagre-bu, ali 'na slobodi'. Nakon mene izašla je i Sosa Jović, kao posljednja iz naše grupe studentica. Marko Vučić izdahnuo je poslije najdulje izolacije u samici, bez hrane i vode, kao posljednji od studenata koji su travnja 1942. prepušteni polaganom umiranju i strašnoj smrti od gladi. On je bio i pos-ljednji iz prve grupe drugova s kojima smo dijelile sudbinu od Gospića do Stare Gradiške.

Tako je završila jedna logoraška Odiseja započeta srpnja 1941.«

Kad su ustaše odvojili Hrvatice iz Kule u drugi posebni logor, nazvan »Hrvatski ženski logor«, Srпкиnje i Židovke ostale su u Kuli. Time su nastojali pokazati da oni, tobože, ne proganjaju Hrvatice, da su za izolaciju Srba i Židova. Ali to nije bilo točno. Premda u »Hrvatskom ženskom logoru« zatočenice nisu bile onako pretrpane kao u Kuli, uskoro se i među njima pojavio tifus koji ih je kosio. Bilo ih je najprije oko stotinu, a od tifusa ih je već ležalo 65. Uskoro je broj zatočenica u njemu narastao na 600. Mnoge od njih nisu ostale žive. Pomrle su od bolesti, gladi ili su ih ustaše likvidirali.

Dvadeseti ožujka 1942. izdana je zapovijed da se sprema sve Židovke i Srпкиnje iz Kule. Budući da je nešto ranije u veljači, grupa žena s djecom otpremljena u logor Đakovo, to su i sada pomislile da će ih zaista odvesti u neki drugi logor, kao što su tom prilikom rekli. Međutim one su odvedene noću i ubijene.

Osobito je mnogo žena s djecom dovedeno u logor nakon njemačko-ustaške ofanzive na Kozaru.

U mjesecu lipnju 1942. godine zatražili su Nijemci nekoliko tisuća radnika za rad u Njemačku. Potresno je bilo gledati kako su ustaše okrutno i nemilosrdno odvajali majke od njihove djece. One koje nisu poslone u Njemačku, gdje je opet velik broj stradao od bolesti i gladi, te se nije nikad vratio u domovinu, odvojili su na likvidaciju.

Rad partijske organizacije u ženskom logoru iscrpno je opisala Stefica Serdar-Sabolić u knjizi »Otpor u logoru Stara Gradiška«.

»Kad sam došla u logor Stara Gradiška 5. ili 6. marta 1942. povezala sam se odmah nakon nekoliko dana s partijskom organizacijom preko Ljubice Jančić-Bube. Tada sam upoznata da rukovodstvo organizacije sačinjavaju:

Vera Jelić, sekretar organizacije i starješina ekonomske zajednice, Katica Fergec, radnica, Ljubica Jančić (Zec) – Buba, student i Vanda Novosel – te da imaju vezu s drugovima iz muškog logora.

19. marta 1942. ustaše su odveli bolesne drugarice Veru Jelić, Nadu Dimić, Nadu Kocijan i Nadu Gaon, navodno u bolnicu. Drugarice su stvarno gajile nadu da se radi o bolnici. (Presedan je bilo organizirano uspješno bjekstvo iz koprivničke bolnice drugarica Anke Butorac – Parović i Mace Gržetić koje su u tu bolnicu dopremljene iz logora 'Danica'. Možda bi se slučaj i ovdje ponovio.) Stvarnost logorske 'bolnice' u Staroj Gradiški ubrzo je postala jasna. Četiri drugarice su ubijene. Kasnije je u kancelariji u spiskovima uza sva njihova imena nađena oznaka: –umrla 21. ožujka 1942.

Krajem marta ili početkom aprila 1942. g. dovedena je u logor iz zagrebačkog zatvora sa Savske ceste drugarica Zlata Segvić. Uključena je u partijsko rukovodstvo, izabrana za partijskog sekretara, a na sastanku ekonomske zajednice za starješinu 'zajednice'.

Od aprila do septembra 1942. u partijskom rukovodstvu su: Zlata Segvić, sekretar, Ljubica Jančić, Katica Fergec, Vanda Novosel – krajem jula 1942. povučena iz logora u Zagreb na policiju.

U septembru 1942. g. ustaše su u bolničkoj samici ubili drugaricu Zlatu Segvić s Anom Pavelić.

U septembru je stiglo i prvo pismo od partijske veze iz Zagreba. Okr-njeno partijsko rukovodstvo (Buba Jančić, Katica Fergec) prošireno je ši-rim savjetodavnim tijelom (Ljubica Sagi, Marica Pataki, Ankica Palfi i dru-ge) dok nije iz Zagreba potvrđen novi sastav partijskog rukovodstva: Buba Jančić, sekretar, Katica Fergec, Ružica Markotić, Manda Vargaš.

Po odlasku iz logora drugarice Ružice Markotić kooptirana je Fanika Rupčić.

Buba Jančić odvedena je iz logora 31.1.1943. i 8.2.1943. zamijenjena. Pri-likom odlaska predala je dužnost sekretara organizacije Mandi Vargaš.

Od januara do jula 1943. u partijskom rukovodstvu su: Manda Vargaš, sekretar, Katica Fergec, Fanika Rupčić, Marica Pataki – s prekidom (odve-dena u Zagreb i vraćena), Meri Radović – po dolasku u logor uključena i zadužena za rad s omladinom.

Ustaše upućuju grupu logorašica na poljske radove u Jasenovac 1. jula 1943. (po nekim sjećanjima 16. juna). Zapovjednica ženskog logora ustašica Maja Buždon odredila je i Mandu Vargaš koja uz pomoć logornice-zatoče-nice Mike Godlar uspijeva da zabašuri svoj odlazak, ali nakratko.

Dužnost sekretara i vezu s muškim logorom predala je Stefici Serdar, ostale drugarice radile su u istom sastavu. U međuvremenu maja ili juna 1943. dovedena je u logor drugarica Vesela Segvić, sestra pok. Zlate i kao iskusan partijski radnik uključena da pomogne organizaciji, ali je ubrzo izašla iz logora zamjenom septembra 1943.

Početkom oktobra odvedena je iz logora i zamijenjena Stefica Serdar. Uz saglasnost ostalih drugarica dužnost i vezu je preuzela Danica Božac (Milić). Po podacima Dane Božac, u rukovodstvo je uključena Bahra Đu-kić.

U zimu 1942. godine Buba Jančić je osnovala SKOJ-evsku grupu koju je vodila Sofija-Sosa Jović. Sosa je otišla iz logora 27.11.1942. pa ju je zamije-nila Marija Gvozdanović. 1943. godine za rad omladine zadužena je Meri Radović...«

Zatim Stefica Serdar-Sabolić posebno opisuje kako su radile ideo-loški, uspostavljale veze s partijskom organizacijom izvan logora, kao i s drugovima u logoru, o ekonomskim zajednicama i drugo, sve do nje-zinog odlaska iz logora u zamjenu u listopadu 1943. godine.

Jedna od preživjelih zatočenica ženskog logora u Staroj Gradiški Marijana Krvarić-Amulić u svojim je sjećanjima na dane provedene u logoru također opisala neke događaje.

»Sedmi marta 1942. upućeni smo iz zatvora u Osijeku u logor Stara Gradiška. Vlak s našim vagonima zaustavio se na željezničkoj stanici Oku-čani. Još dok su nas prebrojavali, vlak je krenuo. Osim ustaša i agenata na stanici nije bilo nikoga. Ni željezničara, ni putnika. Do logora smo pješačili dugo, prolazile smo i kroz omanje selo, ali nigdje žive duše. Ni pas da zala-je, ni kokoš da se oglasi – nigdje nikoga – tišina, kao da je život zamro.

Ovo pješačenje bilo nam je veoma naporno, jer skoro tri mjeseca nismo zapravo ni hodale: stajanje pred isljednikom ili ležanje u ćeliji – to je bilo sve. Ali moralo se ići i to brzo, bez odmaranja, uz jednolične i hladne povi-ke ustaša: 'Ajde, ajde'.

Kad smo ušle u logor čule smo komentare među ustašama: 'To su poli-tički'.

Prostorije ženskog logora odavale su stravičnu sliku. Tu smo prvi put susrele logorašice dovedene prije nas. U prvi čas pomislila sam da gledam

utvare pred sobom. Mršave, blijede žene gledale su nas znatizeljno. Tko su ove žene, ovi kosturi? Da li ću i ja ovako izgledati?

Ubrzo je banuo među nas ustaša Ante Bevanda, zvečeći snopom dugih ključeva. Otpočeo je pretres. Oduzimali su nam sve što su smatrali da nam nije potrebno, a to je uglavnom značilo da su nam uzimali sve osim odijela na nama i nešto hrane.

Ustaša Bevanda odveo nas je zatim u jednu veliku skupnu ćeliju. Prvo što sam zapazila bile su rešetke na malom i jedinom prozoru pri dnu ćelije. Trošan pod, ali od dasaka, strop nizak s nekim debelim svodovima, jedna žmirkava žarulja; vrata za zatvaranje izvana, svjetlo se palilo iz hodnika. Tako je počeo moj život u logoru Stara Gradiška . . .

Jednom dnevno su nam logoraši iz muškog logora dovozili hranu u buradima, u pratnji ustaša. Centralna logorska kuhinja bila je tada u muškome logoru. Kasnije je ženski logor dobio svoju kuhinju u kojoj su logorašice same kuhale. Pred svakom ćelijom dijelio se obrok koji se sastojao od oko pola litre mutne juhe u kojoj se nazirao grah ili list kupusa.

Prvo pravilo naučeno od naših prethodnica logorašica bilo je da hranu koja se dobiva treba obavezno pojesti ma kako nam gadjljivo izgledala. Juha je bila prokuhana i topla. A to je bilo jako važno.

Protoklo je nekoliko dana od kada smo stigle. Jedne noći u zatvorenim ćelijama probudio nas je užurbani bat ustaških čizama, na hodniku. Nešto su govorili, dovikivali, nismo razumjele šta. Prestrašene, osluškivale smo potpuno budne. Tišinu je narušavao samo šum opanaka – dugo i polako. Slutili smo! Ustaše odvođe Srkinje i Ciganke u smrt. Polako je nestajalo šuma. Kad su nam sutradan zatvorenici iz muškog logora dovezli hranu, saznale smo da su ustaše prošlu noć poubijali sve žene čiji smo hod s onakvom zebnjom osluškivale. Odveli su ih do Save poubijali i kroz probijeni led pobacali u hladnu rijeku . . .

Nekako odmah nakon preseljenja u 'hrvatski ženski logor' zavladała je epidemija pjegavog tifusa u cijelom logoru. O liječenju i o lijekovima nije moglo biti ni govora, jer tako nešto nije postojalo. Situacija je u početku epidemije bila takva da je većina žena bila prepuštena isključivo izdržljivosti organizma. Na tankom sloju slame, uz hranu koja se sastojala od rijetke, smrdljive kukuruzne kašice, juhe od stočne repe ili luka, bez masnoće, bez soli, ležale su bolesnice s visokom temperaturom i do 40 stepeni, pune ušiju. Harala je i dizenterija i svrab. Stanje je bilo očajno. Pored toga, postojala je opasnost da će ustaše, kad saznaju pravi uzrok tolikog broja oboljenja, uplašeni za vlastito zdravlje, početi s masovnim likvidacijama bolesnih logorašica.

Da bi provjerili kakvo je to oboljenje, ustaše su jednog dana doveli u naš logor nekoliko liječnika, također logoraša. Tada sam prvi put vidjela dra Bukija Konfortija, liječnika iz Sarajeva. Bio je srednje visine, nosio je blistavo čiste očale kroz koje nas je gledao prijatnim, toplim očima. Sagnjao se svakoj bolesnici, uzimao je za ruku, tješio i hrabrio govoreći kako to nije ništa strašno, da treba izdržati, da treba živjeti. Buki, kako smo ga poslije svi zvali, shvatio je odmah pravi razlog uznemirenosti ustaša i poslijedice koje mogu nastati ako im se kaže istina – epidemija pjegavog tifusa. On je uspio uvjeriti ustaše da se radi o nekoj vrsti groznice uzrokovane zagađenom savskom vodom koju smo svi pili. Tako je nastala dijagnoza 'gradišćanska groznica' kojom je otklonjena neposredna opasnost masovnog ubijanja logorskih tifusara.

Nekako u jeku epidemije, a možda i upravo zbog nje, logorašima je bilo dozvoljeno da se javljaju svojim porodicama. Jedanput mjesečno svaki je logoraš dobio specijalnu dopisnicu na kojoj je bio označen njegov broj. Na dopisnici je bilo naštampano da se smije napisati samo 20 riječi. Doktor Konforti je nagovorio ustaše da dozvole logorašima, pored dvadeset riječi, nadopisati nazive lijekova čiji je popis on dao. U isto vrijeme ustaško zapovjedništvo dozvolilo je i primanje paketa logorašima. Tako su u paketima hrane počeli pristizati i spasonosni lijekovi. Kao što su ustaše cenzurirali logoraške dopisnice, tako su, prije podjele, pregledavali i pakete. Mnogo su i hrane i lijekova povadili iz paketa, ali i ono što je stizalo do nas bilo je od neprocjenjive vrijednosti...

Treću neprijateljsku ofanzivu na Kozari doživjeli smo i mi vrlo snažno. Već u aprilu 1942. godine nastalo je komešanje među ustašama. Stizale su naoružane ustaške jedinice. Svi su bili nekako zadovoljni, raspoloženi, pjevale su se 'gange'. S naših prozora vidjela se u daljini Prosara i Kozara. Gledale smo na njima krijesove, slušale pucnjavu i tutanj tenkova koji su prolazili preko obližnjeg mosta. Danima je do nas stizala jeka borbe. Bile smo i ponesene i uznemirene: kako li tamo prolaze naši?

U prvo vrijeme kao da su ustaše na nas zaboravili, ali s vremenom su postajali sve ozbiljniji, šutljivi i namršteni prolazili radionicama ili sobama gdje smo spavale. Noću su kamionima masovno odvozili logoraše Srbe i Jevreje, žene i muškarce u Jasenovac na likvidaciju.

Logor se praznio da bi se ubrzo počeo opet puniti. Ovaj put ranjenim, uhvaćenim partizanima, stanovništvom s Prosare i Kozare. Svaki dan su stizali transporti muškaraca, žena, djece, stoke, robe, namještaja, šivaćih mašina, hrane. Sve se to slilo i zbililo u naš logor. Ustaška odmazda je bila očigledna, ali im sa lica nismo čitali zadovoljstvo pobjednika, jer to nisu bili.

Bila je vrućina, juni mjesec, u logoru se nije više moglo skoro ni hodati, svaka stopa zemlje bila je ispunjena ljudima i djecom. Svi su bili iznemogli, gladni, žedni, ležali su ili sjedili posvuda. Po našoj tadašnjoj procjeni, u tom je trenutku u logoru bilo oko četiri tisuće žena i dvije-tri tisuće djece od tek rođenih do 15-16 godina.

U logoru je vladao takav metež da ni ustaše nisu znali što da počnu s tolikim ljudima, kravama, konjima i ovcama. Vode nije bilo dovoljno, hrane isto tako. Cijeli dan su logorske kuhinje radile. Kuhala se rijetka kašica od kukuruznog brašna, ljudi nisu imali u što da prime tu kašu: sve im je bilo oduzeto. Voda se u buradima dovozila sa Save, ali je sve to bilo premalo. Žene, djeca, muškarci, vapili su za vodom više nego za hranom.

Za dva-tri dana nastao je užasan smrad u logoru. Rojevi muha su 'plovili' logorom. Zavladao je dizenterija, tifus. Počelo je masovno umiranje iznemoglih, gladnih. Najprije su stradala djeca.

U logor su ubrzo stigli Luburić, Miloš, Matković i cijela grupa nama nepoznatih ustaških glavešina. Prvi plod tog posjeta: oduzimanje djece od majki i smještavanje u posebne logorske prostorije, bivše radionice. Logorom se prolamao vrisak i plač djece i majki; ustaše su opet imali svetkovinu. Otimali su djecu od majčinih skuta, s prsa, slika je bila neopisiva, stravična, porazna. Veća su djeca bježala po logoru. Pokušavala se sakriti. Nastalo je zvjersko batinjanje, kundačenje, i žena i djece; bilo je i ugušene djece. Žene su bile izbezumljene od bola, tukle su se s ustašama za svoju djecu. Sve je bilo uzalud, djeca su odvojena, a majke su znale što to znači.

Postoje li riječi kojima bi se mogle opisati strahote i užasi tih dana? Osnovan je još jedan, dječji logor u Staroj Gradiški. Oni najmanji umirali su polako i tiho, po šestoro, osmoro, desetoro i više na dan. Djeca su ležala bespomoćna, izgladnjela, mršavila su naočigled, nisu više imala snage ni za plač. Samo noću, u bunilu, zvala bi majku, oca, sestru ili brata.

O toj djeci brinulo se dvadesetak žena. Odvojena je za njih posebna kuhinja, dovezena je i nekakva slama, pohabani pokrivači, posude za jelo, ali bilo je već kasno i uzalud. Ono što su djeca proživljavala, razaralo ih je kao najstrašnija bolest. Venula su i umirala. Ante Vrban naredio je jednog dana da se sva bolesna i iznemogla djeca odnesu ili odvedu u jednu obližnju zgradu i tamo ih je uz pomoć ustaša naprosto natrpao u dvije prostorije. Ugušena su otrovnim plinom. Bilo ih je nekoliko stotina.

U logoru je poslije tog jezivog umorstva nekoliko dana vladala užasna tišina – osjećale smo da je nestao život na svom samom početku. Na sve nas kao da je pala neka mora, hodale smo pognutih glava, potištene i očajne. Ubojstvo djeteta je najsvirepiji zločin koji živo biće može učiniti. Mi smo, eto, morale među tim djecoubicama, među čudovištima dalje živjeti i gledati ih. Za cio život smo od ustaša osuđene da nosimo u sebi stravične slike o svirepim stradanjima djece s Kozare.«

O prilikama u ženskom logoru u Staroj Gradiški govori u svojoj izjavi na saslušanju i ustaška dužnosnica i zapovjednica ženskog logora Maja Buždon.

»Oktobra 1942. godine dobrovoljno sam stupila u ustaški pokret otkle sam raspoređena u ustaški logor u Staru Gradišku. Nakon dolaska u logor postavljena sam za upravnicu zatočeničkog logora Stara Gradiška. Na toj dužnosti imala sam uglavnom dužnost vođenja brige oko zatočenica i njihovog rada i kretanja. Među ostalim, učestvovala sam u masovnom ubijanju, kao i ostali dužnosnici i dužnosnice spomenutog logora. Detaljno se ne bih mogla sjetiti svih zločina koje sam počinila, ali u sjećanju mi je najbolje ostalo prvo ubistvo koje sam izvršila nad nepoznatom staricom u Kuli logora Stara Gradiška. Zločin sam izvršila na taj način što sam staricu povalila na pod i opalila joj metak u sljepoočicu. Poslije toga ja sam pripremala za klanje stotine i stotine žena i djece, koji su bili izvučeni izvan logora i ubijani od meni nepoznatih ustaša, koje je predvodio ustaški natporučnik Cenani (Ante, op.p.), Nikola Gagro, ustaški vodnik, Runjaš (Mirko, op.p.) zvani Cigo i mnogi drugi. Također sam lično izvršila ubistvo jedne žene pred bunarom u dvorištu Kule, i to na taj način što sam joj opalila metak u prsa, a povod je bio taj što je zatražila cigaretu od prisutnog stražara, koji se nalazio na stražarskom mjestu. To je bilo negdje u jesen 1943. godine, a datuma se ne mogu sjetiti. Poznato mi je da je izvršeno ubistvo dovedene djece s Kozare koje je moglo biti blizu 200, i to na taj način što su bila zatvorena u dvjema prostorijama kojima su bila dobro oblijepljena vrata i prozori. Zatim su prostorije u kojima su se nalazila djeca ispunjene ciklonom, tako da su bila sva pugušena. Djeca su iznesena tek kad smo saznali da je ciklon bezopasan.

Sjećam se da sam više puta dobivala naredjenja iz ustaškog zapovjedništva logora da priprelim grupe žena i djece koje su bile određene za likvidaciju. Najčešće se dešavalo da su te žene i djeca vođeni izvan logora te likvidirani u Maloj Mlaci i Jablancu, jedan dio od njih je bacan u Savu. Leševi ubijenih žena i djece zatrpavani su u zajedničke jame. Na groblju koje se nalazilo uz same zidine ubijan je narod. Ja sam gledala kako su ubi-

jani zatrpavani i to tako da su u pojedine iskopane rake zakopavali više leševa, dok je na grob postavljen samo jedan križ.

U samom logoru bile su određene dvije prostorije u Kuli nad kojima sam ja imala nadzor za likvidaciju. Zločine smo izvršavali u noći. Ja sam uvijek prethodno dobivala naređenje da zaključam ostale ćelije, a kako sve ćelije nisu imale ispravne ključanice, to sam zatvarala hodnik koji je vodio do tih soba. To smo radili zbog toga da drugi zatočenici ne bi čuli krikove ubijanih. Ostali zatočenici znali su ipak za sve te zločine. Ubijanja su se obično izvršavala teškom čeličnom kuglom, tj. maljem, dok su pojedinci kao Stojčić, Runjaš, Vuković (Jozo, op.p.) i neki iz sigurnosne službe klali noževima. Leševi zaklanih zatočenika bacani su u Savu ili zakopavani.

Kad su dovedeni zarobljenici Prve udarne srbijanske brigade, među kojima je bilo 60 muških i oko 20 žena, ja sam ih zaprimala, a bili su smješteni pod moju komandu u Kuli. Pošto smo ih skoro do gola skinuli, ženske ošišali, ja sam ih vodila po čitavom logoru, da ih vido ostali zatočenici, pri tome sam ih tjerala da se međusobno šamaraju i mrcvare i da viču: 'Mi smo narodnooslobodilačka vojska! Mi smo Prva udarna srbijanska brigada!' Poslije toga zlostavljanja isti su bili poubijani u samom logoru. Od svih njih ostalo je na životu osam žena, koje su bile zdravije.

Jedan od prvih izvještaja koje su poslale zatočenice iz Stare Gradiške pisan je 27. novembra 1942. godine.

»Dragi drugovi! Opet smo dobili priliku da se direktnije javimo. Saljemo drugaricu Sosu (Jović) našu najbolju omladinku. Ovdje je ona vodila omladinke i vršila još druge važnije dužnosti u kojima je zadovoljila i hoće da je odmah zaposlite. Može odmah primiti rad; zdravlja je vrlo dobrog.

Odgovaramo odmah na pitanja koja ste postavili u pismu od 18. XI. Zadnji put smo poslali imena drugova iz njihove zajednice, a idući put poslat ćemo i imena simpatizera. Umro je Bruno Radeljević. Sto se tiče vaše direktne veze s njima, mogao bi da je primi navedeni Ante Jadrešin, samo to nije sve što treba za vezu. Njima je vrlo nezgodno slati karte, jer oni nemaju ni uprave niti koga u upravu i vrlo je riskantno u takvim prilikama slati karte, a nemaju niti mirnoga mjesta za pisanje. Sve je to ovdje vrlo važno. Zato predlažemo da mi dobijemo od njih njihov izvještaj i pišemo na posebnu kartu i na za njih određenu adresu. Prilike u logoru mnogo su oštrije u pogledu rada, a s druge strane počinju puštanjem kući, što nam je prilično neobjašnjivo.»

U nastavku izvještaja objašnjavaju se neki postupci organizacije u ženskom logoru. Iz svega se vidi da je rukovodstvo ženskog logora 18. studenoga primilo izvana pismo u kojemu su tražena objašnjenja i odgovori na konkretna pitanja o radu i odnosima u logoru.

U Centralnom komitetu Saveza komunista Hrvatske sačuvano je još nekoliko originalnih pisama i izvještaja između logorskog rukovodstva u Staroj Gradiški i partijske organizacije na terenu ili Povjerenstva CK. Iz njih se razabire kakvi su bili međusobni kontakti i o kojima pitanjima su se oni sporazumijevali i dogovarali. U jednom pismu koje je organizacija u ženskom logoru primila na početku 1943. godine objašnjava se stanje na ratnim frontovima, izvještava o uspjesima Crvene armije i ostalih Saveznika. Iz toga se pisma vidi da su iz logora prethodno primljena tri izvještaja: 17. i 30. prosinca 1942. godine i 8.

siječnja 1943. godine. U drugom dijelu daju se upute za rad i ocjena nekih dotadašnjih akcija koje su provedene u logoru. Logorskoj organizaciji se zamjera što je dopustila da se politički zatočnici izoliraju od velikog dijela ostalih logoraša. Upozorava se da je njihova dužnost da ulože maksimalne napore i da djeluju među ostalima.

U idućim pismima govori se o uspostavljanju veze s partizanskim jedinicama na terenu i organiziranju zajedničke akcije za oslobođenje logora. Ujedno se razmjenjuju mišljenja i daju objašnjenja o zamjenama, slanju paketa, primanju izvještaja i slično.

U izvještaju logorskog rukovodstva od 31. srpnja 1943. godine navodi se, među ostalim, da su primili pismo od 20. VII. koje su dugo čekali. Logoraši traže da se što prije uspostavi stalnija veza s partizanima koji operiraju u blizini. Ujedno izvještavaju o dolasku u logor jedne grupe zarobljenih partizana iz Konjica, kao i o stanju ekonomskih zajednica u koje je uključen znatno veći broj zatočenika nego prije.

U izvještaju iz logora od 21. travnja 1944. godine iznose se ovi podaci:

»Naše stanje danomice se mijenja. Za svaku sitnicu ljude zatvaraju, batinaju i t.d. Od početka aprila pa dalje mnogo više se osjeća nestašica hrane. Od logora ne dobijemo ništa osim 10 dkg. kukuruznog brašna dnevno, a paketi vrlo rijetko dolaze s malom količinom jela te ono malo ako prisprije preko današnjih pruga često se putem okrade pa nije rijetkost da dobijemo samo omotni papir. Isto ovo je i kod drugarica. Danas smo morali pisati karte da se šalje sirova hrana jer ništa drugo nema za jesti. Tamo smo naveli da se logorski fasung (što je nekad bilo 20 dkg zelja uz 15 ili 20 dkg kukuruznog brašna) srozao na svega 10 dkg kukuruznog brašna dnevno, od čega smo danas dobili kuk. čaj dok rad traje 10 sati a rad na ekonomiji od 3 sata ujutro do 7 sati navečer. Nek se ne šalje mast i zaprška jer nam se otimlje, ukoliko ima, bolje je špek, da se bar nešto dobije.«

U pismu, koje je 28. kolovoza 1944. godine rukovodstvu u logor poslalo Povjerenstvo CK KP Hrvatske, najprije se dosta detaljno objašnjava vojna i politička situacija u zemlji, a zatim se odgovara na konkretan prijedlog o organiziranju akcije za oslobođenje. U vezi s time navodi se:

»Zamislao o oslobađanju iz logora u sadašnjim prilikama nije provediva i značilo bi baciti u sigurnu smrt najveći dio drugova. Pomoć od strane avijacije, kako je vi zamišljate, neprovediva je u sadašnjim prilikama, a isto tako naše jedinice iz vana ne mogu vam pružiti u sadašnjoj vojničkoj situaciji sigurnu pomoć. Pruga je, naime, još uvijek takva zapreka, da je nemoguće baciti u ravnicu između Save i pruge naše veće snage. Mi o svemu vodimo računa. Situacija je danomice povoljnija za nas i možda će uskoro biti takva da ćemo moći prići izradi konkretnog plana vašeg oslobođenja. Ukoliko Vi imate ponovno neke prijedloge, javite nam, ali nemojte računati sa stvarima kao što su, na primjer, avijacija i slično.«

To su sačuvani izvještaji logorske organizacije u Staroj Gradiški, kao i pisma koja je ona primila od svojih partijskih veza izvana. Nema sumnje, i ovakav povremen i zbog objektivnih nemogućnosti, nedovoljno čvrst kontakt značio je veliku pomoć zatočnicima. Ovakav rad

bio je skopčan sa strahovito velikim opasnostima, konspiracija je morala biti potpuna, jer je svaka pa i najmanja pogreška mogla skupo koštati ne jednoga nego desetke i stotine komunista i aktivista.

Iz Stare Gradiške je datirano pismo 29. lipnja 1944. godine upućeno Predsjedništvu AVNOJ-a, a potpisano je »Zatočenici ustaških logora u Hrvatskoj«. »Sa oduševljenjem primili smo pozdrav upućen svim zatočenicima ustaških logora sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a« kaže se u pozdravnom pismu.

U njemu oni zahvaljuju što nisu zaboravljeni i vjeruju u konačnu pobjedu. Po svemu sudeći, pismo je napisao Ivica Sabljak. Original je u Muzeju AVNOJ-a u Jajcu, a može se pročitati u muzejskoj postavi u Kuli u Staroj Gradiški.

Ujesen 1944. godine počinje period potpune likvidacije Logora V. Dvadeseti rujna doveden je dio zatočenika iz ekonomije Gređani u logor i ubijeni su svi Židovi i Srbi među njima. Sutradan su likvidirani još neki Srbi u Kuli, a 23. rujna rano ujutro sazvan je nastup svih zatočenika. Likvidirani su svi Srbi iz logora. Oni su posebno postrojeni i izvedeni izvan zidina, te ubijeni. Sedam do osam logoraša Srba se sakrilo. Ustaše su ih hvatali i ubijali na licu mjesta. Jedino se spasio Stevo Terezić, bravar iz Pakračke Poljane, sakrivši se na tavanu ekonomije, gdje mu je Simo Klaić više od dva mjeseca donosio hranu. Kad je Klaić početkom prosinca 1944. godine sa grupom s ekonomije odveden u Lepoglavu, ostavio mu je zalihe hrane za mjesec dana. U početku siječnja 1945. godine Terezić je uspio pobjeći, prebacivši se preko zida.

Isto jutro (23. rujna) odvojena je grupa 650-700 logoraša, uglavnom Hrvata i nešto Židova i odvedena u Jasenovac. Bio je to marš koji su zatočenici izdržali pod kundacima i batinama ustaša. Mnogi od njih nisu stigli do Jasenovca.

U Staroj Gradiški je preostalo oko pet stotina zatočenika. Muškarce su prebacili u Kulu. Ali ni tu nisu dugo ostali. Veća grupa je odvedena u Lepoglavu. Među posljednjima se selila ekonomija. Proljeće 1945. godine dočekalo je u logoru samo oko 70 zatočenika, od toga 35 muškaraca i isto toliko žena. Oni su ostavljeni za najnužnije poslove, koji su se još obavljali u logoru. Bilo im je jasno što ih čeka i nisu se nadali nikakvu dobru. Tih dana ustaše počinju potpunu evakuaciju i napuštanje logora, a time i likvidaciju preostalih zatočenika. Neki su se pokušali sakriti, ali većini to nije pošlo za rukom. Trojici je uspjelo da se sakriju u bunar kod ženske krojačnice i tamo dočekaju dolazak Narodnooslobodilačke vojske. To su bili zatočenici: Anton Benički, Branko Jelčić i Ziad Midžić. Napravili su u bunaru stajalište od dasaka koje su naslonili na izbočene cigle. Daske su bile postavljene do razine vode. Na njima su čučali. Sa sobom su imali četiri bombe i nešto hrane. Tako su ostali od 22. do 25. travnja 1945. godine kad su bili spašeni.

Fabijan Rukavina opisao je te posljednje dane i oslobođenje.

»Pred samo oslobođenje logora Stara Gradiška ustaše su postavili mine po cijelom logoru... Kada su naši borci jedne večeri (23.4.1945.) zapucali od strane Bosanske Gradiške, u metežu koji je nastao, svi su pokušali pobjeći. Bježalo se svakojako. I preko zida. Ja nisam htio bježati s ostalima, jer sam htio spriječiti miniranje logora. Znao sam da su sve postavljene mine u logoru bile vezane u električnoj centrali i trebalo je njihovu detonaciju izazvati strujom iz centrale. Odlučio sam da to onemogućim, a i da ugasim sve osvjetljenje u logoru. Upalio sam bombu (avionska bomba od 25 kg) i tek tada se dao u bijeg. Očekivao sam eksploziju, pa sam se sakrio u jednu rupu. Kada nije došlo do eksplozije, potrčao sam dalje prema ekonomiji, opet se bacio u jednu rupu i tako još jednom. Tek tada je bomba eksplodirala. Centrala je bila uništena. Nastao je potpun mrak tako da sam u mraku stigao do glavne kapije koja je bila širom otvorena i bez ikakve straže. Izašao sam kroz kapiju – bio sam slobodan.«

Od zatočenica, koje su ostavljene do kraja u logoru, spasile su se samo tri, jer su se sakrile u jednom dimnjaku i ustaše ih nisu uspjeli pronaći. Ostale su bile ubijene. Spasene su: Emica Vagner iz Zagreba, Ljubica Đajić iz Zemuna i Rajka Pivčević iz Splita.

Uspjela se spasiti još i nekolicina muškaraca, pobjegavši u posljednji čas preko izvidnica, dok su neke ustaše povelili sa sobom i vjerojatno ubili za vrijeme povlačenja.

Kad su u logor ušle jedinice Narodnooslobodilačke vojske, našli su mnoge tragove krvi i smrti, a velik dio logora i njegovih objekata bio je porušen i zapaljen.

U spisak ustaša odgovornih neposredno za stanje u logoru u Staroj Gradiški treba ponovo imenovati Vjekoslava Luburića, zapovjednika Ustaške obrane, Marka Pavlovića, zapovjednika I. ustaškog obrambenog zdruga, Jakova Džala, nadstojnika Ureda za upravu logora, upravitelje logora Ivana Raku, Milu Oreškovića, Miroslava Majstorovića-Filipovića, Nikolu Gadžića, Branka Slijepčevića, Stjepana Bosaka, Ivicu Brkljačića i Josipa Stojčića. Zatim slijede ustaški natporučnici, poručnici, zastavnici, vodnici, rojnici i vojnici: Ilko Bukovac, Vlado Grubješić, Luka Čop, Ante Vrban, Ante Bevanda, Petar Jakilić, Jerolim Maričić, Nikola Gagro, Ante Cenan, Nikola Maić, Mirko Runjaš, Josip Vuković, Josip Sudarević, Žarko Turudić, Marinko Polić, Drago Galić, Franjo Primorac, Ivan Ostojić, Ilija Vasilj, Andrija Vasilj, Jure Luka, Ivan Ljubičić, Jakov Zorko, Franjo Rebac, Ludvig Ostojić, Ante Merdžo, Mate Vasilj i drugi. U ženskom logoru Maja Buždon, Milka Pribanić, Božica Obradović, sestre Nada i Zora Luburić, Paula Spoljar, sestre Bosak, Marica Žabić i još neke.

Godinu dana poslije oslobođenja posebna komisija obavila je iskopavanje u Staroj Gradiški. U zapisniku što se tom prilikom vodio navedena su mjesta na kojima su provedena istraživanja i opisani pronađeni leševi. Najprije se kopala grobna jama u Uskočkoj šumi, nedaleko od logora. Već prvog dana izvučeno je 197 leševa, pa je istraživanje nastavljeno. U ukupno četiri jame pronađeno je 967 leševa. Osobito je velik broj leševa pronađen u šumi Međustružje. S obzirom na veličinu jame, položaj i stanje leševa, ustanovilo se da se u njoj nalazi oko 1000

pobijenih žrtava. Jame s leševima tražene su i na nekoliko drugih mjesta, osobito na logorskom groblju, u istočnom dijelu logora. Na udaljenosti od oko 180 metara od logorskog zida nalazio se jarak širok oko 20 i dug oko 150 metara. Tu se naišlo na 800 malih humaka nalik na pojedinačne grobove. U svakome od njih nalazilo se po više leševa. Komisija je procijenila da je na tom mjestu bilo oko 3200 leševa. Na jednom drugom mjestu, na sjeverozapadnoj strani logora nađeni su leševi rasječenih lubanja, s rukama vezanim žicom. Većina ih je pripadala muškarcima, ali je bio i manji broj žena. Komisija je utvrdila da je u tu jamu bilo pobacano oko 600 leševa. Ukupno je, dakle, bilo govora o 5767 leševa.

I za logor Staru Gradišku, kao i za Jasenovac, Javno tužilaštvo NRH napravilo je 1956. godine »Popis žrtava ubijenih u logoru Stara Gradiška«. Pohranjen je u Arhivu Hrvatske. Odnosi se na djecu do 14 godina, žene od 14 do 70 godina, starice i starce iznad 70 godina. Od 1941. do 1945. godine sveukupno ih je, prema tom popisu, ubijeno 2830. I to najviše djece do 14 godina: 1105 i žena od 14-70 godina: 1616. Po godinama 1942. bila je apsolutno najbrojnija. Od svih ubijenih te je godine zabilježeno 2577 žrtava: djece do 14 godina 1059, a žena do 70 godina 1420.

Ženski i dječji sabirni logori

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bilo je nekoliko zasebnih logora u kojima su se nalazile žene i djeca. Po osnovnom značaju, bila su to sabirališta pa ih možemo svrstati u ženske i dječje sabirne logore. U ženskim logorima bile su Židovke i Srkinje s djecom, ali je najviše Židovki. U dječjim logorima bila su isključivo srpska djeca.

Žene su obično hvatane sa svojim obiteljima, a onda su odvajane od muževa i ostalih odraslih članova i otpremane u posebne logore. Sa sobom su vodile malu djecu. Najveći je dio doživio tragičnu sudbinu. Židovke su zajedno s djecom završile u njemačkim logorima, uglavnom Auschwitzu u Poljskoj blizu Krakowa. Zdravije i sposobnije srpske žene poslane su na rad u Njemačku. Slabije su odvedene u Srbiju. Znatno je broj pomro u logorima od gladi, iscrpljenosti i tifusa. Pogotovo iznemogla djeca i starije žene. Neke su i u tim logorima ubijene, a mnogo ih je odvedeno u druge ustaške logore, zapravo Jasenovac, i tamo likvidirano. Osobito to vrijedi za žene iz logora u Đakovu. Mnogo je žena s djecom bilo u Staroj Gradiški. Malo ih je otpušteno iz logora.

Posebno je bilo nekoliko logora u kojima su bila djeca. U akcijama odmazde ustaše nisu štedjeli djecu. Oni su ih likvidirali zajedno s odraslima. Strijeljali su ih po selima za vrijeme akcija čišćenja ili likvidirali u logorima. Ta sitna djeca imala su jedno i krvavo djetinjstvo. Oni koji su uspjeli da prežive, zauvijek su zapamtili stravičnu sliku kako ustaše pale njihove domove i ubijaju roditelje i najbliže. Još u toku rata narodne vlasti, jedinice Narodnooslobodilačke vojske i antifašističke organizacije nastojali su da djecu bez roditelja zaštite i koliko god je bilo moguće sklone na sigurna mjesta. Tako su u dječjoj koloniji u Splitu i drugdje 1944. godine bila smještena djeca koja su doživjela ustaške pokolje i pokatoličavanje.

Velik je broj djece ubijen zajedno s roditeljima na Pagu, u Jasenovcu, Gradiški i drugim logorima. Mnogi od njih su umrli od gladi i bolesti. Preživjeli očevici svjedoče o jadu i patnjama nejakih stvorenja. Potresne su i mučne bile scene kad su ustaše i Nijemci odvodili majke na rad u Njemačku i nasilno od njih odvajali djecu. Mališani su ostajali sami, napušteni od svakoga i mnoge je čekala smrt u najtežim mukama.

Bilo je djece dovedene u logore bez roditelja. A najmasovnije su dopremana za vrijeme i poslije ofanzive na Kozaru. Sve su to bila srpska djeca. Tada su na terenu vladale strašne prilike. I u logorima pretrpanim djecom također. Za ilustraciju navest ćemo izvještaj velike župe Livac – Zapolje Nova Gradiška od 19. kolovoza 1942. godine o zdravstvenoj situaciji.

»Nova Gradiška, 19. kolovoza 1942.

Predmet: Podnašanje zdravstvenog izvještaja za prošlu sedmicu. Na tajni broj: 2801/1942

Stanje zdravstva u kotarevima Prnjavor, Bos. Gradiška i Bos. Dubica je za sada ne pregledno.

Akcija vojske je donedavna na tom području djelovala. Stoga su izvještaji slabi i nikakvi.

Zdravstvenu službu vršiti po ovim krajevima je teško i opasno, a od kada su počeli i liječnike odvoditi u šumu, mnogi su se liječnici preplašili i zatražili bolesnički dopust, jer su i živčano oboljeli.

Zdravstvena se služba vrši samo u dijelu kotara dok po selima se gotovo ne ide.

U kotaru Prnjavor vrši zdravstvenu službu šef bolnice u Prnjavoru dra Nina Hovaljeva, dok je dr Milić, kotarski liječnik na bolesničkom dopustu.

Dr. Nemeržički, općinski liječnik u Svinjaru, preselio se u Dvor, jer se tamo ne osjeća sigurnim . . .

Na području gdje je radila vojska bili su prisutni brojni vojnički liječnici, a radio je i Crveni križ, samo nijesu dostavili velikoj župi nikakvih podataka. Pronađeno je u selima ispod Kozare dosta gladne djece, oboljele na dizenteriji, i to grupa Fleksner koja su umiruća odvedena Crvenom križu u Zagreb, a potom u bolnicu za zarazne bolesti u Zagrebu gdje su i umrli.

Mala djeca nijesu imala ni imena tako da su se po brojevima vodila u evidenciji i kao takova zakapala

U Bos. Gradiški uz dom zdravlja osnovana je stanica za raskužbu i za raskuživanje. Prema nalogu Ministarstva, na mostu u Bos. Gradiški organizirano je sakupljanje leševa koji prolaze Savom te su tamo vađeni i pokapani. Čeka se odobrenje navjere od 50.000 Kuna koja je zatražena u tu svrhu . . .

Smrtnost je na tom području bezuvjetno velika, obzirom na operacije vojske i epidemije koje se nalaze u selima a liječnicima su ne pristupna. Epidemija pjegavca koja je nastala u sabirnom logoru u Staroj Gradiški suzbijena je i od 16. VII.1942. nema novih oboljenja (oboljenja je bilo sve do kraja 1942. godine, op.p.). Koje su potrebe bolnica i ostalih zdravstvenih ustanova župi nijesu poznate. Zatraženi su podatci od svih ustanova da se mogu izvještaji upotrijebiti.«

Djece je bilo u Staroj Gradiški, Jasenovcu, Ušticu, Mlaku i Jablancu. Prilike su očajne. Glad i tifus. Kako su izgledala ta djeca, svjedoči i sjećanje Ruže Rubčić, koja ih je u to vrijeme kao zatočenica u logoru Staro Gradiška obilazila i brinula se o njima.

»Djece je bilo toliko da ih ustaše nisu mogli sve smjestiti u nastambe. Stoga su, da 'spriječe zarazu tifusa', odlučili da od bolesti i gladi iznemoglu djecu izdvoje i – uguše cijanom. Grupa logorašica, koje nisu znale što ustaše smjeraju, morala je nositi klonulu djecu, koja su ležala

na goloj zemlji pod vedrim nebom, u neke omanje sobe. Dobile su na-
log da dobro zatvore vrata. Tada je došao ustaša Ante Vrban s cijanom.
Ulazio je redom u sobe – sam. Žene su morale vani čekati. Da se nije u
jednoj od tih soba dogodilo nešto što je izazvalo Vrbanov bijes, nitko
ne bi mogao ni naslutiti što se odigravalo s onom jadnom i izmučenom
djecom.

Vrata jedne sobe Vrban nije mogao otvoriti. Nešto je zapinjalo. U
njemu je uskipio bijes. Psujući upirao je svom silom i udarao nogom
dok vrata nisu popustila. Iz sobe se začu stravičan krik djeteta. Vrban
je bijesno uletio, a logorašice su šutke prišle otvorenim vratima i gleda-
le: djeca su se jedno preko drugog razmilila po sobi, a iza vrata je leža-
lo jedno dijete u nesvjestici još se trzajući od bola. Ono je, pužuci, ru-
kama bilo zašlo pod vrata pa ih zato Vrban nije mogao otvoriti.

Djeca, koja su kako-tako preživjela te dane u logoru, smještena su u
jednu nastambu i raspoređena po sobama prema uzrastu. Brigu oko
njih vodila je jedna stalna grupa žena iz našeg logora. Uvedeno je i noć-
no dežurstvo u kojem se svake noći izmjenjivalo pet ili šest žena.

Dječja je nastamba bila prilično udaljena od našeg logora, no ipak
se kroz tihu ljetnu noć čuo neprestani dječji plač. Iako mi nitko nije go-
vorio o tome što je tamo vidio i radio, sa strepnjom u duši pomišljala
sam na noć kad će i mene zapasti to dežurstvo.

Na znam više točno kada je to bilo – najvjerojatnije u augustu 1942.
kad su me pozvali za noćnu smjenu u dječjoj nastambi. Izbjeći tome ni-
sam mogla.

Žene iz dnevne smjene predale su nam dužnost i uputile nas što
moramo raditi. Između ostaloga, da djeci ni po koju cijenu ne dajemo
piti vodu, jer prokuhane nema, a drugu ne smiju piti zbog tifusa; za-
tim, da povremeno pogledamo u sobe i vidimo što im treba, da ih po-
krijemo ako su otkrivena, a u zoru da djecu operemo i sobe uredno
predamo danjoj smjeni. To je bilo sve što su nam mogle reći. Ante Vr-
ban, koji se i tu našao, dodao je tim uputama svoju prijetnju: 'Pazite da
ne zaspate. Nađem li koju na spavanju, na mjestu ću je ustrijeliti.'

Jedna me žena odvela do sobe u kojoj ću dežurati. U njoj je bilo
dvadeset i petoro djece – djevojčice i dječaci u dobi od 3 do pet godi-
na. Posjedali i polijegali po golom podu.

– Gdje su pokrivači? – upitala sam ženu koja me vodila.

– Nema tu nikakvih pokrivača – odgovori mi gledajući me značajno
kao da mi je htjela reći da ne pitam previše.

Kad sam ostala sama, mislila sam da će biti dobro ako pokušam
umiriti djecu i da im kažem kako sada treba da spavaju. Pokušala sam
ih poredati po podu. Jedni, malo veći i razumniji ostali su na mjestu
gdje sam ih ostavila, ali oni manji su otpuzali čim sam se od njih okre-
nula. Mora da je sve to izgledalo upravo groteskno: polijegati djecu na
pod, a nemati što staviti ni pod njih ni na njih. U tom sam Sizifovom
poslu ustrajala sve dok se nije potpuno smrklo. Svijeće nisam imala.
Više nisam vidjela gdje je koje dijete i da ne bih na koje stala, povukla
sam se u sobu za dežurne prepuštajući djecu do jutra njihovoj sudbini.

Kod dežurnih je bilo isto tamno kao u vreći. Napipala sam klupe i
sjela nalaktivši se na stol i spustivši glavu među ruke. Iz susjednih su
soba neprekidno dopirali molećivi glasovi: 'Teto, pokrij me!' Moje misli
i osjećaji kao da su se sledili negdje u dnu duše. Poslije nekog vremena

odlučila sam da nešto učinim. Ustala sam i pošla prema vratima. Netko je iz mraka upitao:

– Kamo ćeš?

– Idem da vidim što djeca rade.

– U tom mraku nećeš ništa vidjeti.

Ipak sam pošla. Pipajući po zidu hodnika stigla sam do 'moje' sobe. Kad sam otvorila vrata, iz mraka me zapahnuo užasan smrad. U sobi se komešalo kao u košnici, ali vidjeti nisam mogla ništa. Zatvorila sam vrata i vratila se u sobu za dežurne. Uskoro sam, sada iz neke druge sobe, opet čula dozivanje na koje se nitko nije odazvao: 'Tetoo! O tetoo!'. Malo sam počekala – možda se javi ona koja je zadužena za tu sobu. Nitko se nije maknuo. Onda sam izašla na hodnik, osluhнула odakle dopire dozivanje. Na drugom kraju hodnika kao da se probijalo neko svjetlo. Ondje su bila staklena vrata. Upravo odande je i dopiralo dozivanje. Prišla sam i pogledala kroz staklo u sobu. Ostala sam kao ukopana. Nasred sobe na podu tinjao je okrajak svijeeće, a pored nje je sablasno osvijetljen sjedio na noćnom sudu kostur, pravi kostur dječaka od oko 12 godina. Mora da me je primijetio, jer je ispružio ruku prema meni. Mahinalno sam otvorila vrata, ali se s praga nisam makla. Stajala sam tako oklijevajući da prihvatim tu ruku, kad ponovo začuh stenjanje: 'Pomozi, teto, ne mogu da se dignem.' Te su me riječi vratile u stvarnost. Sjetih se gdje se nalazim i što se oko mene zbiva. Prišla sam mu, prihvatila ga za ruku i podigla. Naslonjen na mene, taj živi kostur od dječaka jedva se privukao do zida gdje se stenjući spustio na pod.

– Bilo mi je sila, a nisam htio zagaditi pod – objašnjavao mi je kao da se htio ispričati zbog noćne smetnje.

– Neka si , neka. Samo me opet zovi ako nešto trebaš. Svaka riječ utjehe zvučala bi besmisljeno i prazno. Svijea je dogorijevala i u posljednjim plamsajima ugledala sam pored zidova još desetak takve djece kostura koja su se u snu grčila i stenjala. Onda je tama potpuno zavela sobu i tu nesretnu djecu, a ja sam se odvukla natrag dežurnima.

U ranu zoru došli su muškarci-logoraši i donijeli za svaku sobu po jedan kabao tople vode: da se djeca operu, pod očisti i da u 6 sati bude sve gotovo, jer se onda dijeli doručak i predaje dužnost danjoj smjeni.

S kablom smo pošle nas dvije: Pina, prezimena joj se više ne sjećam, (Vlah, op.p.) i ja. Prizor koji nam se pružio u sobi s djecom bacio nas je u pravi očaj. Posvuda na podu izmeti i lokvice. Ona najmanja djeca – mokra i prozebala, sva zamazana sasušanim blatom. Ona veća s gađenjem tjeraju od sebe ove male jer šire oko sebe nepodnošljiv smrad. Jedno dijete leži licem u blatu.

– Sada ćemo vas lijepo oprati – rekla sam i uputila se onom djetetu s licem u blatu. Jedva sam se odmakla od kabla, već se nekoliko djece natezalo oko njega a jedan je mališan žudno srkao onu vruću ne baš čistu vodu. Počela sam ubjeđivati djecu da je to loša voda. Djeca se okaniše kabla, a i mališan koji je obujmio kabao prestade piti. Podigao je glavu i kao da me je svojim velikim crnim očima preklinjao da ga ne tjeram odande. Usne su mu samo šaputale: 'Vode, vode, vode!' Nisam mogla odoljeti tom pogledu i očima iz kojih je pored usrdne molbe izbijala visoka temperatura. Tifus, temperatura, žeđ, strašna žeđ – koja je od nas logorašica ne poznaje – pomislila sam u sebi. Pa i to je dijete već bolesno, više i ne zna što mu se govori. Uskratiti mu ovu vodu nadomak usta, značilo bi još ga više mučiti, a

pomoći mu nema. Dijete kao da je osjetilo moj prešutni pristanak, spusti ponovo glavu k vodi prije nego sam mu i stigla reći: 'Pij, samo pij!' Strpljivo sam sačekala dok se do sita napio. Pina me opomenula da vrijeme prolazi da moramo početi s pranjem djece. Prale smo ih jedno za drugim u istoj vodi iz tog jednog kabla. Brzo je postala gusta kao napoj. Pini je pozlilo. Izašla je da vidi ne bi li našla još jedan kabao čiste vode, a ja sam ostala da dalje perem djecu, makar i u toj vodi. Vrijeme je odmicalo, a valjalo je djecu 'urediti' do 'doručka'. A taj doručak za djecu bolesnu od proljeva i tifusa – bila je tvrda, hladna pura. Veća i jača djeca držala su grude pure u rukama, a ona manja otimala su im svoj dio kao da se radi o kolačima. Jedan nešto veći dječak uspješno je branio svoj plijen udarajući nemilice po manjoj djeci. Ta me surovost dječaka razljutila i zatražila sam od njega da smjesta da nešto i drugoj djeci. On me borbeno pogleda i odlučno odgovori: 'To je za mene i moga brata a za druge me nije briga' i uhvativši za ruku jednog mališana pođe prema zidu i tamo mu zaštitnički pruži za njega osvojenju puru. Koliki osjećaj odgovornosti, kolika hrabrost u djeteta! Sigurno je obećao majci na rastanku da će brinuti za bracu i čuvati ga. Ako je htio održati obećanje, morao se držati 'zakona džungle'.

Tada spazim ncku djevojčicu od oko četiri godine. Za cijelo vrijeme dok se odvijala ova borba oko hrane, sjedila je leđima naslonjena na zid, ispruženih nožica, opuštenih ramena i ruku niz tijelo. A izraz lica – tko bi riječima mogao iskazati sve što se na tom licu očitavalo: bol, jad, umor, rezignacija sve one djece koja su morala proći ovim paklom. Još danas vidim to lice. Cućnula sam do djevojčice i upitala je hoće li nešto pojesti. Ona samo na tren otvori oči, onda ih opet zaklopi. Usne je opustila tako da je to okruglo, blijedo, kratko djetinje lice poprimilo gotovo starački izraz i kao da je govorilo: 'Pusti me, meni više ništa ne treba, neću ništa, hoću samo da spavam.'

Bilo je vrijeme da se preda dužnost danjoj smjeni. Još jedan pogled prije izlaska – gle, ondje sa strane leži još jedno dijete, na leđima, širom otvorenih očiju, pogledom uperenim u strop. Kako ga dosad nisam vidjela? Prilazim mu. Ono se smiješi. Zovem ga. Mali se ne odaziva... Pomislila sam da ga možda nešto boli. Sagnula sam se da ga podignem, ali ne očekujući takvu težinu tijela, dijete mi se izmaklo iz ruku i udarilo muklo u pod. Zarepašteno sam ga upitala da li ga boli, trljajući mu glavu i uvjeravajući ga da ne treba da plače. Ali mališan nije ni mislio plakati. I dalje se smiješio, a plave su mu oči ostale uprte u strop kao da ondje nešto lijepo gleda. Pomilovala sam mu lice i izašla iz sobe. Tu u hodniku kraj vrata ležala su gola dječja tijela, zgrčena onako kako ih je u posljednjem bolnom grču zatekla smrt.«

O potresnim prizorima iz toga vremena u logoru Stara Gradiška istovjetno je govorio i Simo Klaić. »Jednoga dana, mislim u kolovozu 1942. godine«, zabilježio je Klaić u svojim sjećanjima, »primijetio sam skupinu od 150 do 200 djece kod jedne zgrade pred ulazom u Kulu. Djeca su bila gola, a na leđima su bila obilježena križem. Vjerujem da su to ona djeca koju je Ante Vrban s Majom Buždon ciklonizirao.«

Od snažnijih dječaka Luburić je htio napraviti janjičare. Obukli su ih u ustaške uniforme, učili da su ustaše i namjeravali ih osposobiti za vojnike.

Potkraj ljeta 1942. godine opazio je Luburić da se mnogo djece nalazi na tavanima radionica i po zatvorenim barakama u Logoru III. Ciglani, pa je naredio ustašama da pregledaju čitav logor i pakuju svu djecu. Najprije je dao da se smjeste u posebne prostorije i odredio je čak učitelja da ih podučava. Ta opsjednutost za preodgajanje trajala je, međutim, samo kratko vrijeme. Ubrzo je odredio da se sva ta djeca u grupama od 60 do 80 prebace u Gradinu, gdje su ih zaklali i pokopali.

Istina o djeci nije se mogla sakriti. Vijesti o teškom stanju i umiranju sve više su prodirale. U Zagrebu je u srpnju 1942. godine pokrenuta velika akcija spasavanja djece iz logora, uglavnom kozaračke djece, makar ih je bilo i iz nekih drugih krajeva. Ustaše su pred javnošću htjeli pokazati kako nije istina da oni ubijaju djecu. U toj propagandi govorili su kako oni, zapravo, spasavaju i brinu se o djeci roditelja koji su poginuli kao četnici i partizani ili se još uvijek nalaze u neprijateljskim redovima, a napustili su rođenu djecu. Pa su, eto, oni, ustaše, ti ljudi koji se iz humanih razloga brinu za njih i ljudski se odnose prema djeci svojih neprijatelja. U tu svrhu su dopustili da u logore dođu predstavnici Hrvatskog crvenog križa.

Slava Ogrizović u svome napisu »Kozaračka djeca« ovako je opisala početak akcije.

»Kad su tako u Crvenom križu s raznih strana doznali da u logoru ima djece, odmah su odlučili da ih spase. Obratili su se prof. Kamilu Brössleru u tadašnjem Ministarstvu udružbe. Za nekadašnje Savske banovine bio je to socijalni odjel. Kad su ustaše došli u Zagreb, postavili su svoje ljude na ministarske i druge rukovodeće položaje, ali većinu namještenika nisu mogli promijeniti. A od njih su mnogi, osobito u bivšem socijalnom odjelu, bili naši simpatizeri. Zato su odmah podržali zahtjeve Crvenog križa, ali nisu postigli ništa.

Djeca iz logora mogla su se izvući samo na legalan način. Svi ilegalni zadaci Komunističke partije izvršavali su se brzo i uspješno zahvaljujući raširenosti raznih masovnih organizacija (SKOJ, USAOH, JNOF, AFŽ i druge), no do djece je, legalnim putem, mogao doći samo Crveni križ (rukovodstvo kojeg je davno prije rata tijesno surađivalo s Komunističkom partijom) uz pomoć naših simpatizera u Ministarstvu udružbe.

Trebalo je što hitnije spasiti djecu i istodobno im u Zagrebu osigurati smještaj. Taj drugi posao mogla je organizirati Partija, osobito uz pomoć Antifašističke fronte žena. U teškim uvjetima života, kad je odjeće, obuće i hrane svakog dana bilo sve manje, žene su morale biti spremne da prime u kuću tu djecu.

Stoga smo na svim sastancima AFŽ-a govorile o djeci u logorima da bi žene mogle pripremiti svoje obitelji. Mjesni komitet Partije redovno je izdavao letke i tako se pobrinuo da cijeli grad bruji o kozaračkoj djeci. Ujedno je osigurana podrška Crvenom križu i Ministarstvu udružbe.

Ali do djece se nije moglo doći. Iz Stare Gradiške su dolazile vijesti o tome kako djeca umiru od gladi i bolesti...

Tada je Diana Budisavljević odlučila uzeti stvar u svoje ruke. Njen suprug prof. dr Budisavljević bio je jedan od najboljih kirurga, pa ga ni ustaše nisu dirali, iako je bio Srbin. Radila je u Crvenom križu, a kao rođena Austrijanka iskoristila je svoje znance Bečane da je upoznaju s visokim nje-

mačkim vojnim funkcionerima. Uspjela je da je najave generalu Wiecku, komandantu svih njemačkih snaga u 'endehaziji'.

Kad ju je primio u audijenciju, Diana Budisavljević je ispričala kako u logoru ima mnogo djece, kako su u užasnom stanju, a da se to u Zagrebu zna. Istakla je da su građani jako uzbuđeni, da se njihova mržnja okreće i prema Nijemcima, što bi moglo dovesti do raznih neprilika. Time ga je pogodila u pravo mjesto.

Nijemcima je, naime, bilo najvažnije da što prije unište partizane i osiguraju ovdje mir, kako bi svoje vojnike mogli poslati na Istok. Nije im moglo biti svejedno kakvo je raspoloženje u gradu. Stoga je Wieck obećao pomoć Crvenom križu . . .

'Savjetovao' je Poglavniku da dozvoli Crvenom križu da odvede djecu iz logora.

Pavelić je znao da je taj 'savjet' zapravo naređenje pa je odmah potpisao dekret kojim je – prvo izdvojio djecu iz kompetencije Ustaške nadzorne službe (UNS) koja je vodila logore, a Luburić joj je bio na čelu, (zapravo Ustaške obrane, op.p.) Drugo, dekretom je izričito dopušteno da Crveni križ i predstavnici Ministarstva udružbe smiju ući u logor, i treće, da smiju odvesti djecu.

Cim je 7. srpnja stigao Pavelićev dekret u Ministarstvo udružbe, stvorena je komisija koja je trebala otići u logor po djecu. Istodobno je prof. Kamilo Brössler počeo pripreme za primanje i smještaj djece u Zagrebu.

Preko radija pozvao je Zagrepčanke koje su završile tečajeve Crvenog križa za ratne bolničarke (što je mnogima još prije rata bio partijski zadatak) kao i druge građanke da se jave na 'ranžirni kolodvor' na Senjaku, jugoistočno od Glavnog kolodvora (blizu današnjeg Autobusnog kolodvora).

Onamo su dopremljeni veliki kotlovi za kuhanje hrane. Već postojeći tuševi za željezničare preuređeni su da se mogu djeca prati kad stignu iz logora.«

Velika operacija je počela. Ekipe Crvenog križa dobile su naloge o preuzimanju djece. Tako je Dragica Habazin primila ovaj putni nalog 16. srpnja 1942. godine.

»SESTRI DRAGICI HABAZIN, DOBROVOLJNOJ BOLNIČARKI HRVATSKOG CRVENOG KRIŽA U ZAGREBU

Prema saopćenju Ministarstva udružbe broj 38030-I-X od 7. srpnja, o.g. imate organizirati preuzimanje i prijevoz djece iz sabirnih logora: Jasenovac, Mlaka i Uštica, koje dužnosti ima izvršiti posebna komisija, na čelu sa g. Franjom Petše, nadzornikom Ministarstva udružbe.

Na traženje spomenutog ministarstva, izvolite sa navedenom komisijom odputovati u spomenute sabirne logore u svrhu pružanja pomoći kod preuzimanja i prijevoza djece.

Kad na licu mjesta upoznate prilike, izvolite najbržim putem saopćiti koliko bi sestara trebalo odasjati tamo, da budu od pomoći kod preuzimanja i prijevoza djece.«

Jana Koč, jedna od najaktivnijih sudionica u spasavanju djece, dala je u svojem prikazu »Spasena su mnogobrojna naša djeca« iscrpne podatke.

»U prvi sumrak u srpnju 1942. godine stigao je vlak sa sestrama Crvenog križa u koncentracioni logor Staru Gradišku (valjda autobus, jer Stara Gradiška nije imala željezničku vezu, op.p.). Otputovalo je 15 sestara, među

njima i Diana Budisavljević. Putovala je i komisija od nekoliko ljudi koju je imenovalo Ministarstvo udružbe. Sa sestrama Crvenog križa putovao je u logor i Vladimir Broz, direktor Ureda za hrvatske povratnike, koji je, kako sam to već spomenula, bio povezan s našom grupom. Tek drugo jutro uspjeli smo ući u logor. Nakon vrlo neugodnih i brojnih legitimiranja, sestre su se našle u dvorištu logora koje je vrvjelo od žena i djece. Najprije je trebalo pronaći liječnika. Vođa puta zaustavio je nekog ustašu i pitao ga gdje će naći liječnika. Ustaša se nekoliko puta okrenuo po dvorištu i zatim ispruženim kažiprstom pokazao na nekog čovjeka koji je u svom poderačnom ogrtaču lunjao po dvorištu. 'Eno, onaj tamo Cifut, to vam je liječnik.'

Kao da je oživio, liječnik nam je cijelim putem šaptao: 'Sve ću ja vama pokazati, sve. I bolnicu i tavan i podrum i Kulu, a vi samo sve što vidite zapišite i predajte javnosti. Svaki čovjek treba to saznati.'

'Ovo je bolnica', pokazao je liječnik na zgradu, jednokatnu ruševinu nadesno odmah od ulaza u logor. Prizemlje u potpuno ruševnom stanju, služilo je za praonicu ustaškog rublja. Bolnica se nalazila na prvom katu. Na kat su vodile posve trule i klimave stepenice, preko kojih se cijedila smeđa žitka tekućina i strašno je zaudaralo. Kroz polupane prozore strujio je zrak, ali to je bilo tako malo, preslabo a da se čovjeku ne smuči. Na katu još više smrada, još više tekućine, zrak gust, potpuno je zatvorio dah. Na vratima je kredom ispisano: Tifus. Vrata nabuhla od mokrine ne daju se otvoriti. Zajedničkim guranjem, uspijemo ući u sobu jedan. Bolesnička soba jedan bila je veličine 5 x 5 m. Na podu jedno do drugoga i jedno na drugom ležala su nepomična dječja tjelešca. To su bili mali nepomični kosturi na kojima su živjele velike, svijetle upale oči. Ležala su djeca na trulim daskama u žutoj kaši po kojoj plazi na tisuće muha. U prvi čas se činilo kao da su djeca obučena, bolje pokrivena crnim krpama. Ali kad smo se približili, slika se izmijenila. Djeca su ležala posve gola, a te 'crne prnje' bile su muhe koje su u rojevima pokrile izmučene dječje kosture i ispijale iz njih posljednji dah života. Pri svakom koraku bliže djeci, dizali su se rojevi i slijetali u lice, u oči. Vođa puta uspio je širom otvoriti vrata, mahanjem kaputa otjerati muhe s očiju i usta sestara. Jadni je liječnik još uvijek ponavljao: 'Ovo treba zapisati. Evo, tu je i bolničarka', pokazao je liječnik na ženu koja je ležala nepomično između djece. Njeno oslabljeno tijelo nije se razlikovalo od dječjega. Sitna i zgrčena, bila je pokrivena samo nekom krpom. Odjednom, kao da je pomakla glavu i micala usnicama. Sagiba se liječnik posve do njenih usana, hvata njenu mršavu ruku, osluškuje bilo. 'Želi limun, ali to je još samo podsvjesno. Ona je u teškoj agoniji. Puls se jedva osjeća. Njena se patnja svršava.' Podigao se liječnik od bolesnice i opet šaptao: 'Sve ovo zapišite'. Jedna od sestara otvorila je vrata što vode na tavan. U 'sobi bolnice' počeli su se kotrljati kosturi – lešinice umrle djece. Tu su na tavanско stubište smještali mrtvu djecu iz 'bolnice'. Mrtvu pokraj teško bolesnih. Oni još malo živi kosturi morali su nositi mrtvu djecu na stubište tavana. Ista je slika bila u 'bolničkoj sobi broj dva' i u 'bolničkoj sobi broj tri'. Djecu su osudili na strašnu polaganu smrt od gladi.

Donesena je odluka. Uzeti tu djecu, isprazniti tu strašnu 'bolnicu' i spasiti, ako se još išta spasiti dade. Djeca su smještena u kamione za prijevoz u Okučane. Liječnik je odveo sestre i u podrum. U podrumu je sjedilo ili ležalo mnoštvo žena i djece. Dospjelo se još i do Kule. Tu se nalazilo oko 300 dječaka od 7 do 14 godina. Djeca su dobro izgledala, a obučena su bila u crna odijelca s kapama koje su nosile znak U. Iste znakove nosili su i na

kaputićima. To su bila također djeca s Kozare. Njih nisu htjeli niti smjeli izručiti. Rečeno je da su to poglavnikovi pitomci i oni ostaju tu.

Sestre su djecu prenosile na rukama. Na suncu, djeca su zatvarala velike upale oči i pomalo otvarala mala krastava usta. Bili su željni zraka. Pri prenošenju djece iz 'bolnice' u autobuse, umrlo ih je četrdesetoro na rukama sestara. Međutim, sestre su uspjele uz tu umiruću djecu na brzinu strpati u autobuse još stotinu zdravije djece.

U Okučanima je djecu trebao dočekati vlak, ali na kolodvoru nije bilo ništa priređeno. Nije bilo vagona, nije bilo slame. Prošlo je nekoliko sati, dok su se napokon djeca uspela utovariti u vlak na tanki sloj slame koju je izvukla sestra Dragica Habazin iz jednog vojničkog skladišta. U tom čekanju brzo se pronijela vijest Okučanima i ljudi su saznali za transport. Dotrčali su seljaci, bilo je i žena i djece i svi su nijemo pomagali unositi djecu u vagon. U trideset stočnih vagona smješteno je 850 kozaračke djece. Put je bio vrlo težak. Trajao je više od trideset sati. Ustaše su izmišljali zapreke i svaki čas zadržavali vlak na otvorenoj pruzi. Tako je do Zagreba umrlo još sedamnaestoro djece.

Na trećem kolosijeku zagrebačkog Glavnog kolodvora zaustavilo se 30 stočnih vagona, koje je dovukla teška lokomotiva iskičena zelenilom i zastavicama. Ta je lokomotiva pred tri dana vukla ustaško pojačanje na Kozaru. Na peronu je čekala ekipa sestara s kantama čaja i popela se u vagon. U čaj smo namakale komade gaze i tako redom blažili ispucane i krastave usne.

Pred vagonima su se skupljali slučajni prolaznici. Ljudi stoje nijemi i izbezumljeno promatraju. S vremena na vrijeme čuje se grcanje. No, ubrzo stiže i ustaška straža da rastjera znatiželjnike. Uzrujani prometnik više vlakovođi da smjesta povuče vlak na Senjak...

Nakon kupanja i raskuživanja, čajem okrijepljenu djecu ukrcali smo u čiste pripremljene vagon natrpane slamom. Svako smo dijete umotali u topli pokrivač. Djeca su bila povezana u Jasku u kojoj je bila formirana dječja bolnica u bivšem dvorcu grofa Erdödyja (a u tadašnjem dječjem domu). Dječjom bolnicom rukovodio je prof. dr Branko Dragišić i njegova supruga dr Nina Dragišić. Još su tu radili dr Cernozubov i njegova supruga sestra Cernozubov. Zatim književnice Vera Luketić i Staša Jelić, Lina Padovan, Vera Cegec i učenice škole za odgajateljice. One su došle u Jasku s Tatjanom Marinić. Istim vlakom prevezli smo i dva vagona tereta, tj. kreveta, slamarica, lijekova, hrane i posuđa za prihvatilište. Iz jednog vagona, u kojem smo vozili hranu, ustaška straža, koja je pratila vlak, ukrala je 100 kg kekisa pakovanih u kutije, koje nam je dostavio tvorničar Bizjak. Cijelim su putem vadili iz džepova kekse i žvakali ih pred nama.

Ta bolnica u Jaski bila je određena za bolesnu djecu, dok su za one 'zdravije', budući da su ipak mogli hodati, pripremljene barake na Reki, koje su pripadale talijanskoj konjici. Tatjana Marinić sa svojim učenicama okrečila je te barake, nasula ih čistom slamom, čistim plahtama i toplim pokrivačima. Uložen je maksimalan napor da djeca dođu do čistog i toplog ležaja. Tatjana je uredila jednu baraku (nešto slično bolnici) za izolaciju bolesne djece. Bolnicom je rukovodio liječnik. Djeci su odmah pristupili liječnici i sestre. Dr Nina Dragišić sa špricom u ruci išla je od kreveta do kreveta s injekcijama koramina, jer su manje-više sva djeca bila bolesna. Liječnici su kod djece konstatirali po nekoliko bolesti: kombinacija tifus-dizenterija, ospice, difterija nosa i ždrijela, gnojni čirevi, najteži stupanj

edema na nogama kao posljedica gladi. Liječnici i sestre uredili su odmah i ambulantu i već istoga dana počeli su se davati supkutane infuzije fiziološke otopine, intravenozne injekcije šećera, da bi se izgladnjeloj djeci vratilo život.

Ostalu djecu smjestili smo u prihvatilište – u Zavod za odgoj gluhonije-djece u Zagrebu. U Zavodu se radilo tih dana dan i noć. U oribane sobe postavljali su se kreveti, obavljale pripreme za idući transport. Sestre su ponovo krenule u logor Staru Gradišku.

Cetnaesti srpnja 1942. stigao je i drugi transport od samo 700 djece iz koncentracionog logora Stara Gradiška, dok ih je u logoru ostalo dvije hiljade. Tih 700 djece bilo je u dobi od dvije do osam godina.

Zanimljivo je u kakvim su okolnostima sestre organizirale taj drugi transport. Po ulasku u logor, one su se zaputile ravno u 'bolnicu'. 'Bolnica' je potpuno izmijenila izgled. Stepenice oribane, prozori na stubištu oprani, širom otvoreni, sobe okrećene, izribane, ali i prazne. (Vođa je i u ovom transportu, sa sestrama Crvenog križa, bio Vladimir Broz.) Pred vratima kancelarije dočekao ga je Maks Luburić. Kao zvijer izbuljio je oči na vođu, na sestre. Okrenut prema Dragici Habazin, vikao je: 'Vi ste ta sestra koja govori po Zagrebu da ja koljem djecu'. 'Ništa je ne govorim', branila se sestra Dragica, ali on je već zakoračio prema vođi puta i nastavio: 'Tko ste vi? Kako se zovete?' Vođa puta, nije stigao da otvori usta, Luburić je nastavlja: 'Vi se nećete vratiti kući. Tko je vama dozvolio ulaziti u bolnicu?' Vođa puta dao je Luburiću nalog za preuzimanje djece i govorio mu: 'Došao sam po naređenju poglavnika . . .', ali nije dovršio, jer je Luburić nastavio vikati: 'Ovdje nema više naloga. U ovom logoru naređujem ja. Ovdje sam ja poglavnik. Ako to oni u Zagrebu ne znaju, neka dođu ovamo, jer ću ih naučiti i pokazati im tko ovdje zapovijeda. Nije ovo Zrinjevac, ovo je logor. Vi se ovdje ne možete i ne smijete kretati bez pratnje. Sa zatvorenici-ma, pa bio to i liječnik, ne smijete razgovarati. I da znate, liječnika nema, a nema ni djece koju tražite. Pokupite ovu tu . . . sa dvorišta i gubite se iz logora. Nema djece, to kažete onima koji vas šalju', podviknuo je Luburić i izgubio se u upravnoj zgradi logora. Vođa puta na nagovaranje sestara odmah je napustio logor. Sestre su vidjele da je sretno izašao. Nakon tri dana vratio se u Zagreb. Bio je oprezan i mijenjao pravac puta.

Sestre su brzo popisale i pokupile djecu u dvorištu i dovezle, umjesto dvije hiljade, samo 700 djece. Iz tog drugog transporta djeca su izgledala naoko živahnija i zdravija. Međutim, već pri prvom pregledu, pri kupanju i raskuživanju, vidjelo se da su sva zaražena dizenterijom. Odvezena su također u Jasku gdje ih je dočekala Tatjana Marinić i smjestila u barake kod Jasko . . .

Poslije drugog transporta iz Stare Gradiške, stigao je nenadano na Senjak veliki transport djece, također iz Stare Gradiške. Dopratili su ga ustaše. Prema popisu, koji su nam predali, u transportu je trebalo biti 1000 djece. Ona su imala 1-2 godine, a najstarija pet godina. Stigla su u temperaturi i s teškim proljevima. Na prozivku se nisu odazivala. Pokušali smo ih prozvati po imenima. Samo po koje dijete bi se odazvalo. Na pitanje – čiji su, odgovarali bi: mamini, čaćini, Đokini, Stojanovi i to je sve. Kako bismo utvrdili identitet, ispisivali smo za svako dijete mali karton. Koliko god smo brojali, prozivali, popis se nije slagao, jer umjesto hiljadu djece bilo ih je samo 750.

S prof. Brösslerom obilazila sam vagone. U pretposljednem, koji je bio zatvoren i kojeg smo jedva otvorili, ugledali smo ono što nas je najviše prenerazilo: jedno do drugoga, jedno na drugome ležala su dojenčad. Ti mali crvici 24 sata su putovali, ležeći na golom podu, bez hrane, isplakani nisu više imali glasa.

Dok smo ih slagali po pet na nosila, naše su sestre jurile u Crveni križ do sestre Anke Meleš i Jane Ilijanić. Telefonirale smo drugarici Budisavljević, zatim u stručnu školu drugarici Pleše. Prof. Brössler obavijestio je liječnike na Higijenskom zavodu i za nepun sat stigli su prvi taksiji. Slovenski delegati donijeli su kofere u kojima su bile majice, rubenina i stare mekane plahte za pelene. Došle su i žene iz 'Akcije za pomoć srpskim porodicama u koncentracionim logorima', drugarice Budisavljević, Bojanić, Omčikus, Becić. Donijele su sterilne bočice, dude, razrijeđeno mlijeko, ruski čaj, žirov kakao. Vrlo brzo su stigle i naše građanke s košarama, torbama, kantama. I one su imale svoju obavještajnu službu i znale su za svaki transport djece. Naš se rad odvijao u najvećoj tišini. Dok je dio sestara prenosio djecu, druge su ih kupale, jedna grupa je preuzimala robu, punila bočice, hranila onu čistu djecu. Osim dječjeg plača nije se čuo nikakav razgovor. Bile smo naučene da razgovaramo samo pogledom. Nikad nismo bile sigurne, jer su neprestano oko nas šetali ustaški stražari.

Ne bismo prebrodili teškoće prethodnog transporta, a već je stizao drugi, mnogo veći. Sedamnaesti kolovoza 1942. po teškoj sparini, ustaše su ponovo dovezli nenajavljeni transport djece iz Stare Gradiške. U vagonima je bilo 1080 djece. Najstarija su mogla imati približno 6-7 godina, a bilo je i 300 dojenčadi. Više od 500 djece stiglo je bez ikakvih podataka. Dakle, 500 bezimene djece. Najprije smo prenosile dojenčad iz vagona u baraku. Od teške sparine i žurbe, bile smo mokre od znoja. Žurimo se. Veća se djeca ruše od žeđi i gladi. U početku su djeca još kratko vrijeme stajala na nogama. No, to je bio za njih prevelik napor. Crpili su posljednju snagu iz potpuno mršavih tijela. Njihove ručice bile su preslabe da prihvate šalicu mlijeka ili komadić kruha. Njihove oči gledale su požudno u hranu. Usne i vilice kočile su se u grču od želje za tekućinom. Nije nam preostalo drugo već da redom napajamo djecu koja zbog grča i ukočenih vilica nisu mogla primati tekućinu. Djeca od pet i šest godina odbijala su hranu i tražila da nahranimo najprije one za koje su oni preuzeli brigu i odgovornost još u logoru. Oni samo nešto manji, čvrsto su se pripili uz veću djecu, držali ih za odjeću i ni časa se nisu odvajali od njih. Manju djecu, onu od dvije i tri godine, plašio je svaki naš korak, svaki pokret ruke. Vrlo je teško bilo zadobiti povjerenje preplašenog i napaćenog djeteta...«

Djeca se smještavaju u novoosnovane logore za djecu pod nazivom dječji domovi ili prihvatilišta za djecu izbjeglica u Gornjoj Rijeci, nedaleko od Križevaca, u Sisku, Jastrebarskom i Reki, pokraj Jastrebarskog. U Zagrebu su osnovana posebna sabirališta i prihvatilišta. Najbolnija djeca upućuju se u bolnice. Zdraviju preuzimaju mnoge zagrebačke porodice. To čine i u drugim mjestima. Na Perjavici na području Vrapča, danas općina Susedgrad, osnovana je ilegalna dječja bolnica. Nažalost, mnoga djeca nisu spašena. Uza svu brigu, koja im je poklonjena, umrla su od bolesti i iscrpljenosti. Pouzdano se zna da je kroz Zagreb od ožujka 1942. do siječnja 1943. godine prošlo više od trinaest tisuća srpske djece. Prema istraživanjima Arhiva Hrvatske u Za-

grebu je umrlo 650 do 800 (podaci se još utvrđuju) djevojčica i dječaka, koji su ljeti 1942. godine dovedeni iz logora. Sveukupno je osnovano devet »dječjih domova« ili »prihvatilišta za djecu izbjeglica«.

Na listu onih koji su spasavali kozaračku djecu posebno valja uvrstiti sestru Moniku Stampalija, redovnicu Družbe Kćeri Božje ljubavi. O njenom udjelu u toj akciji opširno je pisao Ciril Petešić u nekoliko nastavaka u zagrebačkom »Vjesniku« u svibnju 1988. godine (prvi je objavljen 4. V. 1988).

U Arhivu Hrvatske među materijalima Javnog tužilaštva Narodne Republike Hrvatske za optužnicu protiv dr. Ante Pavelića i dr. Andrije Artukovića (K-3) nalazi se »Popis ratom postradale djece« koja su došla odnosno proputovala kroz Zagreb i bila na brizi kod prihvatne postaje Hrvatskog crvenog križa. Popis je sastavljen u Zagrebu i nosi datum 27. srpnja 1945. godine, a učinjen je na osnovi popisa prihvatne postaje HCK i drugih popisa. U njemu su naznačeni datumi kad su pojedine manje grupe i veći transporti djece stigli u Zagreb ili prošli kroz njega. Prva je navedena grupa od jedanaestoro pravoslavne djece iz logora u Loboru, koja je stigla 27. ožujka 1942. godine. Navest ćemo one najbrojnije:

- 30. III. 1942. 58 djece, 86 žena proputovali iz Lobora za Beograd,
- 23. IV. 1942. 20 djece i 58 žena došli kamionom iz Lobora i smješteni u Zavod za gluhonijemu djecu,
- 5. V. 1942. 500 srpske djece proputovalo iz Beograda u Švicarsku,
- 14. VI. 1942. 220 djece, 224 žene i 6 muškaraca vraćeni zbog bolesti iz Maribora, i to iz transporta koji je iz Stare Gradiške išao u Njemačku. Djeca su smještena u Zavod za gluhonijemu djecu, a odrasli u Jerolimsku dvoranu u Zagrebu,
- 24. VI. 1942. 100 djece proputovalo iz Jasenovca u Gornju Rijeku,
- 29. VI. 1942. djeca i žene vraćeni zbog bolesti iz Linca iz transporta Stara Gradiška – Njemačka. Ne zna se točan broj, ali se radi o dva transporta, jer je navedeno »vjerojatno je bilo 180 djece i 400 žena u oba transporta«,
- 2. VII. 1942. 100 djece proputovalo iz logora Jasenovac u logor Gornja Rijeka,
- 4. VII. 1942. 200 djece proputovalo iz Stare Gradiške u Gornju Rijeku,
- 11. VII. 1942. 650 djece iz logora Stara Gradiška smješteno u Zagrebu, u Josipovcu i Jastrebarskom,
- 14. VII. 1942. 700 djece iz Stare Gradiške u Zagreb i Jastrebarsko,
- 31. VII. 1942. 850 djece iz Jablanca u Jastrebarsko,
- 3. VIII. 1942. 106 djece iz Mlake na Josipovac i u Zavod za gluhonijemu,
- 3. VIII. 1942. 800 djece iz Mlake u Sisak,
- 4. VIII. 1942. 650 djece iz Stare Gradiške doveli ustaše u Sisak,
- 5. VIII. 1942. 1200 djece iz Mlake u Sisak (prema nekim podacima i u Jastrebarsko, op.p.),

17. VIII. 1942. 1080 djece iz Stare Gradiške doveli ustaše. Smješteni na Josipovcu, Zavodu za gluho-nijeme i Jerolimskoj dvorani,
 25. IX. 1942. 750 djece iz Jasenovca u Zavod za gluho-nijeme i na Josipovac,
 26. IX. 1942. 459 djece iz Švicarske prošlo kroz Zagreb za Beograd (djeca iz transporta od 5. V. 1942),
 7. X. 1942. 400 djece iz Jastrebarskog u Zagreb,
 11. X. 1942. 550 iz Siska u Zagreb,
 16. X. 1942. 566 djece opet iz Siska u Zagreb, pa dan kasnije 400 djece, a 26. X. iz Siska je opet prebačeno u Zagreb 350 djece.

Posljednji veći transporti zabilježeni su u studenome i prosincu iste godine. Tako je 12. XI. 1942. godine iz Slavenskog Broda u Zagreb stiglo 390 djece, a iz Prozora u dva navrata: 17. XI. bilo je 237 i 21. XII. 1942. godine 101 dijete.

Logor u Loboru

Lobor je selo u Hrvatskom zagorju, sedam kilometara udaljeno od Zlatara. Od važnijih kulturno-historijskih spomenika u blizini su ruševine srednjovjekovnog grada Lobora, dvorac nekadašnje plemićke obitelji Keglević iz 18. stoljeća i gotička crkva Marija Gorska.

Pred drugi svjetski rat dvorac je pripadao društvu »Socijalna zaštita« i služio je kao starački dom. Na početku 1941. godine u njemu je smješteno oko 60 staraca.

U mjesecu rujnu 1941. godine društvo je primilo nalog od predstojnika židovskog odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva Vilka Kühnela da isprazni dvorac, jer će u njega smjestiti oko 1500 Židovki.

Prvi transport stigao je 6. listopada. Taj datum označava osnivanje logora u Loboru. On se najčešće naziva logor u Loborgradu, prema imenu srednjovjekovnog grada, makar dvorac nema s time nikakve veze. U novije vrijeme kroničari i istraživači točnije ga imenuju kao logor u Loboru, prema samom mjestu u kojem se nalazio.

U transportu je bilo 1370 žena i djece. U većini su ga sačinjavale Židovke i njihova djeca, a bilo je i oko dvjesto Srkinja s djecom. Nešto manje od polovice Židovki bile su iz sjeverozapadne Hrvatske. Srkinje su bile iz Gospića, Mostara, Sarajeva, Ljubinja, Stoca, Zagreba, Bijeljine, Varaždina, Bihaća, Korenice, Bjelovara, Trebinja i još nekih mjesta.

Sve su dovedene iz logora u Krušćici. Putovale su u teškim uvjetima. U zatvorenim vagonima. Gladne žedne, u nečistoći. Rastavljene od muževa. Na zagrebačkoj željezničkoj stanici transport su preuzeli folksdojčeri. Bilo ih je 16, na čelu s Karlom Hegerom, zagrebačkim urarom. Oni su ih odveli u Lobor. U razgovorima sa Židovskom bogoštovnom općinom u Zagrebu obećano je da će se ona brinuti o logoru

i upravljati. To je bila obmana. Folksdojčeri ostaju u Loboru, a Karlo Heger postaje zapovjednik logora. Oni njime upravljaju do njegove likvidacije. Po tome ga ne bismo trebali uvrštavati među logore u nadležnosti ustaša. Međutim, to je na primjeru ovoga logora sasvim formalno, jer je sve bilo isto kao u ostalim sličnim logorima kojima su upravljali i čuvali ih ustaše. I sama cirkulacija zatočenika, njihovo dovođenje, raspoređivanje i otpremanje određivano je prema kretanjima svih ostalih.

U listopadu 1941. godine u logoru je grupa od nekoliko Hrvatica. One su uhapšene kao aktivisti NOP. Među njima je Nada Salamon. Uhapšena je u Zagrebu u rujnu. S grupom muškarca i žena dovedena je u Jasenovac. Dôk su muškarce odveli u Krapje, žene su zadržali dvadesetak dana u Jasenovcu, a onda je njih 5-6 Hrvatica po nalogu Vjekoslava Luburića odvedeno u Lobor. Od omladinki ona se sjeća Marije Bobinac, Milice Čolaković, Ducike Steiner, Mire Kurelić, Vere Sarić, Vere Šarenac i najmlađe Višnje Habunek, dopremljene iz Sarajeva.

Zatočenice iz Krušćice stigle su iscrpljene. Imale su avitaminozu; ispadali su im zubi i kosa. Koža se ljuštila. Bile su gotovo izbezumljene od straha. Prvih nekoliko dana provele su na otvorenome. Zatim leže u dvorcu na golom podu i betonu. Dobivaju drvene ležajeve. Zbog skućenog prostora, a njih je previše, ležajevi su u tri etaže. Mnoge su padale penjući se ili silazeći u tijesnom prostoru. Da bi se osiguralo barm malo više mjesta, starije Židovke s djecom i sve Srpkinje s djecom premještaju u novoosnovani logor u Gornjoj Rijeci.

Logor u Loboru i dalje je tijesan. Dolaze i novi transporti. Brojno stanje redovito premašuje kako-tako snošljiv maksimalni kapacitet od 800 osoba. U nekim mjesecima bivalo je 1000, 1300 pa čak i 1700 osoba.

Sa zatočenicama se postupa okrutno. Nazivaju ih najpogrđnijim imenima. Tuku ih. Kažnjavaju. Prilike nehigijenske. Posvuda nečistoća i smrad. Pojavio se tifus. Epidemija dostiže vrhunac u ožujku 1942. godine. Javljaju se i druge bolesti. Ukupno je umrlo oko 200 osoba. Smrt kosi one starije, s više od 70, 80 i 90 godina. Umiru i djeca. Na jednom spisku umrlih nalaze se i dva djeteta rođena u Loboru.

Ishrana je bila nedovoljna i loša. Pomagale su i židovske bogostovne općine. Sačuvani su detaljni podaci o toj pomoći. Dio je zatočenica uposlen na poljoprivrednim radovima. Uz pristanak uprave same su organizirale obuku za djecu.

Sredinom 1942. godine iz Berlina je naređeno da se hrvatski Židovi presele na njemačko područje Istoka. Tako su od 1. do 30. srpnja uhapšeni preostali Židovi na cijelom teritoriju NDH koje je bilo pod njemačkom okupacionom kontrolom. Uz njih su Nijemci tražili i Židove iz ustaških logora. Dakako, one koji su ostali živi. Nijemci na tome nisu inzistirali, jer su se uvjerali da ustaše likvidaciju Židova obavljaju jednako dobro kao oni. Poslije su ocijenili da je židovsko pitanje u NDH dobro riješeno.

U kolovozu Nijemci preuzimaju Židovke u Loboru. Svrstane u četiri transporta, one su 13, 20, 24. i 28. kolovoza 1942. godine odvedene u Auschwitz. Sve su likvidirane. Grupa Hrvatica je prebačena u Staru Gradišku

Ostavljeno je samo pedesetak žena za nužne poslove. Kako su naknadno uhvaćene još neke Židovke, i one su dovedene u Lobar. Ukupan broj time se nešto povećao. Sve su konačno 6. listopada 1942. godine odvedene u Jasenovac. Samo su dvije uz izuzetne intervencije i podmićivanja puštene.

Logor u Loboru ukinut je u listopadu 1942. godine. Ostao je prazan.

Logor u Gornjoj Rijeci

Gornja Rijeka je nedaleko od Križevaca. Logor je osnovan sredinom studenoga 1941. godine po naređenju Ravnateljstva ustaškog redarstva NDH, kada je prebačen dio zatočenica iz logora u Loboru. Nazvan je »Sabirni logor za žene židovske rasne pripadnosti«. Smješten je u dvorac poznate ilirske i operne pjevačice Sidonije Rubido. Uprava logora u Gornjoj Rijeci i u Loboru bila je zajednička.

Prosječno je u Gornjoj Rijeci bilo zatočeno 200 do 400 žena i djece. U početku su bile samo Židovke sa djecom. Zatim su dovedene Srпкиnje, također sa djecom. Dopremljena je grupa Hrvatica uhapšenih zbog »komunističke promičbe«.

Živjelo se i upravljalo podjednako kao i u Loboru. Ishrana loša. Postupak nečovječan. I ovdje je zavladao tifus. Kosila je smrt.

U veljači 1942. godine Ministarstvo udružbe i Hrvatski crveni križ pokušavaju iz logora u Loboru i Gornjoj Rijeci spasiti djecu. Akciju je vodila Diana Budisavljević. Sa dva činovnika Ministarstva udružbe posjetila je logore i pokušala nagovoriti majke da predaju djecu u »državnu dječju zaštitu«. Smatrali su da je bolje tako osloboditi djecu nego ih ostaviti uz majke u nepovoljnim uvjetima i neizvjesnoj sudbini. Prema logici: bolje je spasiti barem djecu, ako se ne mogu osloboditi i majke. Dakako, radilo se samo o srpskoj djeci, jer slično spasavanje židovske djece nije dolazilo u obzir. Preuzeli su samo 11 djece koja su predana pojedinim obiteljima. O tome je Ministarstvo udružbe obavijestilo veliku župu Zagorje 15. travnja 1942. godine ovim dopisom:

»Zagreb, 15/IV-1942.

PREDMET: Logori Lobar i Gornja Rijeka -
preuzimanje djece. -

Velikoj župi Zagorje
na ruke g. vel. župana

Varaždin

Savezno s tamošnjim podneskom od 26.II. o.g. saobćuje se da su odmah poduzete mjere kod Ravnateljstva za javni red i sigurnost da se iz logora u Loboru i Gornjoj Rijeci uklone djeca grko-istočne vjere.

U tu svrhu je pomenute logore posjetila uz ovlaštenje pomenutog ravnateljstva i supruga prof. Dr. Budisavljevića sa dva činovnika ovog Ministarstva nastojeći da sklone majke, da svoju djecu predadu u drž. dječju zaštitu.

Od sveukupnog broja uspjele je preuzeti u svem 11 djece, koja se nalaze već u Zagrebu. Ostale žene i djeca u glavnome su već odpremljeni u Srbiju, a u pripremi je i drugi transport«.

Potkraj ožujka 140 Srpkinja sa djecom odvedeno je iz Gornje Rijeke preko Lobora i Zagreba u Zemun i predano njemačkim vlastima. Mlađe i zdrave žene odvedene su na rad u Njemačku a ostale u Srbiju. Preostale Srpkinje s djecom prebačene su u Lobor, a odatle nešto kasnije u Zagreb. Prema nekim podacima, one su puštene. Potkraj travnja je sedam Hrvatica prebačeno u Staru Gradišku. Ostale su samo 73 Židovke koje su u svibnju prešle u Lobor i poslije doživjele sudbinu ostalih Židovki odvedenih u Njemačku.

Tako je u svibnju 1942. godine u Gornjoj Rijeci prestao postojati ženski sabirni logor.

Ali time dvorac u Gornjoj Rijeci ne prestaje služiti kao logor. Od lipnja do kolovoza 1942. godine u njemu je »Dječji dom za izbjegličku djecu«, zapravo dječji sabirni logor. Tako je on u toku rata imao dvojaku namjenu, kao logor za žene i za djecu.

Prvi transport od 100 dječaka s Kozare stigao je iz Uštice 24. lipnja 1942. godine. Iz Uštice stiže 2. srpnja novih 100 dječaka, a nakon dva dana još 200 iz Stare Gradiške. Dakle, ukupno oko 400.

Ubrzo je u logoru zavladao tifus i pomor. Umrlo ih je oko 140. Zapovjedništvo logora sastavljeno od članova ustaške omladinske organizacije i sveučilištaraca ustaša panično napušta logor. Požrtvovno osoblje i aktivisti Hrvatskog crvenog križa i ovdje pokušavaju spasiti što se spasiti može. Preživjelu djecu prebacuju u Zagreb. Oko 50 dječaka koji su bili u najtežem stanju ravno s kolodvora odvoze u bolnice. Ali ni jedan nije ostao živ. Ostale, njih više od 100, također oboljelih od tifusa, odveli su u Jastrebarsko. Oni su spašeni.

Dječji logor u Gornjoj Rijeci rasformiran je 14. kolovoza 1942. godine.

Logor u Đakovu

Sabirni logor u Đakovu osnovan je na početku prosinca 1941. godine. Prethodno, pri kraju studenoga odbor Židovske bogoštovne općine u Osijeku primio je nalog od župske redarstvene oblasti u Osijeku da mora u roku od pet dana pronaći prostorije u koje će smjestiti do 2000 žena i djece, koje mora i izdržavati. Ravnateljstvo Ustaškog redarstva (Ured I) u Zagrebu odlučilo je, naime, da se u Osijek odvede više od 1000 židovskih žena i djece, koji su u zatvorima u Sarajevu čekali da budu otpremljeni. Budući da su imali uslijediti i novi transporti, trebalo je osnovati sabirni logor odgovarajućeg kapaciteta za židovske

žene. Očito da Jasenovac, bar u to vrijeme, nije primao žene nego samo muškarce, a ni logor u Staroj Gradiški nije bio predviđen da primi velik broj židovskih žena. Kako su logori u Loboru i Gornjoj Rijeci bili već prekrčani, moralo se hitno potražiti novo rješenje. Zadatak je preuzelo redarstvo u Osijeku koje je bilo zamislilo da određene kompetencije o logoru prepusti Židovskoj općini pa je zato i naredilo da ona potraži lokaciju. Kao najprikladniji prostor pronađen je mlin »Cereale« u Đakovu. Vlasništvo biskupije. Ona se opirala da se logor smjesti u mlinu, ali župsko redarstvo nije uvažilo proteste.

Između župskog redarstva i odbora Židovske bogoštovne općine dogovoreno je da unutrašnju upravu i opskrbu logora preuzme židovska općina, a župsko će redarstvo s redarstvenim poglavarstvom u Đakovu osigurati stražu.

Zgrada je prije služila kao mlin i veliko skladište žita. Građena od opeka, bila je duga 40, a široka 10 metara i uz prizemlje je imala još tri kata. Nalazila se u jednoj od glavnih đakovačkih ulica (danas Ulica Vladimira Nazora). Prizemlje je bilo predviđeno za kuhinju, praonice, umivaonice i drugo. Na katovima je bio stambeni prostor. Budući da je trebalo smjestiti velik broj osoba, užurbano su se gradili drveni ležajevi (boksovi) na dvije i tri etaže. Židovska općina u Osijeku o svemu je obavijestila Židovsku bogoštovnu općinu u Sarajevu. Radovi nisu bili završeni, a već je 5. prosinca stigao prvi transport sa 1197 žena i djece. Drugi sa 668 osoba dopremljen je za dvadesetak dana. Bile su to žene iz Sarajeva i još nekih mjesta u Bosni. Među njima je bilo i pedesetak srpskih žena i djevojaka. U transportu se nalazilo oko 160 muškaraca, ali su oni u Slavonskom Brodu odvojeni i upućeni u Jasenovac.

U prosincu su u đakovački logor dovedene Židovke iz Slavonske Požege i Slavonskog Broda. Muškarci su također odvedeni u Jasenovac.

Prilike i život u đakovačkom logoru bili su bolji nego u ostalima. Prema dogovoru s Ustaškim redarstvom, njime je upravljala Židovska bogoštovna općina u Osijeku. Trebalo je osnovati logorski odbor koji bi se neposredno brinuo o opskrbljivanju, redu i općenito stanju logora. Napravljen je pravilnik o organizaciji i upravljanju logorom. Iz okružnice. br. 1. uprave sabirnog logora Đakovo od 8. prosinca 1941. godine saznajemo:

»Uprava sabirnog logora Đakovo propisuje ovaj kućni red. Zapovjedništvo logora: Logor stoji pod zapovjedništvom Župske redarstvene oblasti Osijek, a kao zapovjednik imenovan je zapovjednik redarstvene straže g. Dragutin Majer.

1. Uprava logora

Logor stoji za sada (dok se ne osnuje posebni logorski odbor) pod upravom Ž.B.O. (Židovske bogoštovne općine, op.p.) u Osijeku. Općina je imenovala za upravitelja sa punim ovlastima Grinbaum Vladu. On treba da u roku od 14 dana provede potpunu organizaciju u logoru uz pomoć koju mu pružaju Židovske bogoštovne općine Zagreb, Osijek i Sarajevo. U roku od dva dana Grinbaum će predložiti Župskoj redarstvenoj oblasti u Osije-

ku upravni odbor logora s time da u odboru bude 11. članova. Pojedini članovi upravnog odbora biće ujedno i pročelnici slijedećih pododbora:

2. Opskrbni pododbor

Pročelnik Julijo Stenberg iz Osijeka, bez članova odbora. On sprovodi sve poslove prema potrebi u Đakovu i Osijeku. Njegov rad za sada je ograničen uglavnom na nabavljanje hrane i dopreme u Đakovo.

3. Kuhinjski odbor

Poslove ovoga odbora vode g. Srajber, te kuharica Margita Izrael iz Osijeka.

4. Zdravstveni odbor

Dr. Jurković, Dr. Atijas Regina, Roder, Lederer i Vajs, te magistar farmacije Heht, koji će iz Osijeka slati lijekove.

5. Stegovni odbor

Upravitelj logora postaviće 5 članova toga odbora sa zadatkom da u roku od 2 tjedna izrade konačni nacrt za kućni red i stegovne propise. Ovaj odbor će određivati zatočenice za pojedine dužnosti. U tu svrhu raspolagaće logorskom kartotekom, vodiće urednu radnu listu kao i dnevne raporte.

6. Unutarnja uprava

U tom odboru biće sve namještenice pisarnice, koje će se uzimati isključivo iz redova zatočenica. U roku od 14 dana treba da se formira cijela pisarna. Materijal za pisarnu dostavlja Ž.B.O. Osijek.

7. Odbor za produktivizaciju

Od samih mladih zatočenica osnovaće se odbor sa zadatkom da Zapojedništvu i Upravi logora stavi prijedlog za ostvarenje plana. Cilj je plana, da se zatočenice privedu produktivizaciji i da se na taj način olakša uzdržavanje logora.

Uprava logora želi da rastereti izdatke na taj način, što će se djeca od 2-10 godina dati na njegu i izdržavanje židovskim obiteljima u Osijeku i okolici. Kako je broj familija koje žele primiti djecu dovoljan, to će sva djeca moći naći sklonište u tim familijama.«

Židovskoj bogoštovnoj općini u Osijeku pomagali su oko logora i druge židovske općine, kao one u Zagrebu, Sarajevu, čak i židovska općina u Splitu. Opskrbljivanje hranom bilo je dobro. Stizali su i paketi. Uspjele su se nekako i zagrijavati prostorije u toj studenoj zimi. Raspođeni su poslovi. Brinulo se o djeci, starcima i oboljelima.

U siječnju 1942. godine u Staru Gradišku stiže veći transport Židova i Srba. Muškaraca, žena i djece. Na prijedlog zagrebačke Židovske bogoštovne općine osječka Židovska bogoštovna općina šalje u Staru Gradišku vagon hrane iz logora u Đakovu. Tom prilikom predstavnici Židovske bogoštovne općine iz Osijeka predlažu tadašnjem upravitelju logora u Staroj Gradiški Ivanu Raki da se žene i djeca prebace u sabirni logor u Đakovu. O tome je obaviješten Vjekoslav Luburić. On poziva osječke delegate u Zagreb i 18. siječnja saopćava im da je već naredio da se žene i djeca odvedu u Đakovo. U dva navrata, 26. veljače i 6. ožujka primljeno je nešto više od 1000 žena i djece iz Stare Gradiške. Osim stotinu Srpkinja ostale su bile Židovke. Djece je ukupno bilo 233.

A onda logor preuzima Ustaška obrana. Vjekoslav Luburić šalje u Đakovo Ljubu Miloša, Jozu Matijevića i odred ustaša. Oni iz Jasenovca

stižu 29. ožujka i zaposjedaju logor. Od toga dana on je pod upravom Ustaške obrane. Počinje druga faza sabirnog logora u Đakovu. Slijede teški, nesnosni i tragični dani koji traju sve do njegove likvidacije.

Logorašice nisu odlazile na vanjske radove. Kad je u travnju biskupija zatražila stotinjak sposobnih žena za poljoprivredne radove, dobila je radnu snagu iz Stare Gradiške, a ne iz đakovačkog logora. U transportu je 120 do 160 Srпкиnja iz okolice Petrinje. Odvedene su na pustaru tzv. Strosmajerovac. Oslabljene i iscrpljene, nisu mogle ni raditi. Na pustari ih je umrlo 17. Ostale su vraćene u logor u Đakovo i doživjele sudbinu ostalih logorašica.

Tifus nije pošteđio ni logor u Đakovu. Izbio je potkraj veljače 1942. godine, kad su prebačene žene i djeca iz Stare Gradiške. Jevrejska vjeroispovjedna općina je 1951. godine poslala Javnom tužilaštvu NRH popis zatočenica, dopremljenih 26. veljače i 6. ožujka 1942. godine, koji sadrži 1161 osobu. Potječu iz raznih krajeva, ali najviše ih je iz Zagreba. Poseban je popis prispjelih iz Tuzle i Sarajeva. Ukupno 223 osobe. U transportima ima djece, čak i one koja su rođena 1941. godine, kao i starica od 80 i više godina. Bili su puni ušiju i među njima je vladao pjegavi tifus. Luburić ih je namjerno izmiješao s interniranim zatočenicama u Đakovu i za nekoliko dana zaraza se proširila na čitav logor. Na đakovačkom groblju nalaze se imena 569 sahranjenih, od novorođenčadi do starica od 90 i više godina.

I ovdje su ustaše silovali mlađe djevojke da bi ih nakon toga ubili. Poslije rata pronađeno je 11 leševa ženskih osoba od 18 do 25 godina, koje su umorene, gole bačene u jamu i polivene vapnom.

Epidemija tifusa bila je najžešća u svibnju. Broj oboljelih premašio je 600 žena i djece. Prijetila je opasnost da se zaraza proširi izvan logora. Stoga Ministarstvo zdravlja svojim dopisom od 18. svibnja 1942. godine predlaže Ustaškoj obrani da logor »raseli najkasnije za mjesec dana, tako da bi se svi oni koji su još zdravi morali staviti u karantenu najmanje 20 dana, a ostali preboljeli prebaciti na pustaru i potpuno ih dezinficirati zajedno sa stvarima«.

Ustaška obrana je to riješila na svoj način: najbrže, najjednostavnije i najzvjerskije. Krajnji zločin. Lubarić je naredio evakuaciju i likvidaciju logora. Iseljavanje je trajalo od 15. lipnja do 5. srpnja 1942. Otposlana su tri transporta. U svakome oko 800 osoba. Odvedene su u neutvrđenom pravcu. Prema svim dosadašnjim saznanjima, najbliže je i najočitije da su dovedene u Jasenovac i likvidirane u Donjoj Gradini. Ni jedna osoba odvedena iz Đakova u tim transportima nije preživjela. Posao je obavljen temeljito.

Upravitelj Logora III. Ciglana Miroslav Majstorović-Filipović na sudenju poslije rata izjavio je da je u početku ljeta 1942. godine izvršena u Jasenovcu likvidacija logora Đakovo i da je ubijeno od 2000 do 3000 Židovki s djecom.

Likvidacija sabirnog ženskog logora u Đakovu završena je 5. srpnja 1942. godine. Od oko 3000 žena i djece koji su boravili u logoru preživjelo ih je tek nekoliko. Da nisu završile u jamama Donje Gradine, te

bi žene uskoro zadesila sudbina zatočenica iz Lobora, koje su odvedene u Auschwitz.

Poslije 5. srpnja ustaše naređuju da se sruše unutrašnji uređaji logora. A račun je morala platiti Židovska bogoštovna općina u Osijeku! Isto kao što je svojevremeno platila preuređenje mlina u logor, troškove prevoza zatočenika i sve ostalo. Prilikom rušenja zatražila je da joj se barem ustupi građevni materijal za dogradnju logora u Tenju. Ali nije dobila ništa.

Logor u Tenju

U gradu i kotaru Osijek živjelo je do drugog svjetskog rata oko 2500 Židova. Nakon dolaska njemačke okupacione vojske i ustaških vlasti, i njih je zadesila tragična sudbina. Kao i drugdje, počinju progoni, šikaniranja, obilježavanja, prebrojavanja, zatvaranja i konačno likvidacije. Prve godine endehazijske vlasti u Osijeku i na njegovu području nema još masovnih zatvaranja ni slanja u logore. U srpnju i kolovozu 1941. godine zatvoreni su istaknuti Židovi. U dva navrata poslani su u Gospić. U rujnu i listopadu prijeki sud osudio je na smrt devet Židova za »komunističko, revolucionarno i opasno protudržavno djelovanje«.

Masovno odvajanje Židova počelo je na početku 1942. godine. Odlučeno je da se Židovi s toga područja smjeste u zasebno zdanje. Prethodno su ustaške vlasti postavile pred Židovsku bogoštovnu općinu da izaberu: izgraditi geto ili ići u Jasenovac. Izabrali su geto. Tri do četiri kilometra od grada nalazila se gradska mitnica između Osijeka i Tenja zvana tenjska mitnica. Uz mitnicu je počela izgradnja novog naselja. Židovi su gradili o svom trošku i svojom radnom snagom. Podižu se barake i zidani objekti. O izgradnji se brine Židovska bogoštovna općina. Župsko redarstvo u Osijeku kontrolira. Radovi su počeli u travnju 1942. godine. Čim su postavljene neke zgrade, uselili su prve stanovnike, i to po kriteriju: najprije mlađi, bez obitelji ili parovi bez djece. Naselje nije nitko čuvao. Starali su se o radu, useljavanju, nastavku izgradnje, opskrbljivanju i održavanju naselja. Izrađeni su planovi o proširenju geta i njegovoj organizaciji.

Te iluzije traju do lipnja 1942. godine. Ustašama je očito sve to izgledalo previše lijepo i dobro. Nije bilo u skladu s njihovim namjerama i mjerama koje su primjenjivali na drugim mjestima. Zsigurno se to nije dopadalo ni Nijemcima. Tako se ne rješava židovsko pitanje. Možda je to ustašama trebalo da dobiju na vremenu. Svi nisu mogli biti tako brzo deportirani i likvidirani. Vjerojatno su i vlasti u Osijeku bile nešto popustljivije i obazrivije. U svakom slučaju, u Osijek stiže zloglasni Ivan Tolj, tadašnji šef ustaške policije u Vinkovcima. Već poznat po zlu u Sarajevu. S iskustvom, surov i nesmiljen. Temeljito, s punomoćima da drastično raščisti situaciju sa Židovima u Osijeku i oko-

lici. U iduća dva-tri dana uhapšeni su svi preostali Židovi. Prebačeni su u Tenje. A židovsko naselje u Tenju postaje logor. Naselje je ograđeno bodljikavom žicom. Uniformirani ustaše preuzimaju stražu. Počinju patnje. Za zapovjednika je postavljen ustaški poručnik Mirko Apelt, a njegov je pomoćnik Ljudevit Capić. Izgradnja naselja se obustavlja. Stižu nove grupe Židova iz Šida, Orahovice, Našica, Đakova, Vukovara i Valpova. U tenjskom logoru već se skupilo oko 3000 osoba. Samo Židovi. Ishrana je bitno pogoršana. Smještaj je težak. Leže na tavanima, improviziranim nadstrešnicama, pod šatorima i na goljoj zemlji. Pored žena i muškaraca mnogo je djece. Bolje su prošli odbornici Židovske bogoštovne općine i njihove obitelji, pojedinci iz mješovitih brakova i neki stručnjaci. Oni su smješteni u zgradu židovskog opskrbilišta (Vukovarska ulica) i zgradu tvornice koverata »Mursa Mill«. Bilo ih je više od 300. Ali su i oni pod nadzorom ustaške straže.

Oni u logoru bili su opljačkani, a oduzeta je i njihova imovina koju su ostavili u svojim kućama, stanovima i na imanjima.

Tada stiže naređenje o transportiranju u Njemačku. I 15. kolovoza otišao je iz Osijeka transport od oko 1000 osoba direktno za Njemačku. U njemu je bilo najviše djece. Računa se od 600 do 700. Pokupljena su sva djeca iz logora. Odoše za Auschwitz.

Nekoliko dana kasnije iz Jasenovca dolazi u Tenje Hinko Picilli i kao zapovjednik radne službe u Jasenovcu demagoški agitira za stručne radnike koji će zajedno s obiteljima živjeti u novoj sredini. Odazvao se izvjestan broj Židova vjerujući da će im možda biti bolje. Od dva zla izabrali su, kako im se činilo, manje. Nema točnog podatka koliko ih je otišlo u Jasenovac. Svakako, tamo su doživjeli sudbinu ostalih. A obitelji su im završile u Jablancu i tamo likvidirane.

Nakon toga manjeg jasenovačkog transporta uslijedio je treći. I posljednji. Pokupljeni su svi preostali. Iz židovskog opskrbilišta, iz staračkog doma i samog logora Tenje. U Jasenovcu su odvojena, već za to pripremljena, dva posljednja stočna vagona ispunjena uglavnom starijim osobama. Tamo su likvidirani. Preostali vagoni s oko 600 logoraša pridružili su se transportu iz Lobora i zajedno krenuli u Auschwitz.

Potkraj kolovoza 1942. godine logor u Tenju više nije postojao. Nestalo je oko 3000 njegovih stanovnika, isključivo Židova, muškaraca, žena i djece. Iz njemačkih logora vratilo ih se samo desetak.

Logori u Jastrebarskom i Reki

Dio djece koja su stizala na zagrebački kolodvor otpreman je u Jastrebarsko, i to na tri mjesta. U napuštene barake talijanske vojske koje su služile kao konjušnice, u dvorac i franjevački samostan. Barake su bile očišćene, na pod je prostrta slama i u njih su smještana zdravija djeca. U dvorac su seljačkim kolima i autobusima dopremana

najteže bolesna djeca. Tu se nalazila bolnica, ali vrlo oskudno opremljena.

Stizali su transporti. Iz Stare Gradiške sredinom srpnja 1942. godine 770 djece. Potkraj srpnja 850 iz Jablanca, a 5. kolovoza 800 iz Mlake. Posljednji su bili dječaci iz Gornje Rijeke. Oni su smješteni u karentenu u napuštenom franjevačkom samostanu.

Međutim objekti u Jastrebarskom ubrzo su postali pretijesni pa se pronalaze nove prostorije, također napuštene barake talijanske vojske u Reki, tri kilometra od Jastrebarskog. Tu stiže oko 2000 djece. Reka je bila neka vrsta depandanse logora u Jastrebarskom. Ukupno je u oba logora bilo 3336 djece. Ostalo ih je živih 2887, a ostala su umrla.

Iz Jastrebarskog i Reke 1637 djevojčica i dječaka preuzeli su građani Zagreba, Jastrebarskog i seljaci okolnih mjesta. Kad je IV. kordunaška brigada NOV napala Jastrebarsko u kolovozu 1942. godine, partizani su iz logora odveli nekoliko stotina zdravije i odraslije djece. Oko 500 ih je zbrinula katolička organizacija »Caritas«.

Dječji logori u Jastrebarskom i Reci rasformirani su u studenome 1942. godine, ali je u dvorcu do svršetka rata ostalo oko 300 djece.

Logori u Sisku

Nakon njemačko-ustaške ofanzive na Kozaru dio stanovništva je odveden u Sisak gdje je 3. kolovoza 1942. godine osnovan novi sabirni logor sa službenim nazivom »Prolazni logor za izbjeglice«. Uglavnom su dovedeni starci, žene i djeca. Smješteni su na dva mjesta, međusobno udaljena 750 metara: u prostorijama bivših pogona za proizvodnju stakla (Staklana) i likera (Pecara) tvornice »Teslić«. Zato su ga neki dijelili na dva logora: logor broj I. i logor broj II. Ali bio je to jedan logor, i to sabirni i prolazni. Njemačke vojne jedinice, ustaše i druge vojne vlasti NDH slali su u njega sumnjive elemente, neprijateljski raspoloženo stanovništvo, pripadnike i simpatizere narodnooslobodilačkog pokreta. Povorke ljudi stizale su često, a nekad iz dana u dan. Dovodili su i zatočenike iz drugih logora da bi ih tu raspoređivali. Najprije su odvajali djecu, a zdravije i fizički sposobnije muškarce i žene upućivali su na rad u Njemačku. Starije i nesposobnije za rad najčešće su slali u druge logore, u prvom redu u Jasenovac, na likvidacije. Broj zatočenika neprestano se mijenjao.

U prvo vrijeme logor je bio pod upravom Ministarstva udružbe. Čuvala ga je i osiguravala oružnička straža. Nešto o prilikama doznajemo iz »Izvešća o stanju u sabirnom logoru Sisak« koji je 26. srpnja 1943. godine iz Siska poslao zamjenik zapovjednika oružničke pukovnije »Glavnom zapovjedništvu oružništva« u Zagrebu:

»Danas obišao sam zapovjedništvo oružničke straže pri sabirnom logoru u Sisku i našao stanje kako sliedi:

1. - Upravitelj logora je činovnik Ministarstva Udružbe g. Brkić Martin sa podređenim osobljem koje se sastoji od jednog činovnika i tri činovnice, te logorskog liečnika Dr. Najžar Antuna sa tri bolničarke.

2. - Zapovjedništvo oružničke straže sastoji se iz jednog častnika, četiri dočastnika i 73 oružnika i domobrana, svi oboružani puškama, a bez strojnčkog oružja.

3. - Danas broj zatočenika iznosi 1868, među kojima većina sumnjivaca i partizana koji su sudjelovali u mnogim borbama, pa prema tome skloni su bjegunstvu.

4. - Svi zatočenici smješteni su u dva logora na udaljenosti jedan od drugog 750 metara, s tim da je jedan logor u bivšoj tvornici stakla »Teslić«, a drugi u bivšoj tvornici likera »Teslić« (Pecara).

Logor broj I sastoji se iz dvije zidane barake, obkoljen ogradom od dasaka i radi osiguranja istog sazidani su na svakom uglu po jedan bunker. Bunkeru nisu dovršeni, jer nisu pokriveni, nemaju veze sa stražom u logoru t.j. nemaju siguran prilaz, bunkeru su na kat t.j. nemaju ljestve za izlazak na kat bunkera, bunkeru nisu ožbukani. Prema sadašnjem stanju bunkeru još ne odgovaraju svrhi.

Potrebno je odmah ove bunkere dovesti u svrsishodno stanje zatim odmah ukinuti i porušiti načinjenu baraku-kantinu, jer ista smeta vatri iz bunkera a k tomu nije po interesu logora da ova kantina tamo postoji, tako isto odmah očistiti prostor oko ograde ovog logora kao veliko kame-nje, te drvenu baraku kod građanskog igrališta jer ovo sve smeta vatri iz bunkera, a drugo stvara mrtve kutove.

Danas po ovim primjedbama na licu mjesta izdao sam zapovjedniku oružničke straže kod ovog logora zapovjed da ovo u roku 48 sati odkloni, a također sam i upravitelju logora na ovo skrenuo pažnju i zamolio ga da se ova zapovjed bez daljnjega izvrši.

Logor broj II sastoji se od 6 drvenih baraka, podpuno neograđen, nema niti je išta preduzeto u svrhu osiguranja.

Na licu mjesta sam danas upravitelju logora i zapovjedniku oružničke straže dao uputstvo i nalog da od 27. o.mj. započnu zidanjem 4 bunkera, označivši im tačno mjesto i svrhu, a od tvoriva kojeg imaju tj. cigle i zemlje.

Radna snaga za izradu i odklanjanje ovih nedostataka bit će sami zatočenici uz nadzor zapovjednika oružničke straže i njegovih podređenih.

5. - Izdao sam nalog da dnc 27. o.mj. upravitelj logora i zapovjednik oružničke straže osobno odu do nadstojnika željezničke postaje Sisak, te tamo posreduju da u buduće se više ne ostavljaju željeznički vagoni između oba logora kao do sada, jer isti smetaju vidnoj vezi između oba logora kao i stvaraju mogućnost neprimjetnog prilaženja zlonamjernih osoba logorima.

6. - U oba logora nema vode za piće, pa je potrebno da se logoru, odnosno upraviteljstvu istog najžurnije dodieli dva konja, dvojica kola i 4 velike bačve radi dovoženja vode u logore.

Kod samog ulaza u logor broj I. postoji bunar pa bi bilo preporučljivo vodu poslati na pregled pa u koliko je upotrebljiva za piće riješiti pitanje pitke vode barem za ovaj logor.

7. - Upraviteljstvo logora treba da odmah nabavi posude za primanje jela svakom zatočeniku, jer ih većina nemaju, te mnogi jedu iz nekih pleh-natih kutija, pepeljarnika, noćnih sudova i slično.

8. – Logor broj I. potrebno je pored ograde koja postoji oko istoga još ograditi sa preprekom od bodljikave žice, a logor broj II. potrebno je ograditi sa duplim lancem bodljikave žice i k tomu načiniti oko istoga obkop tako da bi zaista bio siguran. Za ovu svrhu potrebno bi bilo 5000 metara bodljikave žice, te potrebnog drveta za kolje i čavala za pribijanje. Po ovoj sam upravitelju logora učinio prijedlog radi preduzimanja potrebnoga kod mjerodavnih. Što se tiče obkopa, upravitelj logora će se pobrinuti da se isti načini sa radnom snagom zatočenika.

9. – Mnijenja sam da je logorsku stražu potrebno pojačati još sa 70–80 momaka, te za svaki bunker predvidjeti barem jednu strojovku što znači 8 strojopušača. Ova pukovnija nije u mogućnosti dati ovo pojačanje momčadi nego bi bilo potrebno dodieliti ovu momčad bilo iz drugih pukovnija ili bar ovo osiguranje dodieliti kakvoj drugoj postrojbi Minorsa, a koja bi u svakom slučaju trebala biti jaka najmanje 150 momaka. Ova pukovnija također nema mogućnosti da dađe potrebne stojopuše.

Iznoseći ovakvo stanje i nedostatke kod sabirnog logora u Sisku mnijenja sam i molim za žurno posredovanje kod mjerodavnih s obzirom na živu djelatnost partizana u okolini Siska, te stalan prirast zatočenika, te slabobrojčano stanje posade Siska, te s obzirom na podatke koje ovo zapovjedništvo ima, da je partizanima prva svrha osloboditi ove zatočeničke te sa njima u društvu učiniti zlodjela nad građanima i državnom i posebnikom imovinom u Sisku ...»

U mjesecu svibnju 1944. godine logor preuzima Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost (o tome vidi u poglavlju: Logori u Zemunu i Vinkovcima). Stanje se pogoršava premda su i dotada prilike bile loše. Prehrana je bijedna. Posvuda vlada nečistoća. Neljudski postupci. Žene siluju. Ljude ubijaju. Dolaskom Ustaške obrane sve poprima još užasnije razmjere. Kako se približavao završetak rata, sisački je logor sve više gubio svoju namjenu, pa je bio likvidiran. Ukinut je u siječnju 1945. godine.

Istovremeno s logorom za odrasle osnovan je dječji logor. Bio je u sastavu »Prolaznog logora za izbjeglice« a zvao se »Prihvatište za djecu izbjeglica«. Čim bi ljude doveli u logor, odvajali su djecu od roditelja i odvodili u to prihvatilište. U njega su dopremana djeca iz drugih logora. Tako je 29. srpnja 1942. godine stiglo 1200 djece iz Mlake. Neki taj datum uzimaju kao dan osnutka dječjeg logora, a drugi smatraju da je to 3. kolovoza, dan kad je osnovan i logor za odrasle. Odvajanje i dovođenje djece nastavlja se poslije. Ona su smještena u osnovnoj školi u Novom Sisku, solani Reis, samostanu sestara Svetog Vinka i zgradi bivšeg »Jugoslavenskog sokola«.

Dječji logor u Sisku postojao je do 8. siječnja 1943. godine, a procjenjuje se da je kroz njega prošlo 5000 do 7000 djece. Poslije prvog transporta iz Mlake 3. kolovoza stigao je drugi iz Stare Gradiške, također sa 1200 djece. U listopadu logor prima novu veliku grupu od 722 djeteta, a računa se da je u međuvremenu od zatočenih majki odvojeno oko 2000 djece.

Djeca su živjela vrlo loše. Nisu imala dovoljno hrane, a niti odjeće i obuće. Gola i bosa ležala su na podu, na malo slame i bez pokrivača. Kroz porazbijane prozore i vrata hujio je vjetar. Higijenske prilike bile

su očajne. U toj prljavštini harao je tifus i druge bolesti. Mnogo je djece tako umoreno. Građani Siska i drugih okolnih mjesta pokušavali su pomoći. Jana Koch je opisala te njihove napore.

»Pri formiranju koncentracionog logora u Sisku, građani Siska i seljaci iz okolice svaki dan su dolazili pred logor i tražili najmanju i bolesnu djecu. Međutim, ustaše i dr Najžar (Antun, op.p.) (ustaški liječnik) dali bi samo onu veću i zdraviju. Narod je potajno uzimao djecu. Iako su sve zgrade u kojima je bilo djece bile ograđene žicom i čuvane naoružanom ustaškom stražom, djeca su se uspijevala provući kroz žicu. Kad su ustaše vozili transport od 500 djece iz Crkvenog Boka u Sisak, narod se priključio transportu. Putem je rasla kolona kola, narod je uz prugu uprezao konje i išao za vlakom, pa su tako izvlačili djecu iz vlaka i odvozili ih kućama.«

Brojke o umrloj i spašenoj djeci ponešto se razlikuju. Jedni navode da su, prema podacima mrtvozornika, gradskog fizika u Sisku, umrla 1152 djeteta, a drugi da ih je u samom logoru umrlo 1631. Isto su tako različiti podaci o spašenoj djeci. Najprije je do mjeseca rujna 1942. godine dio djece iz logora vraćen roditeljima, rodbini ili su ga preuzele pojedine obitelji. Neki podaci govore da su roditeljima vraćena 2662 djeteta, dok su građani i seljaci okolnih sela preuzeli 1193 djeteta i 19 dojenčadi. Drugi spominju da su 1702 djeteta vraćena roditeljima i predana obiteljima.

Od rujna 1942. pa do kraja logora iz Siska je prebačeno u Zagreb od 2000 do 2300 djece. I u Zagrebu su većinu djece preuzeli građani, a nekoliko stotina »Caritas«.

Inače u zagrebačkim prihvatilištima bilo je oko sedam tisuća djece, najviše u Zavodu za odgoj gluhonijemih u Ilici 113. Kroz to prihvatilište prošlo je 5612 mališana. Ostala su djeca smještena u »Prihvatilište državnih kolonija« i »Dom za majke i dojenčad«, u Ulici Mošinskoga (danas Ulica Vladimira Nazora), Jerolimskoj dvorani na Tomislavljevom trgu 2 i manji broj u bolnici na Perjavici. Ostalu djecu, koja nije vraćena rodbini, uzeli su građani Zagreba.

Njemačko-ustaški sabirni logori u Zemunu i Vinkovcima

Dva su sabirna logora, u Zemunu i Vinkovcima, osnovali i držali Nijemci, a od svibnja 1944. godine preuzelo ih je Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost. Istodobno je Glavno ravnateljstvo preuzelo i logor u Sisku. O tome je 17. svibnja 1944. godine izdalo uputstvo u kojemu se govori koje se osobe upućuju u te logore i sa kojega područja. S obzirom na njihovu namjenu, oni su »čisto sabirni, prolaznog značaja«. Ukoliko se radi o »utvrđenoj krivnji zatočenika«, oni će se upućivati u logore Stara Gradiška ili Jasenovac. »U slučaju nedokazanog činjeničnog djela, a osoba je nepoćudna da i dalje bude u svom kraju«, poslat će se na rad u Njemačku. U slučaju »dokazane nekrivnje«, pojedine osobe puštat će se na slobodu.

Logor u Zemunu

Logor u Zemunu osnovao je Gestapo potkraj 1941. godine. Prvotno za smještaj židovskih žena i djece, a od svibnja 1942. godine i za druge. Nalazio se u paviljonima starog beogradskog Sajmišta (Velesajma), na lijevoj obali Save. Ograđen je višerednim bodljikavim žicama. Mogao je primiti oko 9000 logoraša, a u nuždi i dvostruko više. Osnovan je kao sabirni i prolazni logor. Najprije su ga zvali »Židovski prolazni logor« ili »Židovski logor u Zemunu«, a poslije »Logor za partizane«, »Zemunski logor«, ili »Dulag 17«. Ocjenjuje se da je kroz logor na Sajmištu prošlo više od 10.000 Židova iz Beograda i ostalih dijelova Srbije. Najviše žena i djece. U logoru su od bolesti umirali svakodnevno. Ostale su sistematski odvodili u nepoznatom pravcu i likvidirali. U svibnju 1942. godine u logoru više nema Židova. Već u travnju stižu prve grupe simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta i zarobljenih partizana. Mijenja se karakter logora. Iz njega se veliki broj zatočenika odvodi na prisilan rad u Njemačku, Norvešku i u razne rudnike u našoj zemlji (Trepča, Bor i slično). Osim iz Srbije, dopremani su cijeli zbjegovi s Korduna, iz Banije, iz Bosne. Stižu logoraši iz Jasenovca i Stare Gradiške. Najmasovnije za vrijeme i poslije borbi na Kozari.

Milan Koljanin na simpoziju »Okrugli stol u Jasenovcu 1986« o tome kaže:

»Zbog stalnog dopremanja i otpremanja logoraša, njihov je broj bio veoma promenljiv. Od oko 68.600 žitelja Kozare i okolnih krajeva, koji su internirani, oko 24.488 je stradalo u logorima NDH ili u raznim nemačkim logorima. Hiljade ih je prošlo kroz Sajmište gde su mnogi stradali.

Iako je bilo predviđeno da se svi partizani i njihovi pomagači stave pod preki sud, ipak su muškarci upućeni u zemunski logor, deca su internirana u dečijem logoru u Jastrebarskom, a za žene je predviđen rad u okolini jasenovačkog logora i na nemačkim imanjima.

Prema nemačkom izvještaju od 7. jula 1942. od 8.849 zarobljenih partizana, 431 je streljan za odmazdu, 2.347 upućeno je u logor u Zemunu, kao radna snaga u Nemačku 1.589, a u logorima je ostalo oko 3.000. Za 10. juli navodi se da su svi ustanici streljani, a svi sumnjivi muškarci iznad 14 godina, sem iznemoglih staraca, njih 7.947, raspoređeni su za rad u Nemačku i kašnjeničke logore u Norveškoj. Tamo su upućeni preko Sajmišta gde se 20. jula nalazilo 7.000 partizana sa prostora NDH. U međuvremenu, 14. i 15. jula dopremljeno je 6.000 Srba svih uzrasta iz srezova Bosanska Dubica, Bosanski Novi i Kostajnica.«

U svibnju 1944. godine Nijemci su zemunski logor predali ustaškoj vlasti. Prije toga neki su paviljoni bili oštećeni od bombardiranja. Okupatori i kvislinzi osjećali su se sve nesigurnije. Smanjivao se broj logoraša. Dio su odvodili u Njemačku, a ostale ubijali, ako nisu umrli. Potkraj srpnja 1944. godine ustaše su rasformirali logor.

Logor u Vinkovcima

U rujnu 1943. godine Nijemci su planirali veće akcije protiv NOV na području istočne Slavonije između Bosuta i Save. Računali su da će uhapsiti oko 2000 ljudi pa su za njih osnovali logor u Vinkovcima, u zgradi bivšeg skladišta duhana u sjevernom dijelu grada. Smatrali su da će im neposrednija prisutnost zatvorenika koristiti u istragama, a osim toga prebacivanje u Jasenovac ili Staru Gradišku bilo im je otežano. Prvi zatvorenici dopremljeni su 6. listopada 1943. godine iz sela vukovarske općine. Zatim dolaze iz županijskog, vinkovačkog i šidskog kotara. Ubrzo je u logoru bilo oko 1400 zatočenika. Sve je teklo prema već ustaljenom planu. Logoraši su razvrstani u tri grupe. U prvoj su bili komunisti, zarobljeni partizani, u drugoj aktivni suradnici NOP-a i u trećoj simpatizeri i osumnjičeni. I ovdje se gladovalo i živjelo u bijedi i prljavštini. Ljude su tukli i zlostavljali. Iz prve grupe su uzimali taoce, a neke su strijeljali. I one iz druge grupe također su likvidirali, a pretežan dio ih je nakon istrage otpreman u Jasenovac i Staru Gradišku. Iz treće su grupe u stalne logore slali osumnjičene sa »dokazima«, ostale fizički jače i zanatlije otpremali su na rad u Njemačku, a manji dio puštali kući.

U svibnju 1944. godine Nijemci i taj logor predaju ustašama. Odnos prema logorašima sad se još više pogoršao. Nema nikakvog reda. Ustaški stražari i časnici izivljavaju se u pljačkanju i zlostavljanju. Logoraše razvrstavaju po nacionalnosti.

Stigla je jesen 1944. godine, Sovjetski front približavao se granicama Jugoslavije. Dvadeset treći listopada oko 20 sati Saveznici su bombardirali željezničku stanicu u Vinkovcima. Ustaška straža se posakrivala i sklonila. Logoraši su iskoristili priliku. Vidjevši da su stražarska mjesta napuštena, otvorili su izlaze iz logora i u mraku se razbježali. Ujutro su ustaše našli logor prazan. Sav bijesan, došao je u izvide šef redarstva Ivan Tolj i za kaznu na licu mjesta ustrijelio zapovjednika logora satnika Mijatovića. Logoraše, međutim, nije mogao vratiti u logor. Sremski front se formirao u neposrednoj blizini pa nije mogao ni pomišljati na bilo kakvu potjeru.

Tako je završio sabirni logor u Vinkovcima. Kroz njega je ukupno prošlo, kako se procjenjuje, više od 4000 muškaraca i žena. Oko 160 je pobijeno u logoru. Ostali su se raštrkali kao radnici u Njemačkoj, neki su zaglavili kao taoci, dio ih je izginuo u Jasenovcu i Staroj Gradiški. Neki su pušteni, a ostali su pobjegli.

Sabirni i radni logor Lepoglava

U borbama za oslobođenje (13. srpnja 1943. godine) kaznionica u Lepoglavi bila je oštećena. Osim toga neposredno prije povlačenja partizani su je minirali. Nova je zgrada bila manje oštećena i ona je ponovo osposobljena. Ali to više nije kazneni zavod nego ustaški radni logor. Neko vrijeme je bio u nadležnosti Poglavnikova tjelesnog sdru- ga, a potkraj 1944. godine preuzima ga Ustaška obrana.

Lepoglava postaje jedan od najgorih ustaških logora. Iz kazivanja preživjelih logoraša saznajemo strahote tog posljednjeg perioda, nepo- sredno prije konačnog oslobođenja.

Ustaše dovlače sve više zatočenika. U kolovozu 1944. godine preba- čena je grupa majstora iz Stare Gradiške, kvalificiranih radnika različ- itih struka, koji su morali ubrzati sve radove i uz pomoć ostalih zatvo- renika završiti popravke kako bi logor mogao funkcionirati. Lepoglav- ski logor ustaše najprije pune zarobljenim partizanima i aktivistima narodnooslobodilačkog pokreta. Ujedno tu šalju i dezertere domobra- ne. Ujesen 1944. godine ima nekoliko stotina zatočenika, među njima je bilo i nešto kriminalaca, ali ne mnogo.

U ranu jesen 1944. godine u Lepoglavu je dovedeno oko 150 robija- ša iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici. Ustaše su ih držali isključivo za- tvorene u ćelijama, nisu odlazili na rad i postepeno su ih likvidirali. U prvom velikom transportu iz Stare Gradiške bilo je 450-500 logoraša. Među njima osamdesetak žena. Logorska organizacija u Staroj Gradi- ški formirala je i rukovodstvo te grupe. Oni su uza se imali nešto oru- žja i dijelova za montiranje radioaparata. Skovali su plan da masovno pobjegnu za vrijeme puta. Vodili su ih pješke do Okučana, gdje su ih ukrkali u teretne vagone. Na svakoj petoj stanici su ih prebrojavali. Karlo Dombaj sjeća se kako su još u Gradiški skovali plan za bijeg. Namjeravali su da u podu vagona naprave otvor kroz koji bi se izvu- kli, iskoristivši noć i stajanje na stanicama. On je bio pripremio i malu pilu za prorezivanje otvora. Osim toga pri samom polasku Fahrija Aja- nović mu je dao kutiju pekmeza u kojem su bile kamuflirane tri ručne bombe. Ali plan o bijegu nije bio ostvaren. Ustaše su uveli najstrože mjere opreza kad su prilikom prvog prebrojavanja otkrili da im je je- dan zatočenik iz transporta pobjegao.

Transporti tako velikih grupa logoraša ni uza svu tajnost nisu mo- gli ostati nezapaženi. Iako su bili zatvoreni u vagone i usprkos jakom

osiguranju, na zagrebačkom kolodvoru su vidjeli građane kako se skupljaju. Među njima su se nalazile žene i majke mnogih od njih.

U Zagrebu su ih iskricali i kamionima pod jakom stražom prebacili najprije u Zelinu, gdje su prenoćili, a odatle preko Varaždina u Lepoglavu. U Varaždinu se ponavljala slična slika kao i u Zagrebu. »Tu smo«, sjeća se Barka Antić, »zapjevale pjesmu 'Pjesmom sad kroz život kreni'. Zbog toga smo, kad smo došle u Lepoglavu, od upravitelja, zloglasnog Ljube Miloša, kažnjene sa tri dana bez jela.«

Kad je stigla ta grupa zatočenika, u Lepoglavi su zatekli logoraše iz Stare Gradiške: Petra Cecaća, Josipa Prebega i druge koji su kao majstori dovedeni ranije. Iako su ih ustaše odmah pri dolasku podvrgli premetačini, ipak su uspjeli sakriveno oružje i ostalo predati Cecaću, koji je te predmete sklonio u stolariju, gdje je radio.

Smješteni su u ćelije nove zgrade jer je stara bila neupotrebljiva i u njoj nije nitko stanovao. U svakoj samici bilo ih je 5-6, a negdje i više. Za postelje uopće nije bilo mjesta. U zapadnom krilu na trećem katu nalazile su se žene. Među njima su bile Barka Lovrić-Antić, Ljubica Filipović, Vlatka Novak, Mara Jergović, Ljerka Sabljak, Božena Plazeriano, Irma Gorzo, Helena Kohn, Ljubica Puhalović, Fanika Milinović, Tanja Hefko, Marija Kraus-Škundrić, Meri Radović, Milica Burig, dr. Ana Rotdajč, Jula i Sida Havić i druge. Uprava logora bila je smještena u novoj zgradi. U kući u kojoj su prije boravili internirci, a poslije omladinci, sada je bilo nešto interniranih HSS-ovaca i ustaša. Poslije neuspjelog pokušaja puča, Pavelić je tu zatvorio svoje bivše suradnike i ministre Antu Vokića, dr. Mladena Lorkovića i druge ustaške dužnosnike.

Poslije je stiglo još nekoliko grupa logoraša. Posljednji transport iz Stare Gradiške dopremljen je kad je evakuirana ekonomija. U njemu se nalazilo stotinjak zatvorenika. Među njima Simo Klaić, Vazmoslav Tijan, Nikola Brebrić, Ivan Polan, Branko Petrina, Ante Jurinčić, Rudolf Štefuljak, Vilko Ježić i drugi. S njima su zajedno ukrcane krave i sav inventar ekonomije. Iz Stare Gradiške su krenuli 2. prosinca, a u Lepoglavu su stigli osmoga. Samo od Okučana do Zagreba putovali su četiri dana. U Banovoj Jaruzi transport su napali avioni i obasuli ga mitraljeskom vatrom. Na stanici u Vrapču uspjeli su pobjeći Tijan i Brebrić. Ustaše su ih poslali po vodu u obližnje kuće. Pratio ih je stražar. Oni su iskoristili priliku i u pogodnom trenutku pobjegli. Obadvjica su se uspjela prebaciti u partizane. Tijan je ubrzo zatim poginuo, a Brebrić je ostao živ.

»Kad smo dopremljeni u Lepoglavu«, opisuje Simo Klaić, »strpani smo u ćelije. U Lepogavi sam našao mnoge poznate drugove iz Gradiške, kao Matu Segu, Ivicu Horvatića, Dragutina Pocema, Josipa Vidana i druge. Sutradan su nas poslali na rad. Mate Segu je rekao da sam ja majstor i tako sam došao u grupu vodoinstalatera, iako nisam ništa znao o tome zanatu.«

Inače, u logoru se popravljala stara zgrada i utvrđivao obrambeni pojas. Dio zatočenika je radio u logorskim radionicama. Žene su uglav-

nom držali u ćelijama. Ako su ih slali na rad, onda su čistile ruševine, a 20–30 ih je pralo rublje u praonici.

Logoraši dopremljeni iz Stare Gradiške tvrde da je režim u Lepoglavi bio još gori i nepodnošljiviji nego u Staroj Gradiški. Nisu puštali van osim na rad. Noću su ih zaključavali. Živjelo se u očekivanju smrti. U logoru je vladao strah, a ustaše su divljali sve žešće. Bila je velika studen i glad. Jedno vrijeme je harao tifus. Branko Petrina sjeća se tih teških dana.

»Naše nade da će nam život u Lepoglavi biti bar djelomično snošljiviji nego u Gradiški i Jasenovcu – rasplinule su se kao dim na vjetru. I tamo za vrijeme našeg boravka u Lepoglavi komandant logora bio je Ljubo Miloš, desna ruka Maksa Luburića. Nakon kraćeg izbivanja Ljube Miloša iz Lepoglave komandanti logora bili su ustaški bojnik Josip Matijević i natporučnik Nikola Gadžić. Među njima nije bilo razlike – sve ih je već bio posve zahvatio histeričan strah pred neminovnim porazom i slomom, pa su batinanja, zlostavljanja i zvjerska ubojstva logoraša bila sve češća što se više približavao kraj rata.

Ustaše su u logor dovele i djecu iz Bosne u dobi od 7 do 12 godina, koju su pokupili nakon likvidacije stanovništva u pojedinim selima. Obukli su ih u ustaške uniforme, dali im puške i batine i odgajali ih za koljače. Uvjeravali su ih da smo mi logoraši najveći neprijatelji naroda, krivci smrti njihovih roditelja i braće. Ti su mališani imali apsolutnu moć nad zatvorenicima koje su 'čuvali' na radilištima. Kad im se tko nije svidio, odmah bi ga tužili ustašama i onda se zajednički obračunali s 'krivcem'.

Jednom sam i ja samo malo oštrije pogledao jednog učenika-koljača. On je odmah otrčao da se požali ustašama. Doveo ih je dvojicu, jednog s puškom drugog s toljagom. Sva su me trojica tako počeli tući da sam pomislio da mi je to kraj. Poslije batinanja i kundačenja jedva sam se odvuкао u ćeliju.

Brojne slične scene ponavljale su se u logoru svaki dan. Neki drugovi slabije tjelesne konstrukcije podlegli su pod batinama.

Hrana u logoru bila je strašna – najčešće topla voda s pokojim zrnom graha. Celije su vrvile od ušiju, pojavio se i tifus pjegavac. Oboljeli smo i nas tri Varaždinca – Polan, Stefuljak i ja. Naš drug Šimo Klaić koji je s nama bio u ćeliji nije dobio tifus – prebolio ga je 1942. g. pa je bio imun. Ta nam je okolnost mnogo pomogla, jer nas je on brižljivo njegovao i dobavljao nam hranu. Bolest nas je fizički posve iscrpila, bili smo sama kost i koža. Čudim se da smo ostali živi, jer je smrt nemilosrdno harala po ćelijama.

Epidemija tifusa napokon je prošla. Mi koji smo ga preboljeli počeli smo se kako-tako oporavljati. Kada smo prvih dana travnja izišli iz ćelije na dvorište, klecala su nam koljena i teško smo se uzajamno raspoznavali s preživjelim drugovima – tako nas je tifus oborio. Mnogih drugova nije više bilo među nama...«

I u takvoj situaciji logorska organizacija je nastojala olakšati život zatočenika, obavještava ih o događajima i okuplja snage za eventualni udar. Organizirane su ekonomske zajednice za međusobno pomaganje.

Barka Antić priča da je, čim su dovedeni u Lepoglavu, dobila zadatak da organizira pomoć u prehrani među ženama. Radila je u praonici i bila u dogovoru s drugovima iz vodoinstalaterske grupe, koji su u

kuhinji montirali kotlove. One bi namjerno zatvorile ventile za dovod vode ili bi začepile cijevi, te bi prevarile ustašku nadzornicu da moraju ići po vodu u kuhinju ili pak zvati majstore da poprave kvar. To je uvijek bilo u dogovoru s drugovima.

»Mi smo«, priča Simo Klaić, »tada montirali neke kuhinjske kotlove. Dok bismo radili u kuhinji, rekli bismo stražaru koji je čuvao skladište da moramo izvršiti neki popravak i tako bismo išli u skladište. Tu bismo napunili džepove, osobito nogavice hlača, hranom koliko god bismo mogli, a da se to ne primijeti. Tako smo odnosili hranu drugovima ili drugaricama. U kuhinji bismo pustili paru da se ne može vidjeti, te smo tako mogli predavati hranu ženama. Slično bismo uradili ako smo im odlazili u praonicu, pod izgovorom da moramo nešto popraviti. I tamo bismo puštali paru i obavljali 'primopredaju'.«

Žene su se u praonici izmjenjivale. Svakih nekoliko dana bi, prema njihovu međusobnom dogovoru, dolazile druge. Budući da su, zahvaljujući kontaktu i pomoći drugova, mogle u praonici nešto više i bolje pojesti, one su izmjenjivanjem nastojale da i drugima omoguće da se bar malo okrijepe. Osim toga uspjele bi ispečeni kukuruz ili krumpir krišom odnijeti bolesnim drugaricama ili onima koje su bile u ćelijama. U svakoj samici su imale ekonomsku zajednicu. Svaki komad hrane se dijelio. Nešto malo paketa, što je stizalo, dolazilo je iz Varaždina. Među zatvorenicama bilo je drugarica iz Varaždina kojima su zbog blizine logora uspijevali od kuće poslati ili nekako donijeti pakete pred sam logor. Zato su one bile porazmještene po zajednicama, kako bi paketi bili ravnomjerno raspoređeni. U tome je bilo odricanja i visoko razvijenog drugarstva i svijesti da se pomogne drugome.

Veza s kućom i obitelji bila je vrlo rijetka ili gotovo nikakva. Ako je netko uspio da se javi, mogao je napisati samo dvadeset riječi na dopisnici, i to jedanput na mjesec, a isto toliko smjeli su i primiti. Lijekova ili bilo kakve druge mogućnosti da se bolesni liječe nije bilo. Osobito je bilo katastrofalno kad je vladao tifus i kad su ljudi masovno umirali.

I u tako teškoj situaciji bili su prilično dobro informirani o događajima u svijetu i zemlji. To ih je ohrabrilo i ispunjavalo optimizmom. Zahvaljujući dijelovima koje su prokrijumčarili iz Stare Gradiške, odmah prvih dana nakon dolaska u Lepoglavu Dragutin Pocem je osposobio radioprijemnik. On je bio električar i montirao ga je ispod razvodne ploče za električne uređaje u logoru, koja je bila smještena u sobici u prizemlju nove zgrade. Dežurni na kontroli uređaja bili su komunisti i tako su svaki dan mogli slušati vijesti koje su onda prenosili ostalima.

Veza s organizacijom izvan logora nešto malo je funkcionirala, i to preko drugarice Grge Gamulina iz Zagreba. Poruke je i ne znajući za njih, prenosio neki ustaški stražar koji je mislio da prenosi samo obiteljska pisma. Osim toga, povremeno su slani izvještaji preko drugova koji su bili zamijenjeni.

Zbog stalnog pridolaženja većih i manjih grupa i zbog izuzetno teških životnih uvjeta i opasnosti koja je neprestano vrebala, u prilika-

ma kada život pojedinca nije vrijedio ništa, osobito je bilo važno sačuvati ilegalnost rada i organizacije.

Ustaše stalno likvidiraju pojedince ili čitave grupe. U prvo vrijeme uglavnom zarobljene partizane. Inače su glađu i bolešću postepeno iscrpljivali organizam i fizičku kondiciju zatočenika, a strahom i terom stvarali sve veći pritisak. Svaki su dan pretukli ponekog logoraša, a osobito bi se razjarili ako je netko pokušao bježati. Kad su 7. prosinca 1944. godine uspjeli pobjeći Josip Zubek i Tomislav Salopek, ustaše su naprosto podivljali.

Budući da su obojica odlazili na rad u stari dio kaznonice, Salopek i Zubek su napravili plan kako bi mogli pobjeći. Toga prosinačkog popodneva dvojica ustaških stražara su ih ponovo pratili na posao. Kad su došli do prostorije bivše tvornice »Lepa«, oni su ušli u neke šupe, pod izgovorom da imaju nešto pogledati radi popravaka. Tako su namamili za sobom i svoje čuvare. Tada su ih vješto prevarili, rekavši da u jednom sanduku ima penkala i kad su se oni primakli, napali su ih i ubili. Čekali su dok se smrkne. Izvukli su se iz svog skrovišta i pobjegli. Poslije nekoliko dana naišli su na partizane.

Kad su ustaše u logoru otkrili bijeg, počeli su bjesomučnu hajku na logoraše. Mnoge zatočenike su strašno pretukli. U svom bijesu neke su na okrutan način ubili. Mate Segó je pričao da su dvojicu zatukli i usmrtili željeznim šipkama, a više od stotinu ljudi se javilo u ambulantu, jer su bili ranjeni. Šimu Klaića i Mahmuda Bučuka natjerali su ustaše da sklanjaju leševe izmasakriranih ljudi koji su ležali na snijegu u dvorištu tvornice »Lepa«. Uglavnom su to bili soboslikari i građevinski radnici. Bili su iznakaženi, a nekima su glave bile odsječene. Pojedinci su umirali i kasnije od zadobivenih rana.

Sto se više približavao svršetak rata, stanje je postajalo užasnije. U logor stižu nove grupe zatočenika. U nekoliko navrata dovedeni su zatvorenici iz vojnog zatvora na Novoj Vesi u Zagrebu. Uz to ustaše dovlače i ljude s terena. Usporedo sa sve većim brojem zatočenika raste i brojno stanje ustaša. Oni se povlače prema zapadu i koncentriraju na tom području.

U veljači 1945. grupa drugova i drugarica je zamijenjena. Među njima su bili Josip Vidan, Dragutin Pocem, Ljubica Filipović, Ljubica Puhalović i još neki. Druga, ujedno i posljednja grupa, odvedena je na zamjenu u ožujku. U njoj su: Barka Antić, Vlatka Novak, Mara Jergović, Mate Segó, Aco Mirić i drugi. Oni su otpremljeni u Zagreb gdje im se pridružilo 10 zatočenika iz Jasenovca. U zatvoru na Savskoj cesti čekali su od 19. do 25. ožujka, kad su ih preuzeli Nijemci i sutradan zamijenili u Pisarovini.

O životu logoraša i ponašanju ustaša u lepoglavskom logoru Grgo Gamulin je u »Vjesniku« od 29. svibnja 1945. godine napisao:

»Kad smo 11. studenoga stigli iz logora Stara Gradiška u Lepoglavu, zašli smo u logoru zapovjednika samog Ljubu Miloša, rođaka Luburićevog i najvećeg krvnika 'ustaške obrane'. Dva tjedna prije našeg dolaska 'obrana' je preuzela logor od P.T.S-a i time je započela 'obranaška faza' u povije-

sti lepoglavskog logora. Ta se faza odlikovala svim onim osobinama, koje su o jasenovačkom i gradiškom logoru pronijele glas najstrašnijeg mučilišta i ljudske klaonice u zemlji i inozemstvu. Lepoglavski je logor reproducirao u malome sve strahote ustaških logora: težak rad, gladovanje i smrzavanje, tifusnu epidemiju favoriziranu od 'zapovjedništva' i mrcvarenje i ubijanje logoraša pojedinačno i u grupama.

'Sigurnosna služba' lepoglavskog logora, pod vodstvom zastavnika Laseka, a kasnije zastavnika Matana Barbarića, premašila je svojom revnošću i zračnim postupkom čak 'zloglasnu sigurnosnu službu' poručnika Ante Cenena u Staroj Gradiški. Inspirirani i poticani od samog Ljube Miloša 'crnci' iz 'sigurnosne službe', svi odreda najkrvaviji Luburićevi koljači iz prvih jasenovačkih dana, jedva su dočekali dolazak gradiške grupe i povećanje logora, da mogu još jednom primijeniti svoje krvavo iskustvo i rutinu. 'Dočasnici' Vlaho, Zovko, Drago Tomić, Mate Vasilj, Gavran, Miličević, Križanić, predvodili su operacijama u dnevnim i noćnim 'pothvatima'. Jedan od njihovih specijaliteta bili su noćni pretresi: pod izlikom premetačina i pregleda, oni su noću upadali u samice mlateći i zlostavljajući logoraše na sve moguće načine i oduzimajući im i ono malo rublja i odijela koje su još imali. Već prvih dana ostali smo bez cipela, dobivši u zamjenu kojekakve podrtine i stare opanke, što je značilo još jednu veliku patnju za sve 'vanjske radnike', ostali smo bez sapuna i svih ostalih potrebnih stvari. Sve drage i kroz duge godine čuvane i sakrivene fotografije pokidali su nam i zgazili pred našim očima. Zabrinuti zbog tih, značajnih simptoma, očekivali smo dalji razvoj događaja.

Drugi specijalitet lepoglavske 'sigurnosne službe' bio je 'lov na ljude'. Dok se uloga Jure Čuljka sastojala isključivo u tome da svakodnevno, obilazeći radove, mlati logoraše željeznom šipkom ili držalom za sjekire, 'sigurnosna služba' s vremena je na vrijeme iskorištavala koji bilo povod bijega ili slično da priredi hajku po logoru. Tada su njeni članovi obilazili radionice i vanjske radove u staroj kaznionici, premlaćujući gdje god bi koga zatekli. Jednu takvu noćnu kaznenu ekspediciju predvodio je sam Ljubo Miloš skupa sa zastavnicima Vukovićem i Runjašom, poznatim gradiškim krvnicima, a rezultat je bio: jedan mrtav (drug Franković) i dvadeset ispremlaćenih noćnih radnika u stolariji i bravariji. Vrhunac su te hajkaške metode dosegle u prosincu prošle godine prilikom bijega dvojice starih logoraša. Tada su u hajci učestvovali i satnije pod komandom natporučnika Nikole Kaića i Marinka Polića, koji su sa željeznim šipkama predvodili krvožedne rulje 'gangaša'. Ustaše su upadali u radionice i na smrt premlaćivali ljude. Prelomljenih ruku ili rebara, krvavih glava i iznakaženih lica logoraši su se vukli i padali po hodnicima. Cijela hrpa polumrtvih ranjenika ležala je pred logorskom 'ambulantom'. Premlaćivanje je tog dana doseglo takve razmjere, da je nadstojnik 'radnog odsjeka' našao za potrebno obustaviti rad i povući radnike u zgradu iz bojazni da će izgubiti svu potrebnu radnu snagu. Desetak logoraša umrlo je od ozljeda, dok se oko stotinu premlaćenih i izglednijih ljudi nije od tog dana više nikad oporavilo i izvršilo je svoj život u tifusnoj groznici, koja je uskoro uslijedila.

Stalna, ali ne manje teška nevolja u tim stravičnim danima bila je glad. Skoro dva mjeseca bili smo bez ikakvih paketa i bez ikakve druge pomoći, živjeti od dva obroka 'kuposove juhe' dnevno. Ljudi su naglo propadali i umirali. A kad su paketi počeli pomalo stizati, onda su se pljačkaši bacili na njih svojom nikad nezasićenom gramzljivošću. S onim što je ostajalo u

opljačkanim paketima pomagali smo se kako smo najbolje mogli i znali. Oni, koji se nisu znali snaći i povezati međusobno 'zajednicama', nestajali su iz dana u dan. Hodali smo kao živi leševi s očima užagrenim od gladi.

Navečer i noću, u zvučnoj akustici nove zgrade, slušali smo iz prizemnih samicam jak i krvničke udarce. Logoraši su zbog najmanjih prestupa ili bezrazložne sumnje bili osuđivani na smrt glađu ili umlaćivani batinama. Cijele grupe zatvorenika, koje je 'obrana' hapsila i dovodila iz okolice, nestajale su preko noći. Koraci u zgradi, koje smo s jezmom noću prisluški-vali, i urlanje 'ganga' u dvorištu, bili su nam zlokobni znakovi njihovog mračnog noćnog posla.

Cijelo to vrijeme bjesnio je u logoru pjegavi tifus. Citave samice, po šest do sedam ljudi, poredani na podu i stisnuti u jednoj izbi, ležali su prepušteni bolesti na milost i nemilost, bez ikakve hrane i njege. U toku veljače i ožujka prosječan broj ležećih bolesnika u logoru kretao se oko 600. Logor je već u to doba bio preturban, jer su sve češće stizali novi transporti iz Zagreba: vojno-sudski kažnjenici iz Nove vesi, politički iz već prije evakuirane Mitrovice, zatočenici, koji su, sa ili bez presude, slani u logor sa Savske ceste. Početkom travnja brojno stanje bilo je oko 1500, od toga oko 300 žena. Sa povećanjem logora prilike su se sve više pogoršavale. Tifus i gladovanje nisu mogli snižavati brojno stanje onako brzim tempom kao što su to tražile logorske vlasti. Sam novi upravitelj Nikola Gadžić, otvorio je zato novu eru batinanja, okomivši se naročito na mitrovačke kažnjenike, dok je nadstojnik 'općeg odsjeka' zastavnik Josip Vuković započeo 'čišćenje' logora. Čišćenje je uslijedilo najprije kod žena: oko 15 starih logorašica izginulo je tih dana u prizemnim samicama nove zgrade od gladi ili ustaškog noža, među njima drugarice Magda Vernić i Marica Pataki. Ali kad je čišćenje započelo i u muškom logoru, Vuković je dospio likvidirati samo dvojicu starijih logoraša: ing. Jožu Papu i Muhameda Džudžu. Bojeći se da bi brzim zahvatom logor mogao biti oslobođen, Luburić je dao nalog za hitnu likvidaciju lepoglavskog logora. Jedan dio (kriminalci, zatočenici ustaše i sl.) bio je neposredno prije toga pušten na slobodu putem 10-aprilske 'amnestije', dok je s preostalih 1300 logoraša odlučeno postupiti kratkim procesom.

Konačna likvidacija logora počela je u sredini travnja 1945. Od Nezavisne Države Hrvatske ostao je vrlo mali teritorij, a i taj nije bio čitav. Neka su veća mjesta imali još pod svojom vlasti. Zajedno s Nijemcima, koji su se povlačili s Balkana, osiguravali su kako-tako najvažnije komunikacije potrebne za povlačenje. Nikakva izlaza nisu više imali. Ali i u toj, za njih beznađnoj situaciji, ostali su u svojoj okrutnosti i žeđi za ubijanjem dosljedni do kraja. Nije im bilo dovoljno što su u lepoglavskom logoru već poubijali na razne načine nekoliko stotina logoraša, nego su odlučili potpuno uništiti i sve preostale.

Lepoglava nije bila mjesto pogodno za masovnu likvidaciju. Gusto naseljena okolica i neprijateljski raspoloženo pučanstvo prisilili su Ustašku obranu da svoje žrtve prebaci na pogodniji teren. Značajan je jedan događaj koji je ostao u sjećanju preživjelih logoraša. Dvadeseti veljače 1945. godine ustaše su naredili da svi zatočenici, bez razlike, bolesni ili zdravi, moraju izaći van iz ćelija. Rano popodne u dvorištu logora svrstavali su se logoraši. Nitko nije ostao u zgradi. Nepokretne bolesnike morali su njihovi drugovi iznositi van. Zatočenici su stajali

zbijeni, opkoljeni ustašama naoružanim puškama, šmajserima i mitraljezima. Očekivali su da će ih svakog trenutka zasuti vatrom i poubijati. Međutim vrijeme je prolazilo. Sat za satom. Nijemi i nemoćni, stajali su i čekali što će biti, od ranog popodneva do poslije pola noći. Tada je stigao jedan automobil. Među ustašama je nastalo dogovaranje, a ubrzo nakon toga pala je zapovijed da se logoraši povuku u čelije. Vjerojatno su već tada bili naumili provesti likvidaciju zatočenika. Sudeći prema reagiranju nakon dolaska automobila, pretpostavljalo se da su ipak čekali još nekakvu uputu od šefova izvan logora. Po svojoj prilici je tada likvidacija odgođena i zatvorenici vraćeni. Nešto više od mjesec dana nakon toga odvedeni su u Jasenovac i tamo ubijeni.

Prvi transport od 800 logoraša otputovao je 11. travnja, a drugi za dva dana. U njemu je bilo oko 500 zatočenika. Lišeni svih svojih stvari, praćeni psovkama i batinama, lepoglavski su logoraši odlazili na svoj posljednji put, bez hrane i vode, ruku vezanih žicom na leđima. Na izlasku iz zgrade, dočekivao ih je gust špalir ustaša. Jednom za drugim oduzimali su sve stvari, pretresali i vezali žicom. Taj posao je trajao do noći, a onda su ih trpali u teretne vagon. Po osamdeset i više u jedan vagon.

Branko Petrina jedini je koji se prilikom ukrcavanja uspio spasiti bijegom.

»Konačno je«, priča on, »kraj zida ostala posljednja grupa od pedesetak bolesnih i iznemoglih logoraša. I ja sam bio u njoj. Ne znam da li je to bilo slučajno ili mi je 'pomogao' bolesnički izgled nakon preboljelog tifusa. Prepao sam se, jer mi je bilo poznato da ustaše bolesnike ne transportiraju, nego ih likvidiraju već u logoru. Međutim, i nama je dana zapovijed za pokret, uz obilno kundačenje onih koji su se jedva kretali. Kada smo izašli kroz logorska vrata, vidjeli smo na cesti prema kolodvoru gust špalir naoružanih ustaša. U tom času sjetio sam se sličnog krvavog špalira u Staroj Gradiški, kroz koji je morala proći oveća grupa žena i djece na likvidaciju...«

Većina drugova iz posljednje grupe jedva se kretala – od bolesti i straha. Ukricali su nas u kamion. Ležali smo jedan na drugome. Culo se očajničko stenjanje. Jedan drug je kraj mene umirao.

Kamion se zaustavio na kolodvoru, desetak metara ispred kompozicije za transport.

– Silazi, stoko, tjeraj u vagon! – vikali su koljači udarajući iznemogle kundacima. One koji se nisu mogli micati pobacali su s kamiona kao vreće.

– Nosi ovoga, ti možeš! – izdrao se na mene ustaša. – Ja sam, glumeći iznemoglost, polako pridigao polumrtvog druga i u grupi ga odveo do vlaka. Ustaše su nas kundacima požurivali u teretni vagon. Pred vratima je nastala gužva, jer se mnogi logoraši nisu mogli popeti u vagon. Neki, bolesni i iznemogli, popadali su na zemlju i ostali ležati, moleći da ih netko pridigne.

Meni je bilo jasno da ulazak u taj vagon znači sigurnu smrt. Zato sam odlučio da u nj ne uđem. Kradomice sam promatrao situaciju. Većina ustaša, uvjereni da nitko od nas nije kadar pobjeći, okupila se nešto podalje oko grupe logorašica, koje su čekale da se ukrcaju u vlak i 'zabavljali' se s njima. Jadne žene stisnule su se jedna uz drugu, kao preplašene ovce pred vukovima, da bi barem djelomično izbjegle grubostima polupijanih usta-

ških zlikovaca. Kraj nas, kod vagona, ostalo je samo nekoliko stražara, ali je i njih golicala prostačka igra njihovih kolega s logorašicama, pa su više gledali tamo nego na nas.

Pred vagonom je još bila gužva. Ja sam čučnuo da vidim kakva je situacija s druge strane vlaka. Tamo nije bilo straže, jer su svi logoraši, osim nas i skupine žena, već bili ukrcani u vagone i zatvoreni. Definitivno sam odlučio da bježim, bez obzira na to da li će ustaše pucati za mnom ili neće. Znao sam da mi je bijeg jedini spas. Skinuo sam sa sebe otrcani ogrtač da bih mogao lakše trčati. Htio sam i cipele izuti, ali sam odjednom primijetio da se grupa pred vagonom smanjila na deset do petnaest ljudi, pa sam se još jedanput ogledao ne gleda li koji od ustaša prema meni. Oni su većinom i dalje bili zaokupljeni maltretiranjem logorašica. Tren kasnije provukao sam se ispod vagona, potrčao niz nasip, na livadu. Srce mi je ludo kucalo od uzbuđenja i očekivanja... rafala u leđa. Na sreću, brzo me progutala noć...

Trčao sam do Bednje i odjednom se našao na putu prema Ravnoj Gori. Poznao sam ga još iz dana prije hapšenja, kada sam s drugovima i noću, ovamo dolazio na izlete. To me obradovalo, jer sam se mogao dobro orijentirati. Kolodvor s vlakom smrti ostajao je sve dalje iza mene i ja sam postajao sve sigurniji. Cilj mi je bio dom na Ravnoj Gori. Tada još nisam znao da su ga ustaše spalili.

Trčanje me sve više umaralo, počeo sam posrtati, izgubio sam orijentaciju, pa sam neko vrijeme lutao. Bila je već kasna noć kada sam se napokon dočepao šume. Savladao me umor. Odlučio sam prenoćiti na brdu pred Ravnom gorom. Smjestio sam se u sredini, na najstrmijem dijelu padine kako bih imao dobar pregled terena i bio nedostupan.

S tog brda pucao mi je vidik na lepoglavski kolodvor. Bio je osvijetljen sa dvije električne žarulje. U odsjevu njihova svjetla razabirali su se obrisi vagona vlaka smrti...

Osjećao sam se kao ponovno rođen – nakon dvadeset i sedam mjeseci prebivanja u ustaškim zatvorima i logorima. Dočepao sam se žudene slobode!

Probudilo me sunce koje se uzdiglo već visoko iznad meni dragih zagorskih brda. Na kolodvoru u daljini nije više bilo vlaka...

Krenuo sam prema Ravnoj Gori i na putu se zaustavio u kući obitelji Sajko. Tamo sam zatekao poznatu mi domaćicu. Prepala me se u prvi čas. Ali uskoro se umirila i rekla:

– To ste vi, Petrina? Pa kak to zgledite, otkud ste došli...?

Doznao sam da je dom na Ravnoj gori spaljen. Žena me uputila lugaru. Svratio sam k njemu i zamolio da me poveže s partizanima. On mi je izašao u susret i tako sam nakon nekoliko dana po vezi tamošnjih terenaca prebačen u Voću.»

Svi lepoglavski logoraši bili su likvidirani na najzvjerskiji način čim su dovedeni u Jasenovac. U logor ih nisu ni uvodili nego odmah na likvidaciju.

Iz prvog transporta uspio je pobjeći Ignac Katunar. On se odvezao, odškrinuo poklopac na otvoru u gornjem kutu teretnog vagona i izbacio se van. Isto su učinila dva logoraša iz Hrvatskog zagorja. Četvrti je pobjegao jedan Židov. Samo je iskočio kroz otvor na drugoj strani. (Katunar se ne sjeća njihovih imena.) To se dogodilo za vrijeme vožnje, u noći, kod Ludine.

Iz drugog transporta putem su se oslobodili logoraši iz jednog vagona. Prije odlaska rukovodstvo je savjetovalo drugovima da se po mogućnosti grupiraju i budu zajedno u slučaju ako se ukaže ikakva mogućnost da se nešto putem poduzme. Ujedno su rekli da svatko ponese bilo kakav predmet koji bi mogao biti od neke koristi. Tako su u isti vagon dospjeli Grgo Gamulin, Edo Selovin, Josip Prebeg, Simo Klaić, Dujo Plazibat, Ivan Polan, Rudolf Stefuljak, Branko Molan, Mirko Boban i drugi. Bila je tu i nekolicina bivših ustaških agenata, koji su, zaboravljeni od svojih gospodara, također osuđeni na likvidaciju.

Ugurali su ih u vagon. Kad su ga natrpali, uz štropot i cviljenje zapupila su se vagona vrata. Plombirali su ih. Zavladao je tišina, puna tjeskobe i iščekivanja. Jednolično, usoptano disanje zbijenih tjelesa bilo je jedini šum. Jedva su se mogli micati. U običan teretni vagon natiskano je više od 80 vezanih ljudi – kandidata smrti.

»Na svoja mjesta«, čuo se izvana oštar glas. Užurbani koraci, udaranja i penjanje na wagone. Ustaše, određeni za osiguravanje transporta, zauzimali su svoja mjesta na krovovima i u kućicama kočničara.

Odjekne zvižduk pištaljke. Negdje gore iz lokomotive zašišti para. U noći krenuo je posljednji transport logoraša iz Lepoglave. Prošli su kroz Varaždin i nastavili put prema Zagrebu.

Najprije su ustanovili tko je u vagonu, a onda su se stali odvezivati. Simo Klaić je uspio u postavi hlača sakriti nožić. Donijeli su plan da se na zidu vagona izreže otvor kroz koji će pokušati bježati. Kad je bivši ustaški agent Erak posumnjao da ostali nešto pripremaju, počeo je vikati:

– Ustaše, ustaše, ovi će bježati!

Zatvorenici su ga udarili i onemogućili mu da viče. Da bi mogli nesmetano rezati morali su se osigurati i od drugih sličnih pojedinaca, pa su napravili živi zid oko mjesta gdje su radili.

Rezanje je počelo iza Zagreba. Dok su stajali na zagrebačkom Glavnom kolodvoru, na pješačkom mostu koji prelazi preko kolodvora okupilo se mnoštvo ljudi. Vijest da vode logoraše iz Lepoglave u Jasenovac brzo se proširila gradom. Nastalo je negodovanje i uzvici protesta, te su ustaše rastjerivali masu, a kompoziciju su odvukli na sporedni kolosijek.

Poslijepodne je vlak nastavio vožnju. Vozio je oprezno, jer se bojao da ne nagazi na mine. Vrijeme je odmicalo. Ljudi su se njihali stoječki. Nuždu su vršili kraj vrata da bi mokraća curila van. Unatoč tome zadržao oštrog amonijaka i smrada bio je teško podnošljiv.

Grupa drugova je izrezivala otvor. Nekolicina najbližih su se izmjenjivali u poslu. Rezali su tako da se može izbiti daska iz okvira koji je rezanjem napravljen. Kada su bili gotovi, vlak je još uvijek vozio. Po bojali su se da ih prije noći ne dopreme u Jasenovac, a tada od bijega neće biti ništa. Pokušati da se bježi po danu, nije imalo smisla, jer bi se to odmah opazilo. Ali, zaključili su, ne bude li druge, onda radije i to nego da ih odvedu na klaonicu.

Međutim vlak je usporio vožnju i predvečer stigao u Popovaču. Stajao je dugo. Prošlo je sedam, osam, pa i devet sati, a transport je sveudilj čekao. Koliko god su se poveselili kad su vidjeli da se hvata mrak, sad su se zabrinuli zbog dugog stajanja. Dok vlak stoji, nije bilo smisla ništa poduzimati. Pred vagonom su sa svake strane stajala po trojica ustaša s puškomitraljezima.

Kad najednom, moglo je biti oko jedanaest sati, začuje se lagan pi-sak lokomotive, jedva čujan, kao da se boji da ne otkrije svoju prisut-nost.

»Na svoja mjesta!«, odjekne zapovijed.

Vlak se trgne, tek se pomakne. Potegne ponovno, pa popusti.

»Da li će poći?«, mislili su u vagonu. Dah im je zastao.

Kompozicija se počela pomalo kretati. Išla je polako. Puzila. Prođe tako stotinjak metara, pa još stotinjak. Nije stajala. Dapače ubrzavala je vožnju.

Došao je odlučan čas. U vagonu se osjeti komešanje i guranje pre-ma mjestu gdje su izrezivali.

Udarac nogom i zid je probijen. Ukazao se otvor. Veliki otvor. Vi-djela se svijetla rupa na vagonu. Primjećivalo se kako odmiče zemlja. Počeli su se izbacivati.

Iz jurećeg vlaka iskakali su ljudi. Vagon se brzo praznio. Padali su na kamenje. Kotrljali se.

Ustaše koji su ih pratili nisu u početku znali što se događa. Mislili su da partizani napadaju. Naime prilikom iskakivanja i bježanja poje-dini bjegunci su nagazili na mine ili pali blizu bunkera. Nastale su eks-plozije i pucnjava od kojih su neki odmah poginuli. Bijeg su primijetili kad je transport stigao na iduću stanicu. Tada su organizirali potjeru.

Neki zatočenici su bili pohvatani i ubijeni. Omladinac Štefuljak je uhvaćen i obješen u Voloderu. Slično su prošli i drugi. U bijegu je po-ginuo i Selovin.

Spasilo ih se 56 ili 57.

Bježeći čitave noći u različitim smjerovima, zatvorenici su uspjeli napokon doći do partizana. Pri tom je svaki od njih prošao svoj pogi-beljni put do slobode. Neki su se skrivali nekoliko dana. Bili su izgla-dnjeli i izmučeni. Šimo Klaić i Mirko Boban naletjeli su na ustašku jedi-nicu koja ih je uhvatila. Već su mislili kako je sve opet izgubljeno. U noći, dok su bili zatvoreni u šupi nekog seljaka, tu jedinicu je zamije-nila druga. Pri tome su, čini se, zaboravili na svoja dva zatvorenika ili su ih predali smjeni. Ujutro rano njih dvojica su odlučili da se pokuša-ju izvući. Izašli su iz šupe i rekli stražaru, kad ih je upitao što tu rade, da su jučer došli da se obuku u ustaše. Zaspali su dok je njihova jedi-nica otišla i tako su ostali. Ovaj je povjerovao priči i pustio ih proći. Izvukli su se i došli do partizana.

Iz dva transporta smrti od 1300 lepoglavskih logoraša spasilo se, dakle, samo nekoliko desetaka.

U logoru je ostalo oko 120 logoraša. Bilo je petnaestak žena. Ustaše su ih zadržali, jer su im još trebali za rad i održavanje pojedinih službi

u logoru. Znali su što ih čeka. Prije nego ustaše pobjegnu i napuste Lepoglavu, likvidirat će ih. To se i dogodilo. Među njima je izgubio život Petar Cević koji je u Lepoglavu doveden s grupom interniraca iz Splita. Čitavo vrijeme rata proveo je u ustaškim logorima.

Likvidirali su ih u noći 30. travnja, izvlačeći ih iz ćelija gdje su bili zatvoreni. Pojedinci su pokušali da se otrgnu i eventualno pobjegnu. Pohvatali su ih i poubijali. Uspio je pobjeći Karlo Dombaj, Sado Kohen i Đuro Klem.

»Očekivala nas je ista sudbina kao i drugove u Jasenovcu«, kaže Karlo Dombaj, »ali smo još neko vrijeme bili potrebni lepoglavskom logoru. Približavao se i kraj travnja, kraj ustaškog divljanja i NDH. Neprijatelj je svuda uzmicao. I oko Zagreba su se vodile borbe... Mi smo tada donijeli odluku da organiziramo bijeg iz logora po svaku cijenu i za to smo pronalazili razne mogućnosti. Pripremili smo užad koju smo ispleli od starih vreća, pravili smo noževe, a u podrumu tkaonice otkrili smo i manje ljestve koje bi mogle služiti za prebacivanje preko zida. Logorske ustaše su poremetili naše planove. Deset dana prije likvidacije logora zatvorili su sve zatočenike u sobe iz kojih nas više nisu puštali.

Na dan 30. travnja 1945. primijetili smo među ustašama užurbanost i nervozu. Smrt je kao avet lebdjela nad nama. Izbora nije bilo. Instinkt odžanja nadvladao je strah u meni i u nekolicini drugova. Pobjeći ili za sobom u smrt povući još nekog od naših zakletih neprijatelja. Dan je sve više odmicao, a zlokobna noć se polako primicala. S prvim sumrakom ustaše su zaista pristupili likvidaciji logora. Noć jeziva, puna strave i očajanja. Jednog po jednog zatočenika ustaše su odvodili u prizemne prostorije zatočeničke kuhinje i tupim predmetima ubijali. Oko pola noći došao je u našu ćeliju ustaša Gavran i rekao nam da treba da idemo u kancelariju ustaškog satnika Grabovca. Mi smo pošli za njim. Bili smo četvorica (Karlo Dombaj i Grga Anić iz Sarajeva, a Vladimir Cigale i Đuro Klem iz Osijeka, op.p.). Svi smo odlučili da svoje živote tako lako ne damo. U rukama smo imali pripremljene i skrivene noževe, spremni da zadamo udarce našim ubojicama. U takvim mislima sišli smo niza stepenice do logorske kuhinje. Čuli smo povike: 'Đaj brže bravare', jer smo mi od muškaraca u logoru posljednji ostali. Obučari su već bili likvidirani.

Tu smo zapazili veliku hrpu odijela, a s druge strane stajao je zatočenik Heski, po zanimanju modelstolar iz Zagreba. On je bio naš dobar drug. Dvojica ustaša su ga držali i s njega svlačili odijelo. Bilo nam je odmah sve jasno, a naročito kad smo čuli zapomaganje i mukle udarce po tijelima naših drugova koje su ubijali. Naglim pokretom odgurnuli smo ustašu Gavrana i razbježali se. Ja sam izletio iz zgrade u dvorišni krug. Na osmatračnicama logorskih zidova nalazili su se ustaški stražari. Po izlasku iz zgrade primijetili su me. Cuo sam glas: 'Kuda ćeš?' Brzo sam odgovorio da nešto tražim i povukao se prema tkaonici koja se poput ostalih radionica nalazila u podrumu. Primijetio sam još prije da je u toj radionici jedan prozor sa širokim rešetkama kroz koje bi se moglo provući i skloniti u slučaju pokolja. Znao sam da su se na dnu radionice nalazile ljestve, ali u tome trenutku nisam znao da li se još tu nalaze. Kroz taj prozor brzo sam se provukao i uspio sići u mračne radioničke prostorije. Ljestve su doista bile na mjestu gdje sam ih prije vidio. Odmah mi je sinula misao da pokušam sve što mogu, jer nisam smio čekati. Izvući ljestve, prići zidu i prebaciti se iz-

van logora, bila je moja zamisao. Na moju sreću, ljestve su bile tako pravljene da su se mogle izvući kroz rešetku. Odmah sam izašao napolje i za sobom povukao i ljestve. U taj čas čuo sam glasove, a zatim trku i korake ustaša. Približavali su se mjestu na kome sam stajao. Ne gubeći ni trenutka ponovo sam kroz prozor uskočio u radionicu. No ljestve nisam uspio skloniti. One su ostale vani, prislonjene uza zid zgrade. Računao sam da će ih zasigurno primijetiti, a onda i mene pronaći, pogotovu kada sam opazio da baterijom osvjetljavaju dvorište.

Na moju sreću, nisu ništa primijetili i udaljili se od moga skloništa. Opet sam se brzo izvukao, i dok su se ustaše nalazili u neposrednoj blizini, dograbio ljestve pa munjevito pojurio prema zidu. Nisam stigao do zida, kad su me ustaše opazili. Ja, međutim, nisam oklijevao. Dok su se oni snišli, dograbili oružje i prema meni opalili prve metke, ja sam se već penjao uz ljestve, dokopao se vrha zida i posljednjom snagom skočio na drugu stranu. Pucnjava za mnomo nije prestajala. Jurio sam kroz noć sve do borove šumice koja se nalazila oko kaznionice. Zastao sam malo, osluškivao da li me progone i zaključio da za to više nemaju vremena. Dok sam odmicao, do mene je kroz noć dopirao jeziv jauk žena koje su ustaše izvodili iz njihovih soba na likvidaciju. Ne okrećući se više, uputio sam se prema Ivančici, popeo se na njezin vrh i još jednom pogledao na kaznionicu. Bila je u svjetlu, a u svojim podrumima krila je tužnu historiju posljednjih zatočenika lepglavskog logora. Četiri dana sam lutao u potrazi za partizanima po Ivančici i drugim terenima, izlažući se opasnosti da budem primijećen i ponovno uhvaćen. No, sve je sretno prošlo kad sam naišao na borce Zagrebačkog partizanskog odreda.«

Karlo Dombaj nije znao da je tada uspio pobjeći i Đuro Klem, stari logoraš iz Osijeka. Evo, kako se on spasio.

»Kad smo išli prema kuhinji, čuli smo udarce. Sa mnomo su bili drugovi Grga Anić, Karlo Dombaj i Vladimir Cigale iz Osijeka. Drug Cigale, još je išao naprijed, pitao me je da li čujem kako mlate. U tom času gurnuli smo ključara u stranu i počeli smo bježati. Na drugom spratu sreo nas je jedan bandit i potjerao natrag. Ja sam opet pobjegao i sakrio se iza radijatora, u jednoj prostoriji. Izvadio sam džepni nož, koji sam uzeo iz puškarne. Htio sam radije izvršiti samoubojstvo nego živ doći u ustašku klaonicu. Čuo sam jedan pucanj. Banditi su istrčali u dvorište. Uvjeren sam da je to stražar pucao na druga Dombaja, koji je pobjegao. Za vrijeme tog meteža izašao sam iz prostorije i preko trećeg kata popeo se na krov. Krov je bio ravan. Nakon toga ubijanje je trajalo više od 1 sat. Zadnje su ubijali žene. Su-tradan su kopali grob u kutu između zapadnog i sjevernog krila zgrade, iza stolarske radionice. Ja sam bio na krovu. Vidio sam kako su donosili mrtve. Pri tome su se šalili i smijali. Kraj iskopanog groba pušili su cigarete Grabovac i Vuković. Mrtve su polili krečom i zatrpali. Četvrti dan uvečer sišao sam s krova, skinuo cipele i pored zgrade došao do sjevernog zida. Tamo sam našao ljestve pomoću kojih sam prešao. Pošao sam prema Sv. Ivanu Zelini. Moj pravac bio je fronta. Orijentirao sam se po pucnjavi, koja je dolazila iz daleka. Spasio sam se.«

Posljednji se spasio sarajevski obučar Sado Kohen, zvan Davko. Zahvaljujući okolnosti što je morao raditi čizme Luburiću, upravitelju logora i njegovoj ženi, uspio je pobjeći 5. svibnja. On je opisao svoja sjećanja na posljednje dane logora, likvidaciju logoraša i svoj bijeg.

»U Lepoglavi je, prilikom formiranja transporta od logoraša za Jasenovac, izdvojeno i ostalo 70 zatočenika. Bilo je 20 žena i 50 muškaraca, među kojima sam bio i ja kao rukovodilac postolarske radionice.

Kad su otpremili drugi transport, nas su pozvali, postrojili, a onda nam naredili da kopamo rupe u zidu zgrade u kojoj smo tamnovali. Rupe smo kopali s unutrašnje strane svojih samica. Velike rupe, dva metra široke a metar duboke u zidu. Razmišljali smo, čemu to. Nismo se mogli dosjetiti. Tek kad su rupe iskopane, primijetili smo da su ustaše u njih stavili velike pakete eksploziva. Logor je bio miniran. Je li to značilo da ćemo i mi s logorskom zgradom otići u zrak?, pitao sam se.

Zatim su me poslali u radionicu gdje sam morao napraviti čizme upravitelju logora Nikoli Gadžiću i njegovoj ženi.

Živjeli smo u stravi i neizvjesnosti. Svaki čas smo očekivali proziv, a to je uvijek značilo strašnu smrt u rukama okorjelih ubojica.

Jedne noći, iznenadno su se otvorila vrata na ćeliji u kojoj sam se nalazio s grupom zatočenika. Pojavio se jedan ustaša. Rekao je:

– Tko je ovdje šuster Sado?

Trenutak oklijevanja, a onda sam se javio.

– Spremi se!

Pošao sam. Mislio sam, ovo je kraj. Ustaša me, međutim, odveo u drugu zgradu, gdje je bila logorska ambulanta. Nekoliko trenutaka čekao sam u hodniku ispred jedne sobe. Onda su me uveli.

Unutra je među grupom svojih koljača sjedio Luburić. Poznavao sam ga. Još u logoru Jasenovcu napravio sam mu jedan par čizama.

– E, Sado, slušaj, ja nemam čizama – rekao je. – Hoću da mi ih napraviš i da budu dobre.

Tako sam dobio zadatak da pravim čizme i Luburiću.

Kad sam objasnio Gadžiću da moram prekinuti rad na izradi čizama za njega i njegovu ženu, bio je bijesan. Zgrabio je tintarnicu sa stola i bacio je na mene. Izjurio sam napolje iz njegove kancelarije. Znao sam, dok budem radio čizme za Luburića, neće me dirati.

Došao je 30. aprila. Neizvjesnost u logoru među malobrojnou grupom zatočenika sve je više rasla. Tog dana oko 10 sati prije podne iznenadno je u logorsku zgradu među zatvorenike banula grupa ustaša. Nastala je premetačina i prekopavanje naše oskudne imovine, ležaja, svega što je bilo u ćelijama. Na trenutke logoraši su s vremena na vrijeme čuli daleku pucnjavu.

Prošao je ručak, zatim i vrijeme večere. U ćeliji je vladala tišina. Noć je, ali nitko nije mogao spavati. Osjećali smo da se u krugu logora nešto događa. Čuli su se šumovi, koraci, trka, udarci. U jednom trenutku drugovi su me podigli i provirio sam kroz malo okno. Čuo sam prigušene jauke i padove. Raspoznao sam glas Gadžića, njegova pomoćnika Vukorepe i još nekih. Netko je nešto pitao, a Gadžić je odgovorio:

– Uzmite velika kola i odvezite ih u . . .

Nisam razumio kamo. Nisam još ni to uspio ispričati drugovima, kad sam ugledao kako se grupa ustaša uputila našoj zgradi. Shvatio sam. Odskočio sam od prozora i gotovo sve srušio na pod. Drugovi su me gledali zbunjeno. Stigao sam samo da kažem:

– Ljudi, sada je gotovo.

U vratima ćelije broj 7 zaškripao je ključ. Pojavio se zloglasni Vukorepa. Svjetiljkom je osvijetlio lica petorice zatvorenika i zadržao se na meni. Upitao je:

- Sado, možeš li ti još raditi?

- Mogu - promučao sam.

- Onda idi gore u radionicu.

Stigao sam u radionicu izbezumljen. U njoj je već bilo pet zatvorenika koji su otprije tu radili i unutra stanovali.

Drugovi iz moje ćelije doživjeli su iste noći sudbinu onih čiji sam stravičan kraj otkrio viреći s prozora svoje ćelije.

To je bila krvava lepoglavska noć. U krvi posljednjih logoraša zlikovci su pirovali.

Nije prošlo ni 10 minuta otkako sam iz ćelije prešao u radionicu, kad se vrata ponovo otvoriše. Opet ustaša sa svjetiljkom. Nas šestorica (petorica drugova koji su tu već boravili i ja šesti) stajali smo na nogama i očekivali.

- Tko je ovdje Sado? - upitali su.

- Ja sam - odgovorio sam.

- A tko je Andrija?

- Ja sam - javio se jedan od ostale petorice. On je prije mog dolaska u Lepoglavu bio poslovođa logorske radionice. Svojevremeno je i sam bio ustaša (koliko sam mogao saznati) ali je zbog nečeg kažnjen i zatvoren u logor. Mi smo dugo u njega sumnjali. Mislili smo da je ubačeni špijun.

- Vas dvojica ostajete - rekao je ustaša. - Vi ostali spremite se.

Ljudi su počeli kupiti stvari i tražiti obuću.

- Nije vam potrebna. Brzo ćete se vratiti - rekli su.

Znali smo da se neće vratiti. I nisu se vratili.

U radionici smo ostali Andrija i ja. Ali ne dugo. Opet su se čuli udarci, padovi, jauci. Pa sve se smirilo. Samo za kratko vrijeme. Nekoliko minuta kasnije vrata na radionici opet su se otvorila. Pojavio se sada drugi ustaša.

- Ti si Sado? - pitao je.

- Jesam.

- Ti ostaješ, a ti, Andrija, hajde.

Andrija je klonuo. Počeo je u strahu tražiti nešto po radionici, spremati se.

- Ma ništa ti ne treba - požurivao ga je ustaša. - Ideš samo do skladišta i odmah ćeš se vratiti.

I on je otišao, a da se više nije vratio. Ostao sam jedini u radionici, pritisnut strahom, neizvjesnošću, samoćom, glađu i užasom od onoga što se te noći događalo. Sve je utihnulo. Krvava noć se smirila. Ni koraci se više nisu čuli. Ni vjetar. Sta će sada biti? Logor je zamro. A ja, Sado Kohen, ostao sam jedini i posljednji zatočenik kuće užasa.

Onda su se vrata još jedanput otvorila. Mislio sam, sad je došao red na mene. Pojavili su se Gadžić i Vukorepa. Čak su i oni primijetili kako sam se promijenio pa je Gadžić upitao:

- Šta je, Sado, zašto tako izgledaš?

- Ne, Sado, ne boj se - zacerekao se cinički. - Prilike su zahtijevale da logor ispraznimo. Sve smo uputili u Jasenovac. Ti ćeš s nama. Završi te čizme meni i mojoj ženi.

- Sadu ne dirajte - obratio se Vukorepi. - Dajte mu da jede i pije. On će s nama, ako bude potrebno i u šumu. Moramo imati obućara.

Svitalo je. Krvava noć je prošla, a jutro sam od svih zatočenika dočekao jedini ja. Tada još nisam znao za priču Karla Dombaja. Znao sam, čim napravim čizme, bit će sa mnom gotovo. Nisam mogao raditi. Gledao sam kožu, uzimao u ruke alat, pomišljao da svršim sa sobom. Onda mi je pogled pao na snop hamova. Rodila se ideja, pogled je lutao stropom. Spazio

sam gredu. Ima mjesta da se veže uže. Popet ću se na radiator, staviti omču, otisnuti se i tako završiti.

– Zar baš to moram? – pitao sam se, raspredajući hamove.

Onda sam opazio kako se kroz malo okno probijaju zrake sunca. Mislio sam: to je posljednje što gledam. U jednom trenutku pogled mi je pošao prema vratima. I zastao. Trgnuo sam se. Na jednom čavlu visio je ključ. Potrčao sam. Uzeo ga, prišao vratima i počeo lagano i oprezno baratati oko brave. Ključ, međutim, nije bio od vrata prostorije u kojoj sam se nalazio.

Sinula mi je ideja da ga prepravim. U radionici je bilo voska i turpija. Napravio sam otisak ključa, a onda počeo da turpijam. Radio sam, i sam ne znajući koliko dugo. Najzad sam završio. Ključ je bio dotjeran, brava šk-ljocnula. Onda sam opet brzo zaključao vrata i ključ sakrio. Tada sam počeo kovati plan o bijegu. Kako, kuda, na koji način? Ništa još nisam znao, ali sam čvrsto odlučio: bježati po svaku cijenu.

Dan je prošao u grčevitom razmišljanju. Kombinirao sam i planirao. Ništa nisam ni jeo ni pio. Samo sam pušio.

Napokon, plan je napravljen. Pružao je malo nade, ali morao sam pokušati.

Zamislio sam da se u pogodnom času, svakako u noći, iz radionice uspnem na tavan i preko njega izađem na stakleni krov. Tu ću vezati remen i spustiti se na zemlju. Konopa, doduše, nisam imao, ali tu su bili hamovi. Trebalo ih je izrezati, raspresti, a zatim povezati u dugačko uže. Silazak na zemlju nije bio potpuno rješenje. Trebalo je onda izaći i iz kruga logora prepunog stražara, prijeći visoki zid koji je okruživao logor. Od radnog stola odvalio sam dasku koju ću spustiti pomoću užeta, a onda je ponijeti do zida, prisloniti je na nj i tako se uspeti, a zatim skočiti na drugu stranu.

Zamisao nije bila loša, ali mogućnost da je ostvarim bila je minimalna. Hoće li uže biti dovoljno dugačko, hoće li izdržati spuštanje s krova? Hoće li daska biti dovoljna da se uspnem na zid i kako ću s njega sići na drugu stranu? Pa kad bi sve to i bilo po mjeri, da li ću uspjeti da se neopaženo spustim sa staklenog krova, da prijeđem logorsko dvorište i da se uspnem na zid? Ako me opaze, nema mi spasa.

Počeo sam se pripremati kad me prenu škripa ključa u bravi. Na njima se pojavio ustaški zastavnik.

– Sado, daj mi hamove.

Brzo sam reagirao.

– Pa, hamovi su neispravni – rekao sam.

Zastavnik se naljutio. Opsovao je nešto ljuteći se što su ga poslali i otišao.

– Nastavio sam posao. Noć se primicala kraju. Hamove sam izrezao i raspreo, opleo uže i povezo ga u čvorove. Ispao je čitav žbun. Onda sam pripremio dasku i čekao.

Ali kad je nadošla noć duboko odmakla i kad je trebalo krenuti, snaga me izdala. Oklijevao sam i nisam imao snage da krenem. Dugo nisam spavao niti jeo. A kad je svanulo, proklinjao sam samoga sebe.

– Noćas ću sigurno bježati – odlučio sam. Ali i te noći sve se na isti način ponovilo.

Onda je došla i treća noć za bijeg. Međutim, snage je bilo sve manje. Te noći čekao sam do 24 sata, a kad sam se odlučio, učinilo mi se da čujem neku užurbanost u krugu logora. Stražari i koljači nisu spavali. Zatim sam čuo šum. Netko je otvarao moja vrata. Na ulazu se pojavio zloglasni koljač Mirko Runjaš. Bio je potpuno krvav.

– Sado, daj mi četku da očistim čizme.

– Pružio sam mu četku i opazio da su mu čizme krvave. Trgnuo se. Primijetio je pa se osmijehnuo:

– Znaš, dolje koljem neko tele pa se otima – rekao je.

U stvari, mrcvario je grupu seljaka koju su te noći doveli u logor.

I ta je noć izgubljena. Došla je i četvrta noć. Čekao sam noć da se straže umire. Čekajući, od umora sam zaspao. Nisam uopće spavao od one krvave noći 30. aprila. Sad je već bio 4. maja i trebalo je da osvane peti. Zaspao sam na radnom pultu.

Onda me iz sna probudila neka strahovita lupa i tresak. Negdje u podsvijesti sinula mi je misao o dinamitu pod zidovima zgrade. U prvi trenutak sam pomislio da su ga upalili. Sinulo mi je mozgom da zajedno sa zgradom letim u zrak. Međutim, kad se svijest malo razbistrila, vidio sam da stojim na pultu, da zgrada ne leti, ali da i dalje odzvanjaju udarci, lupa i šumovi. Priskočio sam k oknu, pogledao i spazio veliku tamu, čuo vjetar i kišu. Nad Lepoglavom je vladala oluja. Lupa je dolazila od otvorenih vrata na praznim samicama. Ništa se nije vidjelo.

– Sad ili nikad! – odlučio sam.

Uzeo sam veliku hrpu koju je činio uzao raspredjenih hamova, dasku, cipele sam vezao oko vrata, nožić stavio u džep i oprezno izašao iz radionice. Osluškiavao sam. Oluja je dalje bjesnjela, kiša je pljuštala, vrata su lupala. Došao sam do provizornih drvenih stepenica koje su vodile na tavan i na krov zgrade i oprezno se izvukao na krov. Spazio sam da je on oivičen širokim olukom nasutim zemljom koja je djelomično upijala vodu a djelomično je odvodila niz cijevi. Puzao sam olukom i razmišljao kako da vežem užu. Tada sam otkrio dimnjak. Vezao sam užu za dimnjak, a za njegov drugi kraj dasku. Polako sam je spustio. Kad je užu olabavjelo, bio je to znak da je spušteno do zemlje. Onda sam se počeo spuštati. Kiša je i dalje padala, vjetar je puhao. Bio sam mokar, gladan i umoran, ali misao o slobodi sve je to nadjačavala.

Kad sam sišao, legao sam u jarak koji odvodi vodu što se sliva s krova. Kiša je upravo prestajala.

Krenuo sam s daskom u najtamniji kut dvorišta. Kad sam stigao do zida, tek tada sam primijetio da je on veoma visok i da daska koju sam ponio nije dovoljno dugačka. Prislonio sam je uza zid, pokušao se uspuzati ali nisam mogao dohvatiti vrh zida. Sjetio sam se da negdje u krugu logora mora postojati neki prazan sanduk. Krenuo sam natrag pužući. Oslanjao sam se na laktove, jer su dlanovi ruku, izrezani užetom prilikom spuštanja, krvarili i boljeli.

Prišao sam drugoj strani. Nalazio sam se blizu glavnih ulaznih vrata, kad začujem neki šum. S druge strane dolazio je automobil. Legao sam u jarak upravo u trenutku kad su se vrata otvorila i kad su farovi osvijetlili krug logora, munjevitim pogledom opazio sam jedan sanduk. Kad je automobil nestao i tišina opet zavladala, krenuo sam pužući do sanduka. Upravo sam namjeravao da ga uzmem kad mi ruka zapne za neko drvo oslonjeno na zid. Opipao sam ga u mraku i zaključio da su to ljestve. Imao sam sreću. Uzeo sam ih i oprezno sam se vratio na onu stranu gdje je ostala daska uza zid. Ostalo je već bilo lakše. Uspeo sam se na zid i prebacio pomoću ljestava na zemlju s druge strane. Našao sam se izvan logora.◀

Bio je 5. svibnja, dva sata ujutro, kad se Kohen prebacio preko zida i jurnuo u noć. Nekoliko dana sakrivao se po šumi i nekim šupama, a onda je naišao na partizane.

Poslije je saznao da ipak nije bio jedini koji je preživio strahote one noći. Saznavši za Dombajev bijeg, doznao je i za slučaj s ljestvama koje je otkrio kraj zjda. One su i njemu pomogle i omogućile da pobjegne.

U lepoglavskom logoru bilo je oko 600 žrtava, umrlih i ubijenih logoraša. Poslije oslobođenja upućena je komisija u Lepoglavu. O istraživanju postoji službeni zapisnik, prema kojem je tada ustanovljeno više od 500 žrtava. U Muzeju narodne revolucije u Varaždinu sačuvani su izvodi izvještaja u kojemu se detaljno opisuju radovi na iskopavanjima, broj leševa, njihov opis pa čak i identifikacija nekih.

Na osnovi sjećanja Đure Klema, koji je bio očevidac kad su ustaše pokapali posljednje žrtve ubijene u logoru, u lipnju 1984. godine obavljena je ekshumacija na mjestu koje je on pokazao. Tom je prilikom izvađen 61 leš: 28 muških, 30 ženskih i 3 dječja. Njihovi posmrtni ostaci preneseni su u zajedničku kosturnicu na spomen-groblju u Lepoglavu.

Bilanca smrti

I nakraju, što kazati o broju žrtava u ustaškim logorima, jer zapravo se danas cijeli problem svodi na to pitanje. Kad sam prije 25 godina radio na prvom izdanju knjige »Ustaški logori«, znao sam da je u ono vrijeme bilo o tome teško, gotovo nemoguće, otvoreno i mirno raspravljati. Napravio sam internu zabilješku, u kojoj sam pokušao na osnovi svih dotadašnjih spoznaja rezimirati podatke i doći do približno konačne brojke. U međuvremenu sam pratio sve što je pisano ili govoreno o ustaškim logorima. Neposredno sam se i osobno doticao te teme, obrađujući monografije koje sam objavio. Priređujući obnovljeno i prošireno izdanje »Lepoglave« pod naslovom »Dugi dani« (Zagreb, 1975), te životopise »Marijan Krajačić« (Zagreb, 1979) i »Ozren Novosel« (Zagreb, 1979) također sam se bavio ustaškim logorima. Nažalost, moram priznati da se u minulih četvrt stoljeća nije meritorno razmatralo pitanje broja ubijenih u ustaškim logorima. Jer su duhovi još uvijek uznemireni. Zapravo, atmosfera se i pogoršala. Ne samo da su aktualizirane prijašnje brojke nego su ih pojedinci i povećavali. Odmaklo se, doduše, utoliko, što je problem stekao pravo javnosti. Ali svako drukčije mišljenje smatra se neprijateljskim činom, napadom na bratstvo i jedinstvo, nacionalističko-separatističkom pobudom i slično.

Upravo je zato vrijeme da se konačno o ovome pitanju počne raspravljati mirno, trijezno, dokumentirano i uz uzajamno povjerenje i uvažavanje svih argumenata i činjenica, a ne proizvoljnih, nedokumentiranih pretpostavki, bez stvarne podloge, a uz jednostranu isključivost, opterećenu emocijama i netrpeljivošću. O svemu, dakle, treba, a to se može i mora, naučno i objektivno raspravljati.

Time što ćemo kazati stvarne podatke o ubijenima ni sa koga se ne skida odgovornost o učinjenome, ali se ona mora točno odrediti i adreksirati na pravog krivca. Nema sumnje, zločin je ako se ubije ili progoni makar i jedan čovjek samo zato što je druge vjere, nacije, rase ili ideološke pripadnosti.

Priređujući ovo novo izdanje »Ustaških logora«, ponovo sam proučavao taj isti problem. Analizirao sam stare i nove podatke, uspoređivao izjave i metode zaključaka, konfrontirao ih međusobno. Opširno sam proučavao sve ustaške logore. Prilike u njima i likvidacije. Služio se raspoloživom građom i literaturom. Nastojao vjerno predočiti

sve što se u njima događalo. Nakon svega moram priznati da ništa nije razuvjerilo moja prvotna razmišljanja.

Prvo sam pokušao evidentirati, kad su i kako nastajale brojke o žrtvama u ustaškim logorima. To zato što su one, jednom lansirane, sve više dobivale pravo javnosti. Pritom sam posebno ispitivao je li bilo gdje i bilo tko od onih koji su ih izrekli dao i njihova obrazloženja. Argumentaciju kako je došao do svojih podataka. One su, naprotiv, izbačene kao sama po sebi razumljiva i gotova činjenica. Postale su nedodirljive, nešto o čemu nema diskusije. Tabu tema.

Potkraj 1942. godine Propagandni odjel AVNOJ-a izdaje brošuru »Jasenovački logor«. U njoj Gabrijel Vinter, privatni činovnik iz Zagreba, pobjegli logoraš iz Jasenovca, navodi da »od 200 – 300 hiljada ljudi koji su otprilike u tolikom broju prošli kroz Jasenovac, na slobodu je pušteno jedva 20 – 30 ljudi.«

Dakle u godinu dana 200 – 300 tisuća ljudi je ubijeno. Ničim nije podatak obrazložen, osim proizvoljnom procjenom autora.

Još dalje, ali također bez argumentacije ide nepoznati logoraš, koji u svome opisu o stanju u logorima Jasenovac i Stara Gradiška do kraja 1944. godine pod naslovom »Koncentracioni logori u Hrvatskoj«, navodi, da je »u ovim logorima izvršen zločin na 6 – 7 stotina hiljada nevinih muževa i nejakе djece pripadnika svih vjera.« (v. A. Miletić: »Jasenovac«, knjiga II, saopćenje 359, str. 850 – 864).

U predgovoru knjižice pod naslovom »Dokumenti ustaškog terora – koncentracioni logori«, izdanje »Vjesnika« Jedinствene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske, 1944. piše: »U njima je (misli se na ustaške logore, op.M.P.) umlačeno maljem (batom), sjekirom ili zaklano nožem (upravo neznatan dio metkom iz puške ili revolvera), umoreno gladu do 800.000 ljudi.«

I opet nema nikakve argumentacije.

Oto Breyer iz Bjelovara, bivši logoraš, izjavio je 25.IV.1945. Okružnoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina Banije, da je do njegovog bijega iz Jasenovca 26.IX.1944. »usmrćeno na razne načine oko 350.000 muškaraca, žena i djece.«

»Borba« od 8. V. 1945. u članku Ivana Potrča »Ustaše su pre svog bekstva iz Jasenovca poubijali sve zatvorenike« u uvodnom dijelu kaže: »tu je (misli se na Jasenovac, op. M.P.) na zverski način poklano i pobijeno od 1941. godine 800 hiljada muškaraca, žena i djece.«

Kad se u poslijeratnom razdoblju govorilo o broju stradalih u Jasenovcu, spominjala se 1945. godine i brojka od 900.000, pa čak i 1.400.000 ljudi.

U zapisniku od 18. svibnja 1945. godine, koji je sastavila Anketna komisija Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ), izaslana radi ispitivanja posljednjih ustaških zločina u Jasenovcu, između ostalih, zabilježena je izjava svjedoka Milana Duzemlića iz Drenovog Boka. On je bio namješten kao općinski bilježnik u Jasenovcu pa je u prosincu 1943. godine

uhapšen kao suradnik NOP-a i odveden u logor u Jasenovcu. Pred komisijom on je izjavio:

»Da je uprava logora Jasenovac vodila zapisnike o pojedinim slučajevima smrti zatočenika te je jedan primjerak takvog zapisnika, odnosno spisa dostavljala općinskoj upravi u Jasenovcu, čiji je načelnik bio Lazarin, ustaški natporučnik. U svim tim zapisnicima navedeno je da su zatočenici umrli naravnom smrću tj. od tifusa i raznih drugih bolesti. Do dana moga hapšenja t.j. 21. decembra 1943. bilo je kod općine Jasenovac takvih zapisnika oko 900.000, odnosno pri spisku prijava slučajeva smrti bilo je takvih žrtava, pošto sam ja bio općinski bilježnik, imao sam prilike da posmatram te spiskove i ovo sam vidio svojim očima, što sam iskazao.«

Tvrdio je, dakle, da su u njegovu kancelariju stizali dnevno službeni zapisnici o smrti svakoga zatočenika i da ih je do njegova hapšenja bilo 900.000. Treba li ovome bilo kakav komentar? Značilo bi to da su se za svakog ubijenog na bilo kojem stratištu i u bilo kojim uvjetima vodili precizni zapisnici i uredno dostavljali svakodnevno općinskoj službi. Ako se zna period na koji se odnosi tih 900.000 zapisnika, značilo bi da je svakodnevno stizalo više od tisuću ispisanih formulara.

Na kraju svoga zapisnika Anketna komisija u sastavu: dr. Zdravko Popović, dr. Milan Majer, dr. Ante Pecikozić, Ivan Broz i major dr. Ante Premeru sa zapisničarima Vicom Baranović, Božidarom Ognjancom i Stevom Trninićem na stranici 10. konstatira:

»I u pregledu opsega i broja izvršenih zločina nadmašene su i najstrašnije slutnje. U nešto od preko četiri godine postojanja ove ljudske klaonice, prema iskazima očevidaca, nasilno je usmrćeno od prilike 1,400.000 - iskaz svjedoka Duzemlić Milana. Većina ovih žrtava umorena je u naselju Gradina odmah preko Save na suprotnoj strani logora.« (AH, ZKRZ, GUZ-2235/5a7-45,K-10).

Očito se i samoj Zemaljskoj komisiji Hrvatske za utvrđivanje zločina činilo to pretjerano, pa je u svome objavljenom izvještaju pod naslovom »Zločini u logoru Jasenovac« (Zagreb, 1946, na str. 38 - 39) navela:

»Navodimo niže nekih pedesetak masovnih zločina, koje su ustaše počini u Jasenovcu, pa ako broju žrtava, koje su stradale kod tih pokolja, pribrojimo one zatočenike, koji su stradali pojedinačno, dobit ćemo cifru od oko 500 - 600.000. Kako je istaknuto, nikada se neće moći utvrditi točan broj žrtava, koje je progutao Jasenovac, ali se na osnovu svih ispitivanja, koja je provela Zemaljska komisija, može se zaključiti, da gornji broj odgovara stvarnosti.«

Ako i tih pedesetak masovnih zločina, koje navodi Komisija, analiziramo, vidjet ćemo da se ne radi ni približno o tim brojkama.

Mogu navesti još jednu tvrdnju. Kad mnogi svjedoci opisuju konkretno svoj boravak u logorima, a na raspolaganju su na stotine izjava, onda se, opisujući određene likvidacije, govori o pojedincima ili grupama od nekoliko desetaka, najviše nekoliko stotina žrtava. Da bi se došlo do podataka od recimo 700.000 stradalih, morali bi se u tim zapisnicima najčešće spominjati deseci i deseci tisuća ubijenih u jednom mahu, a toga nema.

U Enciklopediji Jugoslavije (prvo izdanje) za Jasenovac se navodi da »broj jasenovačkih žrtava premašuje 700.000«, u Općoj enciklopediji (također prvo izdanje) da je u logoru »pobijeno 500 – 600 tisuća Srba, Hrvata i Jevreja«, a u istoj Općoj enciklopediji, ali na drugom mjestu u natuknici »koncentracioni logori« stoji da je »u logoru Jasenovac stradalo oko 350.000 ljudi«.

Sličnih dvojnosti ima i na drugim mjestima. U »Leksikonu narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941 – 1945« (Beograd, 1980) na 216. str. kaže se da je u Jasenovcu izgubilo život oko 700.000 lica. U istom »Leksikonu« (524. str.) 600.000 – 700.000. Na tom mjestu piše da su »vršena iskopavanja, koja je organizirao Spomen-muzej Jasenovac i utvrđeno je da se samo na jednom mjestu na desnoj obali Save nalazi oko 380.000 kostura. Na osnovi transportnih lista kojima su zatvorenici dopremani, kao i na osnovi pregleda popisa stanovništva s teritorija s kojih su zatvorenici dovedeni utvrđeno je oko 500.000 lica, no ubijeno je svakako više.« Također se kaže da je »najviše streljano u toku 1943. oko 280.000 lica.«

Od tih se podataka razlikuju oni izneseni na 926. str. Kad se govori o radu KPJ u zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima u drugom svjetskom ratu, iznosi se da je:

»Na području Jugoslavije u II SR bio formiran 71 koncentracioni i sabirni logor i 329 istražnih i drugih zatvora, a Jugoslaveni kao zarobljenici, taoci ili pod drugom motivacijom uhapšeni, bili su zatočeni u 69 raznih logora koji su se nalazili van granica Jugoslavije. Postojao je i velik broj radnih logora u kojima se uslovi života nisu mnogo razlikovali od onih u koncentracionim i sabirnim logorima. U svim ovim logorima bilo je zatočeno nekoliko stotina hiljada jugoslavenskih građana, od kojih je velik broj našao smrt u njima. Logorske strahote preživjelo je oko 350.000 ljudi, ali su njihove radne sposobnosti, usled loših uslova života u logorima, znatno smanjene.«

U tom »Leksikonu« na 1012. str. kad se govori o SUBNOR-u Jugoslavije, navodi se da je u »koncentracionim i drugim logorima ubijeno više od milijun Jugoslovena«.

Posljednjih desetak godina ponovo su aktualizirane procjene i tvrdnje o broju ubijenih u Jasenovcu. U javnosti se spominju brojke od 700 i 800 tisuća ubijenih ljudi.

O žrtvama u ostalim ustaškim logorima najčešće se iznose ove brojke: Stara Gradiška 75–100 tisuća ubijenih osoba, Jadovno 30–70 tisuća, a za ostale su logore brojke manje. Navest ću podatke koji se iznose u Leksikonu NOR. Za Staru Gradišku 75 tisuća, Jadovno 30–35 tisuća, Slana (Pag) do 6,5 tisuća (str. 973). Neki za Jadovno spominju i 72 tisuće. Za logor Sajmište u Zemunu, koji je uglavnom bio u nadležnosti Nijemaca i služio za otpremanje na rad, ali su ga neko vrijeme držali ustaše, spominje se oko 80.000 ubijenih. To su samo podaci za logore s najvećim brojem žrtava.

U dokumentima ustaša i Nijemaca nema podataka o ubijenima. Prvo, ustaše nisu vodili evidenciju. Oni su imali dokumentaciju o uhapšenima i sprovedenima u logore na osnovi policijskih odluka. To

se uglavnom odnosilo na političke zatvorenike, u prvom redu antifašiste i druge. U početku i za Židove i Srbe. Ali ni to nije bilo potpuno. O masovnim transportima ljudi dotjeranih iz čitavih sela i sa širih područja nije se vodila nikakva evidencija. Naprosto, ustaše su prilikom čišćenja terena odvodili sve što su uspjeli uhvatiti i o tome nisu vodili popise. Drugo, i ono evidencije što su imali na kraju su uništili. Ostao je samo poneki slučajno sačuvan dokument.

Postoje izjave pojedinih ustaša. Ljubo Miloš i Miroslav Majstorović-Filipović spominju u svojim izjavama na sudu da je za vrijeme dok su oni bili upravitelji logora pobijeno 60–90 tisuća ljudi.

U travnju 1943. godine general-pukovnik Alexander Löhr, koji je u to vrijeme bio glavni zapovjednik za jugoistok, spominje brojku od oko 400 tisuća ubijenih Srba u NDH, prema riječima samih ustaša. Taj podatak iznosi i drugi zapovjednik za jugoistok Lothar Rendulić u svojoj knjizi uspomena.

»Dok su se njemačke čete nalazile samo u nekoliko mjesta i gradova, započeo je s hrvatske strane odmah divlji progon pravoslavaca. Govorilo se da je tom prilikom pobijeno najmanje pol milijuna pravoslavaca. Značajan je za mentalitet odgovor, što sam ga u kolovozu 1943. dobio od jednog starog znanca, visokog funkcionera iz okoline hrvatskog šefa države, kad sam mu spočitnuo, da unatoč u narodu nagomilane mržnje, ne mogu razumjeti, da je moglo biti pobijeno pola milijuna pravoslavaca. Odgovoreno mi je: pol milijuna, to je kleveta, nije ih bilo više od 200.000.«

U jednoj od karakteristika, koju su dale njemačke oružane snage i Gestapo za Luburića, navodi se da je »na njegovu zapovijed likvidirano u Staroj Gradiški 80.000, u Jasenovcu 120.000 i u drugim logorima 20.000 ljudi«. Njemački poslanik u Zagrebu S. Kasche nije se slagao s tom procjenom. Ispravljajući te podatke za Luburića je kazao, da se oni »mogu smatrati daleko pretjeranima«.

Kao što se vidi, u javnosti dominira podatak od oko milijun ubijenih ljudi u ustaškim logorima, jer je najčešće upotrebljavana brojka za Jasenovac 700 pa i 800 tisuća.

Ako sve te podatke usporedimo s ukupnim ratnim gubicima Jugoslavije od 1,706.000 poginulih boraca i civila, proizlazi da je zanemario malo preostalo za sve ostale oblike ubijanja na terenu i izvan NDH. Posebno se sve to zajedno ne podudara s procjenama o sveukupnom demografskom gubitku Jugoslavije.

Prema popisu stanovništva od 31. ožujka 1931. godine, Kraljevina Jugoslavija imala je 13,934.038 stanovnika. Na tom istom teritoriju bilo je 15. ožujka 1948. godine, kad je bio novi popis, 15,772.098 stanovnika.

Ukupni demografski gubici Jugoslavije u drugom svjetskom ratu kreću se između 1,985 i 2,5 milijuna ljudi. O tome se procjene pojedinih stručnjaka ponešto razlikuju. Jedino dr. Dolfe Vogelink tvrdi da su demografski gubici Jugoslavije u drugom svjetskom ratu bili između 2,9 kao donja granica i 3,25 milijuna kao gornja granica. (»Statistička revija«, god. II, br. 1, Beograd, 1952, str. 15–34). Tome se odmah suprotstavio Ivo Lah, koji tvrdi da su ukupni demografski gubici 2,073 mili-

juna («Statistička revija», br. 2-3, Beograd, 1952, str. 214 – 223), uz napomenu da je Vogelnik primijenio nedovljno provjerene metode izračunavanja. Postoji i procjena D. Tasića, prema kojoj su demografski gubici iznosili 2,428 milijuna.

Dr. Mladen Friganović u »Reviji za sociologiju«, br. 1-2, Zagreb, 1975, razmatrajući »Socijalne aspekte demografskih kretanja u SR Hrvatskoj« služi se procjenama I. Klauzera, koji smatra da su ti gubici bili 2,042 milijuna ljudi. (Ivan Klauzer, »Stanovništvo i domaćinstva u Jugoslaviji i Hrvatskoj«, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1967. str. 89-90, rukopis u arhivu Instituta).

U Enciklopediji Jugoslavije nalazimo da je sveukupni demografski gubitak Jugoslavije u drugom svjetskom ratu bio oko 2,5 milijuna (K-4, Zagreb, 1960, str. 596).

Pod demografskim gubicima podrazumijevaju se podaci o smanjenju priraštaja stanovništva (čisti demografski gubici), iseljavanju i direktnim ratnim gubicima (poginuli i nestali).

U novije vrijeme svoja su demografska istraživanja objavili Bogoljub Kočović i Vladimir Žerjavić. Oni su iscrpno i studiozno izračunavali i analizirali sveukupne demografske gubitke i žrtve stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. O demografskim promjenama u Hrvatskoj opširno piše Jakov Gelo u svojoj knjizi »Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine«.

B. Kočović je u svojoj studiji »Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji« (London, 1985) došao do zaključka da su ukupni demografski gubici za teritorij bivše Jugoslavije iznosili 1,985 milijuna, a taj broj kod V. Žerjavića (»Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu«, Zagreb, 1989) iznosi 2,022 milijuna. Oni su ovako raščlanili te gubitke:

	B. Kočović	V. Žerjavić
Ukupni demografski gubici	1.985	2.022
Čisti demografski gubici	333	326
Emigracija	638	669
Ratni gubici	1.014	1.027

(svi podaci su iskazani u tisućama).

Među iseljenima najviše je bilo Nijemaca, više od 400 tisuća.

Poslijeratni jugoslavenski službeni podaci iznose da je Jugoslavija u toku rata od 1941. do 1945. godine izgubila 1,706.000 ljudi. To je rečeno u izvještaju Reparacione komisije pri vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije na Međusavezničkoj reparacionoj konferenciji koja je održana u studenome i prosincu 1945. godine u Parizu. Sudjelovali su predstavnici svih savezničkih zemalja, osim Sovjetskog Saveza i Poljske, koje su bile u ratu protiv Njemačke i njenih evropskih satelita ili su bile žrtve njihove agresije. Prema podnesenim podacima, »broj Jugoslavena poginulih u ratu, streljanih ili na drugi način umorenih u fašističkim logorima« iznosio je 1,706.000 ljudi. Tada je navedeno da vojni gubici iznose 305.000 palih boraca. (Reparaciona komi-

sija pri vladi FNRJ »Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941–1945«).

Broj ubijenih od 1,706.000 odnosi se samo na čiste ratne gubitke, a nisu uračunati ostali demografski gubici (pad nataliteta i iseljavanje).

Kraljevina Jugoslavija pred rat imala je 15,8 milijuna stanovnika. Njeni neposredni ratni gubici iznose 1,706.000 ili 10,8 posto od ukupnog broja stanovništva. Što se tiče palih boraca, to je 2 posto. Sve je te podatke objavila Reparaciona komisija.

Osim što su 305.000 palih boraca navedeni kao vojni gubici u ukupnom broju od 1,706.000 ubijenih, nije izričito navedeno kako je stradalo preostalih 1,401.000 ljudi.

Da li se u te neposredne ratne gubitke ubrajaju i gubici domaćih neprijatelja (kvislinga)? I o tome, naime, ovisi razmišljanje o preostalom broju ubijenih kao žrtvama terora. Na to nas jedino upućuje u svojoj raspravi D. Vogelnic.

»Brojčano najveći deo ove kategorije (odnosi se na neposredne ratne gubitke, op.p.) ratnih gubitaka predstavljaju žrtve među civilnim stanovništvom. Broj palih boraca Narodnooslobodilačke vojske oćenjen je na 300 hiljada (vidi publikaciju citiranu u primedbi). Izolovana procena palih vojnika u kvislinškim vojnim formacijama ne postoji. Poznata je, međutim, procena palih vojnika u svim neprijateljskim snagama zajedno. Ona se penje na 450 hiljada. Uzimajući u obzir brojčani odnos i borbenu snagu naše vojske, nemačkih jedinica i satelitskih i kvislinških formacija angažovanih u borbama u Jugoslovinji, cenimo da svakako veći deo tih gubitaka otpadne na nemačke i satelitske vojnike. U upoređenju sa ukupnim neposrednim demografskim gubicima (u visini od oko 2 miliona) broj nastradalih vojnika u kvislinškim formacijama relativno je mali, tako da četvrta kategorija demografskih gubitaka (neposredno ratnih, op.p.) u svojoj osnovi i svojim najvećim delom predstavlja neposredni doprinos naših naroda u ljudskim žrtvama u oslobodilačkom ratu.« (Kao što vidimo D. V. smatra da je broj neposrednih ratnih gubitaka oko 2 milijuna).

Logično je, inače, zaključivati da je u ratne gubitke uvršten i broj Jugoslavena koji su poginuli kao neprijateljski vojnici, jer su i oni stanovnici Jugoslavije, pa se moraju smatrati ratnim gubitkom jugoslavenskog stanovništva. Zabunu unosi način kako su i Reparaciona komisija, a i svi ostali (komentari, govori i sl.) iznosili i obrazlagali gubitke od 1,706.000. Oni su spominjani isključivo kao žrtve agresije, nasilja, fašizma, terora i sl.

Postavlja se pitanje, koliki je mogao biti gubitak domaćih neprijatelja? U »Leksikonu narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945« (I. knjiga, str. 448) tvrdi se da je ukupan broj poginulih neprijatelja bio 447.000, a naših snaga 304.948. (»Leksikon« je izašao 1980). Taj broj poginulih neprijateljskih vojnika nalazimo i drugdje. To je službeni podatak. Ne odnosi se samo na poginule Jugoslavene, nego su u to uračunati poginuli Nijemci, Talijani i drugi pripadnici vojnih

formacija okupatora. V. Žerjavić u ratne gubitke navodi 209 tisuća kolaboracionista i kvislinga.

U ŽFT ubrajaju se likvidacije na samom terenu (kojih nije bilo malo), ubijanja i odmazde u gradovima i likvidacije u logorima. I to na području cijele Jugoslavije, kao i u logorima izvan zemlje.

Ako bismo nastavili sistemom reduciranja, odnosno eliminiranja, morali bismo izdvojiti ŽFT u Sloveniji, Nedićevoj i ostaloj okupiranoj Srbiji, Vojvodini, Makedoniji, Crnoj Gori, na Kosovu i području okupiranom od Talijana da bismo dobili ostatak koji se odnosi na ŽFT u NDH. Isto tako bi trebalo odvojiti broj stradalih u logorima izvan Jugoslavije. Zatim bi trebalo odvojiti ubijene na terenu, pa bi se preostali dio odnosio na ubijene u ustaškim logorima.

Spomenut ću »Popis žrtava rata 1941–1945« Komisije za popis žrtava rata Saveznog izvršnog vijeća 1964. godine. Popis je proveden. Postoje sumarni podaci i odgovarajuće tabele. U javnosti nisu nikad objavljeni. Popisom je rukovalo Savezno izvršno vijeće, točnije komisija osnovana specijalno za tu priliku. Identične su komisije formirane po svim republikama, na čelu sa članovima izvršnih vijeća. Saveznom je komisijom rukovodio Vojislav Biljanović, a onom u Hrvatskoj Ivo Senjanović. Pripreme za popis bile su vrlo ozbiljne, a tiskane su i detaljne upute. Na posebne anketne listiće popisivani su poginuli, a posebno preživjeli sudionici rata. Kako se rezultati popisa nisu uklapali u službene brojke žrtava, savezna je vlada na njih stavila embargo. Objašnjenje za taj postupak je bilo da je popis »manjkav«. Otada ništa nije učinjeno da on bude kritički valoriziran.

Treba, međutim, kazati da je taj popis utvrdio oko 80.000 logorskih žrtava na području bivše NDH, a iskazana je 591.000 žrtava rata (bez kolaboracionista i kvislinga). Žerjavićeve analize govore o nešto više od 700.000. To potvrđuje da se može govoriti o razlici u odnosu prema najnovijim saznanjima od dvadesetak posto.

Po nacionalnoj pripadnosti, ubijeni ili umrli u ustaškim logorima bili su: Srbi, Židovi, Hrvati, Muslimani, Romi i pripadnici drugih nacionalnosti, ali je njihov broj zanemariv u odnosu prema ukupnom broju žrtava. Među potonjima mogli bi se, donekle, izuzeti Slovenci, kojih je bilo nešto više od ostalih.

Za Židove postoje najpotpuniji podaci. U Kraljevini Jugoslaviji živjelo je pred rat nešto više od 70 tisuća Židova. Pridoda li se oko 4 tisuće Židova doseljenih iz okupirane Evrope, bilo ih je 1941. godine oko 75.000.

Prema popisu stanovništva od 31. ožujka 1931. godine, Židova je ukupno na teritoriju Kraljevine Jugoslavije bilo 68.405. Od toga po ba-
novinama:

Dravska	820
Drinska	10.043
Dunavska	18.518
Moravska	586
Primorska	578

Savska	19.575
Vardarska	7.579
Vrbaska	1.160
Zetska	610
Uprava grada	
Beograda	8.936
Kraljevina	
Jugoslavija	68.405

Uzmemo li da se granice Drinske, Primorske, Savske i Vrbaske Banovine uglavnom podudaraju sa granicama NDH, onda je u njima bilo 31.356 Židova. Veće skupine Židova bile su u ovim gradovima (samo teritorij spomenutih banovina): Bijeljina 326, Sarajevo 7726, Travnik 344, Tuzla 330, Zenica 235, Bjelovar 360, Brod 462, Čakovec 539, Đakovo 329, Karlovac 347, Koprivnica 339, Našice 314, Osijek 2445, Požega 248, Sisak 248, Slatina 243, Varaždin 486, Vinkovci 647, Virovitica 233, Vukovar 306, Zagreb 8702. U Zemunu, koji je bio pod upravom grada Beograda, bila su 523 Židova. Podaci se odnose samo na gradove, iako su i izvan njih živjeli Židovi, ali su brojke mnogo manje pa ih ne iznosim.

Do 1941. godine podaci su se nešto izmijenili zbog prirodnog priraštaja, migracije, a posebno su povećani dolaskom Židova koji su se sklanjali ispred Hitlera.

Dakle, na području NDH bilo je nešto više od 30.000 Židova, od toga u Zagrebu do 10.000, a u Sarajevu do 9000.

Prema elaboratu ZKRZ (GUZ-2235/4a-45/K-10), u Đakovu je tifus pokosio 574 žene i djeteta. U Krušćici je umrlo 480 muškaraca. U Krapju je ubijeno oko 1100 Židova. Židovi iz đakovačkog logora, u kojemu su bili žene i djeca, otpremljeni su u lipnju 1942. godine u Jasenovac. Oni nisu ni uvedeni u logor nego su likvidirani izvan njega. U tim transportima bilo je 3208 židovskih žena i djece. Smatra se da je u Jasenovcu i Staroj Gradiški ubijeno 17.000 Židova. Ukupan podatak za čitavu NDH iznosi oko 28.000 pobijenih Židova ili odvedenih u nepovrat u Njemačku. Na jednom drugom mjestu (»Zločin okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji«, izdanje Jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd, 1952) navodi se da je u logorima u NDH stradalo od 25.000 do 26.000 Židova. Prema istim podacima, odvedeno je iz NDH u njemačke koncentracione logore, i to većinom u Auschwitz, oko 5000 Židova, od kojih se vratilo samo nekoliko.

Za Srbe nema točnih podataka. Ali kad se spominju brojke od 700.000 ubijenih u Jasenovcu ili 80.000 u Staroj Gradiški i slično, ponajprije se misli na Srbe, koji u tim veličinama čine najveći dio. Da bi se to pitanje rasvijetlilo, moralo bi se također posegnuti za nekim statistikama, kao što su demografski podaci, a u najnovije vrijeme sve više i podaci koje nalazimo u raznim monografijama o sudjelovanju pojedinih područja i općina u NOR.

Prema podacima ustaške države, u svibnju 1941. godine bilo je u NDH 1.848.400 Srba («Hrvatski narod», br. 96, 19. svibnja 1941, str. 3). Prema popisu stanovništva iz ožujka 1948. godine, približno na tom istom teritoriju bilo je 1.817.000 Srba. Razlika između 1941. i 1948. godine veća je kad bi se izračunao normalan godišnji priraštaj i dodao brojki iz 1948. godine.

U toku rata ustaše su masovno iseljavali srpsko stanovništvo u Srbiju. Podaci o tome su različiti i kreću se od 100.000 do 300.000. Pri tom treba uzeti u obzir i broj stanovnika koji se poslije rata vratio na svoja ognjišta. Isto je tako bilo iseljavanja poslije rata za vrijeme kolonizacije. Ti i drugi podaci moraju se uzimati u obzir prilikom procjenjivanja demografskih gubitaka srpskog stanovništva u NDH.

Na umu treba također imati odakle je srpsko stanovništvo najviše dopremano u logore. Faktor ograničenja bile su, naime, prilike na terenu (vojne operacije, partizani, oslobođeni teritoriji, zone okupatora i slično), kao i mogućnosti transporta ljudi. To najbolje ilustriraju činjenice iz 1941. godine.

Ustaše su u početku planirali da im masovna gubilišta budu na Pagu i Velebitu (Slana, Jadovno). Ali kad su došli Talijani, morali su se povući pa su za svoje masovne likvidacije izabrali poplavne terene uz Savu, područje Jasenovca, uključujući i Staru Gradišku. Logori u Jastrebarskom, Koprivnici, Sisku, Slavonskoj Požegi i slični nisu bili prikladni za logore smrti (naseljene aglomeracije, hrvatski živalj). To najbolje potvrđuje i Lepoglava. Ona je 1944. pretvorena u logor, ali je on likvidiran 1945. godine, a logoraši prebačeni u Jasenovac da bi tamo bili ubijeni.

Što je rat više odmicao i jačao NOP, rastao je broj jedinica NOV i povećavao se oslobođeni teritorij, kao i područja pod kontrolom partizanskih snaga, sve su se više smanjivale mogućnosti za češće i masovnije dopremanje stanovništva u Jasenovac i Staru Gradišku, a iz udaljenih krajeva bilo je to sad i nemoguće. Ima čitavih područja i velik broj općina iz kojih gotovo za cijelo vrijeme rata, uključivši i 1941. godinu, ustaše nisu bili u stanju dopremiti ljude u logore, pogotovu ne masovno. Napomenimo samo veliko područje uz jadransku obalu, koje su odmah, ili gotovo odmah, zauzeli Talijani, a to se područje ubrzo znatno proširilo. Tako spomenimo Benkovac, Knin, čitavu Bukovicu, velike dijelove Like i slične krajeve iz kojih ustaše naprosto nisu mogli upućivati ljude u logore.

Najmasovnije je srpsko stanovništvo odvedeno u logore s područja Kozare i Bosanske krajine, zatim Srijema, te dijelova Slavonije. Ovdje ne spominjem dijelove Like, Korduna i neke teritorije Bosne i Hercegovine, koji su doživjeli masovna ubijanja već 1941. godine. Sve se to pretežno događalo na samom terenu, a tek je dio zahvaćen u prvom naletu i poslan u logor u Gospić, koji je tada dobio ulogu sabirnog logora za odvođenje u Slanu, Jadovno i Krušćicu. O području Kozare, s kojeg je stradalo najviše stanovništva u Jasenovcu i Staroj Gradiški, već sam iznio podatke u poglavlju o jasenovačkoj grupi logora.

Iz monografija, rasprava ili podataka u »Leksikonu NOR« i drugim publikacijama mogu se dobiti podaci o broju ŽFT u pojedinim općinama. Tako u »Leksikonu NOR i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945« (Beograd, 1980) nalazimo ove podatke o ŽFT: Banja Luka 2320, Bihać 2938, Bijeljina 850, Bileća 570, Bosanska Dubica 9400 (razlikuje se od podataka u monografiji D. Samardžije; vjerojatno nije obuhvaćeno isto područje na koje se odnose podaci, jer se razlikuje i broj poginulih boraca), Bosanska Gradiška 7090, Bosanska Krupa 4000 (dok je u monografiji »Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji«, Bosanska Krupa, 1969. navedeno 5256 ŽFT), Bosanski Novi 5000, Bosanski Petrovac 2200, Bosansko Grahovo 163, Cazin 1301, Doboj 520, Drvar 540, Foča 3430, Gacko 750, Glamoč 1200, Gospić 2211, Jajce 990, Ključ 1100, Mostar 880, Mrkonjić-Grad 550, Nevesinje 340, Ogulin 500, Prijedor 2470, Prnjavor 560, Prozor 760, Sanski Most 3200, Sarajevo (područje) 11.498, Sremska Mitrovica 4000, Travnik 650, Trebinje 600, Tuzla 270, Vareš 165, Zagreb 15.129 (Arhiv Hrvatske 13.794, od kojih u logorima u zemlji 5313: Jasenovac 3264, Stara Gradiška 512, Lepoglava 499, Jadovno 305, Đakovo 264, Pag 87 i dr.). U raznim monografijama navedeni su ovi podaci za ŽFT: Laktaši 1012, Drežnica 529, Slavonski Brod 896 (od kojih u logorima 528, Jasenovac 300, Jadovno-Gospić 113, Stara Gradiška 32 itd.), Karlovac 3760. Iscrpnije podatke o žrtvama fašističkog terora donosi Vladimir Žerjavić u navedenoj raspravi »Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu« (str. 154–169).

U Historijskom arhivu grada Zagreba nalazi se dokumentacija Državnog ravnateljstva za ponovu koje je bilo nadležno za iseljavanje i naseljavanje u NDH. U toj građi nalaze se dokumenti i materijali, pa prema tome i transportne liste, samo za izvjestan broj iseljenih Srba u 1941. godini, koji su bili poslani u iseljeničke logore u Capragu (Sisak), Slavonskoj Požezi i Bjelovaru, odakle su iseljavani u Srbiju. Nikakvih drugih transportnih lista nema, ni u toj građi, a nisam našao ni drugdje a koje bi se odnosile na dopremanje ljudi u logore, posebice Gospić, Jasenovac ili Staru Gradišku. Ukoliko negdje nešto i postoji, to su samo pojedinačni dokumenti o slanju neke grupe iz određenog mjesta, pa se taj dokument našao u tome mjestu.

Ovo razmatranje o ŽFT, prema enciklopedijskim, leksikonskim, monografskim i drugim sličnim izvorima, možemo još upotpuniti nekim podacima o žrtvama na širim geografskim područjima. U »Leksikonu NOR« za čitavu se Liku navodi da je »preko 18.000 ljudi palo kao žrtve fašističkog terora ili su poginuli u jedinicama NOV i POJ« (str. 608). Za Kozaru smo vidjeli podatke. Za Baniju se u Enciklopediji Jugoslavije (Knjiga 1, Zagreb, 1955, str. 339), kaže, da je sama Banija »imala 5325 poginulih boraca i 10.520 ŽFT« (misli se bez Siska). U turističkom prospektu »Samarica« iznosi se da je na Baniji i u Sisku bilo ukupno žrtava fašizma i nestalih 17.000. Za Srijem 14.633 ŽFT, a od kojih 9683 u logorima i zatvorima u zemlji i izvan nje (Sreta Savić: »Srem u NOB«, Beograd, 1963. i »Borbe u Sremu« istog autora, Novi Sad, 1967). Za područje Korduna u Vojnoj enciklopediji (II. izd. K–4, Beo-

grad, 1972, str. 591) nalazimo podatke o posljedicama ustaškomobranske ofanzive u proljeće 1942. godine, kad su ustaše na Petrovoj gori pobili ili u kućama popalili više tisuća žena, djece i staraca, a »oko 3000 izbjeglica je pohvatano i odvedeno u koncentracione logore«.

Prema podacima Zemaljske komisije za utvrđivanje ratne štete u Bosni i Hercegovini, broj izgubljenih života u masovnim i pojedinačnim ubijanjima, pobijenih i nestalih u logorima u Bosni i Hercegovini iznosio je 174.084. »Ovaj broj nije obuhvatio sve gubitke. Nisu uračunata vojna lica koja su poginula u NOB, ni vojna lica poginula kao pripadnici neprijateljskih formacija, nisu uračunati ni gubici zbog bolesti i drugih posljedica ratnih nedaća«. (Đorđe Pejanović »Stanovništvo Bosne i Hercegovine«, Srpska akademija nauka, Beograd, 1955, str. 63).

Evo, usporednih podataka za određen broj kotara (srezova) iz popisa 1931. i 1948. godine. Podaci se odnose samo na Srbe. U popisu 1931. nema podataka po nacionalnostima, nego po vjeroispovijesti.

Srez	1931.	1948	
	Pravosl.vjer.	Srbi	
Bjelovar	12.858	9.527	
Bjelovar, grad	1.954	2.180	
Brod	5.309	4.330	Slavon.Brod
Brod, grad	1.824	1.281	Slavon.Brod grad
Daruvar	11.948	11.789	
Donji Miholjac	4.412	3.779	
Đakovo	5.803	4.021	
Đakovo, grad	–	644	
Garešnica	6.137	5.395	
Glina	30.606	22.149	
Gospić	16.611	8.860	
Gospić, grad	–	1.200	
Gračac	19.818	14.193	
Grubišno Polje	11.211	7.376	
Našice	10.764	7.851	
Nova Gradiška	12.700	10.539	
Nova Gradiška, grad	1.020	1.039	
Novska	7.870	4.570	
Ogulin	22.516	16.221	
Knin	32.020	37.122	
Osijek	11.916	16.211	
Osijek, grad	5.884	6.144	
Otočac	16.075	12.353	
Pakrac	20.915	14.210	
Petrinja	16.346	12.801	
Petrinja, grad	962	–	

Požega	13.028	12.185	Slav.Požega
Požega, grad	863	1.005	
Slatina	20.232	16.167	Podr.Slatina
Slunj	24.352	11.735	
Vinkovci	4.727	7.369	
Vinkovci, grad	2.080	2.198	
Virovitica	9.873	11.592	
Virovitica, grad	405	316	
Vojnić	28.441	22.581	
Vrgin Most	30.237	21.316	
Vukovar	18.011	15.342	
Vukovar, grad	2.189	3.459	
Zagreb	864	290	
Zagreb, grad	13.279	13.125	
Benkovac	31.954	24.708	
Bugojno	12.567	15.344	
Konjic	4.739	5.704	
Livno	6.296	4.452	
Mostar	12.730	6.710	
Mostar, grad	-	5.039	
Sinj	9.693	5.581	
Stolac	10.310	11.624	
Šibenik	10.028	9.147	
Šibenik, grad	-	958	
Banja Luka	58.730	64.599	
Banja Luka, grad	-	10.851	
Bihać	17.178	7.086	
Bihać, grad	-	1.291	
Bosanska Dubica	28.121	24.732	
Bosanska Gradiška	39.621	32.821	
Bosanska Krupa	31.502	17.718	
Bosanski Novi	30.694	28.044	
Bosanski Petrovac	24.647	16.941	
Bosansko Grahovo	24.644	11.031	
Cazin	11.072	2.363	
Derventa	23.931	20.225	
Derventa, grad	-	1.767	
Doboj	3.827	17.641	
Dvor	23.452	19.440	
Glamoč	19.924	12.144	
Gračanica	21.276	15.589	
Gradačac	16.457	11.145	
Jajce	24.176	18.679	
Jajce, grad	-	843	
Ključ	24.814	23.889	
Kotor-Varoš	17.146	22.032	
Maglaj	8.853	10.818	

Mrkonjić-Grad	21.991	25.308	
Prijedor	32.750	33.620	
Prijedor, grad	-	3.312	
Prnjavor	38.964	36.873	
Sanski Most	28.285	25.842	
Teslić	28.474	24.759	
Bijeljina	57.038	56.628	
Bijeljina	-	5.446	
Brčko	34.956	17.101	
Brčko, grad	-	2.276	
Sarajevo	55.477	36.914	
Sarajevo, grad	-	40.914	
Tuzla	23.195	17.440	
Tuzla, grad	-	4.869	
Visoko	12.057	13.420	
Zvornik	22.025	24.287	
Sremska Mitrovica	28.823	25.092	
Sremska Mitrovica, grad	6.202	6.777	
Stara Pazova	27.903	37.641	
Sid	15.574	15.764	
Ruma	32.568	45.665	
Zemun, grad	12.721	29.476	Zemunski

Ukupno je 95 kotara odnosno gradova. Zbrojimo li označene podatke, dobit ćemo da je u njima živjelo, prema popisu stanovništva iz 1931. godine, 1,483.463 stanovnika, koji su se izjasnili da pripadaju pravoslavnoj vjeroispovijesti, a 1948. godine u njima je bilo 1,384.675 onih koji su se izjasnili da su po nacionalnosti Srbi. Odabrao sam kotare s pretežno srpskim stanovništvom, kao i one u kojima je stanovništvo nacionalno pomiješano, ali ima dosta Srba. Usporedbe između 1931. i 1948. godine ne mogu dati precizne omjere. Da bi se to postiglo, moralo bi se najprije utvrditi da li se poklapaju granice svakog područja, a zatim uzeti u obzir normalan priraštaj stanovništva i migracije koje su bile u tome međurazdoblju, pogotovo u toku rata i neposredno poslije oslobođenja. Ali i ovakav pregled daje nam određenu sliku.

Dr. Bogoljub Kočović objavio je u Londonu 1985. godine knjigu »Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji«. Prema njemu, ukupni demografski gubici Jugoslavije su 1,985.000, od toga 971.000 su nerođeni i iseljeni, a 1,014.000 su stvarne žrtve rata u granicama Kraljevine Jugoslavije (bez pripojenih krajeva). Uzimajući u obzir greške, Kočović zaključuje da u svakom slučaju ukupan broj stvarnih žrtava rata varira između 900.000 – 1,150.000.

Kočović navodi da je demografski gubitak Jugoslavena, bez iseljenih Nijemaca i ostalih 1,328.000, a od toga stvarnih gubitaka rata 869.000 Jugoslavena, bez drugih narodnosti.

Od ukupnog broja (869.000) stvarnih gubitaka rata smatra on, stradalo je 487.000 Srba u cijeloj Jugoslaviji, i to u svim oblicima ubijanja. Kad govori o tom broju ubijenih Srba, Kočović kaže:

»Ne treba zaboraviti da su mnogi Srbi pali od strane Nemaca, od ustaša, od strane samih Srba, da su ubijeni od bombardiranja, putem političkih likvidacija, vazдушnim napadima Saveznika, ili od sovjetskih trupa, da su umrli od raznih bolesti, naročito od tifusa, i veliki deo kao posledica ustaške politike« (str. 102).

U svojim analizama i procjenama on navodi da su stvarni gubici Srba u ratu na području SRH bili 125.000 (sa Crnogorcima, koje ubraja u Srbe), a u BiH 209.000 ljudi.

Detaljno sam i najpažljivije čitao i bilježio sve podatke sa 1704 stranice čistoga teksta (bez priloženih dokumenata na kraju, indeksa imena i sl.) iz dvije knjige dr. Milana Bulajića »Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću« i zbrojio sam da su na područjima Like, Knina, Slavonije, Hercegovine, Bosne, Srijema, Korduna i Banije bile ukupno 197.023 žrtve srpske nacionalnosti. Ta se brojka odnosi na sveukupan gubitak, na sve ubijene, a ne samo u logorima. Kako tu brojku dovesti u odnos s onih 700.000 do jedan milijun žrtava u Jásenovcu, ili 70.000 u Jadovnom, 80.000 u Staroj Gradiški? Pogotovu ako znamo da su bar polovica od te 197.023 žrtve ubijene na terenu. A bilo je nešto žrtava i u drugim logorima.*

Slične sam analize proveo i za tri knjige Antuna Miletića o Jasenovcu.

Ako bi bio točan broj od 700.000 do 900.000 ubijenih Srba u ustaškim logorima, značilo bi da je tamo izgubio život svaki drugi s područja NDH. A ako bi se tome pribrojili i oni ubijeni na terenu, onda oslobođenje zemlje ne bi dočekao živ ni jedan. Apsurd je još veći, pribrojeli se Srbi iz tih krajeva koji su poginuli sudjelujući u NOB-u ili u četničkim jedinicama.

Što se tiče Roma, o njima je također opširnije napisano u poglavlju o Logoru III. Ciglana.

Od Hrvata i Muslimana ustaše su dopremali u logore komuniste i simpatizere Partije, skojevce, antifašiste i pripadnike NOP. U manjem broju bilo je i jugoslavenski orijentiranih logoraša, anglofila, masona, kriminalaca i drugih. Pretežno su to bili zatočnici iz gradova i većih centara, a sa sela također aktivisti NOP, članovi obitelji partizana i njihovi pomagači. Uglavnom su dopremeni s pismenim odlukama o boravku u logoru od šest mjeseci do tri godine. Najviše ih je dopremano iz Zagreba, Banje Luke, Osijeka, Sarajeva, Siska, Karlovca, Varaždina, Bjelovara, Slavenskog Broda, Prijedora, Bihaća i drugih mjesta. Većina ih je izgubila život u logorima. Na temelju dosad objavljenih napisa i knjiga mogu se približno rekonstruirati i ukupni podaci o dopremljenim Hrvatima i Muslimanima u logore, pa tako i o broju ubijenih.

* U 1989. godini izašle su 3. i 4. knjiga, ali se ni u njima ništa bitno nije izmijenilo u tim relacijama.

Treba napomenuti da se među ubijene često ubrajaju i svi oni koji su u toku rata umrli od bolesti, iscrpljenosti i gladi. Nitko u nas nije proučavao te probleme i stavio ih u ovisnost prema direktnom ubijanju i u kontekst žrtava rata, terora i slično.

U razmatranjima treba uzeti u obzir i dupliranje podataka. Iste žrtve često nalazimo na dva ili čak više mjesta prijavljene, upisane i evidentirane.

O rezultatima komisijskih iskapanja i snimanja u pojedinim logorima već smo govorili.

Za masovna ubijanja moraju postojati i odgovarajuća sredstva, tehničke mogućnosti i potreban broj izvršilaca.

Ustaše su gotovo sve svoje žrtve u logorima ubijali rukom. Oni nisu imali posebna postrojenja za masovno ubijanje kao u logorima u Njemačkoj. Ubijali su nožem, maljem, a rjeđe metkom. Manji dio su bacali u Savu, a većinu su zatrpavali u grobnice. Za likvidaciju tako velikog broja ljudi morao je postojati velik broj izvršilaca i iskopanih grobnica. Grobnice su kopali zatočenici, koji su na kraju također bili ubijeni. Jame se nisu mogle kopati u veće dubine zbog podvodnosti terena. U Donjoj Gradini, gdje je bio najveći broj likvidacija, nisu postojale posebne instalacije.

Donja Gradina bila je podesna za likvidiranje dopremljenih transporta ljudi s područja desne obale Save, naročito poslije ofanzive na Kozaru, a i drugih povremenih čišćenja okolnog terena. Te je Transporte bilo lakše likvidirati na toj strani nego ih dopreмати preko Save gdje je bio smješten logor. Valja napomenuti da je prijevoz skelom bio ograničen. Skela je bila manjih dimenzija, priprosto građena i spora, na ručnu vuču.

Prema tome, na osnovi onoga što sam iznio, mogao bih sve sažeti u nekoliko zaključaka.

Prvo, ne može se govoriti o dosadašnjim brojkama ubijenih u ustaškim logorima, pa ni u Jasenovcu, od sedam stotina tisuća pa do milijun ljudi. One nisu dokazane, a oni koji su ih iznijeli nisu ih ni naučno ni objektivno, na temelju nekog istraživanja, obradili ili obrazložili.

Drugo, nasuprot tome, iako se ne može utvrditi sasvim točan broj, zna se da ih nije bilo, jer ih nije moglo biti, onoliko koliko se dosad tvrdilo.

Treće, ukupan broj žrtava u svim ustaškim logorima može iznositi stotinjak tisuća ljudi ubijenih i umorenih od iznemoglosti i bolesti. I to je golema brojka. Sasvim točan broj nemoguće je utvrditi, ali sigurno je riječ o rasponu od 80 do 120 tisuća. Moje je uvjerenje da je donja cifra bliža realnosti. Do preciznih podataka o broju ubijenih u svakom logoru teško je doći. Mnogo je jednostavnije utvrditi ukupan broj žrtava svih logora, jer tu bitno pripomažu razne demografske, statističke i druge metode rada. Zato se i krećem u relativno širokom rasponu od 80 do 120 tisuća ubijenih. Taj se raspon može dijeliti na tri glavne grupe. U prvoj su grupi gospićki logori, napuštani u kolovozu

1941. Kao što sam već naveo, za tu grupu logora broj žrtava može se kretati od 15 do 25 tisuća.

U drugu grupu idu jasenovački logori: Logor I. Krapje, Logor II. Bročice, Logor III. Cigлана, Logor IV. Kožara i Logor V. Stara Gradiška. Ukupan broj ubijenih u njima kreće se u rasponu od 60 do 80 tisuća.

Treća grupa podrazumijeva sve ostale logore u NDH, gdje nije bilo masovnih pokolja. Usprkos tome i u njima je likvidirano između 7 i 15 tisuća ljudi.

Navodim da je Vladimir Žerjavić izračunao da je u SR Hrvatskoj ubijeno i umrlo u logorima 47.100 žrtava, dok taj broj za SR Bosnu i Hercegovinu iznosi 85.000, i to računajući ne samo ustaške nego i nje-mačke i talijanske logore. A prema njemu, u cijeloj je Jugoslaviji u svim logorima sveukupno bilo 216.000 žrtava fašističkog terora.

Cetvrto, na to nas navode s priličnom točnošću sva proučavanja ukupnih demografskih gubitaka Jugoslavije u toku II. svjetskog rata, a ta su demografska proučavanja egzaktna. Uz to su na raspolaganju regionalni i republički statistički podaci, popisi i brožčani prikazi ubijeh-nih u općinskim i regionalnim monografijama, koje su dosad objavljene, nacionalni sastav stanovništva prema statističkim podacima prije i poslije rata, područja koja su bila izvrgnuta teroru, zbrajanje svih masovnijih ubijanja, razdoblja masovnih likvidacija, tehnologija i tehničke mogućnosti, nalazi stručnih komisija, sačuvani podaci o slanju u logore, materijali komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih domaćih pomagača i izjave svjedoka.

Peto, svi zaključci mogu se, a i moraju podvrći svakoj strogoj i znanstvenoj kritici. Na tome se upravo radi, kako bi se već jedanput utvrdila istina. Ne da bi se prikrio zločin, nego da bi se uklonilo nepovjerenje, koje svima smeta, i razobličile insinuacije koje se često pokušavaju na račun ustaškog režima pripisati cijelom hrvatskom narodu.

I u svemu tome nema nikakve ružne primisli, zlobe, neprijateljstva. Jer su se jednako mučili i trpjeli i bili ubijani (zna se kako) i Dragutin i Franjo, Anđelko i Marko iz moje male logorske ekonomske zajednice, kao Miloš, Lazar ili petnaestogodišnji zarobljeni tifusar Risto s Matjevice, pa Isak ili Alija. A svi smo bili zajedno. U istom paklu. Bili smo Židovi, Srbi, Muslimani, Romi, Hrvati i drugi. Svi smo bili braća, bez podjela i prebrojavanja.

LITERATURA

- Amulić, Marijana / Huber, Čedomil, *Otpor u logoru Stara Gradiška*, Jasenovac, 1980.
- Atanacković, Žarko, *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, Beograd, 1962.
- Badnjević, Ešref, *Kroz ustaške zatvore i logore*, »Vjesnik«, 13. i 14. svibnja 1945.
- Balen, Sime, *Pavelić*, Zagreb, 1952.
- Bakarić, Vladimir, *Neuspjeh u Kerestincu*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, svezak 1, Zagreb, 1982.
- Barac, Antun, *KZSTG*, Jasenovac, 1978.
- Barbić, Anđelko, *Metode mučenja i oblici likvidacija u KCL Jasenovac*, u: *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, god. 22, br. 1. Slavonski Brod, 1985.
- Basta, Milan, *Rat posle rata*, Zagreb, 1963.
- Bašić, Rade, *Ustanak i borbe na Kozari 1941–1942*, Beograd, 1957.
- Berus, Anka, *Narodna pomoć*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, svezak 1, Zagreb, 1982.
- Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi 1918–1985*, Zagreb, 1985.
- Bjelić, Miodrag, *Sabirni logor u Slavonskoj Požezi 1941*, u: *Slavonija u narodno-oslobodilačkoj borbi*, Slavonski Brod, 1967.
- Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije* 1, 2 i 3, Zagreb, 1987, 1988. i 1989.
- Budak, Franjica, *Kako je bilo*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, svezak 1, Zagreb, 1982.
- Bulajić, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, sv. I, II, III. i IV, Beograd, 1988. i 1989.
- Bulat, Rade/ Richter, Vjenceslav, *Niko Tomić i Sergije Vuković*, u: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941–1945*, svezak 2, Zagreb, 1984.
- Bzik, Mijo, *Ustaška pobjeda*, Zagreb, 1942.
- Carin, Vladimir, *Smrt je hodala četveronoške*, Zagreb, 1961.
- Ciano, Galeazzo, *Dnevnik 1937–1938*, Zagreb, 1954.
- Ciano, Galeazzo, *Dnevnik grofa Ciana (1939–1943)*, Zagreb, 1948.
- Cvitaš, Nikola, *Odgovor na rad tehnike*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, svezak 2, Zagreb, 1983.
- Čalić, Dušan, *Do viđenja grade*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, svezak 1, Zagreb, 1982.
- Čolaković, Drago, *Kronika iz pakla*, 1971.
- Čurguz, Dragutin/ Vignjević, Milorad, *Kozarski odred*, Prijedor, 1972.
- Dakić, Dragutin, *Proboj iz Kerestince*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, Zagreb, 1982.
- Davidović, Radivoj, *Sjećanje na robiju u Lepoglavi*, u: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Varaždin, 1976.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Opšta državna statistika, Beograd, 1938.
- Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946.
- Draganović, Krunoslav, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas*, Zagreb, 1934.

- Draganović, Krunoslav, *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1939.
- Državno ravnateljstvo za ponovu, regeste*, Historijski arhiv Zagreb.
- D. K. *Zivotna snaga Bosanskih Hrvata*, »Hrvatska smotra«, br. 6, Zagreb, 1943.
- Džoić, Dragomir, *Ustaški zločini u logoru Jasenovac kao primjer represivnog sistema NDH*, magistarska radnja, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1980.
- Enciklopedija Jugoslavije*, JLZ, Zagreb,
- Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, Zagreb.
- Fridrich, Adolf, *Sjećanje na logor Jasenovac*, Beograd, 1972.
- Friganović, Mladen, *Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj*, »Revija za sociologiju« 1-2, Zagreb, 1975.
- Gamulin, Grgo, *U Lepoglavskom logoru*, »Vjesnik«, 29. svibnja 1945, Zagreb.
- Gelo, Jakov, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Ljubljana, 1987.
- Godišnjak hanske vlasti Banovine Hrvatske 1939*, 26. kolovoza 1940, Zagreb, 1940.
- Golac, Stipe, *Jadovno*, Gospić, 1985.
- Golub, Zorko, *Sjećanje na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine*, »Casopis za suvremenu povijest«, br. II, Zagreb, 1983.
- Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945*, svezak 1. i 2, Zagreb, 1981. i 1984.
- Gregorić, Pavle, *Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Slavoniji, Moslavini i bjelovarskom okrugu 1941. godine*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1969.
- Gregorić, Pavle, *U okupiranom Zagrebu*, u: *Zbornik sjećanja, Zagreb 1941-1945*, svezak 1, Zagreb, 1982.
- Gumhalter, Branko, *Iz Zagreba u Jadovno: Marko Fortil (1918-1941)*, u: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945*, svezak 2, Zagreb, 1984.
- Heydecker, Joe/ Leeb, Johannsen, *Nürnberški proces*, Ljubljana, 1960.
- Horvatić, Franjo, *Koncentracioni logor »Danica«*, u: *Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, zbornik, Varaždin, 1976.
- Hrečkovski, Slavica, *Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac*, okrugli stol, Spomen-područje Jasenovac, 1985.
- Hrečkovski, Slavica, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1982.
- »Hrvatski narod«, glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta, Zagreb, 1941-1945.
- Huber, Cedomil, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, Petrinja, 1985.
- Informacija o gubilištu Jadovno*, Općinski odbor SUBNOR, Gospić.
- Ivanković, Adela/ Crnojevac, Stefica/ Snidaršić-Pavlinić, Anđelka/ Rakar-Magašić, Anica, *Pomoć internircima u logorima*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, svezak 2, Zagreb, 1983.
- Ivanović, Lazar/ Vukomanović, Mladen, *Logor Sajmište*, u: *Otpor u žicama*, svezak 2, Beograd, 1969.
- Iveković, Mladen, *Nepokorena zemlja*, Zagreb, 1945.
- Izveštaj Jugoslavenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, Beograd, 1947.
- Jareb, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Buenos Aires, 1960.
- Jasenovački logor*, iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora, izdanje propagandnog odsjeka AVNOJ-a, reprint izdanje NIP »Glas«, Banja Luka, 1974.
- Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb, 1978.
- Jugoslavija 1945-1964*, Statistički pregled, Beograd, 1965.
- Jugoslaveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretu otpora evropskih zemalja u vreme drugog svetskog rata*, projekt grupe naučnih stručnih radnika, Beograd, 1978.

- Karlovac 1579–1979, Karlovac, 1979.
- Klem, Đuro, *Bijeg iz Lepoglave*, »Glas Slavonije«, 29. svibnja 1945.
- Kljaković, Jozo, *U suvremenom kaosu*, Buenos Aires, 1952.
- Koch, Jana, *Spasena su mnogobrojna naša djeca*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, svezak 3, Zagreb, 1984.
- Kočović, Bogoljub, *Zrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985.
- Koljanin, Milan, *Veze između nemačkog logora na beogradskom Sajmištu i logora NDH Jasenovac i Stara Gradiška*, okrugli stol, Jasenovac 1986, Spomen-područje Jasenovac, 1986.
- Komarica, Zvonimir, *Kerestinec*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, svezak 1, Zagreb, 1982.
- Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1954.
- Korenčić, Mirko, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857–1971*, Zagreb, 1979.
- Kozara u NOR*, Beograd, 1971.
- Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978.
- Krizman, Bogdan, *Artuković – krvavi zločinac*, »Večernji list«, 14. II. 1986 –15. III. 1986.
- Krizman, Bogdan, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, Zagreb.
- Krizman, Bogdan, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb.
- Krizman, Bogdan, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb.
- Kudumija, Mate, *Zakon bezakonja*, Beograd, 1959.
- Lah, Ivo, *Istinski demografski gubici Jugoslavije u drugom svetskom ratu*, »Statistička revija«, god. II, br. 2–3, Beograd 1952.
- Lazić, Dušan Gojko, *Zrtve naroda i narodnosti Srema u logoru Jasenovac (1941–1945)*, okrugli stol, Spomen-područje Jasenovac, 1985.
- Lazić, Nada, *Internacije srpskog stanovništva s Kozare u Slavoniju – požeško i daruvarsko područje sredinom 1942. godine*, okrugli stol, Spomen-područje Jasenovac, 1985.
- Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd, 1980.
- Lengel-Krizman, Narcisa, *Akcija spašavanja kozarske i druge djece*, naučni skup »Kozara u NOB«, Nacionalni park Kozara, 1977.
- Lengel-Krizman, Narcisa, *Genocid nad romskim stanovništvom u logoru Jasenovac*, »Časopis za suvremenu povijest«, Zagreb, 1/1986.
- Lengel-Krizman, Narcisa, *Ženski sabirni logori 1941–1942. godine*, u: *Povijesni prilozi*, god. 4/1, Zagreb, 1985.
- Ličina, Đorđe, *Ratni zločinci pred sudom*, »Vjesnik«, 12. ožujka do 6. travnja 1986.
- Lisac, Andrija Ljubomir, *Deportacije Srba iz Hrvatske 1941. godine*, u: *Historijski zbornik*, god. IX, br. 1–4, Zagreb, 1956.
- Lorković, Mladen, *Hrvatska u borbi protiv boljševizma*, Zagreb, 1944.
- Lorković, Mladen, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb, 1939.
- Lutz, Alojzije, *U Jasenovcu*, »Hrvatski vojnik«, br. 5. Zagreb, 1945.
- Ljubljanović, Srećko, *Slavonija kao područje migracije stanovništva u vrijeme narodnooslobodilačke borbe*, u: *Slavonija u NOB*, Slavonski Brod, 1967.
- Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941–1945*, Reparaciona komisija pri vladi FNRJ.
- Maček, Vladko, *In the struggle for freedom*, The Pennsylvania State University Press, University Park and London, 1957.
- Mađarević, Vlado, *Zapisi iz Kerestince*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, svezak 1, Zagreb, 1982.
- Mađarić, Vlado, *Sjećanje na ustaški logor u Lepoglavi 1941. godine*, u: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Varaždin, 1976.
- Makanec, Julije, *Hrvatski vidici*, Zagreb, 1944.
- Materijali s rasprave*, okrugli stol, 21. travnja 1984, Spomen-područje Jasenovac, 1985.

- Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, svezak 1, 2 i 3, Beograd, 1986, 1987.
- Miletić, Antun, *Prilog proučavanju koncentracionog logora Jasenovac–Stara Gradiška (1941–1942)*, okrugli stol, Spomen-područje Jasenovac, 1985.
- Milčević, Ljubomir, *Ustaški masakr u logoru Krapje*, »Poruka borca«, 10. rujna 1983, Split.
- Miliša, Đorđe, *Jasenovac*, Zagreb, 1945.
- Milković, Ante, *Nožem i maljem*, »Vjesnik«, 20–23. svibnja 1945.
- Mirković, Anđelija, *Posljednji dani Jasenovca*, »Borba« 12–17. listopada 1961, Beograd.
- Murvar, Vatroslav, *Na izvorima neistina*, Zagreb, 1941.
- »Narodne novine«, Zagreb, 1941–1945.
- »Naša domovina«, izdanje Glavnog ustaškog stana, Zagreb, 1943.
- Neubacher, Hermann, *Sonder-Auftrag–Südost 1940–1945*, Berlin–Frankfurt, 1956.
- Neugasla sjećanja*, Jasenovac, 1978.
- Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor*, Zagreb, 1948.
- Novak, Viktor, *Magnum Crimen*, Zagreb, 1948.
- Odavić, Ravijojla, *Sabirni logor Tenje*, naučni skup »Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi«, Slavonski Brod, 1967.
- Ogrizović, Slava, *Kozaračka djeca*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, svezak 3, Zagreb, 1984.
- Okrugli stol Jasenovac 1986, Spomen-područje Jasenovac, 1986.
- Oluić, Marinko, *Aerofotoistraživanja u Spomen-području Jasenovac*, okrugli stol, Spomen-područje Jasenovac, 1985.
- Ostavština Kaschea (Nachlass Kasche)*, njemački ratni dokumenti, mikrofilmski snimci dokumenata u AIHRPH (snimci od broja H 301296 do H 314104).
- Ostojčić, Borislav, Sobolevski, Mihael, *Pakao u kamenoj pustinji: Ustaški koncentracioni logor Slana na otoku Pagu 1941*, »Novi list«, 26. srpnja – 18. rujna 1986, Rijeka.
- Otpor u žicama*, svezak 1. i 2. Beograd, 1969.
- Pachl-Mandić, Helena, *Jedna logoraška Odiseja*, u: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941–1945*, svezak 1, Zagreb, 1984.
- Paris, Edmond, *Genocide in Satellite Croatia 1941–1945*, Chicago, 1961.
- Pavlica, Dane, *Jasenovačke žrtve Slavonije 1942. godine*, okrugli stol, Spomen-područje Jasenovac, 1985.
- Pejanović, Đorđe, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1955.
- Petešić, Ciril, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941–1945*, Zagreb, 1982.
- Petrina, Branko, *Varaždinski omladinci u ustaškim logorima*, »Varaždinske vijesti«, 1961.
- Proces des grand criminels de guerre devant le tribunal militaire international*, edite a Nürenberg, Allemagne, 1947.
- Pröbst, Herman, *Posjet koncentracionom logoru Jasenovac*, »Za dom«, br. 15. 2/1942, Zagreb.
- Puškar, Slavko, *Logor u Vinkovcima*, u: *Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Slavonski Brod, 1967.
- Revolucija i revolucionari*, Zagreb, 1970.
- Riffer, Milko, *Grad mrtvih*, Zagreb, 1946.
- Rob, Antun, Vanić, Mirko, *Uloga MK u akciji Kerestinec*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941–1945*, svezak 1, Zagreb, 1982.
- Rubčić, Ruža, *Zenski logor Stara Gradiška*, »Vjesnik«, 23–25. svibnja 1945, Zagreb.
- Russell Bertrand, *Pod bičem kukastog krsta*, Beograd, 1956.
- Salamon, Nada, *Mladost u zatvorima i logorima*, u: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941–1945*, svezak 1, Zagreb, 1984.
- Samardžija, Dušan, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*, Bosanska Dubica, 1984.

- Savić, Sreta, *Borbe u Sremu*, Novi Sad, 1967.
- Sjećanje Jevreja na logor Jasenovac, Beograd, 1972.
- Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi, materijal naučnog skupa 25. i 26. studenog 1966, Slavonski Brod, 1967.
- Spomenica pravoslavnih sveštenika-žrtava fašističkog terora i palih u NOB-i, Beograd, 1960.
- »Spremnost«, (misao i volja ustaške Hrvatske), Zagreb, 1942-1945.
- Strugar, Vlado, *Jugoslavija 1941-1945*, 1978.
- Salji, D., *Jasenovac, logor smrti*, »Za pobjedu«, list 1. proleterskog korpusa, 2/1945, br. 22.
- Srajber-Hrvatini, Anđela, *Aktivnost naprednih studenata na medicini*, u: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945*, svezak 2, Zagreb, 1984.
- Svarc, Božo, *Put do slobode*, »Jevrejski almanah«, 1965-1966, Beograd, 1966.
- Tesla, Lazo, Jurlina, Branko, *Sto radite, o ljudii: Pokolj u Gudovcu 1941*, Bjelovar, 1980.
- Tkalec, Zvonko, *Stara Gradiška*, »Vjesnik«, 17-19. svibnja 1945, Zagreb
- Tomasevich, Jozo, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb, 1979.
- Trivunčić, Radovan, *Jasenovačka drama*, Zagreb, 1985.
- Trivunčić, Radovan, *Spomen-područje Jasenovac*, Zagreb, 1985.
- Tuđman, Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, 1989.
- Turković, Ružica, *Narodna pomoć*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, svezak 2, Zagreb, 1983.
- Turnšek, Anica, *Ilegalni rad iseljenih Slovenaca*, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, svezak 4, Zagreb, 1984.
- »Ustaša«, vjestnik hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta, 1941.
- Vasiljević, Zoran, *Sabirni logor Đakovo*, u: *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, Slavonski Brod, 1985.
- Vogelnic, Dolfe, *Demografski gubici Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, »Statistička revija«, god. II, br. 1. Beograd, 1952.
- Vojna Enciklopedija*, Beograd
- Weiler, Zlatko, *Moj boravak u paklu i bekstvo iz njega*, u: *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd, 1972.
- Zagrepečani poginuli u narodnooslobodilačkoj borbi*, Arhiv Hrvatske, grada, 1986.
- Zbornik zakona i naredaba NDH*, Zagreb, 1941-1944.
- Zemljar, Ante, *Haron i sudbine*, Beograd, 1988.
- Žakelj, Stanko, *Istina o časnim sestrama i djeci u Jastrebarskom*, »Glas koncila«, br. 7-13, 1987.
- Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989.

KRATICE

AFZ	- Antifašistička fronta žena
AGITPROP	- Agitacija i propaganda
AH	- Arhiv Hrvatske, Zagreb
AIHRPH	- Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb
AVNOJ	- Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
CK	- Centralni komitet
GDRP	- Građa Državnog ravnateljstva za ponovu
GESTAPO	- Die Geheime Statspolizei (tajna državna policija)
GS	- Glavni štab
GUS	- Glavni ustaški stan
HAZ	- Historijski arhiv Zagreb
HSS	- Hrvatska seljačka stranka
JA	- Jugoslavenska armija
JNA	- Jugoslavenska narodna armija
JNOF	- Jedinствена narodnooslobodilačka fronta
KCL	- Koncentracioni logor
KI	- Komunistička internacionala
KK	- Kotarski komitet
KPH	- Komunistička partija Hrvatske
KPJ	- Komunistička partija Jugoslavije
MG	- Memoarska građa
MINORS	- Ministarstvo oružanih snaga
MK	- Mjesni komitet
NDH	- Nezavisna Država Hrvatska
NOB	- Narodnooslobodilačka borba
NOP	- Narodnooslobodilački pokret
NOR	- Narodnooslobodilački rat
NOVJ	- Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
NOV I PO	- Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi
NP	- Narodna pomoć
OK	- Okružni komitet
POLITBIRO	- Politički biro
PTB	- Poglavnikova tjelesna bojna
PTS	- Poglavnikov tjelesni sdrug
RAVSIgur	- Ravnateljstvo za javni red i sigurnost
SKH	- Savez komunista Hrvatske
SKOJ	- Savez komunističke omladine Jugoslavije
SKP/b/	- Svesavezna komunistička partija (boljševika)
SS	- Schutzstaffel (zaštitni odred)
SUBNOR	- Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata
UHRO	- Ustaša-hrvatska revolucionarna organizacija
UNS	- Ustaška nadzorna služba

- UO
 - UOZ
 - USAOH
 - VMRO
 - VS
 - ZKRZ
- Ustaška obrana
 - Ustaški obranbeni zdrug
 - Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske
 - Vnatrešnata makedonska revolucionarna organizacija
 - Vrhovni štab
 - Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Narodne Republike Hrvatske, Zagreb.

Kazalo imena

- Abramović, Nikola 46, 53, 83
Abramović, Stanko 162, 163
Adanja, Rudi 240
Adžija, dr. Božidar 24, 55, 56, 58, 59
Adžija, Lidija 57
Ajanović, Fahrrija 295
Ajetić, Josip 240
Alaber, Anton 183, 184
Aleksandar, kralj 26, 27
Aleksić, Stevo 240
Aleksić, Stjepan 188
Alihodžić, Jusuf 75
Alijagić, Alija 57
Alija, Mehmed 147
Alkalaj, Iko 59
Altarac, Anton 143
Altarac, S. Jakob 240
Altarac, B. Samuel 240
Aljinović Vinko 46, 149, 238
Ambrošić, Josip 240
Andrejević-Kun, Đorđe 46
Anfuso, Filippo 12, 26
Anić, Grga 306, 307
Antić, Barka 296, 297, 299
Antolić, Mirko 86
Antonini, Josip 46, 149, 238
Antonović, Branimir 58, 75, 239, 240
Apelt, Mirko 287
Artuković, Andrija 25, 27, 30, 34, 35, 54, 69,
92, 93, 94, 131, 214, 278, 327
Atijas, David 230
Atijas, dr. Regina 284
Auferber, Miroslav 88, 230
Avanić, Vanda 240
- Babić, Branko 58
Babić, Franjo 58, 61
Babić, Mijo-Giovanni 37, 68, 76, 77, 89, 95,
96
Bačić, Jovan 140
Bačić, Ljuba 242
Bačić, Miloš 127, 128
Bačić, Ozren 124, 133, 140, 142
Bačić, dr. Stjepan 239
Bačić, Uroš 140
Badalić, Josip 93
Bakarić, Sofija-Buca 73, 75, 87, 240
Bakarić, dr. Vladimir 47, 63, 65
- Bakić, Milan 31, 75
Bakić, Slobodan 25, 31
Bakotić, Ante 218, 219
Bakrač, Boris 189
Balač, Slavko 46, 53, 83
Balog, Dinko 86
Baluš, Josip 153
Baljko, Ventur 96
Barac, Antun 43
Barac, Višnjica 43
Baranović, Vice 315
Barbarić, Matan 300
Barešić, Mile 96
Baričević, Dragutin 241
Barki-Dugonjić, Ivan 58, 61
Barković, Mato 86
Barthou, Louis 9
Baruh, Bora 46
Barun, Dragutin 154
Basić, Milan 59, 61
Begovac, Hamdo 57, 59, 62
Beissner, dr. 121, 183
Bek, Vilim 240
Belak, Stefica 204, 208
Belc, Miroslav 240
Belinić, Marko 59, 64
Belinski, Kuzman 59
Belulović, Frane 46, 149, 238
Belušić, dr. Ivan 199, 206, 208
Benak, dr. Aleksandar 183, 186, 187
Benc, Stjepan 154
Benceković, Stjepan 154, 238
Benevoli, Ivo 46, 149, 151, 238
Benički, Antun 247, 249, 264
Benzon, Branko 25
Berger, Egon 228
Bergman, Alfred 55, 58
Beretin, Franjo 138, 142, 143
Bermanec, Đuro 24, 56
Bermanec, Juraj 58, 61, 62
Bermanec, Rezika 57
Berus, Anka 49, 50
Bešlić, 90
Bevanda, Ante 256, 259, 265
Biljanović, Vojislav 320
Bitanga, Rade 46, 51
Bjelavac, Mustafa 46, 83
Bjelić, Miodrag 119
Blagojević, Đoka 132

- Blažeković, Đuro 240
 Blažeković, Zdenko 24, 35
 Blažević, Jakov 85
 Blum, inž. Emerik 240, 247, 250, 251
 Boban, Mirko 304, 305
 Boban, Vladimir 46, 74, 85, 149
 Bobinac, Marija 280
 Bocak, Dragutin 238
 Bodlović, Ivo 75
 Bogdan, Ivo 19
 Bogdan, Marica 188
 Bogdanović, Stevo 230
 Bogić, Ante 222
 Bogić, Milan 247
 Bolfek, Josip 154, 238
 Bončić, Stjepan 153
 Borjan, Budislav 46, 48, 51
 Borjan, Lucija 73, 86, 105, 236, 240
 Borojević, Gavro 241
 Borojević, Jovo 241
 Bosak, Stjepan 243, 265
 Bosak (sestre) 265
 Bosnar, Darinka 240
 Bosnić, Bogoljub 133
 Bošković, Magda 256
 Bošković, dr. Milo 181, 198, 199, 200, 204, 206, 208
 Bošković, inž. Mitar 198
 Božac, Ante 58, 61
 Božac, Danica 258
 Božac, Vladimir 58, 61, 62
 Božić, Petar 58, 61
 Brašić, Ranko 217
 Brebrić, Nikola 296
 Breić, Milan 234
 Brekalo, Zvonimir 21
 Breyer, Oto 314
 Brezovec, Ciril 58, 61, 62
 Brkić, Martin 289
 Brkljačić, Ivica 77, 96, 123, 125, 193, 243, 265
 Brkljačić, Slavko 240
 Brnčić, Josip 188, 189
 Brnčić, Nada 183
 Brnčić, Slavko 247
 Brodar, Vida 222
 Brolih, Leonid 86
 Bronzin, Suncoslav 240
 Brössler, prof. Kamilo 272, 273, 277
 Broz, Ivan 315
 Broz, Josip-Tito 45, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 183, 195, 254
 Broz, Vladimir 274, 276
 Brujić, Srđan 236
 Bubanj, Herta 105
 Bučić, prof. dr. Miodrag 222
 Bučuk, Mahmud 299
 Budak, Divko 24, 55, 58, 60, 61, 62
 Budak, Franjica 57
 Budak, dr. Mile 17, 20, 25, 28
 Budisavljević, Dijana 272, 273, 274, 277, 281
 Budisavljević, dr. Julije 272, 282
 Budžon, Maja 250, 261, 265, 271
 Bukovac, Ilko 239, 265
 Bukovac, Josip 154
 Bukovac, Mirko 24, 46, 47, 48, 49, 74, 85, 86, 149, 184, 237, 238
 Bulajić, dr. Milan 327
 Bulat, Edo 25, 31
 Bulat, Rade 90, 91
 Buntić, Simun 243
 Burig, Milica 296
 Butorac, Anka 24, 47, 52, 73, 74, 83, 84, 85, 86, 91, 105, 150, 257
 Bzik, Mijo 9, 35, 68, 72
 Carin, Vladimir 134, 135
 Casertano, Raffaello 32
 Cecelja, Vilim 21
 Cecić, Petar 46, 149, 151, 296, 306
 Cekurić, Ema 209
 Cerovski, Božidar 35, 53, 54, 56, 87
 Cesarec, August 56, 58, 61, 62, 67
 Cetinić, Ivan 46, 149, 240
 Cetinić, Jure 24
 Cetusić, Dragan 24
 Ciano 12, 31, 32
 Cifrek, Matija 201
 Cigale, Vladimir 306, 307
 Cincer, Leo 46
 Cividini, Branko 251
 Crnogorac, Simo 58
 Crnojevac, Stefica 51, 57, 197
 Crvenković, dr. Filip 34
 Cverger 48
 Cvetković, Dragiša 7
 Cvitanović, Vinko 154
 Cvitaš, Nikola 183, 184
 Čapić, Ljudevit 287
 Čavić, Marijan 180
 Čegec, Vera 275
 Čenan, Ante 243, 261, 265
 Čengić, Enes 66, 92
 Černozubov, dr. 275
 Činčurak, Ivan 130, 154, 240
 Čika, Dragica 86
 Čizmek, Đuro 46, 106, 149
 Čolak, Kata 242
 Čolaković, Drago 88, 132
 Čolaković, Joca 132
 Čolaković, Milica 275
 Čolaković, Savo 132
 Čop, Luka 265
 Čubelić, Ivan 58
 Čulig-Spiljak, Stefa 47
 Čuljak, Jure 300
 Čekez, Mile 46, 53, 83
 Dakić, Dragutin 59, 61, 62
 Danon, Jakob 88
 Danon, Miša 245
 Daskalović, Mlilvoj 59
 Daskijević, Pavao 183, 184

- Dasović, Danica 204
 Dautović, Tajib 59
 Davidović, Radivoj 24, 45, 46, 47
 Deduš, Vladimir 52
 Despot, Vera 47
 Dešović, Simun 153
 Devčić, Ivan 76, 77, 95, 97
 Diamanstein, Bruno 96, 97, 104, 144
 Digović, Petar 115
 Dimić, Nada 181, 256, 257
 Dimitrijević, Raško 59
 Diner, Karlo 46, 83
 Dobrinić-Sagi, Ljubica 84, 86
 Dobroević, Antun 70
 Dolamić, Hasan 247, 249
 Dombaj, Karlo 295, 306, 307, 309, 312
 Dončulović, Petar 46, 53, 84
 Drača, Ana 242
 Draganović, Krunoslav 19
 Dragaš, Stevo 191
 Dragić, Milan 199
 Dragišić, dr. Branko 275
 Dragišić, dr. Nina 275
 Drašković, Milorad 57
 Dražić, Drago 75
 Držić, Drago 46
 Dugandžić, Jakša 181, 239, 240
 Dujmović, Adam 153
 Dumandžić, Josip 24, 28
 Dumbović, Mato 58
 Duzemlić, Milan 314, 315
 Dvoršak, Dragica 247
- DŽal, Jakov 265**
DZudža, Muhamed 301
- Đajić, Ljubica 265**
Đanešić, Marijan 58, 61
Đukić, Sveto 34
Đureta, Franjo 247
Đurić, Ljubica 265
Đurić, Nikola 233
- Ehrenfreund-Polić, Anica 100, 103**
Eker, Julius 31, 75, 185
Eker, Marija 73, 150, 236, 256
Engelhardt, dr. August 52
Erak 304
Erdelja, Slavko 58, 61
Ević-Krajačić, Bosiljka 31, 48, 183, 184
- Fabijanić, Sonja 209**
Farkaš, Robert 89, 91, 99, 100
Fergec, Katica 73, 86, 236, 247, 257, 258
Fiamengo, Ante 46, 149
Fiket, Stjepan 58
Filajdić, Mirko 86
Filipović, Dragica 240, 247
Filipović, Katica 205, 240
Filipović, Ljubica 240, 247, 296, 299
Filipović, Nevenka 240, 247
Filipović, Safet 75
- Filjak, Ivan 154**
Fink, Konrad 154, 176, 240
Fišr, Vili 75
Fišer, Ada 52, 53, 83
Francetić, Jure 30, 76, 82
Franekić, Martin 46, 83, 84, 86
Franković 300
Fressl, Ivan 154
Freundt, A. 12
Fridrih, Adolf 104
Friedländer-Mandić, Đordana 220
Friganović, dr. Mladen 318
Frković, inž. Ivica 28
Frković, Jurica 24, 77, 93, 102
Frković, Mate 214
Frković, Mile 240
Frković, Vlado 240
Frlić, dr. Ante 115
Frntić, Beška 48
Fortil, Marko 86
Frojndlih, Emil 59, 61, 62
- Gabrić, Janez 236, 249, 250**
Gadžić, Ivan 238, 239, 240
Gadžić, Nikola 243, 265, 297, 301, 308, 309
Gagro, Nikola 243, 261, 265
Galeković, Josip 46, 149
Galeković, Lacko 149
Galić, Drago 265
Gamulin, Grgo 298, 299, 304, 309
Gaon, Nada 256, 257
Gašparović, Vilim 80
Gavran 300, 306
Gavrančić, dr. Oton 133, 135
Gavranović, Slavko 58, 61
Gelo, Jakov 318
Gesler, Jozo 102
Glumac, Slobodan 59, 61, 62
Godlar, Mika 258
Golac, Stipe 92
Golik, Branko 154
Golub, Đurđa 47
Goljanić, Vojo 133
Gorzo, Irma 296
Gotlieb, dr. Hinko 25
Govorušić, Drago 247
Grabovac, Aca 218, 307
Grbić, Milan 198
Gregorić, dr. Pavle 46, 73, 74
Gregorić, Zvonimir 153
Gregurić, Zvonko 240
Gregurović, Vera 105, 205, 206
Grgić, Ivan 24
Grgić, Tomislav 35, 110
Grinbaum, Vlado 283
Grković, Dušan 59, 61, 62
Grković, Fina 73, 85, 105, 236
Grobler, Franc 175, 176, 177, 179
Grubić, Nedjeljko 46, 52
Grubješić, Vlado 265, 243
Gržetić, Marija 52, 53, 73, 74, 83, 84, 86, 91, 105, 150, 257
Gulubičić, Dragutin 154
Gutić, Mirko 193

- Gutić, Radovan 193
 Gutić, Stana 193
 Guttman, 102
- H**abazin, Dragica 273, 275, 276
 Habek, Mirko 52
 Habunek, Višnja 280
 Hanzevački, Rudolf 153
 Hanžek, Berislav 75
 Hanžek, Marijan 75
 Haraminčić, Jure 24
 Hassell, von Urlich 10
 Havić, Julia 296
 Havić, Sida 296
 Hebrang, Andrija 48, 59, 183, 185
 Hećimović, Joso 58
 Hefko, Tanja 296
 Hegedušić, Branka 93
 Hegedušić, Krsto 92, 93
 Heger, Karlo 279, 280
 Heirich, Musafija 198
 Helm, Hans 215
 Henigman, Andrija 240
 Herceg, Vlado 35
 Herenčić, Ivo 76
 Herman, Nikola 68, 70, 73
 Heršak, Josip 58
 Herzog, Mila 52, 53, 83
 Himmler, Heinrich 15, 107
 Hitler, Adolf 7, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17,
 23, 24, 25, 26, 30, 39, 182, 216, 321
 Hochsteter, dr. Bela 90, 91
 Holik, dr. Emilija 73
 Horovitz, Ivan-Oto 153
 Horsteneau, Edmund von Glaise 15, 26, 30,
 216, 217
 Horthy, von Nikolaus 12
 Horvat, Ivan 70, 154, 238, 240
 Horvat, Josip 58, 62
 Horvat, Lovro 58, 62
 Horvatić, Ivica 296
 Horvatin, Mladen 54, 60, 62
 Hovaljeva, dr. Nina 268
 Hranilović, Jovo 52
 Hranilović, Nikola 52
 Hrozniček, Rudolf 46, 75, 240
 Hrušč-Debeljak, Katica 204, 205
 Huber, Cedomil 201, 218, 219, 252
 Hujdur, Velija 46, 83
 Humbert, Živin 153
 Humo, Mustafa 46, 83
 Humski, Franjo 58
 Hvala, Jaroslav 58, 61, 62
- Ilić, Milutin 234
 Ilijanić, Jana 277
 Ivanković, Adela 51, 106, 197
 Iveković, Mladen 184, 185
 Ivšak, Ivan 58
 Izrael, Margita 284
- Jadrešin, Ante 46, 86, 149, 262
 Jadrešin, Bogde 74, 105
- Jadrešin, Božidar 46, 85, 86, 149, 238
 Jagodić, Tomo 52
 Jilek, 186, 187
 Jakilić, Petar 265
 Jakopec, Leo 154
 Jakopec-Stojanović, Marija 57
 Jambrešić, Marijan 31, 75
 Jančić-Zec, Ljubica (Buba) 236, 240, 247,
 255, 257, 258
 Janelc, Madika 205
 Janke, Grga 195
 Janković, Žarko 199
 Javor, Irena 35
 Jeđut, Vinko 59
 Jelčić, Branko 264
 Jelić, Staša 275
 Jelić, Stjepan 58, 61, 62
 Jelić, Vera 53, 73, 86, 105, 236, 256, 257
 Jendrašić, Stjepan 110, 119, 120, 121
 Jerec, Mirko 24
 Jergović, Mara 296, 299
 Jerkan, Đuro 234
 Ježić, Vilko 296
 Jovanović, Platon 94
 Jović, Sofija 73, 86, 105, 150, 236, 240, 256,
 258, 262
 Jug, Gabrijel 201
 Jurčev, dr. Marin 199, 206, 208
 Jurčev, Marina 199
 Jurčić, dr. Milutin 34, 110, 117, 215
 Juren, Oskar 239, 240
 Jurinčić, Ante 296
 Jurišić, Mirko 207, 209
 Jurkov, Matija 154
 Jusić, Mujica 143
- Kač, Frane 175, 177, 178, 179, 180
 Kačirek, Vjekoslav 52
 Kaić, Nikola 300
 Kajzer 99
 Kalafatić, Vladimir 24
 Kamber, dr. Dragutin 18
 Kanas, Ljudevit 154
 Kapetanović, Esad 250
 Kapov, Franjo 46, 240
 Karadorđević, Aleksandar 9
 Kardelj, Edvard 66
 Kardelj, Pepca 46
 Kardun, Ivo 247, 249, 250
 Karlović, Ciril 154
 Karlovičan, Grgur 243
 Karmini, Franjo 47, 84
 Kasche, Siegfried 15, 30, 186, 212, 213, 215,
 216, 317
 Katan, Izak 59
 Katan, Salomon 246
 Katanić, Vlado 87, 105
 Katić, Ladislav 160
 Katunar, Ignac 303
 Kavaj, Greta 240
 Kavurić, Stjepan 47, 74, 86, 149, 237, 240
 Kazić, Ivan 56, 58, 61, 62
 Kazić, Lavoslav 56, 58, 61, 62
 Kazić, Petar 56, 58, 61, 62

- Kerec, Nikola 52
 Keršovani, Otakar 24, 55, 56, 58, 67
 Kesler, Mirko 59
 Kete, Adolf 59
 Kević, Jovan 59, 61
 Kiralji, Sandor 31, 75
 Klaić, Bratoljub 26, 41, 172
 Klaić, Emil 118, 119
 Klaić, Ivanka 236
 Klaić, Marija 240, 247
 Klaić, Simo 127, 243, 245, 249, 264, 271,
 296, 297, 298, 299, 304, 305
 Klajn 99
 Klaubička, Vladimir 153
 Klauzer, Ivan 318
 Klein, 87, 105
 Klem, Đuro 306, 307, 312
 Klemenčić, Miroslav 153
 Kleščić, Ivan 55, 58, 61
 Knežević, Marica 209
 Knežević, Mladen 75
 Knežević, Slavko 47, 53, 83
 Koch, Jana 112, 273, 291
 Kocijan, Nada 256, 257, 258
 Kočović, Bogoljub 318, 326
 Kodrić, Janez 175, 178, 179, 180
 Kogelman, Đuro 59
 Kohen, Sado 306, 307, 308, 309, 312
 Kohn, Helena 296
 Kohn, Olga 185
 Koljanin, Milan 244, 293
 Kokor, Martin 69
 Komar, Ivana 184, 185
 Komarica, Zvonimir 56, 58, 61, 62
 Kon, Hugo 59, 61, 62
 Kon, Ljudevit 59, 61, 62
 Končar, Rade 47, 48, 57
 Konforti, dr. Buki 259
 Konić, Branko 198
 Kopinić, Josip-Valdes 59, 62, 63, 64, 65, 66,
 67
 Korasić, Petar 56, 59, 61
 Korčulanin, Antea 73, 87, 105, 240
 Korčulanin, Katica 87, 240
 Korčulanin, Mara 87
 Kordić 222
 Koričan, Lavoslav 59
 Korenjak, Frane 47
 Korošec 178
 Korpar, Ivan 153, 240
 Korporić, Glinka 52, 53, 83
 Korski, Ivan 58
 Kosavelj, Viktor 154
 Košak, Rudolf 52
 Košak, Vladimir 25
 Koščak, Stjepica 73, 86, 150
 Košutić, August 11
 Kotur, Simo 190
 Kovač, Drago 198
 Kovačević, Dušan 237
 Kovačević, Đuro 153
 Kovačević, Pero 153
 Kovačić, Ivan-Goran 128
 Kovačić, Olga 106, 184
 Kovačić, Tomina 31
 Kovačić, Zvonko 86, 150, 237, 238
 Kozarac, Josip 128
 Kožar, Antun 154, 240
 Krajačić, Marijan-Spanac 24, 31, 47, 48, 49,
 73, 74, 84, 85, 86, 149, 184, 237, 313
 Kranželić, Ivan 183, 184
 Kraus, Sigismund 58
 Kraus-Skundrić, Marija 296
 Kreiner 183
 Kren, Vlado 196
 Kreso, Hasan 47, 84
 Krist, Isus 23
 Krizman, dr. Hinko 31
 Krizman, Željko 52
 Križanić, Vera 47
 Krleža, Miroslav 66, 92
 Krndelj, Ivan 56, 58, 61, 62
 Krnjević, Juraj 11
 Krstić, dr. 218
 Krvarić-Amulić, Marijana 258
 Krvavac, Džemil 240
 Krvavac, Emil 239
 Krznak, Ivan 153
 Krznarić, Stjepan 80
 Kučić, Stjepan 31, 52, 149
 Kuhn, dr. Ivan 55, 58, 61
 Kühnel, Vilko 279
 Kujundžić, Ankica 240
 Kukić, Ismet 75, 147
 Kulaš, Pavao 218
 Kulenović, Muhamed 59, 61
 Kulenović, Osman 27
 Kupusović, Mustafa 75
 Kurelić, Mira 280
 Kurir, Lovre 47, 48, 85, 149, 150, 151
 Kuzminski, Ivan 52
 Kvaternik, Eugen 15, 26, 27, 32, 34, 35, 36,
 54, 68, 69, 81, 144, 147, 148, 173, 175, 212,
 214
 Kvaternik, Petar 24
 Kvaternik, Slavko 8, 12, 21, 23, 24, 25, 26,
 27, 54, 110, 154
 Lapčević, Stojan 228, 232
 Lasek 300
 Lazić, Nada 160
 Lavčević-Lucić, Ivan 183
 Lebl, Tibor 230
 Leopold (car) 20
 Levi, Avram 59
 Levi, Izidor 153, 154
 Levi, Josef 59
 Levković, Pavle (Pavle Loew) 97, 98, 130
 Licht, dr. A 25
 Lipak, Nikola 188
 Lipovac, Zvonimir 21
 Lisak, Erich 34, 76
 Löhr, Aleksander 317
 Lolić, Abid 57, 59, 61
 Lončar, Vlado 185
 Lončarević, Marica 210, 222
 Lončarić, Dragutin 75
 Lončarić, Vlado 184

- Lopandić, Dimitrije 57, 59, 61
 Lorković, Blaž 35
 Lorković, dr. Mladen 17, 19, 25, 30, 114,
 149, 188, 216, 296
 Lovrić, Barka 247, 296
 Ložnjak, Drago 58
 Luburić, Nada 265
 Luburić, Vjekoslav-Maks 35, 37, 76, 77, 89,
 96, 97, 99, 123, 124, 125, 133, 139, 142,
 144, 145, 149, 150, 151, 160, 172, 173, 175,
 178, 179, 196, 208, 209, 212, 213, 214, 215,
 216, 217, 222, 243, 260, 265, 271, 272, 273,
 276, 280, 284, 285, 297, 299, 300, 301, 307,
 308, 317
 Luburić, Zora 265
 Luetić, Ante 25
 Luka, Jure 265
 Lukačić, Šime 47
 Luketić, Sava 218
 Luketić, Vera 275
 Lutz, Alojzije 214
- LJubičić, Ivan 265
 Ljubljanović, Srećko 160
 Ljotić 217
- Maček, dr. Vladko 8, 10, 11, 12, 23, 143,
 172, 243
 Mađarević, Vladimir 56, 59
 Mađarić, Pavao 31
 Mađarić, Vlado 31, 49, 52, 149
 Maestro, Albert 138, 139
 Maić, Nikola 265
 Majcenić, Valent 58
 Majjić, Krešo 243
 Majjić, Mirko 206
 Majer, dr. Dragutin 283
 Majer, Milan 315
 Majstorović-Filipović, Miroslav 21, 243,
 245, 265, 285, 317
 Majstorović, Rade 47, 53, 83
 Makanac, Julije 19
 Malešević, Branko 63
 Malić, Savo 71
 Malletke, W. 12
 Mandušić, Mate 96, 102, 104
 Mardešić, Nikola 47, 149, 240
 Maričić, Jerolim 265
 Marić, Ante 96, 129
 Marić, Toma 198
 Marincel, Dragutin 154
 Marinić, Tatjana 275, 276
 Marinković, Ivo 195
 Markotić, Ružica 47, 73, 75, 84, 86, 105, 258
 Markovac, dr. Pavao 24, 55, 56, 58, 61, 62
 Marković, Branko 190
 Marković, Josip 25
 Martinčić, Paula 32
 Martini, Rigoletto 57
 Marx 16
 Marušić, Srećko 240
 Matačić, Ivan 154
 Matijević, Joso 96, 142, 143, 147, 284, 297
- Matijević, Mato 153
 Matković, Ivica 125, 145, 151, 171, 222, 260
 Međić, Đuro 234
 Meisel, Sabina 103
 Merdžo, Ante 265
 Meleš, Anka 277
 Mežnarić, Rudolf 52
 Mežnarišić, Barbara 205
 Mežnarišić, Silvio 205
 Mičić, Slobodan 179
 Midžić, Ziad 164
 Mihailović, Draža 216, 217
 Mihaljević, Vid 47
 Mikan, Ivan 20
 Mikuš, Boris 75, 86
 Miler, Leo 58
 Miletić, Antun 94, 147, 314, 327
 Miletić, Frano 35
 Miletić, Milan 59
 Miletić, Stjepan 240
 Milić, dr. 268
 Milić, Danica 188, 247
 Miličević, Danica 73, 75, 87
 Miličević, Ljubo 154
 Milinković, Leopold 58, 61, 62
 Milinković, Vinko 58, 61, 62
 Milinović, Fanika 296
 Milković, Ante 136
 Milosavljević, Rade 94
 Miloslavić, Josip 73
 Miloš, Ljubo 76, 77, 96, 123, 139, 142, 151,
 162, 164, 173, 174, 175, 222, 260, 284, 297,
 299, 300, 317
 Milošević, Milan 154, 240
 Milutinović, Ivan 45
 Minc, Majer 98
 Mirić, Aco 299
 Mirić, dr. inž. Mihajlo 59
 Mirković, Anđelka
 Miškina, Mihovil-Pavleč 243
 Mlakar, Ivan 154
 Modrić, Franjo 143
 Mogaš, Mate 21
 Molan, Branko 304
 Monšajn, Herman 59
 Morica, Romano 246
 Moster (braća) 229
 Mrak, Anton 55, 58, 61
 Mrazović, Karlo 48, 59, 64
 Mrduljaš, Dušan 47, 52
 Muftić, Ismet 25
 Muhar, Milan 85
 Munko, Zlatko 247
 Mussolini, Benito 9, 10, 12, 16, 17, 26, 31
- Nađ, Kosta 196
 Najžar, dr. Antun 289, 291
 Nazor, Vladimir 283, 291
 Nedić, Milan 217
 Nemeć, Martin 68, 69, 70, 72, 76
 Nemeržički, dr. 268
 Nemet, Petar 199, 246
 Nešković, Blagoje 65
 Neubacher, 15

- Neudauer, Matija 176
 Neuman, dr. 230
 Nikolić, dr. 178, 180
 Nojman, Mirko 59
 Novak, Marcel 176
 Novak, Vlatka 296, 299
 Novosel, Buba 256
 Novosel, Marijana 184
 Novosel, Nada 184
 Novosel, Ozren 183, 184, 185, 186, 313
 Novosel, Vanda 256, 257
- Obradović, Božica 265**
 Obrani, Mato 52
 Obratil, Aleksandar 58, 61
 Ognjanica, Božidar 315
 Ogrizović, Slava 272
 Oluić, dr. Marinko 224, 225, 226
 Omanović, Remzija 247, 249, 250
 Orešković, Mile 243, 265
 Orešnik, Franc 180
 Orozović, Đuro 237
 Orozović, Lazar 237
 Oršanić, Ivo 35, 102
 Osias, Izrael 59, 61, 62
 Osrečki, Vid 31, 70, 75
 Ostojić, Ivan 265
 Ostojić, Ludvig 265
 Ostojić, Stanko 110, 121
 Ostriš, Mirko 74
 Ott, Hans 184
 Ōžegović, Ivan 154
- Pachl-Mandić, dr. Helena 73, 86, 105, 150, 236, 254**
 Padovan, Lima 275
 Palinić, Božo 247
 Palfi, Anka 247, 258
 Papa, inž. Joža 301
 Paparella, Armando 47, 149, 238
 Papo, Avram 59
 Pasariček, Stjepan 58, 238
 Pasariček, Viktor 154
 Paskaš, Đuro 234
 Pataki, Marica 247, 258, 301
 Paut, Mira 183, 184
 Pavao, knez 10
 Pavelić, Ana 183, 257
 Pavelić, Ante 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 54, 78, 92, 94, 108, 110, 120, 123, 126, 127, 131, 158, 194, 211, 214, 215, 216, 217, 273, 278, 295, 296
 Pavetić, Melita 73, 86, 150
 Pavešić, Zdravko 58
 Pavličević, Blaž 52
 Pavlina Josip 75, 86
 Pavlinek, Franjo 58
 Pavlović, Jovan 237
 Pavlović, Marko 125, 193, 265
 Pecikozić, dr. Ante 315
 Pečnik, Dragutin 154
 Pečnikar, Vilko 35
- Pedoš, Petar 24
 Pejanović, Đorđe 324
 Pejnović, Nikola 198, 200, 209
 Pelc, 69
 Penava, Dragutin 110, 121
 Perera, Izidor 59
 Perić, dr. Leon 246
 Peroš, Petar 24
 Petar (kralj) 120
 Petek, 146
 Petečić, Ciril 175, 180, 278
 Petersen, dr. 244
 Peti, Slavko 154
 Petrenj, Adam 154
 Petrić, dr. Ivan 27
 Petrić, Simo 52
 Petričić, Berta 188, 205, 206
 Petrina, Branko 296, 297, 302, 303
 Petrovački, Vlado 234
 Petrović, Pano 132
 Petrušak, dr. 187
 Petšc, Franjo 273
 Picilli, inž. Hinko 144, 145, 170, 171, 287
 Pijade, Moša 45
 Pivčević, Rajka 265
 Pjević, Milan 222
 Plazibat, Dujo 304
 Plazeriano, Božena 296
 Pleiweis, Mirko 24
 Pocem, Dragutin 247, 249, 250, 251, 296, 298, 299
 Podgorelec, Antun 76
 Podrug, Nikola 47, 48, 85, 149, 238
 Podunavac, Bogdanka 185
 Pogačnik, Anton 222
 Polak, P. Anzelm 175, 176
 Polak, Milan 31
 Polak, Stela 205, 206, 209
 Polan, Ivan 296, 297, 304
 Polić, Marinko 265
 Poljanec, Đurđa 48
 Pomper, Željko 86, 237, 238
 Pongrac, Mato 153
 Pongračić, Viktorin 52
 Popović, Dana 185
 Popović, Ljubo 190
 Popović, Srbošlav 52
 Popović, Vladimir 59, 65
 Popović, dr. Zdravko 315
 Posavec, Josip 32
 Potrč, Ivan 314
 Požar, Ana 127
 Prebeg, Josip 296, 304
 Prelovčić, Ferdo 52
 Premev, Ante 315
 Pribanić, Milka 265
 Prica, Ognjen 24, 56, 55, 58, 67
 Prica, Zlatko 71, 72
 Primorac, Franjo 265
 Prodanović, Pero 185
 Prohić, Halil 222
 Protić, Marko 234
 Pröbst, Herman 211
 Prpić, Ivan 154

Prpić, Mihovil 140, 143, 146
Prpić, Stjepan 146, 147
Psotka, Ivan 240
Pudić, Dragutin 90
Puhalović, Ljubica 247, 296, 299
Puk, dr. Mirko 17, 20, 25, 27, 55

Račingaj, Janez 175, 176, 178, 179
Radan, dr. Otto 96, 97, 98
Radeljević, Bruno 47, 149, 262
Radić, Đuro 237
Radić, Ljuba 73
Radić, Stjepan 179
Rado, Ernest 59, 61
Radonić, Zdenko 239, 240
Radoš, Franjo 75
Radošević, Misko 240
Radošević, Vladimir 183, 184
Radošević, Zofka 241, 247, 258
Radovanović, Todor 234
Radović, Meri 258, 296
Rajković, Nikola 24
Rajner, Dragutin 58
Rakar, Josip 86, 148, 149, 151, 238
Rakar-Magašić, Anica 51, 106, 197
Rako, Ivan 96, 123, 140, 147, 243, 265, 284
Ralić, Radoslav 52
Rantaša, Anton 175, 180
Rasulović, Avdo 198
Ratkajec, Dragutin 149
Rebac, Franjo 265
Rebac, Remzija 198, 199, 208
Redžić, Mustafa 75
Remenar, Anton 96
Remenji, Andrija 131
Rendić, Josip 58, 61
Rendulić, Lothar 317
Ribar, Ivo-Lola 45
Ribbentrop, von Joachim 15, 31
Richter, Vjenceslav 91
Richtman, Terka 73, 236
Richtman, Zvonimir 55, 58
Rifer, Milko 192
Rieger, Vilko 19
Rihar, Franc 180
Rihterić, 233
Ristić, Milan 218
Rob. Anton 60, 63, 64
Rogulja, Adalbert 196
Roller, Dragan 170, 199
Rosenzweig, Viktor 58
Rosić, Nikola 233
Rotdajč, dr. Ana 296
Rotter, Vilim 240
Rozanković, Josip 120
Rubčić, Ruža 240, 268
Rubinić, Stjepan 77, 80, 89, 96
Rukavina, Branko 35
Rukavina, Fabijan 247, 248, 264
Rukavina, Franjo 199
Rukavina, Josip 58
Rukavina, Juco 77, 89, 102, 149
Runić, Omer 154
Runjaš, Mirko 261, 262, 265, 300, 310

Rupčić, Fanika 241, 247, 258
Rupčić, Krešo 86
Rustijan, 83
Rustija, Rafael 47
Ružić, Domagoj 24

Sabitović, Osman 47, 83
Sabljak, Ivan 181, 240, 247, 248, 250, 251
Sabljak, Ljerka 296
Sabljaković, Jusuf 200, 247, 248, 250, 251
Sajko 303
Saks, Mira 52, 53, 83
Salihagić, Halid 75
Salihodžić, Nijaz 250
Salković, Anda 242
Salković, Laza 242
Salamon, Nada 189, 202, 280
Salopek, Mijo 154
Salopek, Tomislav 299
Samardžić, Dušan 55, 59, 61
Santrač, Nikola 230
Sasso, Dragomir 47, 99, 106, 149
Sauha, Franjo 56, 61
Savić, Milan 240
Shmidl, 215
Schmidt, Zabierov 244
Schreiber, 69
Schwarz, Jakob 240
Sedlarić, Anda 242
Sedler 119
Seitz, prof. Aleksandar 20
Sekulić, Stjepan 181
Sem, Jakob 180
Senjanović, Ivo 47, 74, 85, 86, 149, 150, 238
Serdar-Sabolić, Stefica 257, 258
Sesseglija, Ljubomir 110
Simić, Mara 189, 205, 209, 210
Simović, Dušan 7, 12, 46
Singer, Elias 59
Singer, Vlado 35, 174, 243
Sirišćević, Ivan 47, 48, 149, 240
Sirlubalo, Ramiz 75
Sljepčević, Branko 243, 265
Smiljan, Viktor 54
Sojak, Ignac 198
Sović, Nikola 154
Spitzer, dr 180
Srbljan, Dušan 52
Sremac, Mijo 52
Srncević, Andrija 128
Stafančić, Josip 117
Stahuljak, dr. 176
Staljin 254
Stamenković, Kosta 45
Stančić, Đuka 83
Stančić, Juraj 47
Stančić, Slavko 240
Stanimirović, Mihajlo 59
Stanković, Mateša 143, 146
Stanković, Miloš 52
Stanojević, Milan 240
Stark, Eugen 59
Steiner, Ducika 280
Stepinac, dr. Alojzije 21, 22, 179, 217

Stier, Ivan 110, 118
Stilinović, Marijan 184
Stojadinović, Milan 10
Stojčić, Josip 222, 243, 262, 265
Strazzi, Sante 100
Strugar, Vlado 23
Sudar, Gavro 237
Sudar, Josip-Joja 143
Sudarević, Josip 265
Sujoldžić, Izet 59, 61
Sunarić, Mijo 240
Suša, Milan 52
Sušić, dr. Lovro 28
Sutlarić, Ivan 80
Svjetličić, Drago 138
Svjetličić, Zvonimir 47, 74, 86, 149, 237, 238
Svoboda, Branko 52

Šabić, Stevo 31, 185
Šagi, Ljubica 52, 73, 105, 236, 240, 247, 258
Šajatović, Joco 185
Šajatović, Ljubomir 52
Šakić, Dinko 199, 208
Šarenac, Vera 280
Sarić, Vera 280
Šašić, Jefto 93
Šćurić, Ivan 58
Šego, Mato 247, 249, 296, 299
Šegvić, Vesela 258
Šegvić, Zlata 240, 257, 258
Selovin, Edo 304, 305
Serceļ, dr. Alojz 222
Šeremet, inž. Stjepan 59, 61
Sešlija, Sava 147
Seva, Mirko 155
Šiber, Josip 55, 58, 61
Šiftar, Ivan 59
Šikić, Ivan 80
Šimić, 77
Šitin, Nikolina 205, 206
Škatarić, Slavko 32
Škrgatić, Dragutin 198, 199, 218
Škrnjug, Stjepan 80
Šnetrepl, Uri 59
Šnidaršić, Ivan 47, 149
Šnidaršić-Pavlinić, Anđelka 51, 106, 197, 201
Špalj, Luka 240
Špalj, Milan 181, 240
Šperac, inž. Lovro 47, 52
Špigler, dr. Oto 31
Špoljar, Pavla 265
Šprljan, August 24, 247
Šrajber, Anđela 73, 86, 150
Šrajber, Adolf 59
Šrajber, Lavoslav 58, 61
Štajnberger, Izrael 59
Štampalija, Monika 278
Štancer, Slavko 25, 60
Štefuljak, Rudolf 296, 297, 304, 305
Štenberg, Julijo 284
Stengl, Milan 201
Stitić, Ante 24

Subašić, dr. Ivan /dr./ 46
Sufļaj, 48
Suh, Valentin, 55, 58, 61, 62
Svare, Božo 70, 74, 89, 91

Tahi, Ivan 59, 62
Tasić, D. 318
Tatalović, Jovan 59
Telć, Henrik 59, 62
Terezić, Stevo 264
Terezija, Marija 233
Tijan, Vazmoslav 247, 249, 296
Tiljak, Ljudevit 58
Tišma, Božo 234
Tkalčević, Slavko 59, 61
Tkalec, dr. Zvonko 239, 247
Tolj, Ivan 148, 286
Tomić, Diko 132, 146, 147
Tomić, Drago 300
Tomić, Niko 56, 59, 61
Torbica, Milan 185
Tošević, Jovo 87
Tošević, Milka 87
Tošić, Vasilije 47, 52
Torčić, Andrija 154
Treursić, Ante 47, 149, 238
Treursić, Josip 47, 149, 238
Trifunović, Mitar 180
Trivunčić, Danica 241
Trivunčić, Đorđe 241
Trivunčić, Jovanka 241
Trivunčić, Petar 241
Trivunčić, Radovan 226
Trkulja, Marko 192
Trlajić, Sava 94
Trninić, Stevo 315
Trstenik, Vlado 188
Turk, Albin 59
Turković, Aleksandar 55, 59, 61, 62
Turković, Beška 53, 73, 84, 86, 105, 236
Turković, Josip 55, 59, 61, 62
Turković, Ružica 51, 73, 74
Turnšek, Anica 175
Turudić, Zarko 265

Ugrinić, Đuja 242
Uhrin, dr. Ivan 47
Urbantke, 114
Uroić, 188

Vagner, Emica 265
Vajner, Julia 53
Valjin, Blaž 59, 61, 62
Vančurinko, Pavao 163
Vantić, Nikola 52
Vargaš, Manda 258
Variola, Ivica 47, 149, 240
Vasilj, Andrija 265
Vasilj, Ilija 265
Vasilj, Mate 265, 300
Vaško, Tibor 186

- Vedrina, Stjepan 110
 Veesenmayer, E. 12, 26
 Vojnović-Jurišić, Bogdana 189, 205, 206, 207, 210
 Vernić, Magda 301
 Veršić, Marko 25
 Veselinović, Milan 199
 Vidan, Josip 238, 247, 250, 252, 296, 299
 Vidatić, Blaž 59
 Vilke, Zlatko 86
 Vinček, Albin 59
 Vinčecroti, Oskar 52
 Vinter, Gabrijel 314
 Vitasović, Vladimir 55, 59, 61
 Vlah, Pina 204, 270, 271
 Vlahek, Stjepan 55, 59, 61
 Vlaho, Milivoj 146, 300
 Vlahović, Stjepan 189
 Vogelnik, dr. Dolfe 317, 318, 319
 Vojnović, Lazar 147
 Vokić, Ante 296
 Volanšček, Bruno 237, 238, 240
 Volčić, Stanislav 59
 Volf-Valj, Zdenka 47
 Vokić, Ante 24
 Vranešić, dr. Đuro 25, 92, 93
 Vranješ, Lazarka 206
 Vrban, Ante 97, 255, 261, 265, 269, 271
 Vrban, Branko 191
 Vrga, Grozdana 205, 206
 Vrhovnik, Ignac-Nacek 200, 201
 Vučetić, Anka 183, 184
 Vučetić, Ivo 240
 Vučić, Marko 86, 150, 238, 256
 Vučilovski, Zora 73, 86, 105, 150
 Vujasinović, Todor 46
 Vuk, Mate 59
 Vukajlović, Nasta 242
 Vukić, Mirko 222
 Vukić, Stevo 222
 Vukorepa 308, 309
 Vuković, Ankica 206
 Vuković, Jozo 262, 265, 300, 301, 307
 Vuković, Radojka 206, 210
 Vuković, Sergije 47, 49, 53, 83, 91
 Vuković, Todor 59, 61
 Vulelija, Berislav 59, 61
 Vutuc, Mirko 184, 187
 Wagner, Karl 184, 187
 Weber, Julius 75
 Weiler, Zlatko 97, 98, 129
 Weiner, Jula 83, 91
 Weizsäcker, 11
 Wieck, general 273
 Winer, Ladislav 144, 198, 199
 Winter, dr. Franko 31, 75
 Zadravec, Ilonka 205, 206, 210
 Zastavniković, Marica 183, 184
 Zastavniković-Petrinović, Krunka 183, 184
 Zatezalo, Drago 247
 Zatezalo, dr. Đuro 94
 Zavadlal, Pavle 179
 Zečević, dr. Dušan 224
 Zelić, Ksenija 206
 Zelenbaba, Dušan 79
 Zemljar, Ante 101
 Zima, Franjo 52
 Zimmermann, dr. Ljudevit 34
 Zimonjić, Petar 94
 Zlatić, Dušan 154
 Zlatić, Lidija 241
 Zlatić, Savo 249
 Zlatarić, dr. Bogdan 166
 Zorica, Ante 47, 238
 Zorko, Jakob 265
 Zovko 300
 Zrinščak, Pavao 154, 240
 Zrnić, Stevan 234
 Zubek, Josip 299
 Zupan, Mate 188
 Žabek, Marica 209
 Žabić, Marica 265
 Žaja, Andrija 55, 56, 59, 60, 61
 Žanić, dr. Milovan 20, 24, 25, 26, 28, 54
 Žganec-Brodarec, Ankica 47
 Žegarac, Vukašin 223
 Zele, Anton 59, 61
 Žerjavić, Vladimir 318, 320, 323, 329
 Zivanović, Mate 230
 Zivanović, Srboљub 222, 228
 Živković, Jovan 165, 218, 219
 Živković, Stevo 198
 Žmirić, Branko 234

Bilješka o autoru

PERŠEN, Nikole, MIRKO, novinar i publicist (Šibenik, 19. VII. 1921). Osnovnu školu i realnu gimnaziju završava 1939. u Šibeniku. Iste godine upisuje slavistiku na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Nakon dolaska ustaša i uspostave Nezavisne Države Hrvatske prekida studije i uključuje se u ilegalni rad za narodnooslobodilački pokret u Zagrebu. Član Komunističke partije Hrvatske postaje 1942. godine. Sekretar je Mjesnog komiteta SKOJ-a Zagreba. U ožujku 1943. hapsi ga Ustaška nadzorna služba i odveden je u logor Stara Gradiška. Poslije izlaska iz logora, u studenome 1944, odlazi na oslobođeni teritorij. U svibnju 1945. vraća se u Zagreb i nastavlja studije. Član je Sveučilišnog komiteta KPH i predsjednik Narodne studentske omladine Zagrebačkog sveučilišta. Zbog odlaska na rad u Plansku komisiju NR Hrvatske, prekida studije. Direktor je Statističkog ureda Hrvatske i kraće vrijeme radi u Predsjedništvu vlade NR Hrvatske.

Od 1. svibnja 1949. u »Vjesniku« je urednik privredne rubrike. Zatim je (1950–1952) glavni i odgovorni urednik »Slobodne Dalmacije« u Splitu. Ovdje i diplomira na Višoj pedagoškoj školi. Početkom 1953. vraća se u redakciju »Vjesnika«, a od 1954. do 1956. direktor je Industrijske škole u Zadru i dopisnik »Vjesnika«. U veljači 1956. ponovo se vraća u redakciju »Vjesnika«, u kojoj je komentator, redaktor, urednik, pomoćnik i zamjenik glavnog urednika, te zamjenik direktora poduzeća, a od 1966. do 1968. je glavni i odgovorni urednik »Vjesnika«. Zatim je pomoćnik direktora NIŠP-a »Vjesnik« za izdavačku djelatnost, a od rujna 1969. do veljače 1972. na dužnosti stručno-političkog radnika u CK SKH. Od veljače 1972. generalni je direktor NIŠP-a »Vjesnik« do 31. VIII. 1974. kada odlazi u mirovinu.

Napisao je ove knjige i monografije: »Lepoglava«, Zagreb, 1963; »Ustaški logori«, Zagreb 1966; »Dugi dani«, Zagreb, 1975; »Marijan Krajačić«, Zagreb, 1979; »Ozren Novosel«, Zagreb, 1979; »Vjesnik 1940–1975«, Zagreb, 1980; »Vjesnikove godine«, Zagreb, 1989.

SADRŽAJ

PROLJEĆE ČETRDESETPRVE	7
PRVI LOGORI	40
Logor u Lepoglavi 1941	45
Logor u Kerestincu	53
Logor »Danica« Koprivnica	67
LOGORI USTAŠKE OBRANE	76
Logor u Gospiću	80
Logor Jadovno	89
Logori Slana i Metajna	95
Logor Krušćica	102
Logor u Jastrebarskom	104
USELJENIČKO – ISELJENIČKI LOGORI	107
Logor u Capragu	116
Logor u Slavonskoj Požegi	118
Logor u Bjelovaru	121
JASENOVAČKA GRUPA LOGORA	122
Logor I. Krapje	127
Logor II. Bročice	132
Logor III. Ciglana	140
Prvi logoraši, novi transporti i čišćenje te- rena	147
Uvjeti života	166
Radna snaga za Njemačku	182
Zamjene logoraša	183
Bijeg iz logora	189
Izlazak na slobodu	193
Mogućnosti oslobođenja logora	194
Partijska organizacija i otpor	197
Ženski logor u Jasenovcu	202
Ustaška propaganda o logorima	210
Likvidacija logora i proboj zatočenika	216
Izvještaji komisija	221
Logor IV. Kožara	228
Logor V. Stara Gradiška	232
ŽENSKI I DJEČJI SABIRNI LOGORI	267
Logor u Loboru	279
Logor u Gornjoj Rijeci	281
Logor u Đakovu	282
Logor u Tenju	286
Logori u Jastrebarskom i Reki	287
Logori u Sisku	288

NJEMAČKO – USTAŠKI SABIRNI LOGORI U ZEMUNU I VINKOV-	
CIMA	292
Logor u Zemunu	292
Logor u Vinkovcima	293
SABIRNI I RADNI LOGOR LEPOGLAVA	295
BILANCA SMRTI	313
LITERATURA	330
KRATICE	335
KAZALO IMENA	337
BILJEŠKA O AUTORU	347

Biblioteka
POSEBNA IZDANJA

Mirko Peršen
USTAŠKI LOGORI

Izdavač
GLOBUS, Nakladni zavod
Zagreb

Za izdavača
TOMISLAV PUŠEK

Likovna oprema
BRONISLAV FAJON

Naklada
2000 primjeraka

Tisak
NISP »Varaždine«, Varaždin 1990.

